॥ श्रीः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

गुरुप्रसादशेषनामकस्यास्य ग्रन्थस्य कर्तारः पेर्युपनामकवेङ्कटेश्वरशास्त्रिणः चतुर्नवत्युत्तराष्टादशशततमे क्रिस्त्वब्दे विशाखपत्तनमण्डलान्तर्गते पेदनन्दिपल्ली-ग्रामे जनिमलभन्त। तत्पिता वेदपारगः श्रीजगन्नाथावधानी। माता च श्रीनरसाम्बा। श्रीविजयनगरमहाराजपोषितायां संस्कृतकलाशालायां स्वदेहसम्बन्धिनां श्रीमन्महामहोपाध्याय ताता सुब्बारायशास्त्रिणां सन्निधौ सर्वानपि व्याकरण-ग्रन्थान् प्राचीनाध्ययनरीत्याप्यधीत्य तत्र समीचीनां व्युत्पत्तिं सम्पाद्य तदुपकारकतया तदुपयोगिन्यायादिशास्त्रान्तरग्रन्थानप्यभ्यस्य तत्रैव कलाशालायां व्याकरणशास्त्राध्यापकपदवीमधिष्ठायैतावत्पर्यन्तमात्मनः कृत्यं तथा निर्वर्तयन्ति यथा कलाशालाप्रभूणां गुरुजनानां च सन्तुष्टिर्भवति। तत्रैव कलाशालायां कंचित्कालमुपाध्यक्षभूतोऽहमेतेषां पण्डितवर्याणामध्यापनरीतिमसकृदाकलय्य सर्वथा गुरुतौल्यमिमे प्राप्स्यन्तीत्यचिन्तयम्। तथैवेदानीं संवृत्तमिति महदिदं मे प्रमोदस्थानम् ॥

गुरुप्रसादशेष इति ग्रन्थस्यास्य नामैव सूचयति भूतपूर्वो गुरुप्रसाद-नामको ग्रन्थ इति, यः खलु श्रीमद्भिः महामहोपाध्याय ताता सुब्बाराय-शास्त्रिभिः बहोः कालात्पूर्वमेव प्रकाशितो विद्वदादरमलभत। स हि स्वरसन्ध्यन्तस्य शब्देन्दुशेखरग्रन्थस्य व्याख्यारूपः। अयन्तु हल्सन्धिमारभ्य कारक-प्रकरणान्तभागस्य। तदीयां सरणिमनुसृत्य व्याख्यान्तरकृतखण्डननिरसन-पूर्वकमुद्योतानुसारेण नागेशमतमण्डनमत्राप्यकारि। अतो युज्यतेऽस्य ग्रन्थस्य गुरुप्रसादशेष इति नाम। गुरुचरणानामेतन्नामकरणाङ्गीकरणेन ग्रन्थस्य विषयेऽपि तदनुमोदस्य प्रतीयमानत्वात् सुस्थिरा भवति ग्रन्थस्यास्य निर्दुष्टता। अद्य

*

खलु निखिले भारतवर्षे परीक्षार्थं पाठ्यत्वेन विद्वदङ्गीकृतानां नागेशग्रन्थानामध्यापनावसरे तदाशयनिरूपणे सुमहान् क्लेशोऽनुभूयतेऽध्यापकैः, यः खल्वपनीतः प्रथमतः कियदवधिकं गुरुप्रसादेन । अद्य तु निश्शेषं तच्छेषभूतेनानेन ग्रन्थेनेति महदुपकृतं ग्रन्थकृद्भिरध्यापकलोकस्य। साकल्येन वाक्यसमन्वयस्य निरूपणेन छात्रजनस्यापि बहूपकृतमेभिरिति विश्वसिमि ॥

श्लो ॥ धन्योऽसौ ग्रन्थकर्ता यः श्लाघां गुणकृतां कृतेः ।
सम्प्राप्नोति विमुक्ता, या दोषे गुरुसमर्पणात् ॥

श्लो ॥ गुरोः कृतेः पूरयिता स शिष्यो
जीवं स्तदाप्त्या च गुरु स्सहृष्टः ।
मिथोऽनुरूपावभिनन्दनीयौ
विद्वज्जनानां भवतस्समेषाम् ॥

इति विद्वज्जनविधेयः,

चिट्टिगूडूरुग्रामः
मच्चिलीपत्तनम्,
7—7—'41

श्री. ति. गु. वरदाचार्यः,
श्री नारसिंहसंस्कृतकलाशालाध्यक्षः.

॥ शुभाशासनम् ॥

विदितचरमेवैतन्मया खरसन्ध्यन्तलघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानगुरुप्रसादप्रकटनावसरे का चन विज्ञप्तिः प्रकटितेति गुरुप्रसादग्रन्थदर्शिनाम् । तस्यां च विज्ञप्तौ का चन निवेदनापि प्रदर्शिता। 'एवमुत्साहितेनापि गतवयस्केन कुण्ठितबुद्धिना न पारितमवशिष्टभागपूरणे। अतो निवेदयामि ये केपि मदीयच्छात्रवर्या, अन्येऽपि वा पण्डितप्रवरा मदुपदर्शितदिशमनुसृत्य पूरयेयुरवशिष्टं भागं तदा कृतज्ञो भवामी'ति । अथ मम मातृष्वसेयीपुत्रः गौतमगोत्रोद्भवः पेर्युपनामक वेङ्कटेश्वरशास्त्री मत्तोऽधीतव्याकरणशास्त्रः तदुपयोगिष्वन्येष्वपि शास्त्रेषु कृतपरिचयः श्रीविजयनगरमहाराजसंस्कृतकलाशालायां मत्सहायपण्डितत्वेन नियुक्तः विंशति हायनानि मदीयामध्यापनसरणिमनुसृत्याध्यापयन् लब्धबोधनवैभवः मदीयविज्ञप्तिसूचितां निवेदनामाकलय्य गुरुभक्तिभरितान्तरङ्गः अवशिष्टं हल्सन्धिप्रकरणमारभ्य कारकप्रकरणान्तशब्देन्दुशेखरस्य भागं नेमित्तिमनुसृत्य मदीयां गुरुप्रसादसरणिं रेखामात्रमप्यनतिक्रममाणः भाष्यप्रदीपोद्योतादिनागेशग्रन्थानामन्येषां चाकरग्रन्थानां परिशीलनपूर्वकं व्याख्यातुं प्रायतिष्टार्वाक्पञ्चषेभ्यो वर्षेभ्यः । व्याख्यारचनावसरे च 'आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञान'मिति कालिदाससूक्तिमनुसरन् तत्र तत्र प्रौढस्थलेषु स्वोहितां रीतिं मन्निकटे निवेद्य मदाशयसंवादमवलम्ब्य प्राक्तनैश्शेखरव्याख्यातृभिस्स्वस्वग्रन्थेषु प्रदर्शितान् खण्डनाभासान्निरस्य नागेशसिद्धान्तं साकल्येन मण्डयमानः परमेश्वरानुग्रहेण कारकान्तभागव्याख्यारचने स्वकीयं यत्नं सफलयामास । मन्ये चानेन कार्येण गुरुभक्तेस्सर्वथा तदाशंसितकृत्यनिर्वर्तनमेव परावधिरिति सुदृढं निश्चित्य मदाशयानुरोधेन कृतमिमं ग्रन्थं गुरुप्रसादशेष इति नाम्नाऽलंकृत्य स्वात्मानं कृतकृत्यीचकारेति । एवं विरचितमिमं ग्रन्थमामूलचूडमक्षरशो मन्निकटे श्रावयित्वा तत्र तत्र केषु चिदंशेषु मदीयसूचनानुसारेण सत्यवसरे विपरिणमय्य कांश्चन विषयान् संयोज्य च सर्वमपि ग्रन्थं मदाशयानुगृहीतं निष्पाद्य ग्रन्थनाम चान्वर्थयामासावयवार्थकशेषपदसंघटनेन । तेनैक एव ग्रन्थो ग्रन्थकर्तृभेदेन गुरुप्रसाद इति, गुरुप्रसादशेष इति च भागद्वयालंकृतो न तु ग्रन्थभेद इति स्फुरति सचेतसामिति विश्वसिमि। ईदृशस्यास्य ग्रन्थस्याद्यत्वे मुद्रणमन्तरा प्रचारो दुष्कर इति चिन्तयमाने मयि आन्ध्रविश्वकलापरिषदुपाध्यक्षाः प्राच्यविद्यासमुद्धरणदीक्षाः कट्टमञ्च्युपनामक रामलिङ्गारेड्डिमहोदयाः अनितरसाधारणगौरवसौहार्दाभ्यामान्ध्रविश्वकलापरिषन्मुखेन भागद्वयात्मकमिमं ग्रन्थं मूलेन

सह संयोज्य प्रकटयांचक्रुः। मन्ये चाहमान्ध्रविश्वकलापरिषदे, तदध्यक्षमहोदयेभ्यश्च मदीयकृतज्ञतानिवेदनमात्रेणात्मानमनृणीकृत्य सन्तुष्टान्तरङ्गोऽभूवमिति। एवं मय्यपूर्वां भक्तिं प्रकटयमानो मदीयं गुरुप्रसादं शेषपूरणेन पूर्णतां प्रापय्या-पाकृतगुरुऋणः गुरुप्रसादशेषरचयितैवंविधान् बहून् ग्रन्थान् विरचयन् शिष्याणामुपदेशेनाधीतशास्त्रसाफल्यं सम्पादयन् सुचिरं जीयादित्याशासे। इति शिवम्॥

विश्रान्तमहाराज
संस्कृतकलाशाला प्रधानोपाध्यायः
विजयनगरम्।

एवं निवेदयिता गुरुप्रसादकर्ता
ताता सुब्बाराय शास्त्री।
महामहोपाध्यायः, कलाप्रपूर्णः।

॥ विद्वदभिप्रायः ॥

ब्रह्मश्रीयुत पेर्युपनामक वेङ्कटेश्वरशास्त्रिभिरस्मत्प्रियमित्रवर्यमहामहोपाध्याय ताता सुब्बाराय शास्त्रिमहाशयानां प्रियच्छात्रैः स्वगुरुप्रदर्शितया गमनिकया प्रणीतो 'गुरुप्रसादशेष' इति ग्रन्थविशेषो लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानरूपः पर्यालोचनायास्मभ्यं प्रेषितः। सादरमस्माभिस्समग्राहि च सः। इतः पूर्वं तत्र भवद्भिः ताता सुब्बारायशास्त्रिमहाशयैः संग्रथितस्य गुरुप्रसादाख्यस्य ग्रन्थरत्नस्य स्वरसन्ध्यन्तभागमात्रस्य संदर्शनेन या अस्माकं महती समुत्कण्ठा समजनि 'अपि नाम वयं परिशिष्टभागमप्यस्य ग्रन्थस्य विलोकयेम' इति सेदानीमिमं गुरुप्रसादशेषग्रन्थमवलोकयतां नस्संजनयत्यमन्दमानन्दम्। आयशः इदमीयशैली गुरुप्रसादमनुसरतीत्यन्वर्थमेव गुरुप्रसादशेष इत्यस्य नाम। सत्संप्रदायसंप्रतिपन्नां सरणिमनुसृत्य भावपुष्ट्या अन्यूनानतिरिक्ततया सम्यग्विषयविवेचनेन च प्रकामं प्रकाशमानोऽयं ग्रन्थो विदुषां मुदमावहन् नागेशाशयविशेषं बुभुत्सतां छात्रवर्याणां समीचीनाय संस्कारायानल्पायोपकाराय च प्रभवेदित्यकथितमपि ज्ञायत एव प्रेक्षावताम्। एतद्ग्रन्थस्य मुद्रणमद्यत्वे व्याकरणशास्त्राध्येतॄणां तदध्यापकानां चात्यन्तमुपकाराय प्रकल्पेतेति विश्वसन्तो वयमाशंसामहे अचिरादस्य ग्रन्थस्य श्रीनटराजकृपया समुचितं संमुद्रणप्रकाशनादिकं भूयादिति॥

इत्थम्,

विश्रान्ताध्यक्षः,
श्री मीनाक्षीसंस्कृतकलाशाला
चिदम्बरम्।
27—1—1938.

(Sd.) **शिवदण्डपाणिस्वामि दीक्षितः।**
महामहोपाध्यायः,
शास्त्राचार्यः।

॥ श्रीः ॥

॥ ग्रन्थकर्तृविज्ञप्तिः ॥

महाशयाः—

अपरोक्षमेवैतत्पण्डितप्रकाण्डानां यदस्मद्गुरुचरणैर्मातृबन्धुभिश्च श्रीमन्महामहोपाध्याय कलाप्रपूर्णेत्यादिबिरुदाङ्कितैः तातोपनामक सुब्बारायशास्त्रिभिर्बहोः कालात्पूर्वमेव स्वरसन्ध्यन्तशब्देन्दुशेखरग्रन्थस्य व्याख्यानरूपो गुरुप्रसादनामकः कश्चन ग्रन्थराजो विरच्य प्रकाशित इति। तत्र चादौ पण्डितलोकं प्रति यत्किञ्चिदपि विज्ञापयन्तो न्यवेदयंश्च केनाप्यन्तरायेणासमापितमात्मनो गुरुप्रसादमात्मनश्छात्रवर्या अन्येऽपि वा पण्डितप्रवरा यदि तदुपदर्शितदिशमनुसृत्य पूरयेयुस्तदा कृतज्ञा भवेयुरिति। शब्देन्दुशेखराध्ययनकाले तैरुपदिष्टान्नागेशसिद्धान्तान् समाकलयतो ममान्यैर्व्याख्यातृभिर्नागेशग्रन्थेषु समुपदर्शिता दोषाः केवलमाकरग्रन्थापरिशीलनमूलका एवेति मनीषा समजनि। अध्यापनकाले च गुरुचरणैरव्याकृते शब्देन्दुशेखरस्य भागे व्याख्यान्तरदर्शनेन व्याकुलीभूतस्तत्रभवतां विज्ञप्तिसूचितां निवेदनामनुस्मरन्नाकरग्रन्थपरिशीलनपूर्वकमवशिष्टं शब्देन्दुशेखरस्य भागं व्याख्यातुमारभे। सर्वतन्त्रस्व-

तन्त्रैरकुण्ठितबुद्धिभिरनुपमप्रतिभाशालिभिरस्मद्गुरुचरणैर्विरचितस्य ग्रन्थराजस्यायमल्पज्ञस्य कुण्ठितबुद्धेर्मम पूरणप्रयत्नः लोभातिशयात् प्रांशुलभ्यफलाभिलाषिणो वामनस्येव केवलमुपहासायैव कल्पेतेति सन्दिहानोऽपि तमपरिगणयन् गुरुपादाम्बुजध्यानपूर्वकं कंचिद्भागं व्याख्याय श्रीगुरुचरणसन्निधौ न्यवेदयम्। शिष्यजनवत्सलास्ससहृदयास्ते सावधानं तद्व्याख्यानरीतिमाकलय्य सन्तुष्टान्तरङ्गाः मामवशिष्टभागपूरणेऽतीव प्रोत्साहयामासुः। तेन च द्विगुणीकृतोत्साहो नागेशाशयोन्मीलनायासकृद्भाष्यप्रदीपोद्योतान् पदमञ्जरीं शब्दकौस्तुभं लघुमञ्जूषां भावप्रकाशमन्यानपि कांश्चन ग्रन्थान् परिशील्य तदपरिशीलनेन नागेशग्रन्थखण्डनाग्रहेण वा ऽन्यैर्व्याख्यातृभिरापादितान् खण्डनाभासान्निराकृत्य यथामति नागेशाशयमाविरकरवम् ॥

गुरुप्रसादशेषोऽप्ययं ग्रन्थस्सर्वथा गुरुप्रसादादेव पूर्णतां प्रकाशतां च नीत इति, तच्छेषभूतस्यापि तदनतिरिक्तत्वदर्शनात्तदभिख्यामभ्यर्हतीति च मत्वा, उत्तरकादम्बर्या इवास्यापि गुरुप्रसाद इत्येव शीर्षिकायामभिख्या प्रदर्शिता ॥

'गुणदोषौ बुधो गृह्ण'न्निति सूक्तिमनुस्मरन्तस्सहृदयाः यद्यत्र गुणलेशस्स्यात्तदा तं परिगृह्य पुरुषबुद्धिसहजाः भ्रमप्रमादिदोषा यदि स्युस्तान् परित्यज्य मामनुगृह्णन्त्विति सप्रश्रयमभ्यर्थये ॥

अपि चेयपरा विज्ञप्तिः, दैवदुर्विपाकादपूर्णे पञ्चमे वर्षे पित्रा सह वियुक्तं भर्तृवियोगदुःखितया जनन्या, भ्रातृभक्तिपरायणाभ्यां वेङ्कटकामेश्वराभ्यां पितृव्याभ्यां चादशमाद्वर्षादनुपमेन वात्सल्येन समुपलालितं मामग्रजौ च मद्भ्रातरौ बन्धुजनसमुद्धरणतत्परा असद्गुरुचरणास्स्वनिकाय्यमानीयापत्यनिर्विशेषं परिपाल्य मां साकल्येन व्याकरणशास्त्रमध्यजीगपन्। मदग्रजौ च साङ्गकृष्णयजुश्शाखाध्यायिनावकार्षुः। अतस्सर्वथा तत्प्रसादलब्धामिमां

कृतिं साञ्जलिबन्धं तेभ्यस्समर्प्य निरस्तगुरुऋणः कृतकृत्योऽभूवमिति परं सन्तुष्यामि ॥

आबाल्यान्मम ज्ञानप्रदातॄणामविच्छिन्नजीविकाप्रदातॄणां च श्रीमद्विजयनगरराज्यसिंहासनमधितिष्ठतां श्री श्री श्री पूषवाड्वंशपयः पारावारराकासुधाकराणां श्रीमन्महाराजपुङ्गवानां कृतज्ञतानिवेदनेनानृणीभूयविद्वज्जनपक्षपातिनां तेषामाचन्द्रतारमायुरारोग्यादिकमखण्डसाम्राज्यमविच्छिन्नां सन्ततिं च परमकारुणिकः परमेश्वरः प्रदेयादित्याशासे ॥

आन्ध्रविश्वकलापरिषन्मुखेनेमं ग्रन्थमचिरकालमेव मुद्राप्य मदीयं परिश्रमं सफलयतां परिषत्सभ्यानां तदुपाध्यक्षपदवीमलङ्कुर्वतां श्रीकट्टमञ्च्युपनामक रामलिङ्गारेड्डिमहाशयानां च सविनयं मदीयां कृतज्ञतां निवेद्य कृतकृत्योऽस्मि संवृत्तः ॥

पञ्चषेभ्यो वर्षेभ्यः प्रभृत्येतद्ग्रन्थविरचने प्रकाशने च विशेषतस्साहाय्यमारचयतो व्यारणशिरोमणि साहित्यविद्याप्रवीणरूपोपाधिधारिणः श्रीकश्युपनामक श्रीराममूर्तिशास्त्रिणो भूयांसि श्रेयांस्यनुगृह्णातु परमकारुणिकः परमेश्वर इति भगवन्तमभ्यर्थये। इति शिवम् ॥

एवं विज्ञापयिता, विद्वज्जनविधेयः,

गुरुप्रसादशेषकर्ता।

रुप्रसादशेषसहितो लघुशब्देन्दुशेखरः।

॥ अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तां सञ्ज्ञामाह—अर्थवदिति। अधातुरित्यादिः पर्युदासो लाघवात्। प्रत्ययान्तमिति। आवर्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। 'सञ्ज्ञाविधौ' इति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञा तद्विषय इति भावः।

स्वादिसन्धिनिरूपणानन्तरमेतत्प्रकरणनिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति। स्वादिविधाविति। तां संज्ञामिति। तत्संज्ञाविधायकं सूत्रमित्यर्थः। यथाश्रुतं तु न क्तम्, अर्थवदित्यनेनानन्वयात्। न च तद्विधौ ङ्याप्पोरप्यधिकृतत्वेनाधिकारसूत्रे तयोः प्रथममुपादानात्सूचीकटाहन्यायेन च स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्यैव प्रथमं निरूपणमुचितमिति वाच्यम्। तद्ग्रहणस्यान्यार्थताया वक्ष्यमाणत्वात्तयोरपि ातिपदिकादेव विधानाच्च। लाघवादिति। असमर्थसमासवाक्यभेदानाश्रयणपाल्लाघवादित्यर्थः। यद्यप्यप्रत्ययपदमेकमेव सूत्रे, तथापि तदावृत्त्या मूले व्याख्यातं, तदनुसारेणाह। आवर्तित इति। ननु संज्ञाविधाविति निषेधात्कथं त्परिभाषाप्रवृत्तिरत आह। संज्ञाविधाविति। प्रत्ययस्येति। धर्मिग्राहकसात्यात्प्रत्ययोद्देश्यकसंज्ञाविधावेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति प्रकृते तद्भिन्नस्यार्थवत द्देश्यत्वेन न तन्निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। न चैवं कृदतिङित्यत्राप्येतन्निषेधावृत्तौ पर्युदस्यमानतिङ्पदेन तदन्तविधिस्स्यादिति वाच्यम्। तथा सत्यत्र ातोरित्यधिकाराद्धातुविहितत्वाभावादेव तिङन्तस्य कृत्संज्ञावारणसम्भवेनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। षः प्रत्ययस्येत्यादावप्युपदेशपदानुवृत्त्योपदिश्यमानादेरेवेत्संज्ञाविधानेन प्रत्ययान्ते तत्त्वासम्भवादेव न तदन्तविधिः। तद्धितासर्वविभक्तिरित्यत्र त्वसर्वविभक्तिरिति विशेषणेन विभक्त्युत्पत्तियोग्यतावत व संज्ञाविधानलाभेन प्रत्ययमात्रस्य तादृशयोग्यताया अभावेन तद्विशेषणबलांज्ञाविधावपि तदन्तलाभः। असर्वविभक्तिरित्येतद्घटकविभक्तिपदेन तु न तदविधिः। तथा सत्यव्ययवकात्स्न्र्यबोधकसर्वपदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। एतेन

अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वम्–एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतर-सम-

कृदतिङ्, षः प्रत्ययस्य, तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यादावपि निषेधप्रवृत्तेरिष्टत्वे-नायुक्तमेतदिति वदन्त आचार्याः परास्ताः ॥

प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रद्वयसाधारण्येनार्थवत्त्वं परिष्करोति । एतत्संज्ञेति । नन्वेवं खट्वेत्यादौ टाप्प्रत्ययप्रकृतेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः, तस्याः चिकीर्षितप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतविभक्तीतरटाबपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् । किञ्चैधाञ्चक्रे इत्यादावामन्तस्यानुप्रयुज्यमानधात्वपेक्षयैवार्थबोधकत्वेन, मूलकेनोपदंशमित्यादौ णमुलन्तस्योपपदसमभिव्याहारापेक्षयैव बोधजनकत्वेन, निभसङ्काशादीनामुत्तरपद एव प्रयुज्यमानानां पूर्वपदापेक्षत्वेन, उपसर्गाणां धात्वपेक्षयैव बोधकत्वेन च तेषां प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । किञ्च सांकूटिनं पक्त्रिममित्यादौ संकूटिन् पक्त्रीत्यनयोः प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतविभक्तीतराणमबपेक्षत्वेनाव्याप्तिरिति चेन्न । एतत्संज्ञाप्रयोज्यप्रत्ययेतरप्रत्ययप्रकृत्येतदन्यतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके अर्थबोधजनकत्वरूपार्थवत्त्वस्य स्वीकारेणादोषात् । प्रकृतिश्चात्र यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तत्प्रकृतिरेव ग्राह्या । खट्वेत्यत्र टापः प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोज्यप्रत्ययत्वेन तादृशप्रत्ययेतरप्रत्ययत्वाभावात्तदपेक्षायामपि नाव्याप्तिः । एधाञ्चक्रे मूलकेनोपदंशं तन्निभः प्रभवतीत्यादावनुप्रयुज्यमानकृञाद्यपेक्षासत्त्वेपि तेषामेतत्संज्ञाप्रयोज्यप्रत्ययेतरप्रत्ययत्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । सांकूटिनं पक्त्रिममित्यादाविनुणन्तादेरण्मबादिसापेक्षत्वेपि तेषामिनुणन्तानिष्ठप्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोज्यत्वेन तादृशप्रत्ययेतरप्रत्ययत्वाभावान्नार्थवत्त्वहानिः । तन्निभ इत्यादौ समासोत्तरसुपः प्रत्ययत्वेऽपि तस्य परम्परया निभशब्दनिष्ठप्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोज्यत्वेन तादृशप्रत्ययेतरप्रत्ययत्वाभावान्नार्थवत्त्वविघटकता । पश्चनावप्रिय इत्यादौ समासोत्तरसुपष्टजन्तनिष्ठप्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोज्यत्वाभावेन तादृशप्रत्ययेतरप्रत्ययत्वेन तदपेक्षयैवार्थबोधकस्य पश्चनावेत्यस्य न प्रातिपदिकत्वम् । प्रकृतिसमभिव्याहारापेक्षयाऽर्थबोधकस्य केवलप्रत्ययस्यार्थवत्त्ववारणाय प्रकृतिपदनिवेशः । देवदत्तः पचति, देवदत्तो गार्ग्य इत्यादौ चिकीर्षितप्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोज्यप्रत्ययेतरतिबपेक्षया गार्ग्यशब्दोत्तरसुबपेक्षया चार्थबोधकत्वेन न शब्यजन्तयोः प्रातिपदिकत्वम् । न चैवमपि व्यतिस इत्यत्रोपसर्गयोस्से इत्येतत्समभिव्याहारापेक्षयैवार्थबोधकत्वात्तस्य च निरुक्तप्रत्ययेतरप्रत्ययत्वाच्च तयो-

यान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते' इति कैयटेनोक्तम् । लौकिकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृतकल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययान्तेषु सुबन्तेषु योऽभिव्यक्ततरो लक्ष्यते बोद्धृभिः, स इत्यन्वयः । यत्तु प्रत्ययान्तेष्वित्यस्य कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थ इति, तन्न । तावन्मात्रेण कस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् । अर्थवत्सूत्रेऽप्येवमेवेत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितम् । अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् । पूर्वसूत्रे यादृशार्थवत्त्वग्रहोऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थवत्त्वस्यैव ग्रहः । शास्त्रीयार्थग्रहणे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः । किं च पूर्वसूत्रे सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणे न किं चित्फलं, प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तम् । अत एव

इति । लौकिकार्थविषयकप्रतीत्यव्यवहितप्राक्कालिकप्रतीतिविषयत्वेन कृत्तद्धितान्तार्थः तत्प्रत्यासन्न इति भावः । लक्ष्यत इति । सुपां द्योतकतया तत्समभिव्याहारे स प्रतीयत इत्याशयः । विवरणकारोक्तिं खण्डयति । यत्त्विति । अन्यथा, पूर्वसूत्र ईदृशार्थानङ्गीकारे । तत्सामर्थ्यादिति । पर्युदासेनैव निरर्थकव्यावृत्तौ व्यावर्त्यान्तरालाभेन तत्र तद्वैयर्थ्यमिति भावः । पूर्वसूत्रे पारिष्कृतार्थवत्त्वाङ्गीकारे तु प्रत्ययस्य देवदत्तो गार्ग्य इत्यादीनाञ्च प्रातिपदिकत्ववारणाय तत्सार्थकमित्यनुवृत्तिपर्यन्तानुधावनं स्वरसतस्सङ्गच्छते । ननु पूर्वत्र तादृशार्थवत्त्वग्रहो न कैयटाभिमतः, तथा सत्यर्थाधिकारादित्येव वदेत् । किञ्च तत्सामर्थ्यस्यानुवृत्तिप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तविध्यप्रयोजकत्वेन च तथा नोक्तमित्यपि वक्तुं शक्यत इत्यरुचेराह । किञ्चेति । सामान्यत इति । उत्तरसूत्रे पारिष्कृतार्थवत्त्वस्यैव भाष्यकैयटाभ्यां लाभेनार्थाधिकारानुरोधात्पूर्वसूत्रेऽपि तादृशार्थवत्त्वग्रहणस्य न्यायप्राप्तस्य परित्यागेन सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहण इत्यर्थः । सूत्रद्वयेऽपि पारिष्कृतार्थवत्त्वाङ्गीकारे फलं दर्शयति । अत एवेति । सूत्रद्वयेऽपि निरुक्तार्थवत्त्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥

अयं भावः। भाष्यकृता त्वलत्यमप्रत्ययग्रहणं द्विधा प्रत्याख्यातम्। उत्तरसूत्रस्थतद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वमाश्रित्य तद्धिन्नप्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकत्ववारणेन, प्रत्ययान्तानामप्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेऽपि ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येत्येव सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणेन सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकानामेव ह्रस्व इत्यादिरीत्यार्थाङ्गीकारेण फलाभावेन चेति। तत्राद्यपक्षे नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति नागेशसम्मतसिद्धान्तपक्षे उत्तरसूत्रस्यार्थवत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, अर्थवत्समासस्य चेत्यर्थस्सम्पद्यते। तत्र शास्त्रीयार्थवत्त्वस्य ग्रहणे पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्य तादृशतद्धितान्तत्वात्तेन प्रातिपदिकत्वं स्यादतस्तद्वारणाय तत्र पारिष्कृतमर्थवत्त्वमाश्रयणीयम्। तथा च तत्साजात्येनैव पूर्वसूत्रे सङ्कोचस्य करणीयतया पारिष्कृतार्थवत्प्रत्ययान्तातिरिक्तस्य तादृशार्थवत्समाससजातीयसमुदायभिन्नस्य चार्थवत्ऽ प्रातिपदिकसंज्ञेत्यस्यार्थो लभ्यते। एवञ्च पञ्चनावेत्यस्य तादृशप्रत्ययान्तातिरिक्तत्वादनेन प्रातिपदिकत्वं स्यादतोऽत्रापि तादृशमर्थवत्त्वं ग्राह्यम्। तथा सत्यस्यार्थवत्प्रत्ययान्तातिरिक्तत्वेऽपि पारिष्कृतार्थवत्त्वाभावान्न दोष इति भावः। अन्त्यपक्षेऽत्र सूत्रे पारिष्कृतार्थवत्त्वानङ्गीकारे पञ्चनावेत्यस्यानेन प्रातिपदिकत्वं स्यात्, आरम्भे तु प्रत्ययान्तत्वात्तन्नेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदायात्र सूत्रे तादृशमर्थवत्त्वमाश्रयणीयम्। तथोत्तरसूत्रे निरुक्तार्थवत्त्वानङ्गीकारे पञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्ततया तेन प्रातिपदिकत्वं स्यादतस्सूत्रद्वयेऽपि तत्र प्रातिपदिकत्ववारणाय पारिष्कृतमर्थवत्त्वमाश्रयणीयमिति। एवञ्चाद्यप्रत्याख्यानपक्षे एवं ग्रन्थो योजनीयः। अत एव, सूत्रद्वयेऽपि पारिष्कृतार्थवत्त्वाङ्गीकारादेव। तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं, नाप्युत्तरसूत्रेणेति। द्वितीये तु भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने इत्येतन्नानेन प्रातिपदिकत्वमित्यनेनैवान्वेति, न तु नाप्युत्तरसूत्रेणेत्यनेन, तत्सत्त्वेऽपि

तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन "ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य" इति न्यासेन 'काण्डे' इत्यादौ ह्रस्ववारणात्फलाभावेन वा भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं, नाप्युत्तरसूत्रेण। प्रातिपदिकत्वे तु टाबापत्तिः।

पञ्चनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्ववारणायोत्तरत्र पारिष्कृतार्थवत्त्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्॥

टाबापत्तिरिति। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट' इति टजन्तस्य स्त्रियां वर्तनात्प्रातिपदिकत्वे टाप् स्यादिति भावः। पुंवद्भावस्तु न, तस्य प्रियादिषु निषिद्धत्वात्, गोस्त्रियोरिति ह्रस्वोऽपि न, विशिष्टस्यैव टाबन्तत्वेनोपसर्जनीभूतस्त्रीप्रत्ययान्तोत्तरपदकसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात्। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ह्रस्वप्रवृत्तिविषयसमासनिरूपितोपसर्जनत्वाभावाच्च॥

केचित्तु यस्मात्स्त्रीप्रत्ययो विधित्सितस्तन्निरूपितोपसर्जनत्वाभाव एवानुपसर्जनाधिकारस्य विषयः। अन्यथा पदावधिकेऽन्वाख्याने पञ्चपूलीप्रिय इत्यादावपि स्त्रीप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गः, अतोऽत्र ङीप एवापत्तिर्न्याय्येति वदन्ति॥

गुरुचरणास्तु प्रातिपदिकत्वास्यार्थवत्त्वनिबन्धनतया यस्मात्प्रातिपदिकान्ङीप्प्रत्ययो विधित्सितस्तन्निष्ठप्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकार्थोपस्थित्यनुकूलवृत्त्युपस्थापितयत्किञ्चिदर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताराहित्यमनुपसर्जनत्वमित्यर्थस्य विवक्षणेन पञ्चपूलशब्दस्य समाहारद्विगुप्रयोजकैकार्थीभावप्रयोज्यार्थवत्त्वेनैव प्रातिपदिकत्वेन तन्निरूपितोपसर्जनत्वाभावान्ङीप् सुलभः। प्रकृते तु टजन्ते प्रातिपदिकत्वनिबन्धनस्यार्थवत्त्वस्य समुदायवृत्त्येकार्थीभावप्रयोज्यतया तन्निरूपितोपसर्जनत्वस्य टजन्ते सत्त्वान्न ङीपऽ प्रसक्तिरिति ङीबापादनमयुक्तमेवेति वदन्ति॥

एवञ्च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो विफलः। 'दश दाडिमानि षडपूपाः' इत्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणस्य फलम्। तत्र हि 'सुपो धातु' इति लुगापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक्॥

ननूत्तरपदत्वमुपजीव्य जायमानतत्पुरुषसंज्ञा टच्प्रवृत्त्या तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाद्वारा टाबादेरानन्तर्यविघातकस्यानिमित्तं स्यादिति चेन्न। अलौकिक एव प्रक्रियावाक्ये समासान्ताः प्रवर्तन्त इति सिद्धान्तात् पञ्चन् जस्, नौ जस् प्रिय जस् इत्यवस्थायामेव बहुव्रीहिसंज्ञासमकालमेव टच्प्रवृत्त्या ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वोत्तरपदहेतुकद्विगुत्वयोः प्राप्तावपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्द्विगुसंज्ञायाः प्राक् प्रातिपदिकत्वे तथैवान्तरङ्गत्वाट्टाप् स्यात्। सन्निपातलक्षणाया द्विगुसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तत्वात्परिभाषाया अप्राप्तेः। कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन परम्परयाऽपि तद्विघातकत्वस्य ग्रहणेऽपि सन्निपातलक्षणस्य तथा ग्रहणे मानाभावाच्च। एवञ्चेति। पञ्चनावेत्यत्र प्रातिपदिकत्ववारणायात्र सूत्रे पारिष्कृतार्थवत्त्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः। विफल इति। प्रत्यय इति सूत्रभाष्यविरुद्धश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्र हि प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्रत्ययत्वे किन्दूषणमिति प्रश्ने परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गत्वमित्येते विधयः प्रसज्येरन्नित्युक्तम्, न तु प्रातिपदिकत्वं न स्यादित्यपि। पर्युदाससत्त्वे त्वेतदपि वक्तव्यं स्यात्। अत्रत्यार्थवत्पदस्य व्यावर्त्यन्दर्शयति। दश दाडिमानीति। निरर्थकेति। निरर्थको यः पदसमुदाय इत्यर्थः। पदार्थानामन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेनात्र तदभावात्समुदायस्य निरर्थकत्वम्। समासग्रहणकृतनियमेन तु न व्यावृत्तिः। तस्य अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्येणार्थवत्समुदायविषयकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न च तत्र षष्ठीसमासस्यैवाश्रयणादर्थवतां समुदायस्यैव नियम्यकोटिप्रविष्टतया-

ऽत्र नियमेन व्यावृत्तिस्सुकरैवेति वाच्यम्। नियमस्य सजातीयविषयकत्वौचित्येनाङ्गसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन च निरुक्तस्थले समानाधिकरणसमासमप्याश्रित्य अर्थवदवयवकार्थवत्समुदायस्यैव नियम्यकोटिप्रविष्टत्वस्यावश्यमभ्युपेयतयात्रावयवानामर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्य तत्त्वाभावात्तदप्रवृत्तेः। तत्र ह्यङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः फलनिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्येतिसमुदायस्य यञन्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाभावः फलत्वेनोक्तः। अर्थवत्समुदायानामित्यत्र षष्ठीसमासस्यैव स्वीकारे नियमस्यार्थवदवयवकसमुदायविषयकत्वस्यैव लाभेन देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य तादृशसमुदायत्वेन नियमेनैव प्रातिपदिकत्ववारणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्। समानाधिकरणसमासस्याप्याश्रयणे तु नियमस्यार्थवद्घटितार्थवत्समुदायविषयकत्वलाभेनात्रावयवानामर्थवत्त्वेऽपि निरुक्तसमुदायस्य पारिष्कृतार्थवत्त्वाभावादस्य नियम्यकोटावप्रवेशेन नियमेन वारयितुमशक्यतया तत्प्रयोजनत्वोक्तिस्सङ्गता स्यात्। तदानीमपि समासग्रहणस्य नियामकत्वं सङ्घटत एवेत्युत्तरसूत्रे निरूपयिष्यामः। ध्वनितञ्चेदं दशदाडिमानीत्यादिवाक्यस्य प्रातिपदिकत्वमाशङ्क्यानर्थकत्वेन समाधाय देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यर्थवत्सङ्घातस्य नियमेन प्रातिपदिकत्ववारणपरार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण। धनं वनमित्यादौ वर्णानां प्रातिपदिकत्ववारणमाचार्याद्युक्तन्तु नार्थवद्ग्रहणफलम्। तेषां प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेपि संख्याकर्मादेरभावात्स्वादीनामनुत्पत्तेर्दोषाभावात्। औत्सर्गिकैकवचनमपि न, गमकाभावात्, निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानपष्व्यव्ययादाप्सुप इति वदनर्थकनिपातेभ्य एवौत्सर्गिकैकवचनाभ्युपगमे गमकं भवति, न सर्वानर्थकप्रातिपदिकेभ्यः। यदि तु तद्वार्तिकमनर्थकप्रातिपदिकमात्रादौत्सर्गिकैकवचनस्योत्पत्तौ गमकं स्यात्तदा अव्ययादाप्सुप इत्यपि सामान्यतो लिङ्गसंख्यानन्वय्यर्थबोधकप्रातिपदिकेभ्यस्तदुत्पत्तौ गमकं स्यादिति फलाभावेन प्रत्ययस्य प्राति-

पूर्वसूत्रेणेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति प्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः । नियमस्य सजातीयविषयत्वात्साजात्यं दर्शयितुमाह । पूर्वो भाग इति । एतेन यत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेन शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेन व्यवच्छेद्यानुगमेऽपि क्षत्यभावेन च 'यत्र

पदिकत्वाप्रवृत्तिमाश्रित्य प्रत्ययपर्युदासप्रत्याख्यानं तत्कृतमसङ्गतं स्यात्, तस्य प्रातिपदिकत्वे निरुक्तज्ञापकेनौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तौ तच्छ्रवणरूपफलसत्त्वात् । किञ्चानर्थकनिपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तौ पदत्वं सिद्ध्यतीति तस्य वैयर्थ्याभावान्न ज्ञापकत्वसम्भव इत्यपि बोध्यम् ॥

एतेन, अर्थवदिति तु धनं वनमित्यादौ वर्णानां प्रातिपदिकत्ववारणाय, औत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तेरुक्तदिशा आपादयितुं युक्तत्वात् । दशदाडिमानीति निरर्थकसमुदायस्तु न व्यावर्त्यः । समासग्रहणकृतनियमेनैव व्यावर्तनात् । व्यावर्त्यसमुदायस्यार्थवत्त्वविशेषणवैयर्थ्यादित्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

साजात्यमिति । समाससाजात्यमित्यर्थः । चक्रपाण्युक्तं दूषणमुद्धर्तुमाह । एतेनेति । साजात्यप्रदर्शनमात्राभिप्रायकत्वेनेत्यर्थः । यत्तच्छब्दार्थयोः, यत्तत्पदजन्यधीविशेष्ययोः । अननुगतत्वेनेति । त्यदादीनां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तत्वेन तेषामानन्त्यादननुगतत्वमिति भावः । परोक्षत्वादिविशिष्टे त्यदादीनां शक्तिः । वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वरूपप्रकरणादिवशाच्च तत्तद्विशेषबोध इति नागेशसिद्धान्तेऽपि तदर्थयोरननुगतत्वं स्पष्टमेव । नन्वर्थाननुगमेपि यत्र तस्येत्येवंरूपशब्दानुगमोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह । शब्दानुगमस्येति । अप्रयोजकत्वेन=अकिञ्चित्करत्वेन । अर्थस्यैव नियमशरीरे प्रवेशादिति भावः । ननु त्यदादीनां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेण शक्यानां शक्यतावच्छेदकानाञ्चानन्त्यादननुगमेप्युपलक्षणीभूतधर्मस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यात्तदर्थयोरनुग-

सङ्घाते' इत्यादि व्यर्थमेवेत्यपास्तम् । पदशब्देनात्र स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हमर्थवद् गृह्यते । अत एव 'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्' इत्युक्तमत्र भाष्ये । भाष्ये सुबन्तानामित्यनेन भेदसंसर्ग-

---

मस्सम्भवत्येवेत्यत आह । व्यवच्छेद्यानुगमेपीति । संग्राह्यस्यैवानुगमः । यथा सास्नालाङ्गूलादिमत्त्वं गोर्लक्षणमित्यत्र सङ्ग्राह्याणां सकलगोव्यक्तीनामनुगमः । व्यवच्छेद्यं महिष्यादिकन्तु न कोप्यनुगमयति । भगवान्पाणिनिरपि सङ्ग्राह्यान्साधुशब्दानेवानुगमयति, न तु व्यवच्छेद्यानसाधुशब्दानिति भावः । अपास्तमिति । यत्र सङ्घात इत्यादिमूलग्रन्थस्य समाससाजात्यप्रदर्शनमात्रतात्पर्यकत्वेनानुगमासम्भवेऽप्यनुपयोगेऽपि क्षतिविरहादिति भावः । नन्वेवंरीत्या नियमाङ्गीकारे गवित्ययमाहेत्यादौ दोषः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायां गो इत्यादीनां वृत्त्यार्थबोधकत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्सुबनुत्पत्तौ पदत्वाभावात् । किञ्च वृषण्वसुरित्यादिसमासे वृषण्वस्वश्वयोरित्यनेन पूर्वभागस्य भत्वात्तत्साजात्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थालाभश्चेत्यत आह । पदशब्देनेति । स्वातन्त्र्येणापीति । अपिना पारतन्त्र्यसमुच्चयः । अन्यथा असति बाधके सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायेन स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थापत्त्या अनुकरणस्येतिशब्दापेक्षस्यापि प्रयोगेण स्वातन्त्र्येणैव प्रयोगार्हत्वाभावान्नियमेन व्यावृत्तिर्न स्यात् । स्वोक्तनियमे भाष्यसम्मतिं दर्शयति । अत एवेति । नन्वर्थवत्सूत्रभाष्ये वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञावारणायार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्त्वा तत्पक्षे बहुपटव इत्यादौ दोषमाशङ्क्य सुबन्तानां समुदायस्य समासग्रहणं नियमार्थमित्यन्यादृशं नियमशरीरमाश्रित्य स परिहृतः, न तु पूर्वोक्तनियमशरीरे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हेति विशेषणदानेनेति, तदत्र पक्षे विरुद्धचेतेत्याशङ्क्याह । भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेति । पूर्वोक्तभाष्यानन्तरं प्रकृतसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । भेदसंसर्गद्वारकेति । विभिन्नार्थ-

द्वारकार्थवन्त उपलक्ष्यन्ते इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम्। तेन गवित्ययमाहेत्यादौ गो इत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेऽपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम्। अनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तावन्मात्रस्यापि पृथक्प्रयोगार्हत्वात्। बहुपटव इत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये स्वातन्त्र्येणेति। तत्र पूर्वे इत्याक्षिप्तपरेषामपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थ-

बोधकयोः पदयोर्वाक्ये विभागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः। स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्ता इत्यर्थः। समासेऽपि वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम्। प्रकृतिप्रत्यययोस्तु न विभागेन प्रयोगः। परश्चेति वचनात्। अतो बहुपटव इत्यादौ न दोष इति भावः। तेनेति। पदशब्दस्य निरुक्तार्थकरणेनेत्यर्थः। सुबन्तत्वाभावेऽपीति। अनुकार्यानुकरणयोरभेद विवक्षायामनुकरणस्य सादृश्यवशादनुकार्योपस्थापकत्वेऽपि वृत्त्या तदनुपस्थाप कत्वादर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादिति भावः। अनुकरणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमुपपादयति। अनुकरणस्येति। अनितिपरस्यापीति। अनुकरणश्चानितिपरमिति लिङ्गादिति भावः। तावन्मात्रस्यापीति। इति शब्दरहितस्यापीत्यर्थः। प्रयोगार्हार्थवतामिति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हाणामर्थवतामित्यर्थः। एवञ्च समुदायघटका भागाः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोर्हा अर्थवन्तो गृह्यन्त इति तात्पर्यम्। स्पष्टश्चेदमुद्योते॥

अत्र च साजात्यप्रयोजकं स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वं स्वप्रकृतिकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके प्रयोगार्हत्वरूपं विवक्षितम्। एतच्च समासघटकानां सर्वेषामपि भागानामावश्यकम्। अत्र प्रकृतिपदेन यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्षितं तत्प्रकृतिरेव ग्राह्या, बहुपटव इत्यत्र बहुचः स्वप्रकृतिसमभिव्याहारेणैव प्रयोगार्हत्वमिति तत्समुदायस्य नियम्यकोटावनन्तर्भावेण न नियमव्यावर्त्यता। तथा पुत्रकाम्येत्यादौ काम्यचः अप्रत्ययस्य च काल्पनिकार्थ-

वत्त्वसत्त्वेऽपि स्वस्वप्रकृतिसमभिव्याहारापेक्षयैव तयोर्लोके प्रयोगार्हत्वमिति तत्समुदायस्यापि नियम्यकोटावप्रवेशेन न नियमव्यावर्त्यता। कुम्भकारः, तन्निभः, शुक्लीकृत्य, पञ्चगवधनः; एकैकमित्यादिषु कारादीनां कुम्भ, तत्, कृञ् धन, एकादीनामपेक्षासत्त्वेपि तेषां स्वप्रकृतिकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरत्वाभावेन निरुक्तं स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वमक्षतमेवेति न समाससाजात्यभङ्गः। एवमेधाश्चक्रे मूलकेनोपदंशमित्यादावामन्तणमुलन्तयोर्धातूपपदापेक्षासत्त्वेऽपि तयोः स्वप्रकृतिकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरत्वाभावान्निरुक्तं स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वमक्षतमेवेति तयोर्नियमव्यावर्त्यता सूपपादैव। देवदत्तेन कृतमित्यादौ क्तान्तसमुदायस्य कृद्ग्रहणपरिभाषया कृदन्तत्वसत्त्वेऽपि तस्यास्मद्रीत्या पारिष्कृतार्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम्। सूत्रद्वयेप्येकरूपमेवार्थवत्त्वं स्वीकार्यमित्यर्थवत्सूत्रे नागेशेन विविच्य निरूपितम्। एतेनात्र प्रातिपदिकत्ववारणाय "यस्समुदायस्समासग्रहणकृतनिमशरीराक्रान्तत्वेन विवक्षितस्तत्पर्याप्ता या औपस्थापकशक्तिरानुभविकशक्तिरित्येतदन्यतरा, तन्निरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय, पद, एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वमि"ति परिष्कृत्य क्लिश्यन्त औत्तराहाः परास्ताः। न च समुदायस्य पारिष्कृतार्थवत्त्वाभावेऽपि कृतेत्यस्य तत्सत्त्वात्समुदायस्यार्थवदन्तत्वेन च प्रातिपदिकसंज्ञा दुर्वारैव। नियमेन तु न व्यावृत्तिः। उत्तरखण्डस्य स्वप्रकृतिकप्रत्ययसमभिव्याहारापेक्षयैव प्रयोगार्हत्वेन नियम्यकोटावनन्तर्भावादिति वाच्यम्। अर्थवदन्तं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थस्य भाष्यलापनमात्रफलकतया स्वीकृतत्वेपि सिद्धान्ते तादृशार्थस्यानुपयोगेन शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकतदन्तविधेस्तत्रास्वीकारात्। एवं गवित्ययमाहेत्यादौ गो इत्यादेरितिशब्दसमभिव्याहारापेक्षासत्त्वेपि तस्य स्वप्रकृतिकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरत्वाभावेन स्वा-

वतामेव ग्रहणात्पुत्रकाम्येत्यादौ न दोषः । अत एवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य यञन्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽभावः फलत्वेनोक्तः । यथाश्रुत-

---

तन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वं निर्बाधमेवेति नियम्यकोटावन्तर्भावेण न प्रातिपदिकत्वम् । कुम्भकार इत्यादावुत्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकसुप्रत्ययसमभिव्याहारापेक्षायाः, सांकूटिनमित्यादौ कूटिन्नित्यस्योत्तरस्य समुदायप्रकृतिकाण्प्रत्ययसमभिव्याहारापेक्षायाश्च सत्त्वेपि तयोस्स्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावान्निरुक्तं स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वमव्याहतमेवेति न साजात्यभङ्गः । देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र यञन्तसमुदायस्य तु न समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिः । उत्तरखण्डस्य स्वप्रकृतिकसुप्रत्ययसमभिव्याहारापेक्षासत्त्वेन निरुक्तस्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वाभावाद्विशिष्टस्यार्थवत्सूत्रोक्तपारिष्कृतार्थवत्त्वाभावाच्चेति नाङ्गसंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधः । एतेन "कुम्भकारेत्यादिसमासे उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेने"त्यादिनाऽस्य ग्रन्थस्यायुक्तत्वं प्रतिपाद्यानेकनियमाश्रयणेन क्लिश्यन्त आचार्याः परास्ताः ॥

यद्वा समुदायघटकभागानां साजात्यप्रयोजकमर्थवत्त्वं स्वप्रकृतिकप्रत्ययप्रकृत्येतदन्यतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपं विवक्षणीयम् । व्यावर्त्यसमुदायघटकभागानामीदृशमर्थवत्त्वं विवक्षणीयमिति बोधनायैव मूले स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हेति विशेषणम् । समुदायस्य तु पूर्वसूत्रोक्तपारिष्कृतार्थवत्त्वमेव ग्राह्यमिति बोध्यम् ॥

पुत्रकाम्येत्यादाविति । अप्रत्ययादित्यनेन काम्यजन्तादकारप्रत्यये टाप् । न दोष इति । समुदायघटकयोः काम्यजप्रत्यययोर्निरुक्तस्वातन्त्र्याभावान्नियमाप्राप्त्या न प्रातिपदिकत्वभङ्ग इति भावः । अत एव । उक्तस्यैव

मूलोक्तनियमे तु नियमेनैव तत्र तदप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव ।

नियमस्याभिप्रेतत्वादेव । असङ्गतिः स्पष्टैवेति । न चास्यामवस्थायां प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असिद्धतया अर्थवत्सूत्रे तदादिनियमाभावेन सर्वेषामेव समासानां प्रत्ययान्ततया अप्राप्तायाः प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया विधानेन कृतार्थस्य समासग्रहणस्य नियामकता न सङ्घटत एवेति न तन्मतेऽपि भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशमित्यादौ समासग्रहणकृतनियमेन कृदन्तत्वप्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञावारणाय पूर्वसूत्रे प्रत्ययसामान्यग्रहणे तत्परिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपेत्यैव प्रत्ययविशेषग्रहणे प्रवृत्तौ फलप्रदर्शनार्थैतद्भाष्यस्य प्रवृत्तत्त्वेनेदानीमपि नियमस्य सुवचत्वेन प्राचोक्तनियमे तदसङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । अत एव पूर्वसूत्रं विहायोत्तरसूत्रे प्रत्ययविशेषग्रहण एव प्रयोजनप्रदर्शनं प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वरा इत्यादिना तद्विशेषग्रहणेष्वेवोदाहरणदानञ्च भगवतो भाष्यकृतस्स्वरसतस्सङ्गच्छते । नागेशोक्तनियमे तु समुदायस्य पारिष्कृतार्थवत्त्वाभावान्नियम्यकोटावप्रवेशेन तदप्रवृत्तौ न तद्भाष्यासङ्गतिः । स्पष्टञ्चेदमुद्योते । न चैवं सति देवदत्तो गार्ग्येति यञन्तस्यार्थवत्त्वाभावादेव प्रातिप्रदिकत्ववारणेन तत्र तद्वारणस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनत्वकथनं भगवतोऽसङ्गतं स्यादिति वाच्यम् । तद्भाष्यस्यात्र सूत्रेऽर्थवदन्तं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थाश्रयणेन प्रवृत्ततयाऽदोषात् । अर्थवदित्यस्य पूर्वत्र क्लृप्तार्थकस्य कृत्तद्धितयोर्विशेषणसामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमध्याहृत्य तदन्तविधौ कृत्तद्धितान्तेत्यर्थेऽर्थवदित्यस्य तद्विशेषणात्तदंशेपि तदन्तविधावर्थवदन्तं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थान्निरुक्तसमुदायस्य अर्थवद्गार्ग्यशब्दान्तत्वेन, परिभाषार्थतः प्राक्तद्धितान्तत्वेन च तत्प्राप्तिरिति, तत्परिभाषोत्तरन्तु विशिष्टस्यार्थवदन्तत्वेऽपि तद्धितान्तत्वाभावान्न दोष इति च तदाशयः ॥

एतेन "इदमयुक्तं, तद्धितान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञायास्तदादिनियमाश्रयणेन वारणेऽप्यर्थवत्सूत्रेण तस्या दुर्वारत्वात् । किञ्च तदादिनियमाभावे

एतेन वृषणवसुरित्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्ययुक्तमित्यपास्तम् । वाक्यस्य नेति । प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणानापत्तिः । पिण्डीमित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगेऽलुक्समासे चाङ्गाधिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तककार्याणां सुबादेशानाञ्च चारितार्थ्यं, विकल्पेन समासविधानञ्च स्वराद्यर्थमिति भावः । शशशृङ्गादिपदानाञ्च बौद्धे शशशृङ्गादौ शक्तिरिति पूर्वेणैव प्रातिपदिकत्वं सिद्धम् ।

देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वमापादितं भाष्ये। तदानीञ्च न समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं, समासस्य प्रत्ययान्तत्वात् । तदादिनियमस्य चाभावात्, किन्तु विध्यर्थमेव । तथा च देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य सूपपन्नं प्रातिपदिकत्वापादन"मित्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

एतेनेति । पदशब्दस्योक्तार्थकत्वेनेत्यर्थः । सुपः श्रवणानापत्तिरिति । न च धातुसाहचर्येण प्रातिपदिकावयवस्यापि वृत्त्यवयवस्यैव ग्रहणान्न लुगिति वाच्यम् । तथापि मूलकेनोपदंशमित्यादौ दोषात् । ननु सर्वत्र वाक्यस्यैव प्रयोगाद्यदि वाक्यावयवसुपां लोपेनापहारस्स्यात्तदाऽङ्गाधिकारविहितानां सुन्निमित्तककार्याणां सुबादेशानां च वैयर्थ्यापत्तिरत आह । पिण्डीमित्यादाविति। ननु समास इव वाक्येपि चेल्लोपस्तदा वाक्यस्यापि समाससमानानुपूर्वीकत्वापत्तौ तत्तत्सूत्रैः समासविकल्पविधानमनुपपन्नं स्यादत आह । विकल्पेन समासविधानं चेति । स्वराद्यर्थमिति । आदिना एकार्थीभावनिमित्तकसर्वकार्याणां विशेषणाद्ययोगानां परिग्रहः । ननु शशशृङ्गादिसमासे शशशृङ्गादेरलीकत्वेनानर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ समासग्रहणं तत्र विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थमित्याशङ्क्याह। शशशृङ्गादिपदानामिति । बौद्धे बुद्धिसत्तासमाविष्टे, एतेन तेष्वपि पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकसञ्ज्ञेति न तेषु प्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्ध्यर्थं समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्कनीयमिति भावः। ननु बौद्धपदार्थानङ्गीकारेऽपि प्रसिद्ध-

स्वप्नाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्याऽऽवश्यकत्वम् । अक्षौहिणीरथन्तरादिपदेषु अवयवानामत्यन्तानिरर्थकानामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिना यथाकथञ्चित्साधुत्वान्वाख्यानं बोध्यम् ॥

शशशृङ्गपदार्थद्वयसम्बन्धमात्रारोप एव सुवचोऽत आह । स्वप्नानुरोधेनेति। अत्रानुभूतानां पदार्थानां न व्यावहारिकत्वं, प्रबोधोत्तरमनुपलम्भात् । यस्य हि व्यावहारिकी सत्ता स पदार्थो घटादिः प्रबोधोत्तरमप्यनुभूयत एव । तथाच स्मृतिः ॥

"विप्र पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिस्स्थं कदाचन ।
स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥" इति

योगवासिष्ठे उपशमप्रकरणे गाधिम्प्रति विष्णूक्तिरियम् । हे विप्र पृथ्व्यादिजाग्रद्रूपं, चित्तस्थं=बौद्धं, चित्तस्यैव जगन्निदानत्वात् । बहिस्तु नासीदित्यर्थः । अयश्चार्थः स्वप्नावस्थायां भ्रमावस्थायाम्मदावस्थायाञ्च सर्वैरनुभूयत एव । स्वप्नादिषु बाह्यस्याभावेन चित्तगतस्यैव प्रपञ्चस्य परिस्फुरणादिति तदर्थः । एतेन बौद्धार्थस्यावश्यकता स्पष्टमभिहिता । बौद्धपदार्थाङ्गीकारादेव घटोऽस्ति घटो नास्तीत्यादिप्रयोगा उपपद्यन्ते । अन्यथा घट इत्यत एव सत्तावगमेन घटोऽस्तीति प्रयोगे गतार्थत्वादस्तीति प्रयोगानापत्तिः । तथा सत्तया विरोधात् घटो नास्तीत्यस्यानापत्तिश्च । तदङ्गीकारे तु बुद्धिसतो बाह्यसत्तातदभावबोधनायास्तीति नास्तीति च प्रयोग इति नानुपपत्तिरित्यलम् । नन्वक्षौहिणीरथन्तरादिष्ववयवानां सर्वथा निरर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ सुबुत्पत्त्यभावेन समासानापत्तौ समुदायस्य साधुत्वन्न स्यात् । किञ्च समाससाजात्येन नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमपि न सिद्ध्येदत आह । अक्षौहिणीत्यादि । अन्यत्र दृष्टार्थारोपेणेति । अक्षान्दीव्यतीत्यादौ ऊहो मनुष्याणामित्यादौ च तत्त-

अधिकारोऽयमिति । सञ्ज्ञाऽधिकार इत्यर्थः । सञ्ज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् । विकारागमानान्तु न तत्सञ्ज्ञा । 'प्रत्यय' इति महासञ्ज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैव तत्सञ्ज्ञ-

त्पदानाम्प्रसिद्धा येऽर्थास्तद्बोधकत्वस्याक्षौहिणीत्यादिसमासावयवानां साधुत्वार्थं कल्पनेन प्रातिपदिकत्वादिकं समुदायस्य साधुत्वं साजात्यञ्चोपपादनीयमिति भावः । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे मण्डपकुशलादिपदेऽप्ययमेव प्रकार ऊहनीयः ॥

ननु प्रत्ययशब्दस्य शुद्धाधिकारत्वे स्वं रूपमिति शास्त्रबलेनोत्तरसूत्रैः प्रत्ययशब्दस्यापि विधानापत्तिरत आह । **संज्ञाधिकार इति** । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः । यदि स्वातन्त्र्येणेयं संज्ञा विधीयेत, तदा सन्प्रत्ययः क्यच्प्रत्यय इत्यादिरीत्या विधातव्यत्वेनात्यन्तङ्गौरवं स्यात् । अथ सनस्सशब्दादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारमाश्रित्य सप्प्रत्यय इति यदि संज्ञा विधीयेत, तदाऽनेकस्य पकारस्य सम्भवात्सन्देहः स्यादतोऽस्य न स्वातन्त्र्येण संज्ञाविधायकत्वमपि त्वधिकारेणेयं संज्ञा विधेयेति भावः । ननु पूर्वोच्चारितशब्देन संज्ञ्यनिर्देशात्कथं संज्ञात्वावगतिरित्यत आह । **संज्ञात्वावगम इति** । व्याख्यानादिति । उत्तरसूत्रेषु प्रथमान्तप्रत्ययपदोपस्थितौ विधेयसामानाधिकरण्येनान्वयमूलकादित्यर्थः । ननु यद्यधिकारेणेयं संज्ञा विधीयेत, तदा विकारागमानामप्येतदन्तःपातित्वेन तेषामपि संज्ञा स्यादत आह । **विकारागमानामिति** । हनस्तच, त्रपुजतुनोष्षुगित्यादीनामित्यर्थः । बहुवचनन्त्ववयवबहुत्वाभिप्रायकम् । **न तत्संज्ञेति** । तत्सत्त्वे सीयुडादेस्स्वरान्तरम्बाधित्वाऽद्युदात्तत्वापत्तिरिति नभादेश्च तत्त्वापत्तिरिति च प्रकृतसूत्रभाष्यतोऽवसेयम् ॥

महासंज्ञयेति । अयं भावः । महासंज्ञाकरणेनान्वर्थत्वं विज्ञायते । कर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोरन्तर्भावितण्यर्थयोस्तन्त्रेण निर्देशः । एवञ्च स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्यय इति, प्रत्याय्यते प्रकृत्या बोध्यत इति प्रत्यय इति

कत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य बोधितत्वम् । अत एव नभवधाद्यादेशानां न सञ्ज्ञा । तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वं,

चार्थद्वयं लभ्यते । तत्र कर्तृव्युत्पत्त्या स्वार्थप्रत्यायकानां धातुविहितसनादीनां, कर्मव्युत्पत्त्या स्वार्थिकानाञ्च सङ्ग्रहः । यद्यपि स्वार्थिकानां कयापि प्रकृत्या प्रत्याय्यमानत्वाभावात्कर्मव्युत्पत्तावपि तेषाम्प्रत्ययत्वं न लभ्यते, तथाप्यभिधेयधर्मस्याभिधाने आरोपाच्छब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकाराद्वैवमुक्तमित्यदोषः । प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थकोऽपि प्रत्यय इति फलितम् । अयमेक एव शब्दोऽनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोऽधिक्रियते । तत्र यथासम्भवं प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयणेन स्वार्थप्रत्यायकानां सनादीनां, प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थकानां कादीनाञ्च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत इति । स्पष्टश्चेदमाकरे ॥

तदेतन्मनसि निधायाह । **स्वप्रकृतीति** । प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थकानां स्वार्थिकानां स्वप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वमपि सिद्धमेवेत्येवमुक्तम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वरूपं वक्ष्यमाणं न ग्राह्यम् । अन्योन्याश्रयापत्तेः । किन्तु अवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षो यो धर्मः पूर्वत्वपरत्वान्यतररूपस्तदवच्छिन्नस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वरूपं ग्राह्यम्, यस्य प्रत्ययत्वमानेयं सोऽत्र स्वपदग्राह्यः । विकरणानान्तु कर्तृकर्मादिद्योतकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वात्प्रत्ययत्वमित्यवधेयम् । ननु यदर्थे द्योत्ये वाच्ये वा यस्य विधानं तस्य तदर्थकत्वकल्पनं, न चैतत्प्रकृतेस्सम्भवति, अर्थविशेषे प्रकृतिविधानाभावादत आह । **स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्चेति** । कोशादावित्यादिना निरुक्तनिघण्टुसङ्ग्रहः । **तमुच्चार्येति** । अर्थबोधकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । ननु प्रत्यायकत्वं 'प्रत्ययत्वमित्येवास्तु, मास्तु तन्त्रादिः स्वशब्दोपादानञ्चेत्यत आह । **अत एवेति** । स्वशब्दार्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दे वृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः । **अत एवेति** । स्वार्थाभावादेवेत्यर्थः । नभादीनां स्वार्थाभावादेव च नभ्यशब्दादपि

न तु स्वार्थोऽस्ति । अत एव कोशादौ तदर्थाकथनम् । एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययन्तीति विग्रहे स्वीयपदोपादानम् । भाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः । यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वात् 'परश्च' इत्यस्यानुपस्थितौ तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तिरिति, तन्न । श्नमकज्बहुच्प्रवृत्त्यापत्तेः । किं च लविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च

नाभिशब्दप्रकारक एव बोधो नाभिहित इति, न तु कदाचिदपि नभहित इति । येऽपि शास्त्रानभिज्ञास्तेषामपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतिपत्तिरिति स्पष्टमुद्योते । एतदर्थमेवेति । स्थान्यर्थप्रत्यायकनभाद्यादेशानां प्रत्ययत्वव्यावृत्त्यर्थमेवेत्यर्थः । इति विग्रह इति । इत्यर्थकस्वमर्थं प्रत्याययतीति विग्रह इत्यर्थः। स्वीयपदेति। तदर्थकस्वपदेत्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न युक्तं, भाष्ये स्वपदघटितविग्रहस्यैव दर्शनात्। मूले स्वीयपदोपादानन्तु भाष्यस्थस्वशब्दस्यात्मीयार्थकत्वध्वननायैवेति बोध्यम्। ननु विग्रहवाक्यादेतादृशार्थप्रतीतावपि प्रत्ययपदात्कथन्तदर्थप्रतीतिरत आह । भाष्यप्रामाण्यादिति। तदर्थान्तर्भावेणेति। स्वशब्दार्थान्तर्भावेणेत्यर्थः। विकारागमादेशानां प्रत्ययत्ववाणाय प्राचीनादृतां सरणिमनूद्य खण्डयति । यत्त्विति। विकार एकदेशस्थानिकः, आदेशस्तु सर्वस्थानिक इति तयोर्भेदः । यथा हनस्तच, नाभिनभञ्चेति च। अप्रवृत्त्यापत्तेरिति। श्नमि मित्त्वेनाकचि प्राक्टेर्ग्रहणेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेन च देशविशेषाकाङ्क्षाया निवृत्ततया परश्चेत्यस्याप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसंज्ञाया अप्यप्रवृत्त्यापत्तिरित्याशयः । ननु तृणह इति निर्देशात् श्नमः, न यासयोरिति ज्ञापकात् प्रत्ययकबाधकतया विधानाच्चाकचः प्रत्ययत्वं सिध्यति। बहुचः प्रत्ययत्वाभावेऽपि न क्षतिः। चितस्सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति भाष्याद्वा तस्य प्रत्ययत्वं भविष्यतीत्यत आह । किञ्चेति। विशेषविहितत्वादिति। विशेषविहितत्वस्य कृते चारितार्थ्येऽपि बाधकत्वप्रयोजकत्वमस्तीत्याशयेनेदम्। यदि तु कृतेप्यचारितार्थ्यं यत्र तादृशे

पूर्वं सीयुटि ततो लादेशे प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनेटो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यादत आगमानुदात्तत्वं वक्तव्यमिति 'आद्युदात्तश्च' इतिसूत्रस्थभाष्यकैयटासङ्गतिः । लस्थानिकत्वेन देशांशे निराकाङ्क्षत्वेन 'परश्च' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'प्रत्यय' इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगकथनासङ्गतेरिति दिक् ॥

माठरकौण्डिन्यन्यायविषय एव विशेषविहितत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वमिति विभाव्यते, तत्राह । परत्वादिति । न च कृते चारितार्थ्यस्थले तक्रन्यायप्रवृत्त्या परत्वोक्तिरसङ्गतेति वाच्यम् । यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेन लिङ्सम्बन्धिकार्येषु तक्रन्यायाप्रवृत्तेर्बोधनेनादोषात् । अत एव सीयुडुत्तरं लादेशोपपत्तिः । न चैवमपि सीयुट्लादेशयोर्विप्रतिषेधाभावेनेदमसङ्गतमिति वाच्यम् । परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थकरणेनादोषात् । उत्कृष्टत्वञ्च तक्रन्यायमाठरकौण्डिन्यन्याययोरत्राप्रवृत्तावपि तत्र दृष्टस्य तद्प्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यस्यात्र सत्त्वरूपमेव । यद्वा विप्रतिषेधाभावेप्याकडारसूत्रस्थशेखरोक्तदिशा परत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिनियामकत्वमस्त्येवेत्यपि वक्तुं शक्यम् । नन्वक्रियमाणे ह्यागमानुदात्तत्वे, क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येते"ति भाष्यं लिङ्धावुपस्थिताद्युदात्तश्चेत्यस्य विधानकाले लिङोऽनच्कत्वेनाप्रवृत्तावपि सीयुटि कृते तद्विशिष्टस्य यदागमन्यायेन लिङ्त्वात्सीयुटः प्राप्नोतीत्याशयकमित्यादेशविधौ प्रत्ययपदासम्बन्धेऽपि न तद्भाष्यासङ्गतिरतः कैयटासङ्गतिमाह । कैयटेति । इत्थं हि तत्र कैयटः । अत्र विशेषविहितत्वात्परत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाल्लादेशः, तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट एव स्यात् । आगमा अनुदात्ता इति वचनात्सीयुटोऽनुदात्तत्वे सतीटोऽदित्यकारस्योदात्तत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थ इति ॥

परश्च ॥ 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्यादावपादानत्वासम्भवाद्दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र परः पूर्वो वेत्यत्रानियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदम् । 'गापोष्टक्' इत्यादावपि षष्ठ्यर्थ आनन्तर्यं पूर्वपरसाधारणमित्यनियमोऽस्त्येव । अत्र तस्मादिति परिभा-

---

अपादानत्वासम्भवादिति । गुपादिभ्यस्सनादेर्विश्लेषाभावादिति भावः । दिग्योगलक्षणेति । अन्यारादितिसूत्रेण पञ्चमीत्यर्थः । तत्रेति । तस्यां सत्यामित्यर्थः । तत्रेत्यस्यानन्तरमेतदुपपत्तय इति शेषः । नियमार्थमिदमिति । गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावपादानत्वासम्भवाद्दिग्योगलक्षणा पञ्चमी वाच्या । ततश्च तदुपपत्तये दिग्वाचकं पदमध्याहार्यम् । तत्र विनिगमनाविरहात्परशब्दस्येव पूर्वशब्दस्याप्यध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव दिग्वाचकस्याध्याहारः कार्य इत्यनेन नियम्यत इति भावः । ननु गापोष्टगित्यत्र पञ्चम्यभावात्तत्र तस्य परविध्यर्थमेवेदं सूत्रं स्यादत आह । गापोरिति । षष्ठ्यर्थ आनन्तर्यमिति । षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपकाध्याहृतानन्तरादिपदबोध्यानन्तर्यमित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । अनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावस्यान्यत्र ग्रन्थकृता निरूपितत्वात् । षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्चात्र बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूपः, स्थानशब्दस्य तु नात्राध्याहारः । अस्य प्रत्ययाधिकारे पाठात्प्रत्ययत्वज्ञानेन षष्ठी स्थान इति परिभाषाया अत्राप्रवृत्तिकल्पनात् । अस्त्येवेति । तथा च नात्रापि विध्यर्थत्वमस्येति भावः । परत्वस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारणत्वेन सनादीनां व्यवधानेनापि प्रवृत्तिं वारयति । अत्रेति । तत्तत्प्रत्ययविधायक इत्यर्थः । न च गापोष्टगित्यत्र पञ्चम्यभावेन तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाया अप्रवृत्तावव्यवधानलाभो न स्यादिति वाच्यम् । अत्रापि धातोरित्यस्याधिकाराद्धातोरव्यवहितपरः टग्भवति, गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्यानेन तल्लाभस्य कैयटेन स्फुटीकृतत्वात् । अध्याहृतानन्तरपदेनैवाव्यवधानलाभाच्च ।

षोत्तराङ्गविकला प्रवर्तते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः । न चैवं षष्ठ्यंशविकलं संपूर्णं सूत्रमुपतिष्ठतां, किं परश्चेत्यनेनेति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः पच् पत् इत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेतिनियमार्थत्वात् । तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः' इति सिद्धम् । अनुकरणे त्वभेदाविवक्षयाऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावाद् 'गवित्ययमाह' इत्यादौ नानुपपत्तिः । प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यताव-

---

उत्तराङ्गेति । उत्तरस्येत्यंशेत्यर्थः । गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादौ प्रत्ययविधायके परश्चेत्यस्याधिकारात्तदंशस्याप्रवृत्तावप्यव्यवहितत्वोत्तरत्वांशयोस्सन्नियोगशिष्टत्वाभावेनाव्यवहितत्वांशप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । एवमिति । परश्चेत्यस्यारम्भेपि ते प्राग्धातोरित्यादाविवात्राप्यव्यवहितत्वांशलाभाय तस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्त्यङ्गीकार इत्यर्थः । षष्ठ्यंशेति । एवञ्च प्रथमां स्वीकृत्य प्रत्ययैस्सामानाधिकरण्यमिति भावः । गापोष्टगित्यादावपि धातोरिति पञ्चम्यन्तस्य सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तिरव्याहतैवेति भावः । प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायामिति । यत्र पुनः प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरुभयोरपि विवक्षा, तत्र न केवला प्रकृतिः प्रत्ययार्थमप्यभिधातुं समर्थेति न तत्र केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगप्रसङ्ग इत्यतो मात्रपदनिवेशः । परो भवत्येवेति । न तु कदाचिन्न भवतीत्यर्थः । तेन =उक्तनियमाङ्गीकारेण । न केवलेति । अस्यैवांशस्य निरुक्तनियमेन सिद्धिः । नापि केवलः प्रत्यय इति तु न्यायमूलकमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । नन्वेवं गवित्ययमाहेत्यस्य प्रयोगो न स्यादत आह । अनुकरणे त्विति । अस्य गवित्ययमाहेत्यादाविति सप्तम्यन्तेऽन्वयः । प्रातिपदिकत्वाभावेनेति । अस्य स्वाद्यनुत्पत्तेरिति शेषः । गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणस्य प्रकृतित्वं वारयितुं तत्परिष्करोति । प्रकृतित्वमिति । प्रत्ययविधाविति । प्रत्ययविधायक-

च्छेदकाक्रान्तत्वम् । अयं न्यायः शास्त्राबोधितान्यतरप्रयोगविषये, अत एव लिट्, इयानित्यादौ न दोषः । अत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकम् । एतन्मूलकमेव पठ्यते 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति । अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः । परिनिष्ठितत्वञ्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति । वैकल्पिकेऽडागमोद्दे-

---

शास्त्रजन्यबोध इत्यर्थः । ननु लुकानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमिति निष्कर्षे यत्र प्रत्ययस्य लुक् तत्र प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमभङ्ग इत्यतस्तत्परिहारमाह । अयं न्याय इति । अन्यतरेति । प्रकृतिप्रत्ययान्यतरेत्यर्थः । अत्र शास्त्रे । न्यायमूलकमिति । यद्यपि प्रकृतसूत्रभाष्येऽस्य सामर्थ्यात् प्रत्ययः पर एव भवति न केवलः, प्रत्ययः परो भवत्येव न तु कदाचिदपि न भवतीत्येवमुभयथा प्रयोगनियामकत्वमाश्रित्य निरुक्तांशद्वयसिद्धिरुपपादिता, तथाप्यस्यांशस्य न्यायसिद्धतया नेदमेतत्सूत्रारम्भस्यासाधारणं फलमिति ध्वनयितुमेवमुक्तमिति ध्येयम् । नन्वपदं न प्रयुञ्जीतेति यथा वाचनिकं, तथा न केवलेत्यपि वाचनिकमेवास्त्वित्यत आह । एतदिति । न केवलेत्यादिन्यायेत्यर्थः । अनुकरणेऽतिव्याप्तिवारणायापदत्वं व्याचष्टे । अपरीति । ननु परिनिष्ठितपदार्थाप्रसिद्ध्याऽपदपदार्थाप्रसिद्धिरित्यत आह । अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तो यो नित्यविधिः तस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकं तदनाक्रान्तत्वमिति यावत् । अप्रवृत्तत्वञ्च प्रतिबन्धकाप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वं, तेन लिडित्यादौ ण्वुलाद्युद्देश्यतावच्छेदकधातुत्वाक्रान्तत्वेऽपि नाव्याप्तिः । हरी एतावित्यादावपि न सा, प्रतिबन्धकञ्च निहते तिङन्ते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायः, लिडित्यादावुक्तार्थानामिति न्यायः, अपवादविषयता वा । हरी एतावित्यादौ तु प्रकृतिभाव इत्यादिरीत्या तत्र तत्र यथासम्भवमुन्नेयम् ॥

श्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येतीति दिक् ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । समाहारद्वन्द्वः । ननु 'परश्च' इत्यनेन प्रकृतेराक्षेपात्प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः । तिङन्तात्तु न द्वितीयादिः । संख्या-

---

एकवचनोपपत्तय आह । समाहारद्वन्द्व इति । आक्षेपादिति । परत्वस्य सावधिकत्वात् । न चाक्षिप्तस्य शाब्दान्वयित्वाभावेन कथमेतदिति वाच्यम् । अवध्याकाङ्क्षायाः प्रकृते नित्यत्वात् । प्रकृतेरिति शब्दस्याध्याहारेण विवक्षितवाक्यार्थपर्यवसानसम्भवात् । न द्वितीयादिरिति । पश्य मृगो धावतीत्यादावाख्यातार्थं प्रति विशेष्यभूतस्य धावनरूपधात्वर्थस्य दर्शनक्रियायां कर्मतयान्वयाद्धावतीति तिङन्तात्तत्प्राप्तिरिति भावः । न च पचति भवतीत्यादौ पचिक्रियाया कर्तृतया सत्तायामन्वयदर्शनात्प्राथम्यात्प्रथमैवापादयितुं युक्तेति वाच्यम् । तिङन्तार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन मात्रपदेन संख्यातिरिक्तकालादेर्व्यावृत्त्या च प्रथमायास्तत्राप्राप्तेः । अनभिहिताधिकारे कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्यैव प्रथममुपादानेनास्या अपि प्राथम्याच्च । संख्याभावादिति । आख्यातार्थसंख्यायाः तिङन्तपदोपस्थाप्यप्रधानभूतधात्वर्थ एवान्वय इति ग्रन्थकृता सिद्धान्तितत्वात्तदर्थसंख्यावच्छिन्ने संख्यान्तराभावान्न तिङन्तेभ्यो द्वितीयाद्याप्तिरिति भावः । न च तत्र सख्याया अभावादन्वयोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । "एका क्रिया" इत्यादिरूपसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्रैकत्वस्याङ्गीकारात् । न च तत्प्रामाण्येन तत्र तदङ्गीकारेऽपि द्वित्वबहुत्वयोस्तत्रान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगतसंख्यायास्तत्रारोपेण तयोरपि धात्वर्थान्वये बाधकाभावात् । न च तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया असत्त्वभूतत्वेन कथं तत्र संख्यान्वय इति वाच्यम् । इदं तदिति सर्वनाम्ना परामर्शयोग्यस्यैव सत्त्वभूतत्वेनास्या अपि सत्त्वभूतत्वात्संख्यान्वये बाधकाभावात् । आख्यातवाच्यसाधने तु न सङ्ख्यान्वयः, गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायविरोधात् ।

भावात् संख्यायास्तिङोक्तत्वाच्च । धातुभ्यस्तु न । तिङामपवाद-त्वात् ।—तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्, तमब्विधौ 'तिङश्च' इति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थ इति चेन्न। तदभावे 'स्वार्थ-द्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग' इति 'कुत्सिते' इतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेन, 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ

स्पष्टञ्चेदं तिङर्थविचारे मञ्जूषायाम् । नन्वन्यसङ्ख्याभावेऽपि तत्सङ्ख्यामादायैव स्यादत आह । तिङोक्तत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन न पुनस्तत्सङ्ख्यामादाय विभक्तिरित्याशयः। न च तन्न्यायस्य वाचकविषय एव प्रवृत्त्या न प्रकृते तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । द्योतकविषयेऽपि तन्न्यायप्रवृत्तेः कारकप्रकरणे ग्रन्थकृता निरूपितत्वात् । यद्वा तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया असत्त्व-भूतत्वेन न तत्र संख्यान्वय इति प्राचीनरीत्याऽयं समाधानं, स्वसिद्धान्तरीत्या द्वितीयमित्यपि वक्तुं शक्यमिति बोध्यम् । धातुभ्यस्तर्हि स्यादत आह । अपवादत्वादिति । विशेषविहितत्वेनेति भावः । धातुमात्रे फलवाचकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वेन स्वमते सङ्ख्या-सत्त्वाच्च सर्वत्र धातुभ्यो द्वितीयाप्राप्तिरिति बोध्यम् । ननु धातुतिङन्तेभ्यस्त-द्धितव्यावृत्त्यर्थं प्रातिपदिकाधिकार आवश्यक इत्यत आह । तस्येत्यादि । तेन षष्ठ्यन्तादित्याद्यर्थलाभेन धातुतिङन्तयोःषष्ठ्याद्यन्तत्वासम्भवान्न तेभ्य-स्तद्धितप्रसक्तिः । तिङन्ताद्धेत्वन्तरेणापि तद्धितं वारयति । तमब्विधाविति । अतिशायने तमबिष्ठनावित्यनेनैव सिद्धे तिङश्चेति सूत्रं तिङन्तात्तद्धितश्चेत्तर-बादिरेवेति नियमार्थं भविष्यतीति ततस्तद्धितान्तरव्यावृत्तेस्सिद्धतया न तदर्थ-मपि प्रातिपदिकाधिकार इति भावः । तदभावे=प्रातिपदिकादित्यस्याभावे । सार्थकतद्धितविधायकेषु सुबन्तस्योपस्थितत्वसिद्धये हेतुमाह । न्यायेनेति । स्वार्थे परिपूर्णम्पदमर्थान्तरेणोपसङ्क्रामतीति न्यायेनेत्यर्थः । स्वार्थे परिपूर्णता

तत्संबन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारितबोध्यात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्थकतद्धितानां सुबन्तादुत्पत्त्या अनुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्राञनापत्तेः । 'सर्वस्य सुपि' इत्याद्युदात्तत्वात् । तदधिकारसा-मर्थ्यात्तु प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः । सर्वशब्दस्यो-ञ्छादिपाठेनान्तोदात्तत्वात् । स्पष्टश्चेदमत्र भाष्ये ।। न चान्तरङ्गा-नपीति न्यायेन लुङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्ताप्राप्त्या तस्य सुबन्तविशेषणत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम् । तेन न्यायेन धर्मि-

---

च स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणां क्रमेणोपस्थितिः उपस्थितक्रमानुरोधेन च तत्तदर्थबोधकशब्दप्रादुर्भावः, तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिश्चेति ध्येयम् । तत्रैव साधका-न्तरमाह । तस्येति । प्रथमोच्चारितबोध्यादिति । अत्र च विद्वन्मानस हंसेति-वद्विभक्त्यन्ततन्त्रं बोध्यम् । प्रथमोच्चारितबोध्यं बोध्यं यस्येति च तदर्थः । अर्थबोधकसूत्रेषु तस्यापत्यमित्यादिषु यत्प्रथमोच्चारितं तस्येत्यादि, तद्बोध्योप-ग्वादिबोधकादुपगुशब्दादेः षष्ठ्यन्तादिति यावत् । तस्यापत्यमित्यादिषु सामा-न्यवाचकस्य तच्छब्दस्यापत्यार्थसम्बन्ध्युपलक्षणतया तस्येत्यादिप्रथमोच्चारित-पदबोध्यबोधकत्वं षष्ठ्यन्तोपगुशब्दादेस्सम्भवतीति सुबन्तस्योपस्थितत्वमिति भावः। घटकतयोपस्थितप्रातिपदिकविशेषणत्वशङ्कावारणायाह। प्राधान्यादिति। एतेनान्यानुपस्थितत्वेन प्राधान्यादिति हेतूपन्यासोऽयुक्त इत्याचार्योक्तमेवायुक्त-मिति बोध्यम् । सर्वस्य सुपीति । सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात्सुब-न्तस्य सर्वशब्दस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेनेत्यर्थः । ननु प्रातिपदिकाधिकारसत्त्वेऽपि प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वे दोषो दुर्वार एवेत्यत आह । सामर्थ्या-दिति । ननु सर्वशब्दस्य स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति सूत्रेणाद्युदात्तत्वात्प्राति-पदिकविशेषणत्वेऽप्युक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह । सर्वशब्दस्येति । उञ्छादिपाठं प्रमाणयति । स्पष्टश्चेदमिति । न दोष इति । अन्तरङ्गानपीति

ग्राहकमानादन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यबोधनेना-दोषात् । 'सर्वस्य सुपि' इत्यत्र सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमी-त्वात् प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यित्वाभावेन "न लुमता" इत्यस्या-प्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वा-भावात् । अत एव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसिद्धिः ।

न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनाञ्च प्राबल्यबोधनेन प्रकृते लुङ्निमित्तभूत-तद्धितात्प्राक् सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्ताप्राप्त्या सुबन्तविशेषणत्वेऽपि न दोष इति भावः'। अत्र लुकोऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावन्दर्शयति । **सर्वस्य सुपी-त्यत्रेति । सौवरीणां**=स्वरविधायकशास्त्रभवानां, स्वरशब्दात्तत्र भव इत्यणि द्वारादीनाञ्चेत्यैजागमः । **अप्राप्ताविति** । तस्य लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वः तत्प्रकृतिभूतः लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा नेत्यर्थेन प्रकृते स्वरस्य लुप्तप्रत्ययविशिष्टोद्देश्यकत्वेपि लुप्तप्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावान्न तन्निषेधप्राप्तिः । **अत एव**=तत्र तादृशसङ्कोचकरणादेव । **आद्युदात्तत्व-सिद्धिरिति** । अन्यथा सर्वस्तोमादिबहुव्रीहौ सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं बाधित्वा-ऽनेन न्यायेन समासे लुकि च कृते परत्वादाद्युदात्तम्बाधित्वा बहुव्रीहिप्रयुक्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरे स्वतस्सर्वशब्दस्योञ्छादित्वेनान्तोदात्तत्वादन्तोदात्तपूर्वपदक-त्वापत्तिः, न त्वभीष्टाद्युदात्तपूर्वपदकत्वसिद्धिरिति भावः । यद्वत तादृशसङ्को-चानङ्गीकारेऽपि न दोषः। अनेन न्यायेन समासे लुकि च सति परमपि बहु-व्रीहिस्वरम्बाधित्वा प्रतिपदविधित्वेनान्तरङ्गत्वादाद्युदात्तत्वसिद्धेरित्युच्यते, तदा इदमर्णुहीत्यादेरुपलक्षणमिति बोध्यम् । तत्र ह्यनेन न्यायेन लघूपधगुणात्पूर्वं मुतश्चेति हेर्लुकि तन्न सिद्ध्येत् । निरुक्तरीत्या सङ्कोचकरणे तु लुकोऽन्तरङ्गगुण-निमित्तविनाशकत्वाभावात्तन्न्यायाप्रवृत्तावन्तरङ्गे गुणे ततस्संयोगपूर्वत्वान्न हेर्लुगिति तत्सिद्धिः ॥

न चानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थेन न दोष इति वाच्यम् । 'गर्गादिभ्य' इत्यादौ सुबन्तं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासम्भवाद-गत्या लक्षणास्वीकारेऽपि प्रकृते लक्षणायां मानाभावात् । वस्तुतस्त-त्रापि न लक्षणा । गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्तत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिपदिकात्परत्वं तद्व्यवधानेन भविष्यति, तद्व्य-तिरिक्तव्यवधाने तु न, मानाभावात् । एतच्च मतुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यद्वा अत एवेत्यस्य तत्र तदन्तसप्तमीत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । आद्युदा-त्तत्वसिद्धिरिति । अन्यथानेन न्यायेनाद्युदात्तात्पूर्वं समासे लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणाभावेन सर्वस्वराप्राप्तौ सर्वशब्दस्य स्वतोऽन्तोदात्ततया तस्यैव पूर्व-पदप्रकृतिस्वरेणातिदेशः स्यात् । तदन्तसप्तमीत्वे तु न लुमतेति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया परमपि प्रकृतिस्वरम्बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सर्वस्वरे आद्यु-दात्तपूर्वपदकत्वसिद्धिरिति भावः ॥

ननु प्रातिपदिकाधिकारेऽपि यत्प्रातिपदिकं सर्वेत्येतदनुदात्तादि तत्र समर्थं, यच्च समर्थं सर्व+ङसिति तत्र प्रातिपतिकमित्यत्र न प्राप्नोति । प्रातिपदिकपदस्य तत्प्रकृतिके लक्षणाङ्गीकारे त्वनुदात्तादिपदस्यैव तत्प्रकृतिके लक्षणास्तु, किं प्रातिपदिकाधिकारेणेत्याशङ्कते । न चेति । मानाभावा-दिति । अनुदात्तादेरित्यस्य षष्ठ्यन्तविशेषणत्वसम्भवेनानुपपत्त्यभावादिति भावः । **न लक्षणेति** । प्राकारान्तरेण निर्वाहे जघन्यवृत्त्याश्रयणस्यान्याय्य-त्वादिति भावः ॥

यत्तु इदमयुक्तं, तथासति सार्वे इत्यत्राजनापत्तेः । सुपि परे सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्त्या सर्वेति प्रातिपदिकस्यानुदात्तादित्वाभावात् । मम तु सुपः

लिङ्गविशिष्टस्येति। इयञ्च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्वि
शेषग्रहणे च। अनया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष
शङ्कितत्वात्। विशेषविषये बहुतरोदाहरणदानाच्च। स्त्रीप्रत्ययसम

पूर्वमनुदात्तादित्वेनानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तत्वस्य तत्र सत्त्वेनात्राञ् सुलभ
किञ्च पदोद्देश्यकविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषा गौणमुख्यन्यायश्च तद्धितविध
नोपतिष्ठेयातामित्याचार्याः,तन्न। सार्वइत्यत्रशब्दतस्सुबन्तत्वनिमित्तकस्वरापेक्ष
प्रातिपदिकमात्रसापेक्षस्याञो घटकनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ बाधक
भावेन लक्षणाया अनावश्यकत्वात्। तद्धितविधायकेषु सुबन्तस्य शब्द
निमित्तत्वानाश्रयणेपि वस्तुतस्तेषां सुबन्तादेवोत्पत्त्या पदविधित्वात्तत्र सम
परिभाषोपस्थितिरपि निर्बाधैव। न चात्यन्तस्वार्थिकानां सुपः प्रागेवोत्पत्त
तेषां पदविधित्वाभावात्कथमस्या उपस्थितिरिति वाच्यम्। तत्रैतस्यानुपस्थित
वपि दोषाभावात्। यद्वा पदविधिशब्देन पदसम्बन्धित्वाविशेषात्पदोद्देश्य
पदत्वसम्पादकश्च सर्वोपि गृह्यत इति तद्धितानाम्परम्परया पदत्वसम्पादकत्वे
पदविधित्वात्परिभाषाप्रवृत्तिस्तत्र सुलभैव। यद्वा पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्पत्ति
प्रयोजकसंज्ञाविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसम्पादकविधित्वं प
विधित्वमिति वाराणसेयोक्तदिशापि तत्र परिभाषाप्रवृत्तिस्सिद्ध्यतीति ध्येयम्
तद्धितविधौ गौणमुख्यन्यायोपस्थितेरपि न बाधकम्। सार्थकतद्धितानां घ
लतनेष्विति ज्ञापकाद्वस्तुतस्सुबन्तादेवोत्पत्त्या पदकार्यत्वसत्त्वात्पदकार्यं ए
स्याः प्रवृत्तिरित्येतादृशसङ्कोचकरणे बीजभूतायाः परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजक
णार्थप्रतीतेस्तदानीमप्यव्याघातात्। पदत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नोद्देश्यत
कार्यस्यैव तत्त्वेन विवक्षणे तु न मानमिति बोध्यम्॥

प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे परिभाषाप्रवृत्तौ मानमाह। अनयेति
विशेषग्रहणे प्रवृत्तौ मानन्दर्शयति। विशेषेति। बहुतरोदाहरणेति।

भिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मा विशिष्टेऽनेनातिदिश्यन्ते। अत एव 'बहुव्रीहेरूधस' इति सूत्रे भाष्ये 'नद्यृतश्च' इत्यस्य नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थे कुण्डोध्नीत्यत्र कबापादितः। अन्यथा तु ङ्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहि रित्यर्थेन च परिहृत इत्यन्यत्। समासान्तेषु तत्परिभाषाऽभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्योक्तोऽवयवविषयकएव। समुदायविषये तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदंशे तदप्रवृत्तौ न मानमित्याशयः। ङ्याबन्तादिति। ङ्याब्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्। तेन ब्रह्मबन्धूतरा युवतितरे

त्कुम्भीत्यादिः। नन्वेतादृशोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकत्वव्याप्य-कुम्भत्वादिरूपेण ग्रहणे प्रवृत्तिलाभेऽपि तद्व्याप्यबहुव्रीहित्वादिना ग्रहणे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह। स्त्रीप्रत्ययेति। तद्रहिते तत्प्रकृतौ दृष्टा, इति शेषः। तद्व्याप्यधर्मा इति। आनुपूर्वीविशेषभिन्ना अपीत्यर्थः। विशिष्ट इति। तन्मात्रविशिष्ट इत्यर्थः। एतेन दृष्टामालेतिसमुदाये न टाप्प्रत्ययप्रकृतिनिष्ठ-प्रातिपदिकत्वातिदेश इति बोध्यम्। अत एव=उक्तार्थस्वीकारादेव। अन्यथेति। प्रातिपदिकत्वव्याप्यबहुव्रीहित्वादेरनतिदेश इत्यर्थः। ननु समासा-न्तविधावस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिप्रतिपादनपरङ्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यत आह। समासान्तेष्विति। अवयवविषयक एवेति। मद्रराज्ञीत्यादिसमासा वयवराजन्शब्दविषयक एवेत्यर्थः। तथा च समासघटकराजन् शब्दत्वादिकमेव स-मासान्तविधावनया परिभाषया नातिदिश्यते। समुदायवृत्तिबहुव्रीहित्वादिकन्त्व-तिदिश्यत एवेत्यर्थः। स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणमिति। अत्र मानन्तु ङ्याब्ग्रह-णप्रत्याख्यानपरं प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेव; तत्र हि ङ्याब्ग्रहणस्य कालितरेत्यादौ ङ्याबन्तात्तरबादिसिद्धिं फलत्वेन प्रदर्श्य स्वार्थे परिपूर्णं पदमिति न्यायेन अस्यान्यथासिद्धिं कृत्वा तत्प्रत्याख्यातम्। तत्पक्षे युवतितरा ब्रह्मबन्धूतरेत्यादौ

त्यादेः सिद्धिः। 'जातेश्च' इति निषेधान्न पुंवत्त्वम्। वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥

तद्धित इति। एतच्च समासान्ततिप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्या

त्यूङन्तादेव तरबादयो भवन्ति। आरम्भे तु नेति तयोः फलाभेदाय सूत्रमतेऽपि ङ्याब्ग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वमाश्रयणीयमिति भावः। इत्यादेरिति। आदिना युवतिकायाः। ननु युवतितरेत्यादौ तसिलादिष्विति पुंवत्त्वेन विशेषा भावोऽत आह। जातेश्चेति। ननु वयसोऽनित्यत्वेन नास्य जातित्वमत आह। वयोवाचिनामिति। वैकल्पिकजातिकार्यस्येति। आकृतिग्रहण जातिः, यावद्द्रव्यभाविनी जातिरिति च भिन्नर्षिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन वयो वाचिनां जातिकार्यं पाक्षिकम्। आद्यलक्षणे वयसो जातित्वस्य द्विती तदभावस्य च सत्त्वादिति बोध्यम्। एतच्च=तद्धितपदञ्च। लिप्प्रत्ययादीति आदिनाऽत्यन्तस्वार्थिकसंग्रहः। व्याख्यानादिति। तच्चात्र प्रकृतसूत्रस भाष्यमेव। तत्र हि ङ्याब्ग्रहणसत्त्वे बहुगोमत्केत्याद्यसिद्धिरूपं दोषमाशङ्क्य स्वार्थे परिपूर्णं पदमितिन्यायेनैव ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिसिद्धौ तदनावश्यकमि तात्पर्येण परत्वात्समासान्ता भविष्यन्तीति परिहृतम्। एवञ्च तन्मतेऽत्यन्त स्वार्थिकानामन्तरङ्गत्वात्समासान्तानाम्परत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययात् प्रागेवोत्पत्त्या तद कवाक्यत्वायारम्भेपि तदतिरिक्ततद्धितानामेव स्त्रीप्रत्यायान्तादुत्पत्तिराश्रयणीय एवं ङ्याब्ग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षकतया तदतिरिक्ततद्धितस्यैव तदन्त दुत्पत्तिराश्रयणीयेति मूलोक्तसङ्कोचसिद्धिरिति बोध्यम्। न चैवं सति सार्थ तद्धितानां कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या स्त्रीप्रत्ययान्तादेवोत्पत्तिसि ङ्याब्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति वाच्यम्। तस्य तादृशन्यायसिद्धार्थानुवाद कताया उद्योते स्पष्टमुक्तत्वात्। न चात्यन्तस्वार्थिकानां स्त्रीप्रत्ययात्प्रा त्पत्तावार्यका आर्यिकेतीत्वविकल्पो न स्यादिति वाच्यम्। आर्यिके

नात्। एतेन यूनीतिर्बहुगोमतीकेति स्यादित्यपास्तम्। एवञ्च स्त्रीप्रत्ययेषु, अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तद्धितेषु च ङ्याब्ग्रहणासम्बन्धो व्याख्यानात्। अत एव लोहिनिकेत्येतत्सिद्धये 'लोहितालिङ्गबाधनं वा' इति चरितार्थम्। अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति "सर्वस्य द्वे" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च। तत्र हि पदस्येत्यस्य प्रयोजनं-द्विपदिकेत्यादौ द्वित्वसंख्यायुक्तपदार्थस्य

स्यैव तत्रेष्टत्वात्। लोहिनिकेति तु लोहितालिङ्गबाधनं वेति वचनेनैव सिद्ध्यतीत्याशयः। हरिणिकेति तु हरिणशब्दस्य प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्ततः कनि टापि प्रत्ययस्थादितीत्त्वेन सिद्ध्यति। एनिकेति त्वसाधुरेव। एनेति प्रकृत्यन्तरस्याभावात्। एतशब्दात्तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव ङीपः कनि टापि एतिकेत्येवेत्यवधेयम्। एतेन=तद्धितपदस्य समासान्ततिप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरत्वेन। तद्धिपदस्य तद्धितसामान्यपरत्वे समासान्ततिप्रत्यययोरपि तत्त्वेन तयोरपि स्त्रीप्रत्ययान्तादेवोत्पत्तिः स्यादेवञ्च यूनीतिरित्यादि स्यात्तच्चाधुना नेति भावः। तद्धितपदस्य समासान्ताद्यतिरिक्तपरत्वे सति यत्फलितं तदाह। एवञ्चेति। तस्य तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः। आरभ्येति। पठितेष्विति शेषः। तेन समासान्तसङ्ग्रहः। व्याख्यानादिति। कुत्सित इति सूत्रङ्याप्सूत्रस्थभाष्यरूपादित्यर्थः। अत एव=अत्यन्तस्वार्थिकेषु ङ्याब्ग्रहणासम्बन्धादेव। चरितार्थमिति। अन्यथा लोहितान्मणावित्यनेन विहितकनोपि ङ्यन्तादेवोत्पत्त्या लोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादित्यनेन ङीपि नकारादेशे च सति कनि लोहिनिकेत्यस्य, ङीपो वैकल्पिकत्वेन तदभावे लोहितिकेत्यस्य च सिद्धौ तद्व्यर्थमेव स्यादिति भावः। न्यायसिद्ध एवार्थे मानन्दर्शयति। अत्यन्तस्वार्थिकानामिति। भाष्ये तादृशार्थस्यास्पष्टत्वादाह। कैयट इति। प्रयोजनमिति। अस्य द्विर्वचनाभाव इत्यनेनान्वयः। द्वित्वसंख्यायुक्तेति। स्त्रीत्वयुक्तेत्यपि

वीप्सितत्वात् वीप्सायामेकत्वलक्षणसंख्याया अनन्तर्भावात्समासाद्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्प्राक् तद्धितोत्पत्तेर्द्विर्वचनाभाव

बोध्यम् । पदार्थस्येति । पादपदार्थस्येत्यर्थः । एकत्वेति । यद्यपि कैयटे स्त्रीत्वस्यापि वीप्सायामनन्तर्भाव उक्तः, तथापि तन्न युक्तम् । द्विपदिकाभ्यामित्यत्र प्राप्नोतीति वक्ष्यमाणभाष्यासङ्गतेः । न हि लिङ्गस्यावीप्सितत्वे टाबन्ते स्वादिष्विति पदत्वेपि द्विर्वचनप्रसक्तिरस्तीत्याशयेनैवमुक्तामिति बोध्यम् । अनन्तर्भावादिति । एतदुत्तरं सुबुत्पत्तेः प्राक्टाबन्तस्येति शेषः । तस्य च पदत्वाभावाद्द्विर्वचनाभावः पदस्येत्यस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । यद्यपि पदस्येत्यस्याभावेपि न टाबन्तस्य द्विर्वचनं, तद्धितेन वीप्साया उक्तत्वादिति वक्तुं शक्यम्, तथाप्येतद्भाष्यमुक्तार्थानामिति न्यायानाश्रयणेन प्रवृत्तमिति बोध्यम् । अत एवैतन्न्यायमाश्रित्यैतत्फलं प्रत्याख्यातमग्रे भाष्यकृता । ननु तद्धितोत्पत्त्यनन्तरमपवादत्वात्तेनोक्तत्वाद्वा द्विर्वचनाभावेपि तदुत्पत्तेः प्राक्समासस्य कुतो द्विर्वचनमत आह । **समासेति** । **अभावेनेति** । विभक्तेस्सङ्ख्यापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्तद्धितस्य च स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्तेन बाधान्न ततः पूर्वं विभक्त्युत्पत्तिरिति भावः । **पदत्वाभावादिति** । टाबन्तस्य प्राक्तद्धितोत्पत्तेः समासस्य च द्विर्वचनाभावे हेतुरयम् । समासाद्विभक्त्यभावश्च तद्धितोत्पत्तेः प्राक् द्विपादित्यस्य पदत्वाभावे हेतुः । अनेन चात्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तिरिति स्फुटं प्रतीयते ॥

यत्तु वुनो वीप्सावाचकत्वेनात्यन्तस्वार्थिकत्वाभावान्नेदं भाष्यम्प्रकृतार्थसाधकमित्याहुस्तदसत् । वुनो व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य पदार्थान्तरेऽन्वयद्योतकत्वेपि तद्वाचकत्वाभावेन संख्याकारकाद्यनपेक्षत्वात् । अज्ञाताद्यर्थेषु विधीयमानकादयस्तु प्रकृत्यर्थ एव अज्ञानादिरूपं कुत्सादिरूपञ्च विशेषं द्योतयन्तीति स्वार्थे परिपूर्णस्यैव तद्द्योत्यार्थेन कुत्सादिना सम्बन्ध

इत्युक्तम् । पुंयोगादिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्स्फुटम् । तत्र हि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः साङ्कूटिनमिति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र हि अभिविधौ भाव इनुणि कूटिन्शब्दादण्प्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादणि कूटिन्नित्यस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तम् ।

इति तेषां सुबन्तादेवोत्पत्तिः । अयन्तु प्रकृत्यर्थस्यैव सम्बन्धविशेषेणान्यत्रान्वयं द्योतयतीति संख्यापेक्षसुबपेक्षया प्रागेवोत्पद्यत इत्यवधेयम् ॥

ननु प्राक्तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावाद्द्विर्वचनाभाव इति कैयटे स्थितम् । तच्च तद्धितोत्पत्तेः पूर्वं सुबुत्पत्तावपि सुयोज्यम् । उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन तद्धितोत्पत्त्यनन्तरं जायमानभत्वेन सुप्तिङन्तमिति पदत्वस्य बाधादिति नेदमुक्तार्थे मानमत आह । **पुंयोगेति** । **भाष्येति** । एतेनात्रार्थे भाष्यसम्मतिरप्यस्तीति सूचितम् । **स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति** । संख्याकारकाद्युपस्थित्यपेक्षविभक्त्यपेक्षया स्वार्थमात्रोपस्थित्यपेक्षस्याणः पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति भावः । **कूटिन्नित्यस्यैव वृद्धिः स्यादिति** । गतिकारकोपपदानामित्यस्यानङ्गीकारे सुबुत्पत्तेः प्राक्समासाप्राप्त्या सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वादणि कूटिन्नित्यस्यैव वृद्धिः स्यादिति भावः । न च तदापि कृद्ग्रहणपरिभाषया गतिविशिष्टस्यैवेनुणन्तत्वेन विशिष्टादेवाणि रूपसिद्धिरिति वाच्यम् । विशिष्टस्येनुणन्तत्वेपि प्रातिपदिकत्वाभावेन तदप्राप्तेः । न च प्रातिपदिकसंज्ञायामपि कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तौ विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वमप्यस्तीति वाच्यम् । विशिष्टस्य कृदन्तत्वेपि समासग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वस्यात्राप्रवृत्तेः । न च गतिकारकसमभिव्याहारे केवलस्य कृदन्तत्वेनाग्रहणात्कथं कूटिन्नित्यस्यापि प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् । समासाभावे तत्समभिव्याहारस्य अविवक्षितत्वेन मूलकेनोपदंशमित्यादाविव केवलस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे बाधकाभावात् । स्पष्टश्चेदमाकरे । अत्यन्त-

तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणन्तत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽणः पूर्वं समासे विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्या-

---

स्वार्थिकानामपि सुबन्तादेवोत्पत्तावेतद्भाष्यासङ्गतिप्रकारमुपदर्शयति । तस्यापीति । अत्यन्तस्वार्थिकाणोऽपीत्यर्थः । अपिना समाससंग्रहः । पूर्वं सुपीति । एतदुत्तरमण्प्रत्ययसमासयोः प्राप्तयोरिति शेषः । अधिकसापेक्षतयेति । समासविधौ हि गतित्वज्ञानं समर्थत्वज्ञानञ्चेति द्वयमेव । अण्विधौ तु प्रातिपदिकत्वमिनुणन्तत्वं समर्थत्वञ्चेति त्रयमित्यणोऽधिकसापेक्षत्वमिति भावः । इदं प्राचामनुरोधेन । बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्य ग्रन्थकृता दूषितत्वात् । न च तन्मतेऽपि समासस्य पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया परत्वादणेव स्यादिति वाच्यम् । साङ्कूटिनमित्युदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येनेदृशबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणमित्याशयात् । वस्तुतस्तु सम्भस्कारेत्यादौ सुट इवान्तरङ्गतरार्थकगतिनिमित्तकत्वेन समासस्याणपेक्षयान्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अत्र कूटधातोर्गतिद्योत्याभिविध्यर्थेन पूर्वं सम्बन्धः, तत इनुण्, ततोऽण्प्रत्ययसमासयोः प्राप्तिरिति गतिद्योत्यार्थस्यान्तरङ्गतरत्वेन तदर्थकगतिनिमित्तकसमासस्याप्यन्तरङ्गत्वमित्याशयः । न च विशिष्टरूपोपादानाभावेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तौ नेदृशं समासस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । ओत्सूत्रस्थशेखरोक्तदिशा तत्प्रवृत्तेस्सुलभत्वात् ।

एतेन "वस्तुतस्तु संकूटिन्निति शब्दस्वरूपसमुदायस्य अण्समासयोरसमानत्वेन बहिरङ्गत्वाभावेन परत्वादणि सङ्कौटिनमिति स्यादि"ति भाष्योक्तदूषणं सङ्गच्छत एवेति नैतद्भाष्यं सुबुत्पत्तेः प्राक् स्वार्थिकप्रत्ययोत्पत्तौ नवीनमते मानमिति वाराणसेयोक्तमपास्तम् ॥

विशिष्टादणीति । तस्य समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं कृद्ग्रहणपरिभाषया इनुणन्तत्वञ्चास्तीति तत्प्राप्तिः । **भाष्यासङ्गतिरिति** । अत्यन्तस्वार्थिकानामपि सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव प्रवृत्त्यङ्गीकारे सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासाङ्गीकारेपि निरुक्त-

सङ्गतिः । प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे तु उक्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणिति साङ्कूटिनसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

स्वौजस ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वः । टङ्पाश्चेत इति । न च फलाभावः । लोपस्यैव फलत्वात् । तत्र तत्रेतरव्यावृत्त्या चरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । काम्यजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यान्न तन्मात्रफलकित्सञ्ज्ञेति बोध्यम् । न विभक्ता-

---

रीत्या अणः पूर्वं समासे विशिष्टादणि साङ्कूटिनमिति रूपसिद्धौ कृदन्तेन समासस्यैतत्फलत्वकथनपरं भाष्यमसङ्गतं स्यादिति भावः । सिद्धान्ते तदङ्गीकारे तद्रूपसिद्धिप्रकारन्दर्शयति । प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । उक्तरीत्यैवेति । इनुणन्तत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेनेत्यादिना प्रतिपादितरीत्येत्यर्थः । स्वरीत्या तु प्रागुक्तमन्तरङ्गत्वमाश्रयणीयम् ॥

अत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वे बहुवचनापत्तिः । पृथक्पदत्वे च प्रत्येकं विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह । **समाहारद्वन्द्व इति** । जसादौ रुत्वं भ्यामादीनामेकशेषश्च सौत्रत्वान्नेति बोध्यम् । एवञ्च भ्यामोर्भ्यसोरौसोश्चैकशेषवारणाय समाहारद्वन्द्वपक्षकगर्भः समाहारद्वन्द्व इति वाराणसेयोक्तं नादरणीयम् । तावतापि जसादिषु रुत्ववारणाय सौत्रत्वाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । स्वौजसित्यादिसूत्रस्य क्रमविशिष्टस्वरूपबोधनेपि तात्पर्यात्तद्भङ्गभिया चैकशेषस्य वारयितुं शक्यत्वाच्च । अत एव च यत्तदेतेभ्य इत्यादौ कोशेषु च नैकशेषः । स्पष्टा चेयं रीतिरुद्योते । ननु लोपमात्रफलकतया इत्संज्ञाप्रवृत्तावुच्चारणवैयर्थ्यं स्यात् । अत एव काम्यचः ककारस्य नेत्त्वमितीदमसङ्गतमत आह । **इतरव्यावृत्त्या चरितार्थानामिति** । टाङसिङसां, जसि चेत्यादिषु विशेषणार्थतया चरितार्थानामिति भावः । एतेन लोपेऽपि तदुच्चारणवैयर्थ्याभावस्सूचितः । काम्यजवयञ्ककारस्येत्त्वं वारयति । **काम्यजादाविति** । **वैयर्थ्यादिति** । तस्य जसादिषु जकारादीनामिव क्वापि

विति निषेधोपयोगिनीं विभक्तिसञ्ज्ञामाह—विभक्तिश्च । चकार एकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा पर्यायः स्यात् । 'सुप' इति सूत्रे, 'तिङस्त्रीणि' इति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्तते । प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमा द्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथा 'औजसोः पूर्व' इत्येव वदेत् । विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं शक्यम् । यत्र तत्रेत्यादौ त्यदाद्यत्वानापत्तेः । तेषां सुप्सञ्ज्ञा त्वशक्या । एतर्हीत्यादौ 'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः । सप्तम्यन्ता इति । स्त्रीलिङ्गा इति शेषः ।

विशेषणार्थताया अभावादिति भावः । समावेशार्थ इति । तेन युष्मद्युपपद इत्यादिप्रवृत्तिः, न त्वन्यतरबाधः, वचनद्वयप्रामाण्यात्तदाह । पर्याय इति । ननु विभक्तिश्चेति सूत्रे त्रीणित्रीणीत्यस्यानुवृत्तौ विभक्तिपदेनैकैकप्रत्ययग्रहणा दष्टन इत्यादावदोषेऽपि प्रथमयोरित्यादौ षण्णां ग्रहणं न सिद्ध्येत्, किन्तु द्वयोरेव । तत्र सोरजादित्वाभावाच्छिन्वोऽर्च्य इत्यादौ तत्सत्त्वेपि नादिचीति निषेधादौजसोरेव ग्रहणं स्यादित्याशङ्क्याह । प्रथमयोरिति । वाच्ययोरिति त्रिकयोरित्यर्थः । व्याख्यानादित्यस्यार्थमाह । अन्यथेति । त्यदाद्यत्वाना पत्तेरिति । एतत्सूत्राभावे अष्टन आ विभक्तावित्यादौ विभक्तिपदं विहाय सुप्तिङोरित्येव पाठ्यम् । तथा च तस्यैव त्यदादीनाम इत्यत्राप्यनुवृत्तिरिति यत्रेत्यादौ सुपो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादत्वं न स्यात् । यथाश्रुते त्रलादीनामपि प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तित्वात्तत्सिद्धिरिति भावः । सुप्संज्ञेति प्राग्दिशस्सुबिति पठितेत्यर्थः । दीर्घापत्तेरिति । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु सर्वदेत्यादौ सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तापत्तिर्दोषः । एवं तत्र इत्यादौ सुपो धात्विति त्रलो लुगापत्तिरपि दोषो बोध्यः । न च तिङ्संज्ञै तेषामस्त्विति वाच्यम् । एतेषां तिङतिङ इति सूत्रविषयत्वापत्तेः । इहेत्यस्या

प्राचां वैयाकरणान्तराणाम् । इहापि—अस्मिन् व्याकरणेऽपि । सुपः ॥ सुबिति प्रत्याहारात्षष्ठ्यन्तः ॥

द्व्येकयोः ॥ नियमार्थे इमे । इह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ, न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह—द्वित्वैकत्वयोरिति । लौकिकप्रयोगे तु 'आदशतः संख्याः संख्येये' इति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे एव प्रायः साधुत्वम् । क्वचित्संख्यापरत्वेऽपि संख्येयगतसंख्यारोपेण साधुत्वम् । अत एव कस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थे कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये प्रयुक्तमिति बोध्यम् । एकशब्दो

स्मिन् प्रकरण इत्यर्थभ्रमवारणायाह । अस्मिन् व्याकरण इति । प्रत्याहारादिति । न तु सप्तमीबहुवचनम् । तथा सति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य त्रीणि त्रीणीत्यस्यानन्वयः स्यात् । किञ्च वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यतिरस्कृतस्यैकस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य च प्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥

नियमार्थे इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे प्रातिपदिकात्स्वादयो विधीयमाना अनिर्दिष्टार्था इति न्यायेनैकत्वादौ स्वार्थे सिद्ध्यन्तीतीमे सूत्रे नियमार्थे, बहुषु बहुवचनमेव द्वित्वैकत्वयोर्द्विवचनैकवचन एवेत्यादिरीत्येति भावः । नन्वादशतसंख्याशब्दस्य सङ्ख्येयपरतया द्वित्वैकत्वयोरिति वृत्तिरनुपपन्नेत्यत आह । सङ्ख्यापराविति । सङ्ख्येयपरत्वे दोषमाह । बहुवचनापत्तेरिति । द्व्येकेष्विति स्यादिति भावः । तथा चादशत इति नियमो लौकिकप्रयोगविषयक इति बोध्यम् । तदाह । लौकिक इति । प्राय इत्यस्य फलमाह । क्वचिदिति अत एवेति । सङ्ख्येयगतसङ्ख्यासमारोपेण तत्र साधुत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । भाष्ये प्रयुक्तमिति । अन्यथा तत्र द्वयोरिति बहुष्विति च द्विवचनबहुवचने असङ्गते स्यातां, तयोस्संख्यापरत्वादिति भावः । नन्वत्रैकशब्दस्यान्यार्थकस्यापि ग्रहणं स्यादत आह । एकशब्द इत्यादिना । नन्वे-

द्विशब्दसाहचर्यात्संख्यावाच्येव । एकग्रहणन्त्यक्त्वैकवचनमुत्सर्ग कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ च व्यर्थैकवचनप्रयोगसि द्धिरिति 'तद्धितश्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । बहुषु ॥ बहुशब्दो ऽत्र त्रित्वादिपरार्द्धान्तसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्व तत्परः । बहुवचनन्त्वाश्रयगतबहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । ते

कत्वे वाच्ये एव चेदेकवचनं, तदाऽव्ययेभ्यस्तदुत्पत्तिर्न स्यात् । तेषां लिङ्गसङ्ख्या नन्वय्यर्थबोधकत्वादत आह । एकग्रहणमिति । अत्र सूत्रे एकग्रहणमपनीयैक वचनमिति पृथक्सूत्रं कार्यम् । ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इति च सू कार्यम् । तथा च द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः । एव वचनन्त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति । अलिङ्गासङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्चेति भावः । चैकवचनमिति महासंज्ञाकरणेन कथन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् । द्विवच बहुवचनविधायकयोः द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि तत्प्रवृत्तेः

धर्मविशेष इति । अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः । तत्पर इति । सङ्ख्यारूप इति भावः । नियतविषयपरिच्छेदहेतोरेव सङ्ख्यात्वेन बहुत्वस्या थात्वान्न सङ्ख्यात्वम् । अत एव सङ्ख्यासंज्ञासूत्रस्थं यदयमसंख्यां सङ्ख्येत्या सङ्ख्यावदिति गम्यत इति भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च घटा इत्युक्ते कती तद्व्याप्यसङ्ख्याविषयकजिज्ञासाप्युपपन्ना भवति । बहुत्वस्य नियतविषयपरिच्छे कत्वे तु तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । न च बहुत्वस्यासङ्ख्यात्वे "सुपां कर्मादयोप्यर्थ स्सङ्ख्या चैव तथा तिङा" मित्यनेन विरोध इति वाच्यम् । तत्रत्यसङ्ख्यापदे बहुत्वस्याप्युपलक्षणादिति बोध्यम् । नन्वत्र बहुशब्दस्य बहुत्वार्थकत्वे ब ष्विति बहुवचनमसङ्गतमित्यत आह । बहुवचनन्त्विति । तेनेति । ब वचनोपादानेनेत्यर्थः । वैपुल्यवाचिनो ग्रहणे तु वैपुल्यस्यैकाश्रयवृत्तित्वेन ब वचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः । नन्वेकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्तदारशब्द

वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणम् । दारा इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्या- वयविन्यारोपो बोध्यः । स च कोशवृद्धव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसङ्गः । 'भर्तृदारयोरप्रेजसोः' इत्यादौ वृत्तौ तु द्विवचनमेव । आरोपे मानाभावात् । अत एव द्व्येकयोरिति सङ्गच्छते । एतेनैक- स्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । अन्वर्थसञ्ज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थम् । राम इति । रुत्वे एकदेशविकृतन्यायेन सुबन्ततया पदत्वाद्विसर्गः ॥

प्रयोगो दृश्यते । स च वाच्यार्थे बहुत्वाभावादसङ्गत इत्यत आह । दारा इत्यादाविति । सत्त्वेति । आरोप इत्यर्थः । दाराः पुंसीत्यादिकोशात्तत्रारोपः । गुरवस्समागता इत्यादौ तु वृद्धव्यवहाराद्गुणगतस्य तस्यारोपो बोध्यः । कोशादपि वृद्धव्यवहारस्य प्राबल्यामिति ध्वनयितुमाह । भर्तृदारेति । अयं स्मार्तप्रयोगः । अन्त्यः शाबरभाष्यीयः । मानाभावादिति । आरोपप्रयोजक- वृद्धव्यवहाराभावादिति भावः । अत एव = आरोपस्य तादृशप्रमाणापेक्षत्वादेव । सङ्गच्छत इति । अन्यथा तत्रापि सङ्ख्येयगतसङ्ख्याया आरोपे बहुवचनं स्यादिति भावः । स्पष्टार्थमिति । कर्मणि द्वितीयेत्यादिभिस्सामान्यतः प्रातिपदिकाद्द्वितीयादिविधानेपि द्विवचनमित्याद्यन्वर्थसंज्ञाबलेन कर्मादिगत- द्वित्वादिविवक्षायामेव द्विवचनबहुवचनयोः प्रवृत्त्या द्विवचनबहुवचनविधायकं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थमिति भावः । एकवचनमित्यौत्सर्गिकन्त्वव्ययेभ्य एकवचन- सिद्धये आवश्यकमेव । तच्च सामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेऽपि भवतीति बोध्यम् । एकदेशविकृतन्यायेनेति । अस्य कार्यकालपक्षे आनुमानिकस्था- निवद्भावेनेत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । तेन न्यायेन विकृतावयवनिबन्धन- कार्यस्यानतिदेशात् । सुबन्तत्वहेतुकपदत्वस्य कृतरुत्वेऽनेन न्यायेनातिदेश इति भट्टोक्तमपि न समञ्जसम् । कार्यकालपक्षे कार्यप्रवृत्तिकाल एव संज्ञाशास्त्र-

सरूपाणामे ॥ 'वृद्धो यूना' इति सूत्रादेवकारोऽपकृष्यत शेषः । एकशेषश्चायमनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्व-
इत्याह—सरूपाण्येवेति । तेन जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्मेवेति एतद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । ननु तन्त्रेणैव सिद्धे-
भ्यामि नैकशेषः । न चैकविभक्ताविति व्यर्थम् । यानि सरूपाण्येरिदं व्यर्थम् । यथा अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यत्राक्षा
वेत्युक्तथैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यम् । हरिणस्त्रीवाचकहरिणी इति कारकस्य सकृदुपादानेऽपि सर्वत्रान्वयः । तन्त्रकारणं तु शब्दानां
शब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः
पुंवद्भावेन तद्धितादौ वैरूप्यात् । दृष्टानीति । लौकिके प्रयोगे इति

हरिणायते, हरितायत इति च रूपे भवत इति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यं नेति भावः । एकविभक्ताविति पदकरणे तु विभक्तिमात्रावच्छेदेन सरूपाणामित्यर्थ-
प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एवञ्च वतिघटितातिदेशानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तावस्योदाहरणलाभादनयोरेकशेषस्सिद्ध्यति । तद्धितादिषु वैरूप्येपि विभक्तिमात्रावच्छेदेन
हरणत्वप्रतिपादनपरनपदान्तसूत्रस्थस्वग्रन्थेन सहास्य ग्रन्थस्यैककण्ठ्यं सिद्ध्यति सारूप्यस्य सत्त्वादिति बोध्यम् । ननु सत्यप्येवकारापकर्षे मातृमात्रोरेकशेषो
यथोद्देशे तु भट्टोक्तदिशा यथाश्रुततयाप्ययं ग्रन्थो योजयितुं शक्यः । किञ्चुर्वारोऽलौकिके औजसादावपि सारूप्यादत आह । लौकिके इति । परिनिष्ठिते
यथोद्देशे पदसंज्ञादृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धतया सुबन्तत्वबुद्ध्या रेफान्ते पुनः पदत्वरूपे इत्यर्थः । तत्र च वैरूप्यं दृश्यत एवेति भावः । ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय
प्रवृत्त्यापि न दोष इति बोध्यम् । अस्य ग्रन्थस्य कार्यकालपक्षाभिप्रायकत्वविभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वस्याश्रयणीयतया एकशेषस्यानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्ग-
मुक्त्वा यथाश्रुततया व्याचक्षाणा मिश्रास्तु मान्या एवेति भाति ॥ त्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव प्राप्त्याऽस्य द्वन्द्वापवादत्वकथनं भाष्यकृतोऽसङ्गतं स्या-

तेनेति । एवकारापकर्षेणेत्यर्थः । भ्यामीति । भ्यामादावपीत्यर्थः दित्यत आह । **एकशेषश्चेति** । **द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति** । यद्येतन्नारभ्येत प्रत्येकं
औजसादौ तु एवकारापकर्षाभावेऽप्यनुप्रयोगविरोधादेवैकशेषो वारयितुं शक्यः सुबुत्पत्तिः स्यात्, द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहात् द्वन्द्व-
भ्यामादौ तु ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वान्न तद्विरोधेनैकशेषो वारयितुं शक्य इत्यप्राप्तिरेव फलिता भवतीत्येतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहार इति
इतीदमसाधारणं फलमेवकारापकर्ष इति भावः । एवकारापकर्षे तु तद्बलेनान्वभावः । नन्वेतत्सूत्रारम्भेऽपि विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षेऽस्य सूत्रस्यानवका-
यितावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयलाभाद्विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्य एवैकशेषत्वात् द्वन्द्वापवादत्वकथनपरभाष्यप्रामाण्येन इदित इति गुरुनिर्देशेन च एत-
इत्यर्थो लभ्यते । तथा चानयोरौजसादौ वैरूप्यान्नैकशेष इति बोध्यम् सूत्रस्य सहविवक्षाविषयत्वस्याश्रयणीयतया अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्ता-
उक्तदोषवारणादिति । एकविभक्ताविति पदाभावेप्येवकारापकर्षेण प्रयोमित्यादावसहविवक्षाविषये तन्त्रेणैव निर्वाहस्यावश्यं वक्तव्यतया तेनैव घटान्
मात्रावच्छेदेन सारूप्यवतामेकशेष इत्यर्थलाभाज्जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरौजसादिष्वित्यादौ सहविवक्षाविषयेपि सिद्धावेतत्सूत्रारम्भो निरर्थक इत्यत आह ।
वैरूप्यादेकशेषो वारयितुं सुकर इति भावः । **एकशेषानापत्तेरिति** । **तन्त्रेणैवेत्यादि** । सकृदुच्चरितस्यैकस्य शक्त्याऽनेकार्थप्रतिपादनतात्पर्यकत्वं
प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्याभावात् । तदेव दर्शयति । **तद्धितादाविति** तन्त्रम् । तन्त्रस्योदाहरणमाह । **अक्षा भज्यन्तामित्यादि** । **कारकस्येति** ।
आदिना क्यङ्, तयोरणि भस्याढ इति पुंवद्भावेन हारिणं हारितमिति, क्यतेन विभक्त्यन्ततन्त्रमत्रेति सूचितम् । एकशेषेण तु नात्र निर्वाहः । अक्षपद-

तुल्यरूपता, एवमक्षो भज्यतां भुज्यतां दीव्यतामित्यपि । तन्त्र
द्वेधा–शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्च । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे आद्यम्,
यथा–अक्षा इत्यादौ । तत्सहत्वे त्वन्त्यम् । यथा–घटा इत्यादौ ।
तत्राक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तामित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद्बोद्धुरावृ
त्त्यैव बोधः । उच्चारणन्तु तन्त्रेण । अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु
एकोपस्थित्यैवान्वयः । यथा—अक्षान्पश्य, घटान् पश्येत्यादौ; इति

वाच्यानां शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणामेकत्रानन्वयेन सहविवक्षाया अभावात्
तुल्यरूपतेति । स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मेणेत्यर्थः । एतेन
बहुवचनसद्भाव एव तन्त्रेण निर्देशो नान्यथेति वक्तुमशक्यमिति भावः ।
एकशेषानिर्वाह्यं स्थलान्तरमाह । अक्षो भज्यतामिति । अत्र बहुवचनाभावा
नैकशेषः शङ्कितुमप्यशक्य इति भावः । न चात्रैकस्य बह्वर्थकत्वे बहुवचना
पत्तिरिति वाच्यम् । अत्र विभक्त्यन्तस्य तन्त्रेणानेकार्थकत्वं,विवक्षितं,तच्च न प्राति
पदिकमिति तदप्राप्तेः । प्रसङ्गात्तन्त्रस्वरूपन्दर्शयति । तन्त्रमिति । पर्यायप
वृत्तीति । पर्यायस्य=स्वप्रतिपाद्ययावदर्थाभिधायकस्य असमस्तशब्दान्तरस्य
या परिवृत्तिः पाक्षिकप्रयोगः, तस्यासहस्तथोक्तः, पचाद्यच्, तस्य भावस्त
तस्मिन्सतीत्यक्षरार्थः।स्वप्रतिपाद्ययावदर्थाभिधायकासमस्तपर्यायशब्दाभावे शब्द
तन्त्रम् । यथा अक्षा इत्यादौ, तत्र रथाङ्गबिभीतकदेवनसाधनादिरूपानेका
जातीयपदार्थवाचकस्य पर्यायान्तरस्याप्रसिद्धेः। तत्सत्त्वे त्वर्थतन्त्रम् । य
घटा इत्यादौ, तत्र घटादिपदवाच्ययावदर्थाभिधायककलशादिरूपपर्यायप्रसि
रिति यावत् । ननु तन्त्रस्थले बोद्धुरावृत्त्यैव बोधः, एकशेषस्थले तु नैवमि
वैलक्षण्यसत्त्वात्कथं तन्त्रेण निर्वाह इत्यत आह । तत्राक्षा इति । अन्व
पदार्थभेदादिति । अन्वयानुयोगिधात्वर्थस्य भेदादित्यर्थः । आवृत्त्यैवेति
पुनः पुनरनुसन्धानेनेत्यर्थः । एकोपस्थित्यैवेति । सकृदनुसंहितैकशब्देन यु

चेत्सत्यम् । सरूपाणामेकशेष एवेतिनियमार्थत्वात् । तत्फलन्तु
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृशप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य
निवृत्तिः । स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः,
सहविवक्षाविषयश्च । अत एव विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे
'द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्याशङ्क्य 'अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं
बाधिष्यते' इति भाष्ये उक्तम् । किं चासहविवक्षायामपि तत्प्रवृत्तौ
सहविवक्षायां द्वन्द्वस्यैवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ 'सारव-

---

पदनेकार्थोपस्थित्या उपस्थितेषु तेषु समभिव्याहृतपदार्थान्वय इति भावः ।
एवञ्चैकशेषाविषये अक्षा भज्यन्तामित्यादावावृत्त्या बोधेपि तद्विषयेऽक्षान्पश्य
घटान्पश्येत्यादौ तन्त्राङ्गीकारेप्यावृत्तिं विनैव बोध इति न तन्त्रैकशेषयोर्बोधे
वैलक्षण्यमिति भावः । तत्फलन्त्विति । नियमफलन्त्वित्यर्थः । प्रत्यर्थमिति ।
प्रातिपदिकार्थमर्थं प्रतीत्यर्थः । दर्शनेनेति । घटोयं घटोयमित्यादौ । अनेकार्थबोध-
नायैकशब्दप्रयोगवदेकैकस्यार्थस्य बोधनायैकैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगदर्शनेन
तथाप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्तिरेव नियमफलमिति भावः । अस्य शास्त्रस्य सह-
विवक्षाविषयत्वानङ्गीकारे द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थत्वं न संघटत इत्याशयेनास्यापि तद्विष-
यत्वं व्यवस्थापयति । स चायमित्यादिना । अस्य सहविवक्षाविषयत्वे मानं
दर्शयति । अत एवेति । सहविवक्षाविषयत्वं चास्य तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रा-
द्द्वन्द्व इत्यनुकृष्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानाल्लभ्यत इति बोध्यम् । तस्यानु-
वर्तनमकृत्वा तादृशनियमास्वीकारे दूषणमाह । किञ्चेति । बाधापत्ताविति ।
पद्यसामान्यचिन्तयेति भावः । सारवसारवेति । आरवैस्सहिताः सारवाः,
आरवैर्यां भवास्सारवाः । सारवाश्च तास्सारवाश्चोर्मयस्तासु जात इत्यर्थः । ननु
तन्त्रस्यासहविवक्षायामपि प्रवृत्त्यङ्गीकारे ब्राह्मणाभ्याञ्च कृतं ब्राह्मणाभ्याञ्च
क्ति, पयः पयो जरयतीत्याद्यर्थे तृतीयान्तचतुर्थ्यन्तयोः प्रथमाद्वितीयान्तयोश्च

सारवोर्मिंज' इत्यादिप्रयोगविरोधापत्तिः। असहविवक्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रेण ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि, पयो जरयतीत्यादि नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रे तनुर्वा हरेरितिवत् विद्वन्मानसहंसे तिवच्चेष्टमेवेति बोद्धव्यम्। न चासहविवक्षायां तन्त्रसत्त्वे 'इदित इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः। अन्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात्। इद्यस धातोरिति करणे तु गौरवम्। एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्

तन्त्रेण ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि पयो जरयतीत्याद्यपि स्यादित्याशङ्कामिष्ट पत्त्या परिहरति। असहविवक्षाविषयेणेति। पय इति। एकं प्रथमान्त मपरं द्वितीयान्तमेकस्य व्यापारेऽपरस्य फले चान्वय इति सहविवक्षा अभावः। इत्यादीति। इत्याद्यपीत्यर्थः। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शने कदाचिद्भाष्यसम्मततादृशप्रयोगा अपि साधव इति ध्येयम्। नन्वसहविवक्षा विभक्त्यन्ततन्त्रं क्व दृष्टमत आह। नीलोत्पलस्पर्धिनी इति। काव्यप्रक लिङ्गवचनश्लेषस्येदमुदाहृतं नवमे। विद्वन्मानस इति। विदुषां मानसाभि यन्मानसं सरस्तत्रत्यहंसेत्याद्यर्थः। अत्र तन्त्रकारणस्य शब्दानां तुल्यरूपत्व सत्त्वात्तन्त्रं बोध्यम्। व्यर्थ इति। तन्त्रकारणस्य तुल्यरूपत्वस्य सत्त्वात्त णेत इत्युक्तावप्यभीष्टार्थलाभादिति भावः। अन्यपदार्थावगतय इति इदमिदितो नुमित्यत्र बहुव्रीहिरित्याशयेनेर इत्संज्ञा वाच्येति वचनमारब्धव वार्तिककारस्य मतेन। तन्मते चक्षिङि नुम्वारणन्तु अकारोच्चारणेनापि सुकर तत्पुरुषसमासमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानं कुर्वतो भाष्यकृतो नये तु सर्वत्र तन्त्रे निर्देशः कार्य इति नियमो नेत्यर्थं स्पष्टं बोधयितुमेव गुरुनिर्देश इति बोध्यम्

एतेन चिन्त्यमिदम्। चक्षिङ्धातौ नुम्वारणाय कर्मधारयं स्वीकृत्येदमपि धातोर्नुम् भवतीतीदितो नुमिति सूत्रार्थस्यावश्यकत्वादित्यौत्तराहाः परास्ता

भाष्यकृत्सम्मतमेकशेषप्रत्याख्यानप्रकारमाह। एतच्चेत्यादिना। नन्

अर्थावर्थौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेन। अनेकघटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात्। एकस्यैव त्वनेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः। 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यादावेकशेषशब्दस्तु भाष्ये तन्त्रपरः। स चोचा- रयितुः, बोद्धुस्त्वावृत्तिरेवेति बोद्धव्यम्। एकविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थम्। एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थं स्पष्टं

र्थं प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेति कदाचित्तथा प्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमे- तत्सूत्रमावश्यकमित्यत आह। अनेकघटादिपदानामिति। तत्रेति। साहित्य इत्यर्थः। तदाशय इति। एकशेषशास्त्रप्रत्याख्यातृभाष्यकृदाशय इत्यर्थः। नन्वेतत्सूत्राभावेऽस्य सहविवक्षाविषयत्वे वा द्विर्वचनेऽचीत्यत्रैकशेषा- श्रयणं भाष्यकृतामसङ्गतं स्यादित्यत आह। द्विर्वचने इति। तन्त्रपर इति। विभक्त्यन्ततन्त्रपर इत्यर्थः। आवृत्तिरेवेति। सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायेनावृत्तिं विना बोद्धुरेकेनानेकार्थबोधनस्याशक्यत्वादिति भावः। र्थमेकविभक्ताविति पदस्य प्रयोजनं प्रतिपाद्य मध्ये प्रसक्तानुप्रसक्त्या सूत्रारम्भ- फलं सिद्धान्तभूततत्प्रत्याख्यानप्रकारंश्च प्रदर्श्येदानीं तद्घटकैकग्रहणस्यानाव- श्यकतां दर्शयति। एकपदन्त्विति। विभक्ताविति पदन्तु हरिणस्त्रीवाचक- हरिणीशब्दहरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दयोरेकशेषसम्पादनायावश्यकमे- ति भावः। स्पष्टं बोधयितुमिति। यद्यपि जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृ- शब्दयोरेकशेषवारणायैवकारापकर्षस्यावश्यकतया तेन विभक्त्यवच्छेदेन सरूपा- णामेकशेष इत्यर्थलाभादेकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थः फलति; तथापि 'तमेवार्थं स्पष्टं बोधयितुमेकग्रहणमिति भावः। न चैकग्रहणाभावे ब्राह्मणाभ्यां कृतं ब्राह्मणाभ्यां देहि, पयः पयो जरयतीत्यादावेकशेषः स्यात्, तत्सत्त्वे तु तत्सामर्थ्यादेकविभक्तावित्यस्याऽऽवृत्त्या उभयविशेषणत्वेनैकविभक्तौ

बोधयितुम्। ध्वनितश्चेदं विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणमिति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन। समाहारद्वन्द्वविषये तु नैकशेषः। 'एक... वचास्यान्यतरस्याम्' इत्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्त्य...

सरूपाणामेकविभक्तौ परत एकशेष इत्यर्थलाभात्तद्वारयितुं शक्यत इति कथमेक... ग्रहणस्य स्पष्टार्थतेति वाच्यम्। सहविवक्षाविषय एवास्य प्रवृत्त्या कर्तृसम्प्र... दानयोः कर्तृकर्मणोश्चार्थयोर्विरोधेन युगपदेकरूपेणैकत्रान्वयाभावेन सहविव... क्षाया अभावादेवैकशेषस्य तत्र वारयितुं शक्यतया तदर्थमेकग्रहणस्यानावश्यक... त्वात्। **ध्वनितश्चेदमिति।** प्रातिपदिकैकशेषपक्षे एकग्रहणस्य स्पष्टार्थत... मित्यर्थः। अत एव च पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे एकग्रह... पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तम्। तेन हि तदतिरिक्तपक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनि... तम्। तत्पक्षेऽपि न वार्थविप्रतिषेधादिति तत्प्रत्याख्यातमेवेत्यपि बोध्यम्॥

यत्तु समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषेण भवितव्यम्। सूत्रारम्भेऽनभिधा... प्रमाणाभावात्। अन्यथा घटघटावित्यस्याप्यनभिधानेनैव वारणेन सूत्रस्य वैयर्थ्यात्। नचैवं शिष्यमाणादेकस्मात्समूहस्येतरेतरयोगस्य वा प्रतीतिरिति विनिगमकाभाव इति वाच्यम्। तत्र प्रकरणादेरेव निर्णायकत्वात्। अन्यथा घटा इत्यादौ कदाचित् व्यक्तित्रयस्य कदाचिच्चतुर्णां पञ्चानां वेत्यत्रापि नियमो न स्यात्। समाहारविवक्षायामप्येकशेषाङ्गीकारादेवानेकं ब्राह्मणं भोजय, ब्राह्मणं हन्यादित्यादीनामप्युपपत्तिः। समूहस्यावयवानतिरेकादवयवेषु हनन... र्मत्वप्रतीतिः। विभक्तिबोध्यैकत्वान्वयस्तु प्रधानभूतसमूह एवेति केचिदा... स्तन्मतं दूषयति॥

समाहारद्वन्द्वविषय इति। अत्र मानन्दर्शयति। **अन्यतरस्यामिति।** यद्येकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्तिः स्यात्तदा समाहारविवक्षायामेकवद्भा... वस्य, इतरेतरयोगविवक्षायां द्विवचनबहुवचनयोश्च सिद्धावन्यतरस्यामि... व्यर्थ एव स्यादिति भावः। **समाहारे वृत्त्यभावबोधनादिति।**

भावबोधनात्। 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादौ तु जातिपक्षेणैव निर्वाहः। अत एव तत्र व्यक्तिपक्षे 'यं कश्चिद्ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यात्' इति दूषणं भाष्ये उक्तम्। शेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं, तदाह—एक एवेति। एकेति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक्पदम्। अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः। तत्रावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव विधेया। तत्र 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायि' इति न्यायेन श्रूयमाणपदवृत्त्या बोधः। धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः। एक-

---

घटघटमिति समाहारद्वन्द्वोऽपि नेति बोध्यम्। न चान्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्येनेतरेतरयोग एव वृत्तिर्नेति कस्मान्न कल्प्यते। तावताप्यन्यतरस्यामित्यस्य सार्थक्यसम्भवादिति वाच्यम्। सरूपाणामिति निर्देशान्यथानुपपत्त्या समाहारे वृत्तिर्नेति कल्पनाया एवोचितत्वात्। नन्वेवं सति न ब्राह्मणमित्येकवचनमनुपपन्नं स्यादत आह। **जातिपक्षेणेति।** एवञ्चात्रैकशेषाभावान्न द्विवचनबहुवचनयोः प्रसङ्ग इति भावः। **अत एवेति।** समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावादेवेत्यर्थः। **दूषणं भाष्ये उक्तमिति।** अन्यथा व्यक्तिपक्षेऽपि ब्राह्मणपदस्यैकशेषेणानेकब्राह्मणबोधकतया तद्दूषणासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। एकशेषस्थले श्रूयमाणातिरिक्तनिवृत्तेरशाब्दत्वं वारयति। **शेषशब्दार्थश्चेति। लुप्तविभक्त्यन्तमिति।** शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तप्रथमान्तं; भावसाधनत्वे तु लुप्तषष्ठ्यन्तम्। **अत एव**=एकेत्यस्य पृथक्पदत्वादेव। **तत्र**=एकशब्दार्थे। समस्तत्वे तु पदार्थैकदेशतया तत्र तदन्वयो न स्यादिति भावः। शेषशब्दस्येतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानवाचकत्वेऽपि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकन्यायेनेतरनिवृत्तावेव विधेयताविश्रान्तिरित्याह। **निवृत्तिरेवेति। तत्रेति।** एकशेषस्थल इत्यर्थः। **श्रूयमाणपदवृत्त्येति।** लुप्यमानपदार्थेऽपि श्रूयमाणपदस्य शक्तिग्राहकं त्वेकशेषविधायकं शास्त्रमेवेति भावः। ब्राह्मणावित्यत्रेव भवतो भवन्तीत्यादावपि भिन्नकर्तृकानेकव्यापारप्रतीतिरेकशेषादेवेति भ्रमवारणायाह। **धातुष्विति। एकनिष्ठेति।** यथा देवदत्तः पचती-

निष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुत एव निवृत्त-भेदानां प्रतीत्याऽनेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः । सरूपाणां किम् । घटपटौ । शेष इत्येतन्मात्रोक्तौ द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एक इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात् । तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचित् द्व्युदात्तवत्त्वद्व्यनुदात्तवत्त्वरूपसाम्यमादायोभयस्वरितै-

---

त्यादौ देवदत्तनिष्ठपूत्काराधस्सन्तापनादिरूपानेकव्यापाराणां तत्तद्रूपेणैकस्मादेव धातोः प्रतिपत्तिः तद्वदिति भावः । निवृत्तभेदानामिति । भेदेनाप्रतीयमानानामित्यर्थः । स्वतो द्वित्वादिसंख्यारहितानामिति यावत् । तथा च नानेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति नैकशेषप्रवृत्त्यावश्यकतेति भावः । नन्वत्र सूत्रे एकग्रहणं विहाय शेष इत्येतन्मात्रोक्तावपि भावसाधनत्वे इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानस्यैव शेषपदार्थतया तच्चावस्थानमेकस्य द्वयोर्वेत्याकाङ्क्षायां प्राथम्यादेकस्यैवावस्थानं भविष्यति । तथा कर्मसाधनतायामपि सरूपाणां सम्बन्धी शिष्यते इत्यर्थादाक्षिप्तसम्बन्धिपदे आक्षेपकसामानाधिकरण्यायैकत्वविवक्षया एक एव शिष्यत इत्येकग्रहणं व्यर्थमत आह । शेष इत्येतन्मात्रोक्ताविति । द्विबह्वोरिति । अनयोस्सङ्ख्यार्थकत्वान्न द्विवचनानुपपत्तिः । विषयसप्तमी चेयम् । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । एकग्रहणाभावेऽत्र शास्त्रे आद्युदात्तश्चेत्यत्रादिग्रहणेन प्राग्रीश्वरादिति रेफोच्चारणेन च प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्यबोधनात्तेन न्यायेन द्विबहूनामेवावस्थानं स्यादेकस्य तथा निवृत्तिरिति भावः । यद्यपि तत्र स्थितेस्सिद्धत्वान्निवृत्तावेवार्थतो विधेयता तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्व्याप्तिन्यायेन द्विबहूनामेवावस्थानं स्यादेकस्य च निवृत्तिरित्यवधेयम् । शेषग्रहणफलन्दर्शयति । एक इत्येतावदिति । अंशांशि विशिष्टोदात्तकत्वे सत्यंशाविशिष्टानुदात्तकत्वं गृहीत्वोदात्तानुदात्तयुक्तोऽपि स्यादेवेत्यत आह । कदाचिदिति । तादृशस्यैवान्तर्यस्य ग्रहणे मानाभावादिद-

कादेशः प्रसज्येत । न च 'अक्षस्यादेवनस्य' इति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तस्य देवनाक्षे 'फिष' इत्यन्तोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यम् । "स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः" इति वचनेनैव निर्वाहात् । एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वावनभिधानान्न भवतः ।

मान्तर्यं गृहीत्वा स्यादेव दोष इति भावः । द्व्युदात्तवत्त्वेति । द्वावुदात्तवन्तावश्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान्, तस्य भावस्तत्त्वम् । अत्रोदात्तशब्दस्य धर्मिपरत्वेनोदात्तगुणयुक्ताकार इत्यर्थः । द्व्युदात्तशब्दस्य बहुव्रीहित्वे तत उक्तार्थत्वान्मतुब्न स्यात् । कर्मधारयत्वे तु न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति स न स्यादत उदात्तवच्छब्देन बहुव्रीहिराश्रयणीयः । उभयस्वरितैकादेश इति । उभयस्वरितोऽश्वशब्द आदेशः स्यादित्यर्थः । स्वरितस्योदात्तानुदात्तसमाहाररूपत्वेन तादृशादेशस्य द्व्युदात्तवत्त्वं द्व्युनुदात्तवत्त्वं चास्तीति भावः । शेषग्रहणसत्त्वेऽपि क्वचिदतिप्रसङ्गमाशङ्कते । न चेति । अन्तोदात्तस्यापीति । इष्टन्त्वाद्युदात्तस्य । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानां यस्य शब्दस्य उत्तरसूत्रेण स्वरो विहितस्स शिष्यत इति भावः । एवञ्च फिषोन्त उदात्त इत्यपेक्षया अक्षस्यादेवनस्येत्यस्य परत्वेनाद्युदात्त एव शिष्यते । ननु स्वरभेदे सारूप्याभावात्कथमेकशेष इति चेन्न । रूपशब्देन वर्णानुपूर्व्या एव ग्रहणात् । तथा च तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे भाष्यं, 'न हि स्वरो रूपवानिति' । ननु घटादिपदानामिव विभक्त्यवच्छेदेन सरूपाणामेकद्व्यादिशब्दानामेकश्चैकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादावेकशेषः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह । एकादीति । नन्वपवादाप्रवृत्तावप्युत्सर्गो द्वन्द्वः कुतो नेत्यत आह । द्वन्द्वेति । अनभिधानादिति । स्पष्टञ्चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये । तत्रहि 'एकश्चैकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादावेकशेषः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य 'सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः' इति समा-

हितम् । तस्यायमाशयः । यत्रैकशब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र, प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात् । एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वाविति । किञ्चैकश्चैकश्चेत्यस्य द्वौ च द्वौ चेत्यस्य च यादृशोऽर्थोऽभिप्रेत-स्सोऽसन्दिग्धेन द्वाविति पदान्तरेण, चत्वार इति पदान्तरेण च भवतीति न तत्रैकशेष इति । वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्यय एकाद्यादशतामेकशेषा-भावे हेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । अनेनैव हेतुनैषां द्वन्द्वानभिधानमपि ध्वनितमिति भावः । अत्र द्वन्द्वानभिधानं सरूपविषये । विरूपविषये त्वेकादश द्वादशेत्यादावस्त्येव द्वन्द्वः । एकोनविंशतीत्यर्थे नवदशेति प्रयोगोपीष्ट एव । दृश्यते च तैत्तिरीयसंहितायाञ्चमकैकादशानुवाके तदर्थे स प्रयोगः विना विरोधन्तत्प्रयोगस्य छान्दसत्वाश्रयणमनुचितम् । एकशेषप्रकरणे त्यदा-दितश्शेष इत्यत्र शेखरोक्तं चार्थे द्वन्द्व इति भाष्यसूचितमेकादिनवान्तानां सङ्ख्यावाचिनां द्वन्द्वानभिधानन्तु विरूपसङ्ख्याविषयकमिति नानयोर्ग्रन्थयोः परस्परविरोध इत्यवधेयम् ॥

एतेनास्यानभिधानस्य विरूपसङ्ख्यावाचिविषयकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य दशा-न्तानामिति पाठे द्वादशादीनामसिद्ध्यापत्त्या दशान्तानामित्यस्यापपाठत्वम् तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा नवान्तानामित्यर्थकत्वञ्च कल्पयन् हयग्रीवो भाष्य-ग्रन्थसन्दर्भापर्यालोचनेन मान्य एवेति ध्येयम् ॥

नन्वेकादिनवान्तानां विरूपसङ्ख्यावाचिनां द्वन्द्वाभावे एकद्वित्रिमात्राणा-मित्यूकालोजितिसूत्रस्थशेखरप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यादिति चेन्न । तत्रैका च द्वे च तिस्रश्च मात्रा येषामिति बहुपदबहुव्रीह्याश्रयणेनादोषात् । एकद्विकर-हेतुरिति नैषधप्रयोगस्यासाधुत्वन्त्वेकशेषप्रकरणे ग्रन्थकृतैवोक्तमिति बोध्यम् ।

केचित्त्वेकादशादित्यागे बीजाभावाद्दशान्तेत्यस्याष्टादशान्तेति, अग्रे विंशत्यादावित्यस्यैकोनविंशत्यादाविति चार्थं वदन्ति ॥

विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलम् ॥

चुटू ॥ 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिरिति 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते, तदाह—प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटे नेत्त्वम् । प्रत्ययेति किम् । चामरादावित्त्वं मा भूदिति । चुञ्चुप्चणपोर्यादित्वात् परनिमित्तयलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात्प्र-त्ययादित्वाभावान्नेत्त्वम् । न विभक्तौ ॥ "हलन्त्यम्" इत्यस्य निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं थमोर्मकारपरित्राणार्थादुदित्करणात् ।

विंशत्यादौ त्विति । एकशेषशास्त्राप्रवृत्तौ वाचकशब्दान्तरसत्तावि-शिष्टार्थासम्प्रत्ययो हि हेतुः । विंशत्यादावेकशेषे तत्प्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकस्य चत्वारिंशदिति पदस्य सत्त्वेऽप्यर्थासम्प्रत्ययरूपविशेष्यस्याभावाद्विशिष्टहेतोरभावेन एकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

आदिग्रहणानुवृत्तेः फलमाह । तेनेति । नेत्त्वमिति । आटचि टकार-स्येति शेषः । टित्त्वफलन्तु स्त्रियां ङीबिति बोध्यम् । चामरादाविति । तथा सति चित इत्यन्तोदात्तापत्तिः । स तु लघावन्त इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रत्ययादित्वात्प्राप्तमित्त्वं वारयति । चुञ्चुप्चणपोरिति । चुट्ष्वः प्रत्ययस्येति वाच्ये योगविभागादस्यानित्यत्वेन चुञ्चुबादेर्नेत्त्वमिति चकारस्तु भाष्यानुक्तत्वेनायुक्त इति भावः । नेत्त्वमिति । यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात्तदा चितित्स्वरयोः पर्यायता स्यात् ॥

निषेध्यशास्त्रस्यासन्निहितत्वात्तत् स्मारयति । हलन्त्यमित्यस्येति । तु प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तित्वात्किमोदित्यनेन विहितात्प्रत्ययस्थतकारस्याप्य-त्वे निषेधः स्यात्तथा च क्वेति न सिद्ध्येदत आह । अनित्यमिति । अनित्यत्वे मानन्दर्शयति । उदित्करणादिति । तद्धि मकारस्येत्त्वं वारयितुं

तेन 'किमोऽत्' क्व इति सिद्धम् । प्राग्दिशीयत्वादयं विभक्तिः । अत एव दानीमो मस्य नेत्त्वमिति नव्याः । भाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तावुदित्त्वं ज्ञापकमित्युक्त्वा 'दानीञ्च' इति सूत्रे लोपो व्योरिति लोपेन यकारं प्रश्लिष्येत्सञ्ज्ञा वारिता । अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तम् । लोपस्यासिद्धत्वाच्च नान्त्यत्वमिति बोद्धव्यम् । विभक्तौ किम् । 'अचो यत्' ॥

कृतम् । यद्यनेन तत्रेत्त्वनिषेधः स्यात्तदा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अनित्यत्वज्ञापनफलन्दर्शयति । तेनेति । अत्रप्रत्यये प्रकृतनिषेधप्रसक्तिप्रदर्शनायाह । प्राग्दिशीयत्वादिति । नन्वत्रास्याप्रवृत्तये प्राग्दिशीयविभक्तौ नायं निषेधः प्रवर्तत इत्येवोदित्करणेन ज्ञाप्यताम्, किं सामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापनेनेत्यत आह । अत एवेति । उक्तज्ञाप्यांशं विहाय सामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापनादेवेत्यर्थः । नव्या इत्यनेन सूचितामरुचिं प्रदर्शयति । भाष्ये त्विति । इत्संज्ञा वारितेति । इत्संज्ञां प्रति लोपो व्योरित्यस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन मकारस्य व्यवसितान्त्यत्वाभावादित्त्वं नेति भावः । न च यकारे कृतेपि मान्तस्य प्रत्ययतया व्यवसितान्त्यत्वेन दुर्वारैवेत्संज्ञेति वाच्यम् । व्यवसितान्त्यशब्देन प्रत्यासत्त्या शास्त्रकृद्व्यवसितान्त्यस्यैव ग्रहणेनादोषात् । तद्व्यवसितश्च यान्त एव । यकारादी चुञ्चुप्चणपाविति भाष्यस्य योजनार्थमीदृशप्रकार आवश्यक इति बोध्यम् । अन्यत्रेति । प्राग्दिशीयादन्यत्रेत्यर्थः । न चेटोऽदित्यादिष्वस्याप्रवृत्तिः सामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापने फलमिति वाच्यम् । तत्रत्यतकारस्य मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया श्रवणाभावस्य बोधितत्वात्तत्प्रतिज्ञयैव तेष्वस्याप्रवृत्तेः । वस्तुतस्त्वत्र स्थानिवद्भावेन विभक्तित्वस्यानेयतयाऽदेशप्रवृत्तिवेलायां तत्त्वाभावेन निषेधाप्रसक्त्या इत्त्वप्रवृत्तिस्सुलभेति नैतदर्थमपि सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमिति बोध्यम् ॥

अतो गुणे ॥ 'उस्यपदान्तात्' इत्यतोऽपदान्तादिति 'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते । पुरस्तादिति । अत एव 'नादिचि' इतीज्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि रामाः रामानित्यादौ निषेधाभावाय । पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नोत्तरानिति । अनन्तरापेक्षयोत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः ॥

एकवचनं सं ॥ 'सुः सम्बुद्धिः' इत्युचितम् । 'सम्बोधने च' इत्यतः सम्बोधन इत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचने न दोषः । सम्बुद्धौ अङ्गस्य गुण इति व्यवहाराद्य तदन्तस्य सञ्ज्ञा । तस्मात्पारायणादावदृष्टार्थमेवं न्यास इति बोद्धव्यम् । सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति ।

अत एवेति । पुरस्तादपवादन्यायाश्रयणादेवेत्यर्थः । तद्वैयर्थ्यमिति । इज्ग्रहणाभावेप्यज्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेस्तद्व्यर्थमेव स्यादिति भावः । नन्वनन्तरानित्यस्य प्रतिपक्षिणि व्यवहिते वाच्ये नोत्तरानित्ययुक्तमत आह । अनन्तरापेक्षयेति । तथा चोत्तरानितिपदेनापि प्रतिपक्षकथनमेवेति नायुक्ततेति भावः ॥

उचितमिति । लाघवानुरोधेन तथा सूत्रयितुमुचितमिति भावः । नन्वेवं सप्तमीबहुवचनस्यापि संज्ञा स्यादत आह । सम्बोधन इति । सप्तमीबहुवचन इति । इदमुपलक्षणम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रविहितप्रथमैकवचनस्यापि । एतेनानुनासिकोच्चारणेनैव तद्व्यावृत्तावनुवृत्तिर्व्यर्थेति परास्तम् । नन्वेकवचनग्रहणे सति तस्य त्वमावेकवचन इत्यादावर्थान्तरबोधकत्वस्याप्यङ्गीकारात्प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । सुस्सम्बुद्धिरित्युक्तौ तूपतिष्ठेत । न च संज्ञाविधाविति निषेधादेवंन्यासेपि सा नोपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । सामन्त्रितमितिवन्महासंज्ञाकरणेन तन्निषेधाप्रवृत्तेः । आमन्त्रणसाधनत्वस्येव सम्बोधनसाधनत्वस्यापि तदन्त एव सम्भवादित्याशङ्क्याह । सम्बुद्धाविति । सम्बुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणो भवतीत्युक्तौ प्रत्यासत्त्या सम्बुद्धि-

सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः । स चात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहित इत्याद्युपातिष्ठत इति 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इत्यादिपरिभाषार्थ इति 'अङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुमानरूपाऽऽक्षेपस्तु नात्र, फलाभावात् । यथा पीनत्वानुपपत्त्या-

---

निमित्तकाङ्गसंज्ञावत इत्यर्थलाभेन स्वन्तस्य सम्बुद्धिसंज्ञायां तद्व्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ॥

अनुमानरूपाक्षेपस्यासम्भवेनाक्षिप्तस्य शब्दादनुपस्थितत्वाच्छाब्दान्वयित्वाभावेन च सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्येति दीक्षितोक्तमन्यथा व्याचष्टे । सम्बुद्धेरिति । उपस्थितिरिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः । सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्येति मूलग्रन्थस्य सम्बुद्ध्युपस्थापितस्य तदादेरित्यर्थ इति भावः । अयमेवात्राङ्गपदार्थः । अत एवात्राऽङ्गसंज्ञासूत्रानुपन्यासः । योग्यतयेति । एङ्ह्रस्वादिति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यान्वयानुरोधादिति भावः । नन्वेवमपि हे कतरदित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । उपस्थिततदादिपदस्य बहुव्रीहित्वेनाड्डादेशसम्बन्ध्यकारविशिष्टस्य तदादित्वाद्ध्रस्वान्तत्वाच्चेति चेन्न । परिभाषायां तदादिपदे बहुव्रीहिसत्त्वेप्यङ्गमित्युत्तरसूत्रे प्रत्ययप्राग्वर्तिन एव तदादिशब्देन ग्रहणादर्थाधिकारानुरोधादत्रापि तादृशस्यैव ग्रहणेनादोषात् । प्रत्यये परतस्तदादेरङ्गसंज्ञाविधानादुत्तरसूत्रे तदादिपदेन प्रत्ययप्राग्वर्तिन एव ग्रहणं सम्भवतीति ध्येयम् । अत एव प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरित्युच्यते । उक्तार्थकतदादिपदस्य प्रत्ययान्तेन सामानाधिकरण्यासम्भवेन तस्य विशेष्यत्वासम्भव इति तदाशयः । विवृतश्चेदं परिभाषेन्दुटिप्पण्याम् । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः पदोपस्थापकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्याह । भाष्ये स्पष्टमिति । आक्षेपासम्भवमेव दर्शयति । अनुमानरूपेति । फलाभावादिति । आक्षेप-

ऽनुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं, न तथा एतत्सूत्रे तदनुमानेन सम्बुद्ध्युपपत्तिर्भवति । किं च प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गापेक्षत्वेऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावः । अत एवाङ्गस्येति सूत्रे तत्स्थाने प्रत्यय इत्यधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकरोदित्यादावुपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्ये, न त्वङ्गाक्षेपेणेति दिक् । अङ्गस्य—उक्तार्थस्य । हल्ङ्याबिति सूत्रा-

---

कोपपत्तिरूपाक्षेपफलाभावादित्यर्थः । तमेव दर्शयति । यथेत्यादिना । एतत्सूत्र इति । किन्तु प्रकृतिं विना प्रत्ययानुत्पत्तेः प्रयोगे तदुपपत्तिरूपं फलमाक्षेपस्य सम्भवति । तथा च प्रयोग एवाक्षेपः स्यान्न तु सूत्र इति भावः । एवमाक्षिप्तस्य आक्षेपकोपपत्तिरूपफलाभावेनाक्षेपासम्भवमुक्त्वाऽऽक्षेपमूलभूतानुपपत्तेरप्यभावेन तदसम्भवमाह । किञ्चेति । ज्ञान इति । प्रत्ययत्वेन ज्ञाने प्रत्ययाधिकारे पाठो विधेयसमर्पकविभक्तिनिर्देशश्च साधकः । न तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्य तज्जनकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वादिति भावः । शास्त्र इति । लोके तु दिवाऽभुञ्जानस्य रात्रिभोजनं विना पीनत्वमनुपपन्नमिति तेन तदनुमातुं शक्यम् । अत्र शास्त्रे तु सम्बुद्धित्वज्ञानमेवापेक्षितमिति प्रकृतिं विनापि निरुक्तरीत्या तदनुपपत्तेरभावेन न प्रकृतिराक्षेप्तुं शक्या । यत्र तु प्रत्ययविधायके शास्त्रे प्रकृतिं विना प्रत्ययविधानमनुपपन्नं तत्र तदाक्षेपोऽस्तु । अत्र शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभाव इति भावः । अत एवेति । ईदृशविषये प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया एवोपस्थितेरेवेत्यर्थः । न त्वङ्गाक्षेपेणेति । नन्वङ्गस्येत्यस्याभावेऽङ्गसंज्ञाया अप्यभावात्कथं तदाक्षेपेण समाधातुं शक्यत इति चेन्न । तदभावेपि 'ह्रस्वादङ्गात्' 'इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्' इत्याद्यर्थमङ्गसंज्ञाया आवश्यकत्वात् । दिगिति । तदर्थस्त्वाक्षिप्तस्य शाब्दान्वयित्वाभावाद्विशेषणविशेष्यभावनिबन्धनतदन्तविधेरलाभ इति । उक्तार्थस्येति । यस्माद्विहितस्तदादेरित्यर्थः ।

द्धलित्यनुवर्त्तते । हेकतरदिति । प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहारादिति भावः । नन्वङ्गात्परस्याः संबुद्धेरवयवस्य हलो लोप इत्युचितम्, संबुद्ध्याक्षिप्तस्य संबुद्ध्यैवान्वयस्योचितत्वादत आह—कुलेतीति । अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावात्तत्स्वीकारेऽपि ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासम्भवात्, ताद्रूप्यान-

---

टिलोपेनापहारादिति । तेन रेफान्त एवाङ्गत्वमिति लोपो नेति भावः । उचितमिति । मूले एवमेव वृत्तिरुचिता, न त्वङ्गाद्धल् लुप्यते सम्बुद्धेश्चेदित्यङ्गादित्यस्य हल्विशेषणतया वृत्तिरिति भावः । औचित्यमेव दर्शयति । सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति । अन्ये त्वङ्गाक्षेपाभावेप्येङ्ह्रस्वात्परा या सम्बुद्धिस्तस्या हलो लोप इत्यर्थेन हे कतरदित्यादौ लोपवारणादङ्गाक्षेपो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह कुलेतीति मूलमवतारयन्ति । तथाचात्र लोपसम्पादनार्थमेङ्ह्रस्वादित्यस्य हल्विशेषणत्वमावश्यकम् । तथा सति हे कतरदित्यत्र दकारस्यापि लोपः प्रसज्येत अतस्तद्वारणायाङ्गाक्षेप आवश्यक इति भावः । परत्वादिति । सम्बुद्धिलोपापेक्षयेत्यादिः । न च लोपस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । पूर्वरूपस्यापि प्रतिपदोक्तत्वेन तत्त्वस्य तुल्यत्वात् । अन्तादिवद्भावाभावादिति । अन्तादिशब्दाभ्यां पूर्वपरशब्दाभ्याञ्च विरोधस्य पुरस्स्फूर्तिकत्वात्तदभाव इत्याशयः । ननु तवापि हलि सम्बुद्ध्यवयवत्वाय अमि सम्बुद्धित्वं ह्रस्वान्तेऽङ्गत्वमित्युभयत आश्रयणमावश्यकमेवेत्यत आह । तत्स्वीकारेऽपीति । अन्तादिवत्त्वस्वीकारेऽपीत्यर्थः । व्यवहारासम्भवादिति । अन्तादिवच्चेति शास्त्रबलादेकस्मिन्नपि विरुद्धव्यवहारद्वयमस्तु, तथापि ह्रस्वसम्बुद्ध्योः पौर्वापर्यातिदेशबोधकशास्त्राभावेन तादृशव्यवहारासम्भव इति भावः । ननु पौर्वापर्यघटितह्रस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धित्वरूपविशिष्टधर्मस्य स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशोऽस्त्वित्यत आह । ताद्रूप्येति । ताद्रूप्यस्य ह्रस्वान्ताङ्गा-

तिदेशाच्च ह्रस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धेरभावान्मलोपो न स्यात् । एवञ्च लक्ष्यानुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वय इति भावः । एतदर्थमेव 'हल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्' इति व्याख्यातम् । मस्य सम्बुद्धित्वाभावाद् । अर्द्धविकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न संबुद्धित्वम् । एकवचनसञ्ज्ञासंबुद्धिसंज्ञयोरक्तपरिमाणानिष्ठतया तयोस्तेन न्यायेनालाभाच्च । मकारस्यादेशत्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः । अत एव राममित्यादौ 'सुपि च' इति दीर्घो न । न च संबुद्धित्वस्य

त्परसम्बुद्धित्वस्यानतिदेशादशास्त्रीयत्वेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मत्वेन च तेनाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वादित्यर्थः । मलोपो न स्यादिति । अङ्गादित्यस्य सम्बुद्धिविशेषणत्व इत्यादिः । हल्विशेषणत्वे तु ह्रस्वसम्बुद्ध्योः पौर्यापर्यानपेक्षणादुभयत आश्रयणेनादोष इति भावः । अन्याक्षिप्तस्येति । अन्योपस्थापितस्येत्यर्थः । एतदर्थमेवेति । अन्याक्षिप्तस्यान्यत्रान्वयसूचनार्थमेवेत्यर्थः । तथान्वये हेतुमाह । मस्येति । ननु पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वान्ताङ्गत्वमेकदेशविकृतन्यायेन मस्य सम्बुद्धित्वं, तस्यैव च व्यपदेशिवद्भावेन तदवयवत्वमिति सम्बुद्धिविशेषणतायामपि लोपो भवत्येवेत्यत आह । अर्धविकार इति । अत्रार्धशब्दो भागाभिप्रायेण, न तु मात्रया । ननु क्लृप्त इत्यादौ ऋकारान्तर्गतरेफस्य लत्वे द्वित्वाद्यर्थमेकदेशविकृतन्यायेनाच्त्वमिति वदता भाष्यकृताऽर्धविकारेपि स न्यायस्स्वीकृत एव ऋलक्सूत्र इत्यत आह । एकवचनसंज्ञेति । तत्रैतन्यायाप्रवृत्तिस्तु सजुषमाचष्टे सगित्यादौ रुत्वाभावार्थमवश्यमङ्गीकार्येति भावः । ननु स्थानिवद्भावेन सम्बुद्धित्वाल्लोपो भविष्यतीत्यत आह । मकारस्येति । अत एव=मस्यादेशत्वाभावादेव । अन्यथा सम्बुद्धित्ववत्सुप्त्वमपि मकारे स्यात् । तथा च सुपि चेति दीर्घः स्यादिति भावः । सिद्धान्तार्थेपि स्थानिवद्भावप्रयोज्यात्मात्रवृत्तिधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवदिति मूलकृन्मतेन शङ्कते । न चेति ।

सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूताल्धर्मत्वेनामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम् । सुप्सञ्ज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानैकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन संबुद्धिसञ्ज्ञायामितसञ्ज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानल्विधित्वात् ।

सकारमात्रनिष्ठेति । सुप्प्रत्याहारवेलायां लोपश्च बलवत्तर इत्युक्तेरुकारनिवृत्त्या सकारमात्रस्यैव सुप्संज्ञायां तस्यैवैकवचनसम्बुद्धिसंज्ञे इति तस्य तन्निष्ठत्वमिति भावः। स्थानिभूताल्धर्मत्वेनेति। स्थान्यलसाधारणधर्मत्वेनेत्यर्थः। स्थानिवद्भावप्रयोज्याल्मात्रवृत्तिधर्मत्वेनेति यावत् । आदिरन्त्येनेत्यत्रत्यान्त्यपदस्य सादृश्ये लक्षणानङ्गीकर्तृमूलकृन्मतेनैव समाधत्ते । उकारविशिष्टे सत्त्वेनेति । तन्मते ह्युक्तरीत्या मध्यगानुबन्धनिवृत्तावपीकस्सुप इत्यादिनिर्देशान्यथानुपपत्त्याऽव्यन्तपदपरामर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरित्यस्यावश्यं वक्तव्यतया स्वपदेन विशिष्टस्यैव परामर्शात्तस्योकारविशिष्टे सत्त्वमिति भावः। विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनेति । एवञ्च प्रकृते सम्बुद्धित्वस्याल्वृत्तित्वेपि न तन्मात्रवृत्तित्वमिति रुत्वस्येवातिदेशो भवत्येवेति भावः। तस्येति । सम्बुद्धिलोपस्येति भावः । अनल्विधित्वादिति । स्थानिवद्भावप्रयोज्याल्मात्रवृत्तिधर्मनिमित्तकविधित्वाभावादित्यर्थः । स्वमते तु सोरमित्युक्तत्वात्सूत्रोपात्तस्थानिताया अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावान्नानल्विधाविति निषेध इति बोध्यम् । इमे शङ्कासमाधाने यथाश्रुतसूत्ररीत्या, सिद्धान्तभूते सुः सम्बुद्धिरिति न्यासे तु शब्दतस्समुदायस्य संज्ञित्वेनाश्रयणान्न दोषशङ्काकलङ्कोपीत्यवधेयम् ॥

यत्त्वत्राचार्याः, स्थानिभूताल्धर्मत्वेनेति । अल्स्थानिभूतो यस्सुरिति समुदायः तद्धर्मत्वाभावेनेत्यर्थः । तथा च स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिपदस्यास्यादेशविधायकशास्त्रघटकस्थानषष्ठ्यन्तपदजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयपरत्वेऽपि सम्बुद्धित्वस्य तद्धर्मत्वाभावादतिदेशो न स्यादिति शङ्काभिप्रायः । तस्यानल्वि-

एतेनाद्ङादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेतीति व्यर्थमित्यपास्तम् । एङ्ग्रहणं किमिति । हरे विष्णो इत्यादावङ्गाधिकारस्थात् परनिमित्तापेक्षाच्च गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः ।

धित्वादिति । तस्य सम्बुद्धित्वस्यानल्धर्मत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतौ पूर्वोत्तरपक्षावसङ्गतावेव । सम्बुद्धित्वस्य स्थानिभूताल्धर्मत्वशङ्कायाः समुदायस्याम्स्थानित्वोपपादनेनैव निवारणीयतया सम्बुद्धिसंज्ञायाः समुदायोद्देश्यकत्वोपपादनस्यासङ्गतत्वात् । इदमयुक्तम् । पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां सम्बुद्ध्यवयवत्वस्य विशेषणताया एवावगमात् । तत्र चोक्तरीत्याऽदोषादित्याहुः । तत्तु ग्रन्थाक्षराननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् ॥

यदप्यत्र वाराणसेयाः । 'सम्बुद्धित्वाभाव इति प्रतीकमुपादाय अतोमित्यत्र स्थानितायास्सुत्वावच्छिन्नत्वेनाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्याभावात्सम्बुद्धित्वस्य हे कतरदित्यादावदिति समुदाये सत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावाच्चाद्यार्थकानल्विधावित्यस्य च प्राप्त्यभावेन सम्बुद्धित्वैकवचनत्वे स्थानिवद्भावेनायास्यत एवेति चिन्त्यमि'ति वदन्ति । तदप्यसत् । अस्य ग्रन्थस्य मूलकृन्मतानुसारेण प्रवृत्ततया तन्मतेऽनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तेस्सुवचत्वात् । सम्बुद्धित्वस्यादितिसमुदाये सत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वं नेति तु वक्तुमशक्यम् । आदेशेपि सम्बुद्धित्वस्य स्थानिवत्त्वेनैवानेयतया अमदादेशयोर्विशेषाभावादस्यामवस्थायां तत्र सम्बुद्धित्वस्य दुर्वचत्वात् । एतेनेति । उक्तरीत्या कुलेत्यस्य शङ्कासमाधानपरतया योजनेनेत्यर्थः ॥

एङ्ग्रहणं किमिति शङ्कित्राशयं वर्णयति । हर इत्यादिना । अङ्गाधिकारस्थादिति । एतेन संज्ञासापेक्षत्वेन गुणस्य बहिरङ्गत्वमिति सूचितम् । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यान्यत्र निराकृतत्वादाह । परनिमित्तापेक्षत्वाच्चेति । ननु हे हरे इत्यादौ तथा लोपसिद्धावपि हे स इत्यादौ सम्बुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहण-

सेप्रभृतीनां सम्बोधने प्रयोगसत्त्वे एग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः। हरे इति। सामर्थ्यादेवात्र सन्निपातपरिभाषा न। गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च। अत एव 'हे लक्ष्मि' इत्यादौ लोपासिद्धिः। परत्वादिति। अभ्युच्चयः।

मावश्यकमेवेत्यत आह। सेप्रभृतीनामिति। प्रयोगसत्त्व इति। अनेन नान्तःपादमिति सूत्रस्थेन 'न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति' इति भाष्येण च विरोधात्सावीदृशानामनभिधानेनैकारग्रहणस्यापि न प्रयोजनमिति सूचितम्। सौ पदत्वञ्च स्वादिष्विति योगविभागेन साधितमेव। एग्रहणेनैवेति। स्मृतवादिषु तु णिच्वाद्वृद्धावेङ्ग्रहणसत्त्वेपि न लोपप्राप्तिरिति न तदर्थं प्रत्याहारग्रहणमिति भावः। ननु सम्बुद्धिनिमित्तके गुणे कृते सन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपो न स्यादत आह। सामर्थ्यादेवेति। प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यर्थः। तद्धि हे विष्णो इत्यादौ सम्बुद्धिलोपार्थं कृतम्। तत्र यद्यनया परिभाषया लोपो न स्यात्तदा तदनर्थकमेव स्यादिति भावः। अत्रेति। सम्बुद्धिलोपविषय इत्यर्थः। ननु धर्मिग्राहकसाजात्यादेङन्तात्परसम्बुद्धिलोपविषय एव तस्या अप्रवृत्तिर्लभ्येत, न तु ह्रस्वान्तात्परसम्बुद्धिलोपविषयेपि, तथा च हे लक्ष्मीत्यादौ सम्बुद्धिनिमित्तकह्रस्वोत्तरं लोपो न स्यादित्यत आह। गुणात्सम्बुद्धेरिति। सामर्थ्याच्चेति। हे लक्ष्मीत्यादौ यद्यनया परिभाषया लोपो न स्यात्तदा ह्रस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धिलोपविधानस्य हे रामेत्यादावकारांश एव प्रयोजनं स्यात्। अन्यत्र लोपात्प्राग्गुणप्रवृत्तेः। तथा सति गुणात्सम्बुद्धेरित्युक्तावपि तत्र लोपसिद्धौ सामान्यतः क्रियमाणमेङ्ह्रस्वग्रहणं सम्बुद्धिलोपमात्रविषये तस्या अप्रवृत्तिं कल्पयतीति भावः। अत एवेति। ह्रस्वांशेपि तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः। असमबलत्वेन परत्वासम्भवादाह। अभ्युच्चय इति। नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधायोगादिति भावः। ननु नित्यादप्यन्तरङ्गत्वस्य

नित्यत्वाच्चेति। चेनानवकाशत्वसङ्ग्रहः। नपुंसके त्रपो इत्यादावस्यापि लुका बाध इत्यन्यत्॥

अमि पूर्वः॥ पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं तु राममित्यादौ द्विमात्रवारणाय। लशक्व॥ समाहारद्वन्द्वः। अतद्धिते किम्। 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' कर्णिका। कित्त्वफलन्त्वादिवृद्धिः

बलवत्त्वेन लोपस्य निरुक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वेन चेदमसङ्गतमित्यत आह। चेनेति। अनवकाशत्वेति। येन नाप्राप्तिन्यायेनोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्येपि बाध इति बोध्यम्। नन्वेवं गुणे कृते लोपाप्रसङ्ग इति चेन्न। एङन्तत्वनिमित्तकलोपप्रवृत्तेस्सुलभत्वात्। आशङ्काग्रन्थस्त्वसम्भव एव बाधकत्वमिति वार्त्तिकमतरीत्या प्रवृत्त इति नासङ्गतिरित्यवधेयम्। ननु सम्बुद्धिगुणस्य नानवकाशत्वम्। त्रपो इत्यादौ लुका बाधेनैङ्ह्रस्वादित्यस्याप्रवृत्तौ गुणस्य चारितार्थ्यादित्यत आह। नपुंसक इति। अस्यापि=एङ्ह्रस्वादित्यस्यापि। अन्यदिति। अहान्निति सूत्रस्थशेखरोक्तदिशा लुका बाधेपि लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसत्त्वेन तस्य प्राप्तियोग्यताया अक्षतत्वेन गुणस्य लोपशास्त्राप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यरूपमपवादत्वमक्षतमेवेति भावः॥

द्विमात्रवारणायेति। अन्यथाऽन्तरतम्यात्पूर्वसवर्णो द्विमात्रः स्यात्। कृते तु पूर्वग्रहणे यः पूर्वः श्रुतः स एव भवतीत्यर्थान्न दोष इति भावः। यद्यप्यत्र पूर्वग्रहणाभावेपि प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घेणैव सिद्धावेतद्वचनारम्भसामर्थ्यादेव द्विमात्रो वारयितुं शक्यस्तथापि कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकमिति बोध्यम्। मूले आदिपदेन कुमारीमित्यस्य ग्रहणम्। द्विमात्रेति तु त्रिमात्रस्याप्युपलक्षणम्॥

समाहारद्वन्द्व इति। अन्यथा बहुवचनापत्तेः। किन्त्वफलन्त्विति

स्यात् । आदिग्रहणाद् वृङः षाकनो न । तस्य क्त्वे गुणो न स्यात् । तस्माच्छ ॥ पुंसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । पुंसो विहितस्येत्यर्थः, तत्र विद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थो वा । तस्मादिति किम् । एतान् गाः पश्य । पुंसि किम् । मतीः ॥

एतेन फलाभावान्नेत्त्वमिति वक्तुमशक्यमिति सूचितम् । नन्वादिवृद्धेः फलत्वे तस्य स्वरस्य चाऽप्रत्ययविधानेनैव सिद्धौ ककारोच्चारणं व्यर्थं स्यादिति चेन्न । कित्स्वरनित्स्वरयोः पर्यायापादनरूपफलस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । गुणो न स्यादिति । वराक इत्यादौ । विभक्तिव्यत्ययकल्पनापेक्षया लाघवादाह । तत्र विद्यमानादिति ॥

तस्मादिति किमिति । अयमत्र शङ्काशयः । अत्र सूत्रे तस्मादिति पदाभावेप्यकस्सवर्ण इति सूत्रादक इत्यनुवर्त्य अकः परस्य शसो नत्वविधानेन लिह इत्यादावदोषः । न चैवमादेः परस्येत्यादिभूताकारस्य नकारादेशे सुपि चेति दीर्घेण रामानिति सिद्धावपि हरीनिति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । शसः सो नः पुंसीति न्यासेनादोषात् । अकः परस्य शसः सस्य न इत्यर्थः । एकश इत्यादौ तद्धितशसि तु न दोषः । सुप्सञ्ज्ञके शसि शकारं परित्यज्य ककाराद्यनुबन्धकरणेन कसः सो नः पुंसीति न्यासेनात्र तद्ग्रहणात् । न च नत्वस्य तक्रन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घबाधकतया तत्प्रवृत्त्युत्तरं दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । दीर्घोत्तरमकः परशसोऽभावेन नत्वाप्राप्त्या तेन न्यायेन बाधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च तितऊनित्यत्र गौरी आनित्यत्र रामशब्दस्य ऋशब्देन समासे ऋत्यक इति प्रकृतिभावे राम ऋनित्यत्र च दीर्घोत्तरं नत्वस्य चारितार्थ्येन तेन न्यायेन बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम् । अक इत्यस्य सकारविशेषणत्वेनादोषात् । अक्च सामर्थ्यात्प्रत्ययानवयव एव गृह्यते । तथा च पूर्वसवर्णदीर्घोत्तरमेव नत्वप्रवृत्तिरिति न कश्चिद्दोष इति । एतान् गा इति । अकः परस्य शसवयवसकारस्य न इत्यर्थे गा इत्यत्रात्वोत्तरं नत्वं स्यात् । तत्र नत्ववारणायाक इत्यस्य शस्विशेषणत्वे निरुक्तरीत्या नत्वस्य दीर्घबाधकतया तत्प्रवृत्त्युत्तरं दीर्घाप्रवृत्त्या एतानित्यस्यासिद्धिः । अतस्तस्मादिति पदमावश्यकमिति समाधानग्रन्थाशयः । व्याख्याद्वयेऽप्येकस्मिन्नेव वाक्ये दोषप्रदर्शनार्थमेतान् गाः पश्येति वाक्योपन्यास इत्यवधेयम् ॥

केचित्तु एतानित्यस्योपादानं गो इत्यस्य पुंलिङ्गत्वद्योतनायेति वदन्ति ॥

एतेन तस्माच्छसो नः पुंसीति सूत्रे तस्मात्पदं वृथा । अकश्शसोऽनङादेशे हरीनित्यपि सिध्यति । घेर्ङितीति गुणः कर्मधारयान्न प्रसज्यते । अन्यानुबन्धकरणादेकदेशोपि न दुष्यति । एतावता प्रयासेन लक्ष्यं साधयितुं क्षमः । बालो नेति चकाराऽसौ तस्मादिति पदं मुनिः ॥ इति बालोपाध्यायोक्तमपास्तम् । नङि, नुमि, नुकि वा तक्रन्यायेन दीर्घबाधात्तदुत्तरं दीर्घाप्रवृत्तौ रामानित्याद्यसिद्धेः ॥

अट्कु ॥ बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वसिद्धिरिति भावः । अयोगवाहानामिति । न विद्यते योगो वर्णसामाम्नाये येषां तेऽयोगाः । अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः । तेच ते वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्ति ते वाहाः । ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः । अत एवोरःकेणे-

---

णत्वसिद्धिरिति । पदव्यवायेपीत्यत्र पदशब्दः आङ्भिन्नपदपर इत्यत्र तात्पर्यग्राहकमत्रत्याङ्ग्रहणमिति भावः । ननु पदव्यवायेपीत्यत्रातद्धित इति वार्तिकाद्व्यवधायकस्य पदस्य णत्वाश्रयातिरिक्त तद्धितभिन्ने परतो णत्वं नेत्यर्थलाभात्प्रकृते व्यवधायकस्य पदस्याङो णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वाभावान्निषेधस्य प्राप्तिरेव नेति किमर्थमाङ्ग्रहणमिति चेन्न । पदव्यवाय

त्यादौ विसर्गव्यवधानेऽपि णत्वसिद्धिः । तदुक्तं भाष्ये—'नार्थो नुम्ग्रहणेनानुस्वारे कृतेऽड्व्यवाये इत्येव सिद्धम्' इति । आदर्शैने-त्यादौ तु नातिप्रसङ्गः । अडतिरिक्तव्यवायात् । 'तस्माद्' इत्युप-

इत्यत्र सप्तमीसमासमाश्रित्यातद्धित इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येण फला-भेदाय वार्तिकारम्भेऽपि व्यवधायकपदस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्ततद्धितभिन्न-परत्वे निषेध इत्यर्थस्यावश्यमङ्गीकार्यतया प्रकृते व्यवधायकस्याङः णत्वाश्रय-प्रत्ययातिरिक्ततद्धितभिन्ननद्धशब्दपरत्वस्य सत्त्वेन निषेधप्राप्तेस्सुवचत्वात् । अयोगवाहानामट्सूपदेशे फलमाह । अत एवेति । नुम्ग्रहणप्रत्याख्याने भाष्य-सम्मतिं दर्शयति । तदुक्तमिति । नन्वेतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामिति पञ्चम्याऽत्र निर्दिष्टांशविकलायास्तस्मादितिपरिभाषाया उपस्थितावादर्शैनेत्यादावटा अन्येन च व्यवाये णत्वापत्तिरत आह । आदर्शैनेत्यादाविति । अडतिरिक्तव्य-वायादिति ॥

अयं भावः । तत्तत्प्रदेशेषु तत्तल्लिङ्गैरुपतिष्ठमाने तस्मिन्निति तस्मादिति परि-भाषे यावानर्थस्सिद्धो बाधितो वा तमंशं परित्यज्यान्यांशविशिष्टे उपतिष्ठेते । यथा प्रत्ययविधौ परश्चेत्यधिकारेणोत्तरत्वांशस्य सिद्धत्वात्, प्रत्ययस्थादित्यत्र पूर्वस्ये-त्युक्त्या उत्तरत्वांशस्य बाधितत्वाच्च तदंशविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितिः । तत्तत्प्रदेशेष्वेते अव्यवहितत्वांशमुपस्थापयन्त्यौ प्रायेण निमित्त-कार्यिणोः तत्तद्वर्णव्यवधानराहित्यं बोधयतः । एवञ्च रषाभ्यामुत्तरस्य नकार-स्थानेनाडादिव्यवाये णत्वविधानात्तद्व्यवधानराहित्यस्य बाधितत्वेन तस्मादिति परिभाषा तदतिरिक्तवर्णव्यवधानराहित्यं बोधयतीति वक्तुमुचितम् । न त्वट्कु-प्वाङित्युक्त्या सर्वथा निर्दिष्टांशस्यानुपस्थितिः । तथा सति पुगन्तलघूपध-स्येत्यादावपि पुगन्तलघूपधाङ्गावयवस्यैकस्सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्व-त्वस्य बाधितत्वादव्यवहितत्वांशस्य सुतरामनुपस्थितौ भिनत्तीत्यादौ गुणा-

स्थितं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहारे अडादिव्यतिरिक्ताव्यवहित-परम् । तदुक्तं—'णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो, न वाऽन्येन व्यवेतत्वात्' इति ग्रन्थेन । एतदुत्तरम् 'अटा व्यवायसत्त्वात्प्राप्नो-त्येव, अटैव व्यवाये इत्यर्थात्' इत्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्यु-क्तिपरम् । 'चुटुतुलशर्व्यवाये न' इति प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषे-धबोधकगुरुन्यासेन सिद्धे 'अट्कुप्वाङ्' इत्युक्त्या 'एतैरेव

पत्तिः । एवं प्रत्ययस्थादित्यत्रापीत्त्वस्य साक्षादुद्देश्यविशेषणत्वमिति पक्षे कात्पू-र्वाकारे आवव्यवधानस्य बाधितत्वात्सुतरां तदंशस्याप्रवृत्तौ रथकट्येत्यादौ थकारोत्तराकारस्यापीत्त्वं स्यात् । आपीत्यस्य ककारविशेषणत्वमिति पक्षेऽप्य-दन्तादेवापो विधानेनाबव्यहितत्वस्य ककारे बाधितत्वात्सुतरां तदंशस्याप्रवृत्तौ पाचकपुत्रिकेत्यादौ चकारोत्तराकारस्यापीत्त्वापत्तिः । येन नाव्यवधानमिति न्या-योऽपि तत्र तत्राव्यवहितत्वांशोपस्थितिमूलक एव नापूर्व इति न तेनाप्यत्र निर्वाहः । एवञ्च प्रकृतसूत्रे तस्मादितिपरिभाषयाऽव्यवहितत्वांशोपस्थितौ रषाभ्यामुत्तरस्याडाद्यतिरिक्तवर्णव्यवधानरहितस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन प्रकृतेऽडतिरिक्तव्यवायाण्णत्वं न भवतीति । एतेनास्य ग्रन्थस्य चिन्त्यतां वदन्त औत्तराहाः परास्ताः ॥

उक्तार्थे मानन्दर्शयति । तदुक्तमिति । अन्येन व्यवेतत्वादिति । पूर्वोक्तयुक्त्यनङ्गीकारे इदमसङ्गतं स्यादिति भावः । नन्वेवं सत्यटा व्यवायस-त्त्वात्प्राप्नोत्येवेति तदुत्तरभाष्यासङ्गतिरत आह । एकदेशिनोरिति । तस्मादिति परिभाषोपस्थित्या अडाद्यतिरिक्तव्यवाये सिद्धान्तिना णत्वे वारितेऽपि तदज्ञानेन प्रवृत्तस्य अडादिग्रहणसामर्थ्यमूलकावधारणगर्भव्याख्यानेन णत्ववारणपरस्यै-तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वमिति भावः । अस्यैकदेश्युक्तित्वे बीजन्दर्शयति । चुटुतु-लेति । इत्थं हि तत्र भाष्यम् । न वान्येन व्यवेतत्वादिति वार्तिकोत्तरं "यद्यप्य-

न्येनात्र व्यवायः अटापि त्वस्ति व्यवायः, तत्राड्व्यवाय इति प्राप्नोति । अटैव व्यवाये भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते । अड्ग्रहण-सामर्थ्यात् । यदि ह्यटान्येन च व्यवाये स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात्, अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, किम्? योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र माभूत् । कृत्स्नम्, मृत्स्नेति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्, शर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयादिति । अयमाशयः । यद्यटाऽन्येन च व्यवाये णत्वं स्यात्तदा व्यवाय इत्येतन्मात्रोक्तावप्यड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवाया-सम्भवादड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमटैव व्यवाय इत्यवधारणार्थं विज्ञायते । न च व्यवाय इत्येतावन्मात्रोक्तौ कृत्स्नं मृत्स्नेत्यादावपि णत्वं स्यादतस्तत्र णत्ववारणार्थमेवाडादिग्रहणमिति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे विधिप्रकरणे व्यवायेपीत्येतावत्सूत्रं कृत्वा निषेधप्रकरणे पदव्यवायेपीत्यस्यानन्तरं "चुटु-तुलशर्भिः" इति न्यासेनैव सिद्धावडादिग्रहणादटैव व्यवाय इत्यर्थस्सम्पद्यत इति" । न चैवं न्यासे आदर्शेनेत्यादावपि णत्वं निषिध्येत । अतस्तत्र णत्वसिद्ध्यर्थमेव तथा नोक्तमिति वाच्यम् । विधिप्रकरणे व्यवायेपीति सूत्रम-कृत्वा निषेधप्रकरणे एवं न्यासकरणेन तत्सिद्धेः । तथा सति रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवधानमात्रे णत्वस्याप्राप्तावस्य सूत्रस्यैतैरेव व्यवाये णत्वन्न भवति । अडादिसहितव्यवधाने तु भवत्येवेति नियमपरतया व्याख्यातुं शक्य-त्वेन तत्फलस्य सिद्धत्वात् । अत्र कल्पे पर्याणद्धमित्यत्र णत्वसिद्ध्यर्थं विधि-प्रकरणे रषाभ्यमित्यस्यानन्तरं "आङः" इत्यधिकारोपि कार्य इति बोध्यम् । यद्वा निषेधप्रकरणे पदव्यवायेपीति सूत्रानन्तरं "चुटुतुलशर्मात्रेण"इतिन्यासः कार्यः । विधिप्रकरणे च रषाभ्यामित्यस्यानन्तरमाङ इत्यधिकारः कार्यः । रामेणेत्यादौ णत्वसिद्ध्यर्थं विधिप्रकरणे व्यवायेपीति च सूत्रं कार्यम् । शर्चात्र तुसाहचर्यादयोगवाहभिन्न एव ग्राह्यः । तेन कृमिशब्दादाचक्षाणणिजन्ता

व्यवाये' इत्यर्थं वदता तस्यास्तदुक्तित्वध्वननात् । एतद्वार्तिकमतम् । भाष्ये तु 'रषाभ्याम्' इति सूत्रे 'ऋवर्णान्नस्य' इत्यस्य प्रत्याख्यानाय 'व्यवाये' इति योगं विभज्य 'अट्कुप्वाङ्नुम्भिः' इत्येतत् 'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैः' इत्यर्थकं व्याख्यातम् । तदा त्वादर्शेनेत्यादौ प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । णत्वे इति ।

त्किपि शब्दपराङ्शब्देन षष्ठीसमासे शसि अल्लोपे मकारस्यानुस्वारे कृंणः पश्येत्यत्रानुस्वारेण व्यवायेऽनेन निषेधो न भवतीति न यथाश्रुतन्यासेनास्य फलभेदः । एवञ्चात्र कल्पे यथाश्रुतन्यासापेक्षया गौरवं स्फुटमेव । आद्यकल्पे तु मात्रालाघवस्य सत्त्वेपि प्रतिपत्तिगौरवमस्तीति न यथाश्रुतन्यासापेक्षया लाघवम् । एवञ्चात्र कल्पे गुर्वित्यस्य लघुभिन्नेत्यर्थः । न च भाष्ये "शर्व्यवाये न" इत्येतावन्मात्रस्यैव सूत्रस्य करणेनात्यन्तं लाघवमस्त्येवेति वाच्यम् । तथापि आर्ध्नोत्, रचनारटनम्, रलनमित्यादौ निषेधार्थं तस्योपलक्षणतया उद्योते व्याख्यातत्वात् । एतेनात्र न्यासे यथाश्रुतन्यासापेक्षया लाघवस्य विद्यमानत्वेनास्यैकदेश्युक्तित्वकथनं चिन्त्यमेवेति वदन्त औत्तराहा, अन्ये च परास्ताः । **वार्तिकमतमिति ।** मातॄणामित्यादौ णत्वार्थं "ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्" इति वचनमारब्धवतो वार्तिककारस्य मतमित्यर्थः । तन्मते योग-विभागाभावेनादर्शेनेत्यादौ णत्वस्यैवमेव वारणीयत्वादिति भावः । **प्राप्तिरेव नेति ।** ननु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे व्यवाये णत्वम्भव-त्यडादिभिर्नैराक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नेत्यर्थात्प्राप्तिरेव नेति वक्तुं युक्तम् । स्वसिद्धान्तभूतविधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे त्वाक्षरसमाम्नायिकातिरिक्तैर्व्यवाये णत्वं भवत्यडादिभिर्व्यवाये णत्वम्भवतीत्येवार्थात्तस्य चात्र सत्त्वात्प्राप्तिरस्त्ये-वेति चेन्न । अट्कुप्वाङ्नुमिति पूर्वसूत्रे व्यवायेऽपीत्यपकृष्य रषाभ्यामव्यवहित-परस्याडादिभिर्व्यवाये णत्वम्भवतीत्यर्थेन निरुक्तरीत्याऽडतिरिक्तव्यवाये णत्वा-

णकारे इत्यर्थः । पदान्तस्य ॥ 'न भाभू—' इति सूत्रान्नेति वर्त्तते । अत्र सूत्रे 'अनन्तरस्य' इत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्या । 'अपदान्तस्य' इत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ॥

यस्मात्प्र ॥ 'यस्माद्' इति 'तदादि' इतितच्छब्दाकाङ्क्षापूरणाय । तदादीति । तत्—प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तिन्या-

---

प्राप्तेस्सुवचत्वात् । एवं व्यवायेपीत्युत्तरसूत्रेपि रषाभ्यामव्यवहितपरस्यानाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये णत्वम्भवतीत्यर्थेन कृशेनेत्यादावाक्षरसमाम्नायिकेन व्यवाये न णत्वप्रसङ्गः । न चैवं सति मृगेणेत्यादावडतिरिक्ताज्भक्त्या व्यवायसत्त्वात्पूर्वसूत्रेण, आक्षरसमाम्नायिकेन व्यवायसत्त्वादुत्तरसूत्रेण च णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । व्यवायेपीति सूत्रेऽट्कुप्वाङित्यनुवर्त्य रषाभ्यामव्यवहितपरस्याडादिभिर्व्यवाये णत्वम्भवत्यनाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये णत्वम्भवतीत्यर्थेनाडाद्यतिरिक्ताक्षरसमाम्नायिकव्यवधान एव णत्वाप्रवृत्तेर्लाभेनात्र णत्वस्य सुलभत्वात् । एतेन 'प्राप्तिरेव ने'तिप्रतीकमुपादायास्य ग्रन्थस्य चिन्त्यतां वदन्त औत्तराहाः परास्ताः । णकार इत्यर्थ इति । ऋलृक्सूत्रस्थोद्योतोक्तदिशा णपदशक्यार्थ एव भावप्रत्ययस्य विधानेन कुक्कुटत्वपदयोरिव णणत्वपदयोः पर्यायत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

न्यायानामिति । एकस्यैव विषयभेदाद्बहुत्वारोपेण बहुवचनम् । तत्र मानन्दर्शयति । अपदान्तस्येति । णत्वविधायकेष्वपदान्तस्य मूर्धन्य इति सूत्रमनुवर्त्य पदान्तस्येति सूत्रं णग्रहणञ्च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तन्मते णत्वमात्रं पदान्तनकारे न प्रवर्तत इति तदेकवाक्यत्वायारम्भेप्येतन्न्यायस्याप्रवृत्तिराश्रयणीयेति भावः ॥

तच्छब्दाकाङ्क्षापूरणायेति । सति हि यस्मादित्यस्मिन् तदादीत्यनेन

यलब्धार्थमाह । तस्मिन्प्रत्यये इति । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायेनात्रापि 'तस्मिन्' इति परिभाषाप्रवृत्तिः । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यम् । स्त्री इयतीति । इदंशब्दाद्वतुपि वस्य 'किमिदंभ्यां वो घः' इति घादेशे तस्येयादेशे 'इदंकिमोः' इतीशि 'यस्य' इति लोपे ङीपि इयतीति रूपम् । न च तत्र परतः स्त्रीशब्दस्येयङ्याद्यापत्तिरूपो दोषो न, यस्येतिलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः । तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्ब-

---

संज्ञी निर्देष्टुं शक्यते । अन्यथा परामृष्टव्यसंज्ञ्यनिर्देशे तदिति परामर्शासम्भवात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यादिति भावः । न च प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्गमित्येव सूत्रमस्तु, किं गुरुन्यासेनेति वाच्यम् । प्रकृत्यादीत्यस्य यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्यायेषु लाघवगौरवानादरात् । योगविभागेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषालाभाय यथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च । ननु यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्य गुणशास्त्रत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनात्र तस्मिन्निति परिभाषाया अप्रवृत्तौ तस्मिन्प्रत्यये परत इति वृत्तिरसङ्गतेत्यत आह । गुणः कृतेति । गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते, इति न्यायशरीरम् । एलादिसंस्कृतं पानीयं यथा पुरुषस्योपकारकं, तथा तस्मिन्निति परिभाषासहकारेण बोधजनकं सदिदं सूत्रं विधिशास्त्रोपकारकं भवतीति भावः । स्त्री इयतीति । विधिग्रहणाभावे यस्मात्प्रत्ययो दृष्टः तदादिशब्दस्वरूपस्य तस्मिन्प्रत्यये परत अङ्गसंज्ञेत्यर्थादत्र स्त्रीशब्दस्याङ्गसंज्ञायां स्त्रिया इतीयङ् स्यादिति भावः । तदप्राप्तेरिति । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादिति भावः । अत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न भवति, पदसंस्कारपक्षेऽनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । वाक्यसंस्कारपक्षेपीयङि न पदान्तेति निषेधप्रवृत्तेः । असिद्धत्वाश्रयेति । अस्य तत्प्रयोगप्राप्तेत्यादिः । आश्रयण-

न्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम्। अस्ति च यस्येति-लोपापेक्षया 'स्त्रियाः' इति सूत्रेऽधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा। प्रत्यासत्त्याऽजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गे एवेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि न दोषः। विधिग्रहणादेव भनक्तीत्यादौ 'अतो

श्चेह स्थानित्वेनैव, निमित्तत्वेनैवेति नाग्रहः। किन्तु यथाकथञ्चित्। विकारकृतमतिरिक्तत्वन्तु नाश्रीयते। असिद्धवत्सूत्रस्य जहीत्युदाहरणपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। तत्र पपुष इत्यत्रातो लोपस्यासिद्धत्वाश्रयसम्प्रसारणसम्बन्धिनिमित्तसमुदायापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वेन समानाश्रयत्वाभावान्न तत्र सम्प्रसारणासिद्धत्वम्। एवं खन्धातोर्यङन्ताल्लुटि चाखायितेत्यादावसिद्धत्वाश्रयात्वशास्त्रीयनिमित्तसमुदायापेक्षया यस्य हल इति लोपस्यार्धधातुकरूपाधिकनिमित्तकत्वेन समानाश्रयत्वाभावान्न तत्रात्वासिद्धत्वम्। अतिरिक्तमपि पूर्वविप्रतिषेधत्वावच्छेदकरूपेणाश्रितश्चेत्तदपि समानाश्रयमेव। अत एवापाचितरामित्यादौ प्राथमिकचिणो लुगपेक्षया द्वितीयेऽधिकस्य तरेत्यस्याश्रयणेपि चिणः परत्वेनैवाश्रयणाच्चिणो लुकि चिणोलुगसिद्ध इति सङ्गच्छते। स्पष्टश्चेदमुद्योते। एवञ्च स्त्री इयतीत्यत्रेदंसम्बन्धीश्स्थानिकयस्येतिलोपीयनिमित्तसमुदायापेक्षया स्त्रिया इतीयङि अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षणेन समानाश्रयत्वाभावान्न तत्र यस्येति लोपस्यासिद्धत्वमिति बोध्यम्। ननु विधिग्रहणसत्त्वेपि स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वमादायेयङ् दुर्वार इत्यत आह। प्रत्यासत्त्येति। ननु समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तान्यूनानतिरिक्तकार्यिनिमित्तान्यतरकत्वमेवास्तु, मास्तु विधिग्रहणमित्यत आह। विधिग्रहणादेवेति। केचित्तु प्रत्ययेऽङ्गमित्येव सिद्धे यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति करणाद्यदवधिकपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयो यः प्रत्ययः तस्मिन् परतस्तदादि अङ्गसंज्ञं स्यादिति स्त्री इयतीत्यादौ स्त्रीशब्दावधिकाव्यवहितपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्य वतुप्यभावात्स्त्रीशब्द-

दीर्घो यञि' इति न। तदादिग्रहणं करोमीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थम्। प्रत्ययविशिष्टस्येति। तथा सत्यङ्गेन प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ वव्रश्चेत्यस्यासिद्धिः। किं च राजपुरुष इत्यादौ 'न लुमता' इति निषेधात्पूर्वपदे पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः। ततोऽप्यधिकस्य वेति। देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरसुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवात्पूर्व-

---

स्याङ्गसंज्ञा न प्राप्नोतीति विधिग्रहणं किमर्थमत आह। विधिग्रहणादितीत्यवतारयन्ति। यदि त्वतो दीर्घो यञीत्यत्र भूसुवोरित्यतस्तिङ्ग्रहणानुवृत्तेरानेमुगितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टतयाऽत्राङ्गत्वेऽपि न दोष इत्युच्यते, तदा स्त्री ई पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्याङ्गत्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम्। अत्रेकारवाचकादिशब्दादमि पूर्वरूपे परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वमित्यवधेयम्। विकरणस्य गुणार्थमिति। भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञासम्पादनन्तु नैतत्फलम्। तत्राङ्गत्वाभावेप्यारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घसिद्धेः। न च पुत्रीयामि, चिकीर्षामीत्यादौ शबेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाङ्गत्वे तच्चरितार्थमिति वाच्यम्। कृदतिङिति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या शबेकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन तत्रापि दीर्घस्याप्राप्तेः। वव्रश्चेत्यस्यासिद्धिरिति। अत्र सूत्रे प्रत्यय इति पदाभावेऽङ्गसंज्ञाया अनैमित्तिकत्वेनोरदत्त्वस्य प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ परनिमित्तकत्वाभावेनाचः परस्मिन्नित्यस्याप्राप्त्या सम्प्रसारणत्वाभावेन न सम्प्रसारण इति सूत्रस्याप्राप्तेर्वकारस्य सम्प्रसारणापत्तौ वव्रश्चेत्यस्यासिद्धिरिति भावः। ननु न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति सूत्रेण सम्प्रसारणाश्रयपूर्वरूपस्य निषेध इति पक्षे वव्रश्चेत्यत्रोभयोरपि यणोस्सम्प्रसारणे पूर्वस्य पूर्वरूपे निषिद्धे यणि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनस्सम्प्रसारणाप्राप्त्या नेदं फलमत आह। किञ्चेति। प्रत्ययविशिष्टस्याप्यङ्गसंज्ञायां सुप्तिङन्तमिति पदत्वस्याप्यङ्गकार्यत्वेन तत्र कर्तव्ये न लुमतेति निषेधा-

मप्यडापत्तिः । अङ्गसञ्ज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ॥

टाङसि ॥ अङ्गस्येति षष्ठ्या 'अतो भिसः' इत्यतोऽनुवृत्तेनात इत्यनेन पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणाम इत्याह। अकारान्तादिति। अकारात्परेषामङ्गसञ्ज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थ इति पक्षान्तरं भाष्ये। किं चादन्तादङ्गादित्यर्थेऽपि ब्राह्मण-

---

त्प्रत्ययलक्षणाभावे पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः। यदि तु न लुमता तस्मिन्निति न्यासे लुमता लुप्ते प्रत्यये परतो यत्पूर्वस्य कार्यं तदेव निषिध्यत इति नात्र दोष इत्युच्यते, तदा श्रियावित्यादावियङनापत्तिर्दोषः। ससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या श्री इत्यस्यानङ्गत्वात्। प्रत्यय इत्युक्तौ तु तत्परकस्य मुख्यतदादिव्यपदेशभाजोऽत्रासत्त्वेनासहायत्वाद्व्यपदेशिवद्भावस्सुलभ इति बोध्यम्। एवं स्त्र्यर्थमित्यादावन्तर्वर्तिसुपमादाय स्त्रीशब्दस्याङ्गसंज्ञायां स्त्रिया इतीयङाद्यापत्तिरपि दोषः। अत्र द्वितीयप्रत्यय इत्यस्याभावेऽङ्गशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावेन तेन प्रत्ययाक्षेपस्य कर्तुमशक्यतया स्त्रिया इति सूत्रेऽजादिप्रत्यय इत्यर्थालाभात्। इदानीं प्रत्यासत्त्या दोषवारणमशक्यमित्याह। अङ्गसंज्ञाया इति ॥

नन्वधिकृतस्याङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्ततयाऽदन्तादङ्गादितिवृत्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्याह। अङ्गस्येति षष्ठ्या इति। अङ्गस्येति षष्ठ्या विपरिणामे गौरवात्पक्षान्तरमाह। अकारात्परेषामिति। अङ्गसंज्ञानिमित्तेति। अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। सम्बन्धश्च निमित्तनिमित्तिभाव इति भावः। न केवलमाद्यव्याख्याने गौरवमेव, किन्त्वतिप्रसङ्गोऽपीत्याह। किञ्चेति। अत्र वाक्येऽपिशब्दो भिन्नक्रमः। अतिप्रसङ्ग इत्यनन्तरं योज्यः। ननु ब्राह्मणेत्यस्य

भिस्सेत्यादावतिप्रसङ्गः। ब्राह्मणेत्यस्यापि 'युवोरनाकौ' इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽन्तर्वर्तिविभक्त्याऽङ्गत्वात्। अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे त्वेषामङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थः। भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्यासत्त्या तन्निरूपिताङ्गस्य ग्रहणमिति युज्यते वक्तुं, नान्यथा। इदमेव हि 'अतो भिसः' इत्यत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलम्। सुपि च ॥ 'अतो दीर्घो यञि' इत्यनुवर्त्तते। यञीत्यनेनाल्त्वात्तदादिविधिरित्याह—यञादाविति ॥

ङेर्यः ॥ चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह—ङे इत्ये-

---

न लुमतेतिनिषेधादङ्गत्वं दुर्लभमत आह। युवोरनाकाविति। तत्र ह्यङ्गसंज्ञायां न लुमतेतिनिषेधो न प्रवर्तते। तस्या अङ्गसंज्ञावदुद्देश्यककार्यत्वाभावादित्युक्तम्। नन्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वाऽयमतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यत इत्यत आह। अर्थवदिति। पाठो व्यर्थ इति। पूर्वोक्तलक्ष्यसिद्ध्यर्थमेतत्परिभाषाद्वयसञ्चारे तेनैवानङ्गादन्तव्यावृत्तौ सिद्धायामेतेषामङ्गाधिकारे पाठं कृत्वा विभक्तिविपरिणामेनात्र व्याख्यानं निष्फलं स्यात्। अङ्गाधिकारे पाठं कृत्वा निरुक्तदोषवारणायाङ्गनिमित्तस्येत्यर्थे तु न तयोस्सञ्चार आवश्यकः। सञ्चारे तु पाठो न कार्य इति भावः। स्पष्टञ्चेदमङ्गस्येतिसूत्रे भाष्ये। ननु प्रत्यासत्त्या भिन्निरूपिताङ्गसंज्ञावत एवादन्तस्य ग्रहणान्न पूर्वोक्तदोष इत्याशङ्क्याह। भिस इति ॥

व्याख्यानादिति। तच्चात्र ङसिङ्योरितिसूत्रे ङिग्रहणरूपम्। यद्यत्र द्वयोरपि ग्रहणं स्यात्तदानुवृत्तेनानेन सर्वनाम्नः स्मै इत्यत्रापि द्वयोरपि ग्रहणसम्भवेन, सर्वनाम्नस्स्मैस्मिनौ, ङसेः स्मादित्येव सिद्धौ ङिग्रहणं तत्र व्यर्थं

तस्येति । सन्निपातेति । उपजीव्यविरोधन्यायमूलैषा । सन्निपातः संश्लेषस्तन्निमित्तको यो विधिः स तं सन्निपातं यो विहन्ति स तद्विघातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः । न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम् । आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावः।

स्यादिति भावः । न्यायमूलेति । तन्न्यायाश्रयणे लिङ्गन्तु वृद्धाविति निर्देशः । तस्यानिमित्तमिति । न च यादेशेनैव सन्निपातविनाशाद्दीर्घस्य कथं तद्विघातकत्वमिति वाच्यम् । तेन पूर्वापरभावसन्निपातविघातेप्यदन्ताङ्गेति विशेषणसान्निपातस्य सत्त्वेन दीर्घस्य तद्विघातकत्वात् । सन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्रागव्यवहितोत्तरं वा यः सन्निपात एतदन्यतरविघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थस्य तिस्र इत्याद्यनुरोधेनावश्यकत्वात् । न च तिस्र इत्यत्र न षडितिनिषेधेनैव ङीप् न भवतीति वाच्यम् । क्रन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यप्रमाण्येन तयोः स्वस्रादिपाठस्यानार्षत्वात् । तत्र हि तिस्र इत्यत्र ङीपमाशङ्क्य न तिसृचतस्रितिज्ञापकेन समाहितम् । तयोः स्वस्रादिपाठस्य प्रामाणिकत्वे तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । यञादित्वेति । एतेन परनिमित्तकत्वेन दीर्घस्य बहिरङ्गत्वमिति सूचितम् । तथैव वाच्ये एवमुक्तिस्त्वधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमितिमतसाधारण्येन तत्त्वसूचनायेति बोध्यम् । असिद्धत्वादिति । अत्र दीर्घस्यासिद्धत्वं यादेशदृष्ट्या, न तु परिभाषादृष्ट्या, तस्या अन्तरङ्गत्वस्य दुरुपपादत्वात् । परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वेपि यादेशदृष्ट्या सिद्धत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। नन्वारोपबोधकशास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या शास्त्रबोधितस्यारोपस्यापि कार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरनियामकत्वस्यावश्यमभ्युपेयतयेदमयुक्तमित्यत आह। किञ्चान्तरङ्ग इति । अत एव पट्व्येत्यादौ पूर्वयणादेशप्रवृत्त्यवस्थायामसिद्धोपि

किं चातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्या अतिव्याप्तिपरभाष्याऽसङ्गतिः । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति वद ।

यणादेशः पश्चात्प्रवर्तत इति बोध्यम् । ननु सन्निपातलक्षणविधित्वमेव ह्रस्यालिङ्गम् । ततश्च लक्ष्यप्रवृत्तेः पूर्वं वाक्यार्थबोधकाल एवैषा परिभाषा ङेर्य इत्येतच्छास्त्रेणैकवाक्यतापन्ना यादेशस्य तदीयसन्निपातविघातकविधिं प्रति निमित्तत्वाभावं बोधयतीति तदानीमन्तरङ्गभूतयादेशदृष्ट्या तदेकवाक्यतापन्नपरिभाषादृष्ट्या च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया यत्र सन्निपातविघाताभावबुद्धिस्तत्र तथा बोधयितुमशक्यतया दीर्घविधावप्रवृत्तयाऽनया परिभाषया पश्चादसिद्धत्वाभाववतोपि तस्य निवृत्त्ययोगादिदमयुक्तमेवेत्यत आह। किञ्चातिदेशिकेति। आहार्यारोपस्याप्यन्यत्र शास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या भवतु कार्यकारित्वमिह तु प्रमाणान्तरविरोधात्तदभाव इति भावः। तमेव दर्शयति। भाष्यासङ्गतिरिति। क्रन्मेजन्त इतिसूत्रस्थेत्यादिः। स्थानिवत्त्वेनेति। आनुमानिकस्थानिवद्भावेन सन्निपातलाभ इति भावः। श्रौतस्थानिवद्भावेन सम्बुद्धित्वन्तु न भवति। आद्यार्थकानल्विधावित्यनेन तन्निषेधात् । यदि तु स्थानिवद्भावेन सन्निपातविघाताभावबुद्धिरादेशस्य लक्ष्यप्रवृत्त्यनन्तरमेवेति प्रवृत्तिकालिकन्तद्विघातमादाय तदंशे परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारा। बहिरङ्गांशे तु लक्ष्ये प्रवृत्तिमन्तरैव बहिरङ्गत्वेन ज्ञातस्याविद्यमानताबुद्धौ कथमपि तद्विघाताभावादप्रवृत्तिरेवैतस्या इति वैजात्येनैतद्भाष्योपपत्तेरातिदेशिकसन्निपातविघाताभावेपि वास्तविकसन्निपातविघातेन परिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाभाव इत्युच्यते, तदा यादेशस्सुपि चेति दीर्घत्वस्येति प्रकृतविषये परिभाषाया अतिव्याप्तिप्रदर्शनपरमेव भाष्यमुक्तार्थे मानं बोध्यम्। अशास्त्रीयत्वादिति। तासौ नित्यानित्यत्ववत्सन्निपातो न स्थानिवत्त्वेनानेतुं शक्य इत्याशयः। तत्रासिद्धत्व-

कार्यस्य निमित्तं ययोः सन्निपातस्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः। अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्सन्निपातनिमित्ताऽङ्गसञ्ज्ञाऽनया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्या-नित्यत्वेन समाहितं भाष्ये कृन्मेजन्तसूत्रे। न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमस्ति। न च कष्टायेत्यस्य 'अकृत्सार्व' इति दीर्घेणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यम्। तस्यापि सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः। विरोधाभावात्फले विशेषाभावाच्च परत्वेऽप्यकृदिति नोपन्यस्तम्। तस्याकृदित्यादिपर्युदासेनासुप्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये ॥

झलि किमिति। 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीत्येवानुवर्त्य सन्निपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष इति प्रश्नः। झल्ग्रहणमेत्वे

मपीति। अशास्त्रीये सन्निपातविघाताभावे इत्यर्थः। ननु ययोस्सन्निपातः कार्यस्य निमित्तं तयोस्सन्निपातलक्षणविधावुपादान एवैषा परिभाषा प्रवर्तते। यथा वेङिंतीति सूत्रे ङिङितोरुपादानादेषा परिभाषा गुणस्याव्ययसंज्ञाद्वारा लुकं प्रत्यनिमित्ततां बोधयति। प्रकृते त्वत इत्यस्य ङेर्य इति सूत्रेऽनुपादानान्नायमेतत्परिभाषाविषय इत्यनया परिभाषया रामायेत्यत्र सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति शङ्का न युक्तेत्यत आह। कार्यस्य निमित्तमिति। ननु सुपि चेति दीर्घापेक्षयाऽकृदित्यस्य परत्वात्तेनैव दीर्घो वक्तुं युक्त इत्यत आह। विरोधाभावादिति। एककार्यसम्पादकत्वेनेति भावः। कथञ्चिद्विरोधोपपादनेप्याह। फल इति। वस्तुतः पर्युदासन्यायाश्रयणेन तस्यात्राप्राप्तिरेवेत्याह। अन्य इति। अत एवोरुया धृष्णुया इत्यादौ तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति सूत्रेण यादेशेऽनेन दीर्घो न भवतीति बोध्यम् ॥

ननु जसादावतिव्याप्तेर्झलि किमिति शङ्का निर्दलेत्याशङ्क्याह। उत इति।

सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। तेन सर्वेषामित्यादावेत्वसिद्धिरित्युत्तरम्। एतेन 'बहुवचने किं रामस्य' इति व्याख्या-

---

अप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति। अयं भावः। उतो वृद्धिरित्यत उत्तरार्थमनुवृत्तमपि हलीत्येतत्पदमतो दीर्घो यञीत्यत्र न सम्बध्यते, फलाभावात्। एवं सुपि चेत्यत्रापि। किञ्च सुपि चेत्यत्रानुवृत्तस्य यञीत्यस्य चकारेणानुकृष्टतया नोत्तरत्रानुवृत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यम्। चकारस्य निमित्तेन सम्बद्धतया पूर्वसूत्रे यन्निमित्तत्वेनोपात्तं तदेव चकारेणानुकृष्यते। सार्वधातुकग्रहणन्तु सुपीत्यनेन विरोधान्नानुकृष्यते। एवञ्च यञीत्यस्य निवृत्तयेऽत्र सूत्रे झल्ग्रहणमावश्यकमिति न वक्तुं शक्यम्। किञ्च सुपां सुरित्यादिना यादेशे एत्वाभावार्थमपि न झल्ग्रहणमावश्यकम्। तस्योरुया इत्यादावनकारान्तप्रातिपदिकेभ्य एव दृष्टत्वात्। स्वप्नया इत्यादीनान्त्वाङ्याजयारामुपसंख्यानमित्ययाचा सिद्धिः। छन्दसि दृष्टानुविधित्वाच्च नातिप्रसङ्ग इति ॥

एतेन 'अन्ये तु हलीत्यस्य यञीत्येतत्सम्बद्धत्वेन तत्सम्बद्धस्य निवृत्तये झल्ग्रहणं स्यादित्यज्ञापकमेत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावस्य। तत्सम्बद्धस्यानुवृत्तौ तु रामेष्वित्यादावेत्वं न स्यात्। किञ्च सुपां सुरिति यादेशे एत्वाभावार्थं झल्ग्रहणमित्येत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ हलि सर्वेषामिति निर्देशो गमक इत्याहुरित्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

एतेनेति। एत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारेणेत्यर्थः। ननु रामस्येत्यत्रैत्ववारणं न बहुवचनग्रहणस्य फलम्। टाङसीतिसूत्रेऽकारं निर्दिश्यास्यादेशेऽतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः। न चैवममुष्येत्यत्र सकारस्येणः परत्वाभावात्षत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। अद+अस्य इत्यवस्थायां मुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं पररूपे पश्चान्मुत्वे इणः परत्वेन सस्य षत्वसिद्धेः। न चास्येत्यत्र प्रत्ययस्य हलादित्वाभावेन हलि लोपानापत्तौ तदसिद्धिरिति वाच्यम्। आपि

तम् । रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । 'बहुवचने झलीक्' इति तु न सूत्रितम् । ज्ञानयोरित्यादौ नुमापत्तेः । इटि तु गङ्गे इत्यादौ गुणे तस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वादेङ्ह्रस्वादित्यस्याप्राप्तौ व्यवधानाद्धल्ङ्याबित्यस्याप्राप्तौ संबुद्धिलोपानापत्तेश्च । जश्त्वमिति ।

लोपोऽकः, अन्टौसोरितिन्यासेन तत्सिद्धेरित्यरुचेराह । **रामाभ्यामिति** ॥

नुमापत्तेरिति । ज्ञान + ओसित्यवस्थायामोसि चेत्यत्रापीगित्यस्यैवानुवृत्त्याऽदन्ताङ्गस्येगागमेऽन्तरङ्गमपि गुणम्बाधित्वा वार्णादाङ्गमिति परिभाषया नुमापत्तिरिति भावः । न चास्याः परिभाषाया आदेशविषय एव प्रवृत्तिरिति ह्रस्व इति सूत्रे ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणतया नात्र तत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्यदोष इति वाच्यम् । तद्ग्रन्थस्य तत्र सूत्रेऽभ्यासावयवस्याच इति वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतो मूलकारस्याशयवर्णनपरतया प्रवृत्तत्वेऽपि ग्रन्थकृदनभिप्रेतत्वात् । ध्वनितश्चैतद्वार्णादाङ्गमिति तूभयोरादेशत्व एवेति तद्भाव इति ग्रन्थे तत्पदोपादानेन । आगमादेशसाधारण्येनास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्येव तु नागेशाशयः । अत एवोभयसङ्ग्रहाय परिभाषेन्दुशेखरे 'सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोस्समानकार्यित्व एव'इत्युक्तम् । अन्यथा समानस्थानिकत्व एवेत्येव वदेत् । अत एव सतुग्ग्रहणस्य तदनित्यताज्ञापनमपि सङ्गच्छते । अत एव च वारिणीत्यादिसिद्धिः । अन्यथा वारि+ई इत्यवस्थायामन्तरङ्गत्वान्नुमम्बाधित्वा सवर्णदीर्घे तदसिद्धिः स्यात् । अथाप्यादेशविषय एवास्याः प्रवृत्तिरित्युच्यते, एवमपि सम्बुद्धौ चेत्यनेन आबन्ताङ्गस्येगागमे हे रमा इ इत्यवस्थायामन्तरङ्गं गुणम्बाधित्वाऽनया परिभाषया ह्रस्वस्य गुण इति गुणे हे रमे इत्यस्यासिद्धिरिति सर्वथा इगिति न्यासोऽयुक्त एवेत्यवधेयम् । **संबुद्धिलोपानापत्तेरिति** । इदमुपलक्षणम्, एभ्य इत्यत्र हलि लोपानापत्तेरपि । तच्छिव इत्यत्र-

बाधित्वेति शेषः । अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात् । द्वित्वे रूपेति । 'पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे' इति न्यायाच्चर्त्वोत्तरं द्वित्वं

त्यमनोरमाग्रन्थविरोधं परिहर्तुमाह । इति शेष इति । यत्र तु जश्त्वचर्त्वे इति द्वन्द्वनिर्देशे शेषपूरणं न सङ्घटते, तत्र जश्तु अचर्त्वे इति च्छित्वा चर्त्वाभावे जश्त्वमिति योजनीयम् । तत्रन्यायस्तु त्रिपाद्यामपि प्रवर्तत एव । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति भावः । नन्वेवं रत्नमुडित्यस्यासिद्धिः । तत्र जश्त्वम्बाधित्वा वावसान इत्यनेनान्तरतम्याच्चर्त्वेन षकारस्य षकारे षान्तस्य, चर्त्वाभावे जश्त्वेन डान्तस्य च लाभेपीष्टस्य टान्तस्यासिद्धेरिति चेन्न । ष्णान्ता षडिति निर्देशेन यत्र पूर्वं जश्त्वप्रवृत्तौ परिनिष्ठिते रूपे विशेषसम्भवस्तत्र बाध्यबाधकभावानङ्गीकारेण जश्त्वस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेरङ्गीकारेणादोषात् । सर्वमिदं मनोरमाकाराशयवर्णनपरम् । तेन अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादतायाः शश्छोटीति सूत्रे प्रतिपादितत्वात् । वस्तुतस्तु षडितिनिर्देशेनानयोर्बाध्यबाधकभावाभावकल्पनमेव लघ्विति न कोपि दोष इति बोध्यम् ॥

यत्तु रत्नमुडादिसिद्धये शसिदधोः प्रतिषेधारम्भसामर्थ्येन जश्विधौ जशतिरिक्तानां चर्विधौ चरतिरिक्तानामेव झलामुद्देश्यतया ग्रहणमित्याचार्यास्तदनुसारिण औत्तराहाश्च वदन्ति । तत्तु "तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर"इति कौमुदीग्रन्थपर्यालोचनया मूलकारानभिप्रेतत्वेनोपेक्षणीयमेवेति प्रतिभाति ॥

न्यायादिति । न चास्य न्यायस्य वर्णद्वित्वेऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । वाक् वाक् इति भाष्योदाहरणसिद्धये वर्णद्वित्वेपि तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । मूले **प्रयत्नभेदादिति** । ननु प्रयत्नभेदेऽपि स्थानमात्रसाम्येन तकार एव स्यान्न तु सकारः, सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सकारस्य सदृशतमत्वाभावादत आह ।

बोद्धयम् । तादेश इति । अन्यथा 'खरि च' इति चर्त्वेन सिद्धाविदं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥

ह्रस्वन ॥ ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी । 'आमि सर्वनाम्न' इत्यत आमीति वर्त्तते । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते, नामीति लिङ्गादित्याह—

मूले अत एवेति । आन्तरतम्यपरीक्षायां भेदाघटितस्यापि सादृश्यस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । अन्यथेति । भेदघटितसादृश्यग्रहण इत्यर्थः । व्यर्थं स्यादिति । न च घत्स्यतीत्यादावनेन तादेशे चयो द्वितीया इति द्वितीयादेशो भवति । चर्त्वे तु तस्यासिद्धत्वात्स न स्यादिति कथमस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अस्य सूत्रस्य द्वितीयादेशसम्पादनमात्रप्रयोजनकत्वेऽच उपसर्गात्त इत्यतस्तकारमननुवर्त्यादेशमात्रविधानेऽप्यान्तरतम्यात्सकारस्य तकारे ततो द्वितीयादेशे चेष्टसिद्धौ तकारानुवृत्त्यादेशविधानस्य व्यर्थत्वमित्याशयात् । एतत्सूचनायैव च "सस्सीति तादेश आरभ्यते' इति मूले तादेशपदोपादानमिति बोध्यम् । यद्वा चर्त्वपक्ष इव सिद्धान्तेप्यत्र द्वितीयादेशो न भवत्येव । सकारमात्रनिमित्तत्वेनान्तरङ्गभूतद्वितीयादेशदृष्ट्याऽर्धधातुकसंज्ञासापेक्षतया बहिरङ्गस्य तादेशस्यासिद्धत्वात् । एवञ्च चर्त्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य त्रैपादिकान्तरङ्गेष्वन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेश्चान्यत्र निराकृतत्वेनेदमयुक्तमिति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य प्राचीनमताभिप्रायकत्वेन तन्मते संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य कार्यकालपक्षेऽन्तरङ्गपरिभाषायाः त्रिपाद्यां प्रवृत्तेश्च स्वीकारणादोषात् । विपरिणम्यत इति । ह्रस्वनद्याप इति पञ्चम्यन्तेन परत्वात्तस्मादिति परिभाषायाः षष्ठ्यंशविशिष्टाया उपस्थितावामीत्यस्य षष्ठ्यन्तता लभ्यत इति भावः । ननु ह्रस्वनद्याप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे निश्चिते सतीदमुपपन्नं स्यात् । तत्रैव सन्देह इत्याशङ्क्य तत्र मानमाह । नामीति । अन्यथा ह्रस्वान्तस्य नुटीदमसंगतं स्यादिति भावः ॥

ह्रस्वान्तादित्यादि । आमत्र षष्ठीबहुवचनमेव, न तु ङेरामादीति स्पष्टं भाष्ये । यत्तु नुडिति विभज्य सामान्येन नुड् विधेयः । नद्याप इति दीर्घान्ताचेन्नद्याप एवेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः । हलन्ताचेत् षट्चतुर्भ्य एवेति नियम इति हलन्तेषु न दोषः। एवञ्च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति; तन्न । नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिङ्गानाञ्चे-

---

यत्तु 'वस्तुतस्तु विपरिणामाभावेऽप्युभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति परिभाषया षष्ठ्यंशसहितायास्तस्मादितिपरिभाषाया उपस्थित्या षष्ठ्यंशविकलायास्तस्मिन्निितिपरिभाषाया उपस्थित्या चाम‍व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यद्ध्रस्वान्तमाबन्तं नद्यन्तञ्चाङ्गं तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य नुड्भवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यमिति वाराणसेया'स्तन्न । परत्वेन तस्मादिति परिभाषाया एव प्रवृत्त्याऽस्यार्थस्यायुक्तत्वात् । उभयनिर्देशेषु पञ्चमीनिर्देशस्य बलवत्त्वं प्रतिपाद्य पुनस्तेषु परिभाषाद्वयसञ्चारस्य सुतरामयुक्तत्वात् । षष्ठीबहुवचनमेवेति । अयं भावः । किमेत्तिङव्येत्यनेन विहितस्य तद्धितस्यामो न ग्रहणम् । तस्य सानुबन्धकत्वात् । कास्प्रत्ययादित्यनेन विहितस्यापि नात्र ग्रहणम् । फलाभावात् । तथा ह्यदन्ते नित्यत्वान्नुटम्बाधित्वा अतो लोपः । इगन्ते परत्वान्नित्यत्वाच्च तं बाधित्वा गुणः । ण्यन्ते तु नित्यत्वादयामन्तालित्यादिना अयादेश इति ह्रस्वांशे न फलम् । नद्यन्तेपि परत्वाद्गुणे वर्णसंज्ञापक्षेऽनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या न नुटः प्राप्तिः । तदन्तसंज्ञापक्षेपि सकृद्गतिन्यायेन न तत्प्राप्तिः । आबन्तादाचारक्विपोऽनभिधानेनास्यामः प्राप्तिरेव नेति न तदंशेपि फलम् । ङेरामोपि नात्र ग्रहणम् । तद्ग्रहणेपि नुटम्बाधित्वा परत्वादाडादिषु कृतेषु सकृद्गतिन्यायेन नुटोऽप्राप्त्या फलाभावादेवञ्च पारिशेष्यात् षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणमिति । ह्रस्वपदाकरणलाघवादरेण केन चिदुक्तमर्थमनूद्य खण्डयति । यत्त्विति । दीर्घेष्विति । दीर्घान्तेषु हाहाशब्दादिष्वित्यर्थः । विपरीतनियमापत्त्या तद्दूषयति । नद्याप इत्यस्येति । ननु बहुश्रेयसीत्यत्र पुंस्यपि

न्वयाप एवेति नियमपरतयाऽपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन, नदीत्वाप्त्वयोर्ह्रस्वेऽपि दृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे दृढतरमानाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः ॥

नामि ॥ 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । अङ्गस्येति किम् । चर्मणाम् । नन्वामीत्येवास्तु–नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घेऽपि ह्रस्वान्तान्नुडित्येतत्सामर्थ्यात् भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुट्सिद्धेः । न च 'नृ च'

नदीत्त्वस्य सत्त्वात् खट्वाया अः खट्वा इत्यादौ पुंस्यप्यावन्तस्य सत्त्वात्कथं स्त्रीत्वलाभ इति चेत्त्वन्मतेपि मत्यतिमालादौ नदीत्वाप्त्वयोः ह्रस्वेपि सत्त्वेन व्यभिचारान्न दीर्घान्तत्वलाभ इत्यत आह । नदीत्वाप्त्वयोरिति ॥

चर्मणामिति । अङ्गाधिकारेऽतो भिस इत्यादेः पाठसमर्थ्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेन तस्या अत्राप्रवृत्तिरिति भावः । तत्प्रवृत्तावपि नामन्शब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि देवदत्तनामित्यत्र दीर्घवारणमङ्गस्येत्यस्य फलम्बोध्यम् । भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमिति । इदानीं ह्रस्वान्तत्वाभावेपि दीर्घप्रवृत्तेः प्राक्कालिकं ह्रस्वान्तत्वमादायेदानीमपि सामर्थ्यान्नुट् सिद्ध्यतीति भावः । वाराणसेयास्त्वस्य ग्रन्थस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वान्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयमाविश्चक्रुः । तदयुक्तम् । हे गौरित्यत्र पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावे सति प्राप्तस्य सम्बुद्धिलोपस्य वारणाय पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थस्याचः परस्मिन्निति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्ततयाऽत्र तदप्राप्तेः । नागेशमतेपि नात्र स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । स्वरे निषेधविधानसामर्थ्येन अचः पूर्वत्वस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन ग्रहणेप्येतदंशेऽव्यवहितत्वांशबाधे मानाभावेन पूर्वस्मादव्यवहितपरत्वेन दृष्टस्य विधावेव स्थानिवद्भाव इत्यचः परस्मिन्निति सूत्रे, न धातुलोप इति सूत्रे चोद्योते, अल्लोपो न इति सूत्रशेखरे च तेन सिद्धान्तितत्वात् । न चैवं बेभिदिता माथितिक इत्यादावपि स्थानिवत्त्वानापत्तिः । तत्रापि

इति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्र नुट् चरितार्थः । नृनद्याप इत्येव सिद्धेः । तदुक्तं भाष्ये 'नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' इति । तिसृणामिति षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टम् ।

स्थानिवत्त्वेन व्यवधानस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्येनाऽनुमानिकव्यवधाने प्रवृत्त्यङ्गीकारेपि श्रौतव्यवधाने तदनङ्गीकारात् । नृनद्याप इत्येव सिद्धेरिति । ननु ह्रस्वनद्याप इति न्यासे नृ आमित्यवस्थायां परत्वान्नृचेति दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाऽभावान्नुटोप्राप्त्या यणि न्रामिति दीर्घाभावे नुटि नृणामिति रूपद्वयम् । नृनद्याप इति न्यासे तूभयत्रापि नुटि नृणां नॄणामिति च रूपे इति फलभेदः । एवं नृशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तुकि तस्मादामि नृत्+आमित्यत्र ह्रस्वनद्याप इति कल्पे नुट् न भवति । नृनद्याप इति न्यासे च भविष्यतीति फलभेदः । एवं नृशब्दस्य ऋशब्देन समासे तत आमि सूत्रपक्षे नुडभावः । न्यासपक्षे च नुडिति फलभेद इति कथमेवंन्यासेन सिद्धिरिति चेन्न । नृनद्याप इति न्यासेऽस्य तात्पर्यमिति वाराणसेयोक्तदिशाऽदोषात् । तथा सति तपरकरणसामर्थ्येन ह्रस्वान्तस्यैव नृशब्दस्य ग्रहणेन न पूर्वोक्तफलभेद इति तदाशयः । वस्तुतस्तु नृचेति दीर्घस्य तक्रन्यायेन नुड्बाधकतया नृनद्याप इति न्यासेपि दीर्घप्रवृत्त्युत्तरं नुटोऽप्रवृत्त्या न फलभेदः । एवं नद्याप्साहचर्यात् नृशब्दोप्यजन्तो गृह्यत इति नृतामित्यत्रापि न फलभेदः इति बोध्यम् । योगारम्भमिति । अनेकलक्ष्यसंग्राहकं योगारम्भमित्यर्थः । तेनाग्रेढगित्यादे ✕ करणेऽपि न दोष इति भावः । ननु नैकमित्ययुक्तं, न तिसृचतसृ इति निषेधेन दीर्घाभावे तिसृणामित्यत्राप्यस्य चारितार्थ्यादित्यत आह । तिसृणामिति । अनुवृत्त्या सिद्धमिति । न चामीति कल्पे ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणसत्त्वे त्रिशब्दादामि त्रयादेशे नित्यत्वाद्दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावान्नुडभावे त्रयामिति, षडित्यत्र त्रेरित्यस्यानुवृत्तिकल्पे त्रयादेशे दीर्घे च कृते स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वस्य सत्त्वान्नुटि

एतेन ऋन्नद्याप इति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम्। **चतसृणां** प्रियचतसृणामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्य' इति सिद्धम्। **गौणे तदप्रवृत्तौ** तु न मानम्। बहुवचनन्तु लाघवार्थम्। **द्विवचने हि चतुर्भ्यामिति** गुरुनिर्देशः स्यात्। **नैकमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधश्च।** समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये बहुवचननिर्देशस्तदर्थ इति तु न युक्तम्। **'अस्थिदधि' 'तिसृभ्यो जसः' इत्यादौ व्यभिचारात्।**

त्रयाणामिति च रूपमिति फलभेद इति वाच्यम्। षट्चतुर्साहचर्येणानकारान्तत्रिशब्दस्यैव ग्रहणेन त्रयादेशे नुटोऽप्राप्त्या फलभेदाभावात्। ननु षट्चतुर्भ्य इत्यत्र षट्साहचर्येण हलन्तस्यैव चतुरो ग्रहणेन चतसृणामित्यत्र तेन नुटोऽप्राप्त्या तत्रास्य चारितार्थ्यं स्यादत आह। **चतसृणामिति। सिद्धमिति।** अनुवृत्तत्रिशब्दसाहचर्येणाऽजन्तस्याऽपि चतुर्शब्दस्य ग्रहणेन सिद्धिरिति भावः। एतदर्थमेव षडित्यत्र त्रेरित्यस्यानुवृत्तिरुक्ता। न त्वव्यवहिते नृनद्याप इत्यत्र। एतेन मण्डूकानुवृत्तेर्निष्फलत्वान्नृनद्याप इत्यत्रैवाऽस्यानुवृत्तिरुचिता, भाष्यस्योदासीनत्वादिति वदन्तः परास्ताः। भाष्येऽस्यार्थस्य कण्ठतोऽनुक्तत्वेऽपि नैतदस्ति प्रयोजनम्, इह तावच्चतसृणामिति, षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवम् भविष्यति त्रिसृणामिति, त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते, क्व प्रकृतम्, त्रेस्त्रय इति भाष्यग्रन्थसन्दर्भपर्यालोचनया निरुक्तार्थस्यैव लाभात्। ननु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशेन षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिन एवाऽऽमो नुडित्यर्थलाभेन गौणेऽस्याऽप्राप्त्या कथमनेन प्रियचतसृणामित्यादिसिद्धिरित्यत आह। **गौण इति।** ननु बहुवचनान्तेन निर्देश एव तत्र मानमित्यत आह। **लाघवार्थमिति।** न केवलमस्य नुटो गौणेऽप्रवृत्तौ मानाभावः। अपि तु भाष्यविरोधोऽपीत्यत आह। **नैकमिति। व्यभिचारादिति।** अनयोर्बहुवचननिर्देशे सत्यपि प्रियदध्नेत्यादौ गौणे प्रवृत्तेः प्रामाणिकतया व्यभिचारादित्यर्थः।

न च–'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति' इति सर्वादिसूत्रभाष्याद् गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थकादस्य नुटो गौणेऽप्रवृत्तिः। 'षड्भ्य' इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमपञ्चेत्यादौ लुगभावमाशङ्क्य षट्प्रधान एष समास इत्युक्तम्। **समासस्य षट्प्रधानत्वेन संख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वान्न दोष इति तदर्थः।** ष्णान्तेत्यत्र

सर्वादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाऽस्य नुटो गौणेऽप्रवृत्तिमाशङ्क्य निराकरोति। **न चेति।** **पञ्चम्येति।** पञ्चम्यन्तेनेत्यर्थः। यद्यपि भाष्येऽङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति सामान्येनैवाभिहितम्, तथाऽप्यङ्गाधिकारे सप्तम्या यदुच्यते प्रकृतविभक्तेस्तद्भवतीत्युत्तरभाष्येणाऽस्यायमर्थः फलतीत्याशयेन पञ्चम्येत्युक्तमिति बोध्यम्। **गृह्यमाणविभक्तेरिति** भाष्यस्य स्वकल्पितेऽर्थे तदुत्तरभाष्यं साधकमित्याशयेनाह। **षड्भ्य इत्यत्रापीति। लुगभावमाशङ्क्येति।** लोकप्रसिद्धसङ्ख्यावाचिनामेव षट्संज्ञात्वेन परमपञ्चेत्यस्याऽतथात्वात्ततो विहितस्य लुगनापत्तिरिति शङ्काशयः। **इत्युक्तमिति।** निरुक्तभाष्यस्य गृह्यमाणाऽर्थगतसङ्ख्याभिधायीत्यादिरीत्या कैयटोक्ताशयकत्वे तु शङ्कासमाधानयोः प्रसक्तिरेव नेति भावः। स्वरीत्या समाधानभाष्याशयमाह। **समासस्येत्यादि न मानमित्यन्तेन। सङ्ख्येयविशेष्यकेति।** सङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकेत्यर्थः। तत्त्वञ्च स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वम्। यस्य सङ्ख्यावाचकत्वमभिमतं स स्वपदार्थः। एवञ्च प्रियपञ्चान इत्यत्र समासवाच्यान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्यैव सङ्ख्येये सत्त्वेन सङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकबोधकत्वाऽभावात् षट्संज्ञाया अभावेन न लुगिति भावः। नन्वेवं त्रयो दण्डिन इव त्रिदण्डिनः, त्रयः पूषण इव त्रिपूषणः, त्रयः पञ्चेव त्रिपञ्चान इत्यादावुपमितसमासे निरुक्तसङ्ख्यावाचकत्वस्य सत्त्वात् षट्संज्ञायां लुगापत्तिः।

लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम् । प्रकृतेऽपि तथैव, षड्भ्य इत्यादौ पञ्चम्या विरुद्धविभक्तित्वादङ्गस्येत्यनेन संबन्धायोग्यत्वात् विहितेत्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेति भाष्योक्तेः, इति गौणे नुटोऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नामीतिसूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामाण्यान्नुड्विधायके विहितपदानध्याहारेण षडादिभ्यः परस्याङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन गौणेऽपि प्रवृत्तेः ।

षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोर्जश्शसोर्लुगिति कैयटोक्तव्याख्याने तु न सेति चेन्न । परमकतरेऽडुडभावस्येत्राऽत्र लुकोपीष्टत्वात् । कति तक्षाण इव कतितक्षाण इत्यत्र कैयटेनापि लुक इष्टापत्तेरेव स्वीकार्यत्वात् । न च षड्भ्य इत्यस्यावृत्त्या एकत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमीस्वीकारेण षड्भ्यः परयोष्षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोरित्यर्थाश्रयणेन न कैयटमतेऽत्र लुकः प्राप्तिः । जश्शसोष्षड्भ्यः परत्वाभावादिति वाच्यम् । एवमपि कति पञ्चेव कतिपञ्चान इत्यत्रोभयस्यापि सत्त्वेन तत्र लुक इष्टत्वस्य स्वीकार्यत्वात् । उभयत्रापि षट्संज्ञकशब्दः प्रत्यासत्त्यैक एव ग्राह्य इत्येवं रीत्या तत्र लुग्वारणे तु नागेशमतेऽपि लोके सङ्ख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धो यश्शब्दः तत्प्रकारकसङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकप्रतीतिजनकं प्रत्यासत्त्या प्रकारभूतशब्दावयवनकारान्तमित्यर्थाश्रयणेन तत्र षट्संज्ञा वारयितुं शक्यत इत्यवधेयम् । एतेनैतदर्थं बहुधा क्लिश्यन्त औत्तराहाः परास्ताः । प्रकृतेऽपीति । षट्चतुर्भ्यश्चेत्यत्रापीत्यर्थः । तथैवेति । एतदुत्तरमुचितत्वादिति शेषः । औचित्यमेव दर्शयति । भाष्योक्तेरिति । भाष्योक्तविरुद्धविभक्तित्वरूपयुक्तेरुभयत्र तुल्यत्वात्तत्रेवाऽत्रापि विहितपदाध्याहारेण प्रत्ययविशेषणत्वस्योचितत्वादिति भावः । एतदुत्तरं 'गौणे नुटोऽप्रवृत्तिरिती-त्यधिकः पाठः । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । तत्सत्त्वे तथैवेत्यस्योत्तरेणेतिनासम्बन्धो बोध्यः । उक्तभाष्येति । नैकमुदाहरणमिति भाष्येत्यर्थः । अन्यथा

'अतो भिस' इत्यादावङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । अत एव परमचतुर्णामित्यादौ नुट् । यद्यप्येवं षड्भ्योऽदड् डतरादिभ्य इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं, तथापि लक्ष्यानुसारात्तत्र विहितविशेषणम् । विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्योक्तयुक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोद्धयम् । 'अद्ड् डतरादिभ्यः' 'षड्भ्यो लुक्' इत्यनयोरेवसर्वादिसूत्रे भाष्ये उपन्यासाच्च । 'षड्भ्य' इत्यादेः षडर्थगतसंख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणार्थ इति कैयटोक्तं तु 'अद्ड् डतरादिभ्य' इतिसूत्रेभाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते । न च पदांदतामित्यादावतिप्रसङ्गः । ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकाच्त्वं, तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न

प्रियचतसृणामित्याद्यर्थमपि ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकत्वादिदमसङ्गतं स्यादिति भावः । अत एवेति । नुड्विधायके विहितपदानध्याहारादेवेत्यर्थः । लक्ष्यानुसारादिति । प्रियपञ्चानः अतिकतरं ब्राह्मणकुलमित्यादिलक्ष्यानुरोधादित्यर्थः । विहितविशेषणमिति । नन्वेवं स्वं रूपमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्रहि षान्तसङ्ख्यावाचकस्य षट्संज्ञाविधानं शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापकमित्युक्तम् । अत्र विहितविशेषणत्वे तु परमषडित्यत्र संज्ञाविधानस्वरूपग्रहणयोर्लुक्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिरूपफलभेदस्य सत्त्वेन ज्ञापकत्वमसंगतं स्यादिति चेन्न । तद्भाष्यबलेन परमषडित्यादीनामनभिधानस्यैवाङ्गीकारात् । एकदेशिन इति । विरुद्धविभक्तित्वेऽप्यतो भिस इत्यादावङ्गस्येत्यस्याङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्येऽन्वयस्योपपादितत्वादिति भावः । अनयोरेवेति । एवञ्च तद्भाष्यबलेन ततोऽन्यत्र षट्चतुर्भ्य इत्यादौ विहितविशेषणत्वे मानाभाव इति भावः । भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुटः प्रवृत्तावतिप्रसंगमाशङ्क्य समाधत्ते । न चेत्यादिना । मात्राकालिकत्वांश एवेति । तावन्मात्रेण ह्रस्वान्तान्नुडित्यस्य कृतार्थतया

तु विशेष्यभूताच्त्वांशेऽपीत्यदोषात्; इति चेन्न । 'नोपधाया' इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन चर्मणामित्यादौ दीर्घाभावः सिद्ध इति दिक् । परिभाषाविरोधादिति । सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् 'नामि' इति नित्यम् । न च विशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विशेषाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेः 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । 'आयादय' इति सूत्रे भाष्ये स्यादिभिः परत्वादायादिबाधमाशङ्क्य 'अनवकाशत्वादायादयः । न च गोपायतीत्यादिरवकाशः । अत्रापि शपः स्यादेः प्राप्तेः । न च नास्ति विशेषः,' अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तम्—आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति, स नास्त्यवकाशः' इति भाष्योक्ते-

---

विशेष्यभूताच्त्वांशेपि तदाश्रयणे मानाभाव इति भावः । ननु दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्त्या नेदं युक्तमित्यत आह । **सर्वत्रेति** । कष्टायेतिनिर्देशेन यादेशस्सुपि चेति दीर्घत्वस्येति भाष्येण च चतुर्थ्येकवचनमात्रे दीर्घविषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तावप्यन्यत्र तदप्रवृत्तौ न मानमिति भावः । नामीत्यारम्भसामर्थ्यात्सामान्यतो नुड्विषये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति ज्ञाप्यत इति वक्ष्यमाणमाधवमतेऽपि सुपि चेत्यस्याऽत्राप्रवृत्तिमुपपादयति । **कृताकृतेति** । यद्यपि सुपि चेतिदीर्घोत्तरं नामीति दीर्घशब्दान्तरस्य प्राप्तस्तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणाऽस्य नित्यत्वमित्याशयः । **आयादय इति सूत्र** इति । तत्र ह्यविशेषेणायादयो वेत्युक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासपक्षे स्यादिबलीयस्त्वं विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वादिति वार्तिककृतोक्तम्,तत्खण्डनाय च न वा आयादिविधानस्यानवकाशत्वादिति वार्तिकमारब्धम् । एवञ्चाऽस्य भाष्यस्य सार्वधातुकनिमित्तकायादीनामनवकाशत्वप्रदर्शनपरतया गोपायेत्यत्र

श्चेत्यपि बोद्धयम् । **आरम्भेति** । यत्तु—कतीनामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्य' इति नुटि सन्निपातपरिभाषाया अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्त्येवेति; तन्न । न ह्येकमित्युक्तन्यायेन 'कतेर्नामि' इत्यैव सिद्धे सामान्यसूत्रारम्भेत्यर्थात् । एवञ्च 'न तिसृचतसृ' इत्यकरणेन लाघवमिति भावः । **नुटीति तु नोक्तम्** ॥

तेषां सावकाशत्वमस्तीति कथनमयुक्तमेवेत्यवधेयम् । न च यथाश्रुतन्यासकल्पे गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यतीति रूपत्रयं भवति । अस्मिन्न्यासे त्वपवादत्वात्सार्वधातुके नित्यमिति नित्याऽयप्रत्यये तदुत्तरमुत्सर्गस्याप्रवृत्त्या गोपायिष्यतीत्यस्याऽप्यसिद्धिरिति फलभेद इति वाच्यम् । शपि नित्यमिति शिति नित्यमिति वा भाष्योक्तन्यासेन फलभेदाभावात् । एतेनैतदर्थं 'आयादयो वा, आर्धधातुके' 'सार्वधातुके नित्य'मिति गुरुभूतन्यासं कल्पयन्त औत्तराहाः परास्ताः । **अप्राप्तेरिति** । लौकिकैकदेशविकृतन्यायेन कृतदीर्घेऽपि षट्त्वस्य सत्त्वात्सन्निपातविघाताभावेन तदप्राप्तिरिति भावः । **सावकाशत्वमस्त्येवेति** । न च चतुर्शब्दसाहचर्येण षट्संज्ञकस्यापि हलन्तस्यैव ग्रहणेन कथमत्र तेन नुडिति वाच्यम् । षट्संज्ञासूत्रे प्रश्लेषेण रेफान्तस्यापि षट्संज्ञां विधाय षट्चतुर्भ्य इति सूत्रे, षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरितिसूत्रे च चतुर्ग्रहणं न कार्यमित्याशयेनाऽस्याश्शङ्कायाः प्रवृत्तत्वेन निरुक्तरीत्या साहचर्यस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । कतेर्नामीति न्यासे लाघवमप्याह । **न तिसृेति** । यद्यप्यस्यामवस्थायां यथान्यासेऽपि तिसृणामित्यत्र सन्निपातपरिभाषया दीर्घाऽप्राप्तेस्तिसृत्यस्याकरणं सिद्धमेव तथापि नग्रहणचतुर्ग्रहणयोरकरणेनेत्यर्थः ॥

नोक्तमिति । एतदुत्तरं केषु चित्प्राचीनपुस्तकेषु उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षे भृजः किन्नुट् चेति निष्पन्नभृङ्गशब्दे दीर्घापत्तेः । इदमेव व्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमिति दिगिति'पाठो दृश्यते । इममेव च पाठमाश्रित्याऽऽचार्यैश्श्रीधरेण

अपदान्तस्य । ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीध्वम्' इत्यत्र ढविधानार्थं, 'रषाभ्याम्' इत्यत्रानुवृत्त्यर्थञ्च । एवञ्च तत्र णग्रहणं, 'पदान्तस्य' इति च न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । इण्कोः ॥ वर्गग्रहणञ्चर्त्वस्यासिद्धत्वात् सृक्षिवत्याद्यर्थम् । आदेश ॥ प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्, सातेः षत्वनिषेधाल्लिङ्गाच ।

च व्याख्यातम् । परन्त्वाधुनिकपुस्तकेषु नोपलभ्यते । तथापि हेतुवाक्यघटितत्वेन स एव पाठो युक्त इति प्रतीयते । नुग्विधानेन भृंग इत्यत्र दोषवारणं वाराणसेयोक्तन्तु न युक्तम् । नुड्विधानस्य 'गणशकुना' वित्युत्तरसूत्रे चारितार्थ्यात्। तेनापि नुग्विधाने तु शॄधातुप्रकृतिकगणप्रत्ययान्ते शार्ङ्ग इत्यत्राऽजन्तत्वाभावादचो ञ्णितीति वृद्ध्यनापत्तिरिति बोध्यम् । एतच्च मतान्तररीत्या प्रतिपादितम् । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्ष एवेति स्वसिद्धान्ते तु नुटीतिन्यासेऽनश्च इत्यत्र दीर्घापत्तिर्दोषो बोध्यः । न च तस्य नुगचीति न्यासेन तत्राऽदोष इति वाच्यम् । तथा सति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपापत्तेः । नुग्विधानसामर्थ्यात्तद्वारणे तु तत्रैव ङमुडापत्तिर्दोषः । न च ङमुटि कर्तव्ये पदद्वयाश्रयत्वेन बहिरङ्गस्य नुकोऽसिद्धत्वान्ङमुट् न भवतीति वाच्यम् । नागेशमते त्रैपादिकान्तरङ्गेषु बहिरङ्गपरिभाषायास्सर्वथाऽप्रवृत्तेः । परमदण्डिनेत्यादौ ङमुड्वारणाय उञि च पद' इत्यतः पदे इत्यस्याऽनुवृत्तेस्तत्राऽवश्यकतया तस्यापि पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेः कर्तुमाशक्यत्वाच्चेत्यवधेयम् । भट्टास्तु 'ह्रस्वनद्याप', इत्यत्रैव नुटं विधायान्यत्र नटो निटो वा विधानेनायं न्यासो निर्दुष्ट एवेति वदन्ति ॥

नन्विणष्षीध्वमित्यत्र ढग्रहणमस्त्वित्यत आह । रषाभ्यामिति । एवञ्चेति । पदद्वयस्याऽधिकारत्वे चेत्यर्थः । इण्कोरित्यत्र समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । व्याख्यानादिति । लोपे प्रत्ययलक्षणमित्युक्तावपि पूर्वसूत्रात्प्रत्ययस्ये-

तदाह—प्रत्ययावयवेत्यादि । विवृताघोषस्येति । विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः । ठकारवारणायाद्यम् । ऋकारवारणाय द्वितीयम् । रामस्येति । 'टाङसि' इति सूत्रे सकारोच्चारणं तु 'इण्कोः' इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः ॥

सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिशब्दोऽवय-

त्यस्याऽनुवृत्त्या सिद्धे प्रत्ययलोप इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारज्ञापनरूपाद्व्याख्यानादत्र प्रत्ययावयवबोधकः प्रत्ययशब्द इति भावः । प्रत्ययपदस्य तदवयवे लक्षणेति मिश्रोक्तन्तु न युक्तम् । अत्र लक्षणाया अनावश्यकत्वस्य प्रत्ययलोप इति सूत्रे ग्रन्थकृता निरूपयिष्यमाणत्वात् । विवृतत्वरूपेति । आन्तरतम्यपरीक्षायामुभयोरपि यत्नयोरुपयोगित्वम् । सवर्णसंज्ञायान्तु प्रशब्दबलेनाऽऽभ्यन्तरस्यैवेति भावः । ननु टाङसीतिसूत्रे सकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाऽत्र षत्वं वारयितुं शक्यमित्यत आह । टाङसीति । तात्पर्यग्राहकमिति । इदमेव युक्तम् । अन्यथाऽमुष्येत्यत्रापि षत्वाऽनापत्तेः॥

तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य = अन्यपदार्थस्य, गुणाः = विशेषणानि, कार्ये संविज्ञायन्ते यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तेषां कार्ये संविज्ञानञ्च द्वेधा । क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियायां सन्निधानमात्रेण, यथा शुक्लवाससं भोजय, नागयज्ञोपवीतं भोजयेत्यादौ । क्वचित्तु विशेषणस्याऽपि क्रियायोगेन, यथा-शुक्लवाससं पश्य, नागयज्ञोपवीतं पश्येत्यादौ । एवञ्च यत्र कार्यं तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमिति फलितार्थः । यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्ध्यन्यपदार्थस्तत्रः तद्गुणः । अन्यत्राऽतद्गुण इति यावत् । अयं च शब्दशक्तिस्वभावगम्यः । तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि तयोर्भेदो बोध्यः । ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इति कथमत्र तद्गुणसंविज्ञानत्वमित्यत आह । आदिशब्द इति । एवञ्चात्र समवायसम्ब-

ववाची । तेन सर्वशब्दघटित उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनम् । उद्भूतावयवभेद इत्यस्यारोपितावयवगतसंख्य इत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यादप्रवृत्तावप्यवयवेषु प्रवर्त्तमानाऽविशेषात् सर्वशब्देऽपि भवति । सर्वनामानीत्यत्र 'पूर्वपदात्' इति णत्वमत एव निपातनान्न । नाप्राप्ते णत्वे कृतस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वात् णत्वसहितमसाध्विति स्पष्टं भाष्ये । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्' इतिवार्त्तिकात् शब्दरूपंविशेष्यमादाय ज्ञापकात्तदन्तविधिरित्याह—द्वन्द्वे चेतीति । प्रथमार्थे सप्तमी । द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो नेति तदर्थः । न हि तदन्तविधिं विना समुदाये सञ्ज्ञाप्रवृत्तिरस्ति, या निषिद्ध्येतेति भावः । ननु तदन्तस्यापि सर्वनामत्वे 'सर्वनाम्नः स्मै इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौ

न्धेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थतया युज्यत एव तत्त्वमिति भावः । तेनेति । आदिशब्दस्यावयववाचित्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह । तत्रेति । समुदाय इत्यर्थः । निपातनान्नेति । ननु भूज्ञोऽसंज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये 'यदेतत्संज्ञायां विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः । किन्तर्हि तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थ' इति वक्ष्यमाणतया कथमत्र णत्वप्राप्तिः । नह्यत्र कृतणत्वेन संज्ञावगतिः । अत एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति चेन्न । आधुनिकसङ्केतस्थले शास्त्रानुगतस्यैव सङ्केत उचित इति कृतणत्वस्यैव संज्ञात्वेन विनियोगः पाणिनिना कुतो न कृत इत्याशयात् । अनादिसङ्केतस्थले तु यथाविनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ न णत्वम् । कृतणत्वेन संज्ञाऽनवगमादिति भावः । प्रथमार्थे सप्तमीति । 'अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशया'विति सर्वप्रकरणविषयस्मृत्यन्तरेण तादृशस्मृतिविषय न बहुव्रीहावितिसूत्रसाहचर्येण वाऽस्यात्रयवनिषेधकत्वाऽभावे सिद्धे सामा-

दोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्यं इति भाष्यसूचितं विरुद्ध्येतेति चेन्न । "प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायाम्" इतितदन्तविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् ।

नाधिकरण्येनान्वयानुरोधाच्छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमीं स्वीकृत्य समुदायनिषेध आश्रयणीय इति भावः ॥

यत्त्वत्र वाराणसेयाः 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्यादाविव वाचकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च वाचकतासम्बन्धेन सर्वनामपदं द्वन्द्वे न तिष्ठतीति यथाश्रुतमेव सङ्गतमिति प्रथमार्थे सप्तमीत्यस्य नोपयोग इति वदन्ति, तन्न, यत्राऽर्थे येषां शास्त्रेण विधानं कृतं ततोऽन्यत्राऽर्थे तेषां लक्षणयाऽपि साधुत्वाऽभावस्य 'प्रत्ययः, पुंयोगा'दिति सूत्रभाष्याल्लाभेन सप्तम्या वाचकत्वार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च आकाशे त्रिदिवे नाक इत्यत्रापि न वाचकत्वं सप्तम्यर्थः । किन्तु वृत्तित्वमेव । तच्चात्र वाचकतासम्बन्धेन ग्राह्यम् । एवञ्च वाचकतासम्बन्धेनाकाशवृत्तिर्नाकशब्द इति बोधः । न चैवमत्राऽपि तथैवोच्यताम्, किमर्थं प्रथमाऽर्थे सप्तम्याश्रयणमिति वाच्यम् । तत्र विभक्तिव्यत्ययकल्पनायाः कर्तुमशक्यतया वैयधिकरण्याङ्गीकारेऽप्यत्र तथाऽन्वयस्याऽन्याय्यत्वात् ॥

भाष्ये सूचितमिति । अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीत्यनेनेति भावः । एकदेशयुक्तित्वादिति । यत्त्वौत्तराहाः 'सर्वनाम्नः स्मा' यित्यादौ सर्वत्र स्वाऽव्यवहितोत्तरत्वस्वार्थगतसंख्याभिधायित्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टङेप्रभृतीनां स्मायाद्यादेशा भवन्तीत्यर्थ इति 'अतितत् अतिकतरं कुलमतिसर्वाये'त्यादौ न दोषः । गृह्यमाणविभक्तेरिति भाष्यस्य गृह्यमाणार्थगतसंख्याभिधायिविभक्तेरित्यर्थः । एतत्कल्पे च सर्वादीनीत्यत्र तदन्तविधिर्नास्तीत्यतिसर्वायेत्यादौ सर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिङेप्रत्ययस्याऽभावान्न स्माया-

इत एव वाऽरुचेर्भाष्ये पक्षान्तरोपादानम्। न च ऋष्युक्तपक्षेषु नारुचिरिति भ्रमितव्यम्। वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे 'अपरितुष्यन् खल्वपि भवान् 'अनाकृतिः' 'लिङ्गेन वा' इत्याह' इति वार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः। अकचेति। 'कुत्सिते' इतिसूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां

देशः। परमसर्वस्मायित्यादौ तु समुदायस्य सर्वनामत्वाभावेऽपि ङेप्रत्ययस्य सर्वनामार्थगतसंख्याभिधायित्वस्य सर्वनामाव्यवहितोत्तरत्वस्य च सत्त्वान्न दोष इति वस्तुतो नेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरि'ति वदन्ति, तन्न। पञ्चम्यन्तात्तादृशार्थालाभस्य षष्ठ्यर्थे पञ्चमीस्वीकारे विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्यासङ्गतेश्चाङ्गतरादिभ्य इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया तद्रीत्यात्रापीदृशार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एतत्कल्पेऽपि परमसर्वतः परमसर्वत्रेत्यादौ सर्वनामप्रकृतिकपञ्चम्याद्यन्तत्वेन तसिलादिसिद्धये सर्वादीनीत्यत्र तदन्तविधेरावश्यकतया एवमर्थस्वीकारेऽप्यतिसर्वायेत्यादौ दोषतादवस्थ्यात्। किञ्च विरुद्धविभक्तित्वेऽप्यतो भिस इत्यादावन्वयस्य अङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादितत्वेनाङ्गस्येत्यनेनान्वयासम्भवमूलकस्याङ्गाधिकारे यदुच्यते इत्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तिताया आवश्यकत्वादिति बोध्यम्। इत एवारुचेरिति। एवं रीत्योपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानेऽतिकतरं कुलमतितदित्यादौ दोषवारणेऽपि तदन्तविधिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन परमसर्वत्रेत्यादिलक्ष्यानुरोधेन चात्र सूत्रे तदन्तविधेरावश्यकतयाऽतिसर्वायेत्यादौ दोषो दुर्वार एवेत्येवं रूपारुचेरित्यर्थः। अस्य ग्रन्थस्य 'कृतेऽप्युपसर्जनप्रतिषेधेऽतिसर्वशब्दे दोषतादवस्थ्यमतः प्रतिषेधो न युक्त इत्यरुचेरित्यर्थ इति मिश्रोक्तं व्याख्यानन्तु न युक्तम्। उपसर्जनप्रतिषेधेन सर्वादित्वस्यैव निषेधादत्र तदन्तविधावप्यत्र पक्षे तत्र दोषाभावात्। पक्षान्तरेति। अथवा महतीयं संज्ञा क्रियत इत्यादीत्यर्थः। ननु पक्षद्वयस्याप्यार्षत्वेनैकस्मिन्नरुचिकल्पना न युक्तेत्यत आह न चेति॥

ननु सर्व इत्यादौ गुणप्रवृत्त्याऽऽदेशे दीर्घोच्चारणं विफलमेवेत्यत आह।

पूर्णार्थस्येतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः, प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थात्तदन्तसञ्ज्ञाऽभावे तदसिद्धिरिति भावः। एवमेव त्रलाद्यसिद्धिर्बोद्धया। एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम्॥

जसः शी॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं वारिणी इति। 'अदन्तात्' इति—परस्येत्यनेनान्वेति। अत इत्यस्याङ्गविशेषणतया अदन्तादङ्गादित्यर्थः। सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणम्। तस्य तु नाङ्गं विशेष्यमावृत्तौ मानाभावात्। तेन वर्णाश्रमेतरा मासपूर्वा इत्यत्र न। अत एव

दीर्घोच्चारणमिति। उत्तरार्थमिति। नपुंसकाच्चेत्यत्राऽनुवृत्त्यर्थमित्यर्थः। सर्वनाम्न इत्यस्य विहितविशेषणत्वे फलमाह। तेनेति। द्वन्द्वे चेत्यादिभिस्समुदायसंज्ञानिषेधेन ततो विहितस्य सर्वनाम्नो विहितत्वं नेति भावः। विहितपदाध्याहारे मानं दर्शयति। अत एवेति। अन्यथाऽनेन समुदायस्यैव सर्वनामसंज्ञाविकल्पविधानात्तदभावपक्षेऽप्यवयवस्य सर्वनामतया ततः परत्वेन शीभावस्य दुर्वारतया विकल्पविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः॥

यत्तु सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्गं ततः परस्य जसश्शी भवतीत्यर्थकरणेन वर्णाश्रमेतरा इत्यादौ दोषाभावेन विहितविशेषणं व्यर्थम्। तस्मादितिपरिभाषायां जागरूकायां विहितपदाध्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यौत्तराहास्तन्न। सर्वनाम्न इत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वे तदन्तविधेर्दुर्वारतया निरुक्तार्थालाभात्। तस्य विशेष्यत्वन्तु न युक्तम्। अङ्गाधिकारेऽङ्गस्यैव विशेष्यतायाः पदाङ्गाधिकारे इत्यनेन बोधनात्। यदि तु लक्ष्यानुरोधादत्र विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेन येन विधिरिति सूत्रस्याऽत्रप्रवृत्तिरित्युच्यते, तदा विहितपदाध्याहारेण परिभाषाबाधकल्पनैव लघीयसी। त्वन्मते प्रत्यासत्त्याश्रयणस्याऽप्यावश्यकतया गौरवात्।

तदनाश्रयणेतु वर्णाश्रमेतरा इत्यत्रेतरशब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वसत्त्वाच्च दोषतादवस्थ्यात् । किञ्च सर्वशब्दपूर्वकजस्मोक्षण इत्यस्माद्धातोः क्विपि सर्वजसावित्यादावदन्तसर्वनाम्नः परस्य धातोरपि जसस्सत्त्वात्प्रत्ययस्यैवाऽत्र ग्रहणमित्यत्र मानाभावेन प्रत्यासत्तेराश्रयितुमशक्यतया निरुक्तस्थले दोषो दुर्वार एव । न च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति वक्तुं शक्यमेवेति वाच्यम् । तत्परिभाषाया लक्ष्यसंस्कारकत्वाभावस्य तित्स्वरितमितिसूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । अङ्गस्येतिसूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिना साऽऽश्रितेति न तद्विरोधः । अत एव तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । अस्या लक्ष्यसंस्कारकत्वे त्वनयैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । किञ्चाविवक्षितविभक्त्यर्थमङ्गस्येतिपदमुत्तरत्राधिकृतं सद्यथायोगं विपरिणम्यत इत्येकः पक्षः । सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्यन्तस्य तस्योत्तरत्राधिकारेण यथासम्भवं तत्र तत्र सम्बन्धविशेषपर्यवसायित्वमित्यपरः पक्षः । तत्राद्यमेव पक्षमादाय सर्वत्र व्याख्यातं दीक्षितेन । तादृशव्याख्याने प्रसक्तमतिप्रसङ्गं वारयितुमामि सर्वनाम्न इत्यादौ विहितविशेषणत्वं चाश्रितम् । नागेशस्तु तादृशव्याख्याने ब्राह्मणभिस्सेत्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वेन द्वितीयं पक्षमाश्रित्याकारात्परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य भिस इत्येवंरूपेण व्याचख्यौ । एवञ्चाङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानं कुर्वतो मूलकारस्य मतमनुसृत्यैवाऽयं ग्रन्थः प्रवृत्तः । यदि तु सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्यन्तस्याऽङ्गस्येत्यस्याधिकारेणादन्तात्सर्वनाम्नः परस्य प्रत्यासत्त्या तत्पर्याप्ताङ्गसंज्ञानिमित्तस्य जसश्शीत्यादिरूपेण व्याख्यायते, तदाऽत्र विहितविशेषणमनावश्यकमित्यन्यदेतत् । एतेनैनं पक्षमाश्रित्य विहितविशेषणत्वाश्रयणस्य निष्फलत्वं वदन्त आचार्याः परास्ताः॥

नन्वङ्गसंज्ञानिमित्तस्यादन्तसर्वनाम्नो विहितस्य जसश्शीत्येवं व्याख्यानेपि वर्णाश्रमेतरा इत्यादौ दोषाभावादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिव्यत्ययकल्पनया

"विभाषा जसि" इति चरितार्थम् । अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यादन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न । ते, तेषामित्याद्यसिद्धेः । अत्वविधौ विषयसप्तमी तु न । तस्मिन्नितिपरिभाषाबाधे मानाभावात् । प्रागित्सञ्ज्ञाया इति । प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इति भावः । परे तु अनुबन्धत्वयोग्यतयाऽत्रापि तन्निषेधप्रवृत्त्या शित्त्वादेव सर्वादेशः । इत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव तत्सूत्रे शित्त्वम् । अत एव काणोर्विषये 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति विकल्पाभावः । अन्यथा कादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्सञ्ज्ञादेः प्रवृत्त्या वाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धज्ञा-

---

व्याख्यानं व्यर्थमत आह । **अङ्गसंज्ञेति । असिद्धेरिति ।** एवञ्चेदृशलक्ष्यानुरोधादत्र विभक्तिव्यत्ययकल्पनाऽऽवश्यकीति भावः । नन्वत्वविधौ विभक्तावित्यस्य विषयसप्तम्यन्तत्वाङ्गीकारेण विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्त्या निरुक्तस्थलेषु विभक्तेरदन्तसर्वनाम्नो विहितत्वमस्त्येवेत्यत आह । **अत्वविधाविति । मानाभावादिति ।** अत्र शास्त्रेऽसतिबाधके तस्मिन्नितिपरिभाषानुग्रहाय सप्तम्यन्तस्थलेषूपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषाधिकरणसप्तम्याश्रयणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । अन्यथा परिभाषाया निर्विषयत्वापत्तेः । अस्य ग्रन्थस्य 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति परिभाषाबाधे मानाभावादिति वाराणसेयानां व्याख्यानन्तु न युक्तम् । वैषयिकसप्तम्या अपि कारकविभक्तित्वेनास्याः परिभाषाया अत्र प्रसक्त्यभावात् । **प्रत्ययादित्वज्ञानाभावादिति ।** सर्वादेशत्वे हि स्थानिवद्भावेन समुदायस्य प्रत्ययत्वज्ञानं, ततो लशक्वित्यस्य प्राप्तिस्ततश्शकारेऽनुबन्धत्वज्ञानमिति भावः । भाष्यप्रचितं सिद्धान्तमाह । **परेत्विति । अत एवेति ।** अनुबन्धपदस्येदृशार्थकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा=अनुबन्धपदस्य सङ्केतसम्बन्धेनेत्पदविशिष्टार्थकत्वे । **तत्प्रवृत्तिकाल इति ।** वासरूपन्यायप्रवृत्ति-

नाभावेन विकल्पो दुर्वारः । पश्चादनुबन्धत्वज्ञानेऽपि जातनिवृत्त्ययोगात् । यदि तत्र पश्चात्तज्ज्ञाने तन्निवृत्तिस्तर्ह्यत्रापि पश्चात्तत्त्वज्ञाने

काल इत्यर्थः । विकल्पो दुर्वार इति ॥

अयं भावः । इको गुणवृद्धी इत्यादिवद्वासरूपोऽस्त्रियामित्येषा परिभाषाऽपवादप्रत्ययविधायकेषु वेति पदमुपस्थाप्य पदैकवाक्यतया विध्युपकारिका । प्रत्यय इत्यस्य तु संज्ञाशास्त्रत्वेन वाक्यैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम् । एवञ्च वासरूपन्यायप्रवृत्तिकाले कादीनां प्रत्ययत्वज्ञानाभावावेनेत्संज्ञालोपयोरप्रवृत्तौ तन्न्यायप्रवृत्त्या विकल्पो दुर्वार इति ॥

न च तत्प्रवृत्तिकाले प्रत्ययत्वाज्ञाने कथं तस्यापि प्रवृत्तिः । यत्रासरूपप्रत्ययविधानं तत्र वेत्युपतिष्ठते इति तदर्थादिति वाच्यम् । यस्य प्रत्ययत्वं भावि तद्विधाविति तस्याऽर्थेनादोषात् । न चैवं भावि प्रत्ययत्वमादायेत्संज्ञापि तदा सुलभैवेत्यनुबन्धपदस्य न निरुक्तार्थपरत्वाङ्गीकारे फलमस्तीति वाच्यम् । इत्संज्ञाशास्त्रे तादृशाऽर्थाङ्गीकारे मानाभावात् । मूलोक्तार्थापेक्षया लाघवाभावाच्च । किञ्च वक्ष्यमाणभाष्येणेत्संज्ञायोग्यत्वमेवानुबन्धत्वमिह शास्त्रे बोध्यत इति न लक्षणाश्रयणप्रयुक्तं गौरवमत्रेत्येतन्मतखण्डनप्रयासः परेषां प्राचीनमतसंस्थापनाग्रहमूलक एवेत्यवधेयम् ॥

एतेन बोधरूपप्रवृत्तिकाल इति प्रतीकमुपादाय वस्तुतो बोधमात्रं न प्रवृत्तिः । किन्तु पदैकवाक्यतयाऽन्वयाऽर्हस्य सर्वस्योपस्थितौ वाक्यार्थबोधे वृत्ते पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयार्हपरिभाषोपस्थितौ तदेकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधः । तन्मूक असादयमिति शृङ्गग्राहकतयोपप्लूयमानवाक्याऽर्थबोधो वा लक्ष्येप्रवृत्तिः । अस्यां च दशायां कादेरनुबन्धत्वं ज्ञातुं सुशकमेवेत्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिः । ध्वनितश्चेदं 'लुटः प्रथमस्य'

लुटः प्रथमस्येति । तत्र हि भाष्ये 'डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् । डाविकारश्शित्कर्तव्यः । किंप्रयोजनम्, सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत' इत्युक्तम् । अत्र कैयटः । डाविकार इति, डादेश इत्यर्थः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश् वक्तव्य इत्याह । तदग्रे भाष्ये 'सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् । सिद्धमेतत् । कथम्? अलोन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता । डिति टेर्लोपाल्लोपः । डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति-। अभत्वान्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यती'त्युक्तम् । आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपो डित्करणसामर्थ्याद्भसंज्ञयोरभावेऽपि भविष्यतीति चुटू इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपादिश्यमान प्रत्ययावयवपरोपीत्यन्त्यादेशेऽपि डस्येत्त्वसिद्धिरिति च तद्भाष्याशयः । अत्र पूर्वपक्षे डादेशस्सर्वादेशत्वाय शकारेत्संज्ञकः कार्य इत्युक्तम् । यदि नानुबन्धकृतमित्यत्राऽनुबन्धपदस्य निरुक्तार्थोनाश्रयिते, तदा डादेशस्यादेशतायाः प्राक् प्रत्ययत्वाभावेनेत्त्वाप्रवृत्तौ नानुबन्धकृतमिति परिभाषाया अप्रवृत्त्याऽनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वसिद्धौ तदर्थं 'डाविकारश्शित्कर्तव्य' इत्युक्तिरसङ्गता स्यादिति तेन तदर्थो ध्वनित इति भावः । एवं सिद्धान्तेऽप्यस्यान्त्यादेशत्वमङ्गीकृत्य टिलोपेन समाहितम् । तेनाप्ययमर्थो ध्वनितः । अन्यथाऽनेकालित्यस्याऽलोन्त्यसूत्रापवादतयाऽन्त्यादेशत्वकथनमसङ्गतमेव स्यात् । एतदुत्तर 'मानित्त्वा'दिति भाष्यन्त्वनुबन्धपदस्यानुबन्धत्वयोग्यपरत्वाज्ञानेन चुटू इत्यादौ प्रत्ययपदस्योपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरत्वाज्ञानेन च प्रवृत्तमित्येकदेशयुक्तिः । इत एवारुचेरेतदुत्तरं णलादिसाधारणं सिद्धान्तमाह । प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वेत्यादिना । न चात्र पक्षे परस्मैपदानामिति सूत्रस्थं णलश्शित्करणं सर्वादेशार्थम् । णल् शित्कर्तव्यः ।

"अनेकाल्शित्" इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये इति प्राहुः ॥

किं प्रयोजनम्? सर्वादेशार्थम्। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ उक्तं वा। किमुक्तम्। अनित्त्वात्सिद्धमित्यादि भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यम्। तत्रोक्तं वेत्यनेन लुटः प्रथमस्येति सूत्रोक्तस्य सिद्धान्तभूतस्य 'प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वासिद्ध'मित्यस्यैव प्राधान्येन ग्रहणे भाष्यतात्पर्येण तदविरोधात्। तदुत्तरं 'किमुक्तमनित्त्वाद्वे'ति भाष्यन्तु पूर्वोक्तरीत्यैकदेश्युक्तिः। प्रश्लेषनिर्देशस्योत्तरत्र मध्यमपुरुषबहुवचनविषयेऽवश्याश्रयणीयतया तयैव रीत्याऽत्रापि सर्वादेशत्वं सिद्ध्यतीति ध्वनयितुमेव तदर्थस्याऽत्र विवरणमकृत्वाऽग्रे तद्विवरणमित्यवधेयम्। न च प्रत्ययपदस्योपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरत्वेऽनेकाल्शिति सूत्रस्थं भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यम्। लशक्वतद्धिते इति सूत्रेऽतद्धित इति पर्युदासेनात्रयवत्वाऽनवरुद्धस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणमिति वक्तुं शक्यतया तद्विरोधाभावात् ॥

एतेन वस्तुतस्तु न्यायसिद्धत्वेन अनित्त्वादित्येव सिद्धान्त्युक्तिः। न्यायसिद्धैतद्भाष्यविरोधेन प्रश्लेषप्रयुक्तगौरवेण च तत्र तादृशतद्ग्रहणे फलाभावाच्च तद्भाष्यद्वयमेकदेश्युक्तिः। अत एव परस्मैपदानामिति सूत्रे भाष्येऽनित्त्वादेव णलस्सर्वादेशत्वं साधितम्। न तु प्रश्लेषादपि। परिभाषाज्ञापनन्तु पुम्रैयुभ्य इति निर्देशेनापि सिद्धम्, शिद्ग्रहणञ्च न कार्यमिति तदाशयमाहुरिति भट्टोक्तमपास्तम्। अनेकाल्शिति। तत्रहि भाष्येऽष्टाभ्य औश्, इदम इशित्यादौ शकारोच्चारणसामर्थ्येन भूतपूर्वाऽनेकाल्त्वमाश्रित्य सर्वादेशत्वसिद्ध्या जमश्शीत्यादौ सर्वादेशतायाः प्रागित्संज्ञाया अभावेनाऽनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वसिद्ध्या च शित्सर्वस्येत्येतद्व्यर्थमित्युक्त्वा तस्य नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तम्। तत्परिभाषायामनुबन्धपदस्य अनेकाल्शिति सूत्रे शित्पदस्य च मूलोक्तार्थानङ्गीकारे ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारितार्थ्याऽभावेन तदसङ्गतमेवेति तेनापीदं ध्वनितमिति भावः ॥

यत्तु यथा मिदचोन्त्यात्परः, आद्यन्तौ टकितौ, ङिच्चेत्यादीनामनन्यार्थङित्त्वादिष्वेव प्रवृत्तिः, एवमनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्याप्यनन्यार्थशित्त्वेष्वेव प्रवृत्तिः। अत एव तातङि ङिच्चेति न प्रवर्तते। तथा चाऽनुबन्धत्वघटितधर्मनिमित्तकपरिभाषाशास्त्रमनन्यार्थेत्संज्ञकेष्वेव प्रवर्तते इति जमश्शीत्यादावनेकाल्त्वादेव सर्वादेशः। जमश्शीति शकारस्य विभाषा ङिश्योरित्यादौ विशेषणार्थतया चारितार्थ्येनानन्यार्थत्वाभावात्। यद्वा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषायामनुबन्धपदमनुबन्धत्वयोग्यपरमित्यत्र न मानम्। लुटः प्रथमस्येति सूत्रस्थं भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः। अत्र तथास्वीकारे फलाभावात्। अत एव डाणलादावनायासेन सर्वादेशत्वं सिद्धमित्योत्तराहास्तन्न। पूर्वोक्तपरिभाषाणां तत्तदनुबन्धवर्णोच्चारणसामर्थ्यलब्धार्थानुवादकत्वमभ्युपेत्यानन्यार्थङित्त्वादिष्वेव प्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि ङिच्च, अनेकाल् शित्सर्वस्येति सूत्रद्वयस्य भाष्यपर्यालोचनया विशेषणाऽर्थत्वातिरिक्तशास्त्रीयकार्यसत्त्व एव तेषामप्रवृत्तिरित्यर्थस्य लाभेन विशेषणार्थतारूपफलसत्त्वेपि प्रकृते शित्त्वात्सर्वादेशे बाधकाभावात्। यदि विशेषणार्थतारूपफलसत्त्वेऽपि निरुक्तपरिभाषाणामप्रवृत्तिरिति मन्यते, तदा षत्वतुकोरसिद्धः, श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्, नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि, कुग्युटावुवङ्यणोस्सिद्धौ वक्तव्यावित्यादौ तुगादिषु वर्तमानानां ककारादीनां विशेषणार्थतया चारितार्थ्येन आद्यन्तौ टकितावित्यादिपरिभाषाणामप्रवृत्त्यापत्तौ बहूपप्लवापत्तेः। किञ्च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषायामनुबन्धपदमनुबन्धत्वयोग्यपरमित्यत्र न मानमिति तदुक्तिरपि न युक्ता। प्रकृतपरिभाषाज्ञापनपराऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रस्थभाष्यस्यैव तत्र मानत्वात्। अन्यथा ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारितार्थ्याभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। प्राचीनमत एव श्रद्धाजाड्येन विना विरोधं लुटः प्रथमस्येति सूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनापि न युक्तेति तदप्यत्रार्थे मानं भवितुमर्हति। अस्यां परिभाषायामनुबन्धपदस्य तादृशार्था-

अतः सर्वनाम्न इति । अदन्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायेत्यत्र स्मै न । ङसिङ्योः ॥ स्मात्स्मिनोः 'हलन्त्यम्' इति न । 'न विभक्तौ' इति निषेधात् । यद्यपि इत्त्वप्रवृत्तिकाले न विभक्तित्वज्ञानं, तथापि विभक्तावित्यस्य विभक्तित्वयोग्ये इत्यर्थान्न दोषः । अत एव सूत्रे तुम्ग्रहणं चरितार्थम् । आमि

ङ्गीकारे फलाभाव इति तदुक्तिरपि न युक्ता, अनेकाल् शिदिति सूत्रे शिद्ग्रहणेन परिभाषात्रयसंग्राहकतयाऽनुबन्धानामविद्यमानवद्भावज्ञापन एव भाष्यतात्पर्यात्तत्राऽनुबन्धपदस्य तादृशार्थानङ्गीकारे कविषये वासरूपन्यायप्रवृत्त्या विकल्पापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तद्भाष्यस्य निरुक्ताशयकत्वादेव 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथङ्निर्देशोऽनाकारान्तत्वा' दित्युक्तम् । तत्र वक्तव्यं भवतीति तदुत्तरभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्येतन्मात्रज्ञापनेन तस्य सर्वस्यावक्तव्यत्वासिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । यदप्यनुबन्धपदस्य लक्षणानङ्गीकारादेव डाणलादावनायासेन सर्वादेशत्वं सिद्धमिति तदप्यसत् । लिण्मध्यमपुरुषबहुवचने सर्वादेशत्वाय तेषामप्येतत्प्रयासस्यात्रश्यकतया डादीनां प्रश्लेषेण सर्वादेशत्वकथनपरलुटः प्रथमस्येति सूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया अयुक्तत्वादित्यधेयम् ॥

सर्वनाम्न इत्यस्य विहितविशेषणत्वाङ्गीकारे फलमाह । तेनेति । अन्यथा तृतीयासमास इत्यनेनापि समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधादवयवस्य सर्वनामत्वात्ततः परत्वेनात्र स्मैभावो दुर्वार एवेति भावः ॥

इत्यर्थादिति । लक्षणयेति भावः । न विभक्ताविति सूत्रे विभक्तिपदस्य तादृशाऽर्थे लक्षणाङ्गीकारे साधकमाह । अत एवेति । चरितार्थमिति । तद्धि सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारस्येत्त्ववारणार्थमेव कृतम् । तच्च लक्षणां विना न सम्भवतीति भावः । न च प्राग्दिशीयेऽस्य चारितार्थ्यम् । तेष्वस्याप्रवृत्तेः

स ॥ 'आज्जसेरसुक्' इत्यत आदिति वर्त्तते । पञ्चत्रिंशादिति । तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेऽपि कृत्स्नसकलादिशब्दानां नेति भावः । सर्वविश्वौ बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्ध समुदाये शक्तौ । तस्य समुदायस्यानुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं, यथा—'सर्वो लोक' इति । तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि—सर्वौ व्यूहौ, सर्वे व्यूहा इति । यदाऽप्युद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षा तदाऽपि बहुवचनं—सर्वे घटा इति । पूर्वपरावर ॥ व्यवस्थाऽसंज्ञावर्त्तिन एवेमे सर्वादय इत्यर्थः । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि ॥

नित्यं द्विवचनान्त इति । द्विवचनान्त एवेत्यर्थः । अकजर्थं

पूर्वमुपपादितत्वात् । न चोपसंजनिष्यमाणन्यायेनैवेत्त्वनिषेधसिद्धौ लक्षणाश्रयासो विफल एवेति वाच्यम् । शास्त्रद्वयप्रामाण्याद्विकल्पवारणायोत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया एव स्वीकार्यत्वेन तदा हलन्त्यमितिसूत्रघटकहल्पदस्य विभक्तिस्थतवर्गादिभिन्नहल्त्वावच्छिन्नबोधकतया स्मिन्नादेशप्रवृत्तिकाले विभक्तित्वज्ञानाभावादित्त्वप्रवृत्तेर्दुर्वारतया तद्वारणाय न्यायाङ्गीकारेऽपि लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् ॥

तेनेति । परिगणनेनेत्यर्थः । अन्यथान्वर्थसंज्ञया कृत्स्नसकलादिशब्दानामपि संज्ञा स्यादिति भावः ॥

गणसूत्रस्याऽर्थमाह । व्यवस्थासंज्ञावर्तिन एवेति ॥

'ननु नित्यं द्विवचनान्त इत्यनुपपन्नम् । यत्र टाप् तत्रोभस्य द्विवचनान्तत्वासम्भवादत आह । द्विवचनान्त एवेत्यर्थ इति । एतेन नित्यं द्विवचनान्त इत्यत्र नित्यशब्दोऽवधारणाऽर्थ इति सूचितम् । तेन सजातीयवचनान्तर-

इति । ननु काकचोः को विशेषः । प्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामन्तोदात्तत्वस्यैव सत्त्वात् । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वम् 'उभकाभ्याम्' इत्यादौ सुबन्तस्य, के तु प्रकृतेरिति विशेष इति वाच्यम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् । स च जायमानो न्यायात्सुबन्तात्पर इत्यन्यदेतत् । युष्मदस्मद्विषये तु वचनात्सुबन्तस्यैव प्रकृतित्वं,

---

स्यैव व्यवच्छेदः । न तु टाप इति भावः । अन्तोदात्तत्वस्यैवेति । अकज्विधौ सर्वनाम्न इत्युक्त्या तस्यैव प्रकृतित्वात् सप्रकृतिकस्य चितोऽन्त उदात्त इत्यर्थकेन चित इत्यनेनाकच्यपि ककारोत्तरवर्तिन एवोदात्तत्वेन काकचोर्न स्वरे विशेष इति भावः । ननु तत्र सर्वनाम इत्युक्तावपि कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सार्थकतद्धितानां सुबन्तादेवोत्पत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तस्यैव प्रकृतित्वेनास्त्येव स्वरे विशेष इति शङ्कते । न चेति । प्रातिपदिकस्यैवेति । सार्थकतद्धितानां वस्तुतस्सुबन्तादुत्पत्तावपि तद्धितविधौ सुबन्तस्य शब्दतोऽनुपात्तत्वेन न तस्य प्रकृतित्वं, किन्तु प्रातिपदिकस्यैवेति भावः । न्यायादिति । स्वार्थे परिपूर्णं पदमित्यादिकुत्सित इति सूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः । सुबन्तात्पर इति । निरुक्तन्यायात्पूर्वं सुपि सामर्थ्यात्तस्मादिति परिभाषाया अंशतो बाधनेन सुपा व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेरर्थात्सुबन्तात्परत्वमेवैतद्विषये परश्चेत्यनेन बोध्यत इति भावः । बहुजादिविषये तु परश्चेत्यस्य सर्वथाऽप्रवृत्त्या न तद्विषयकमिदं वाक्यमिति बोध्यम् । एतेन सुबन्तं सम्पाद्य यतः कुतश्चित्पर इत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । तदर्थस्य न्यायासाध्यत्वात् । अकचि वाऽसम्भवादिति भट्टोक्तमपास्तम् । एवमपि बहुच्यसम्भवस्य गले पतितत्वादिति बोध्यम् । नन्वकज्विधौ प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वे तस्यैव टेः प्रागकचित्वयका मयकेत्यादेरसिद्धिरत आह । युष्मदिति । वचनादिति । अकज्विधौ विभाषा सुप इत्यतस्सुप इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानादित्यर्थः ॥

तस्यैव टेः प्रागकजिति बोद्धव्यम् । न चाकचि तन्मध्यपतितन्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणे उभकावयवौ यस्येत्यर्थे उभकशब्दादयच्युभकय इति रूपं, के तु नेति विशेषः । 'कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः' इति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानादिति शङ्के—न चेति । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अकचि तन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य

अयं भावः । अकज्विधौ प्रातिपदिकादिति, विभाषा सुप इत्यतस्सुप इति चानुवर्तते । तस्य च वाक्यभेदेन सम्बन्धः । एवं च सर्वनामरूपप्रातिपदिकावयवटेः प्रागकजिति सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तस्य टेः प्रागकजिति च वाक्यद्वयं सम्पद्यते । तत्र द्वितीयं वाक्यं युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयकम् । भाष्ये तथैवोदाहरणात् । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यमित्यप्यस्यैव व्यवस्थापकम् । अत्रैवाऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्य भगवता तदुक्तेः । एवञ्च युष्मदस्मद्भिन्नसर्वनाम्नः ओकारसकारभकारादौ सुपि युष्मदस्मदोश्च प्रातिपदिकावयवटेः प्रागकज्विधायकमाद्यं वाक्यम् । तस्यापि वस्तुतस्सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तावपि तत्र शब्दतस्सुप इत्यस्य निमित्तत्वेनानुपादानात्सुबुत्पत्त्यनन्तरं तन्निमित्तकादेशात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिः । अत एव 'कादेशस्साकच्कार्थः । कः, कौ, के, इत्येवमर्थमि'ति भाष्यं सङ्गच्छते । द्वितीयवाक्ये तु सुप इत्यस्य शब्दतो निमित्तत्वेनोपादानादादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन परत्वाद्विभक्तिनिमित्तकादेशेषु कृतेषु तेन सुबन्तस्य टेः प्रागकजिति न त्वयकेत्यादेरसिद्धिः । नापि किमः कः इत्यत्र युवकामित्यत्र च वक्ष्यमाणशेखरग्रन्थयोर्विरोधश्चेति सर्वमवदातमिति ॥

ननु स्वरे विशेषाभावेऽपि रूपे विशेषोऽस्त्येवेत्याशङ्कते । न चेति । के तु नेति । कान्तस्य शब्दान्तरत्वादिति भावः । अनभिधानादिति । भाष्ये तथा शङ्काकरणेन तदुत्तरमीदृशविशेषाऽकथनेन चोभशब्दप्रकृतिकाकजन्तादय-

द्विवचनपरत्वं, के तु तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः । 'उभादुदात्त' इतिसूत्रे भाष्यकृताऽयचः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यं सत् योगविभागेनोभशब्दाद्वृत्तिविषयेऽत्यन्तस्वार्थिकायज्विधानार्थम् । अयश्च तद्विषय सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव, स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् ।

चोऽनभिधानमित्यर्थो लभ्यत इति भावः । ननु दृष्टान्तेऽवयवार्थाप्रतीत्या तयपोऽभावेन कथं तत्स्थानिकस्यायचस्सिद्धिः । कथं वा कविषयेऽपि तत्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तत्प्रसक्तिं दर्शयति । **उभादुदात्त इत्यादिना । प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानादिति ।** इदं महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वे हेतुः । अन्यथादेशत्वप्रत्ययान्तरत्वपक्षयोः फलभेदस्य सत्त्वेन पक्ष भेदासङ्गतिरिति भावः । **नित्यग्रहणमिति ।** अस्यायज्विधानार्थमित्यनेनान्वयः । अयं भावः । न तावदत्र वाग्रहणनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । तस्याऽस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेः । नापि महाविभाषाया असम्बन्धार्थं तत् । प्रत्ययविधायकेष्वेव तस्याः सम्बन्धात् । न वा प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तदसम्बन्धार्थं तत् । तदानीं तदसम्बन्धे फलभेदेन पक्षभेदकथनासङ्गतेः । वाक्यासिद्धेश्च । एवञ्च नित्यग्रहणं योगविभागेनात्यन्तस्वार्थिकस्यायचो विधायकं भवतीति । **अयोग्यं सदिति ।** अन्वययोग्यमित्यर्थः । **वृत्तिविषय इति ।** योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन 'उभौ साभ्यासस्ये'तिसौत्रप्रयोगेण चायमर्थो लभ्यत इति भावः । नन्वेवमप्युभसर्वतसोरित्यत्रत्यवस्तुतास्त्वित्यादिकारकमनोरमाग्रन्थेन वृत्तिविषये वृत्तौ कृतायामेवायजित्यर्थलाभेन दृष्टान्तासङ्गतिस्तदवस्थैव । अस्यामवस्थायामुभशब्दस्य गणे पाठाऽभावेनायचं विना सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तत्वाभावात् । सत्ययचि सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः, सत्यां च त्रलादिवृत्तावयजित्यन्योन्याश्रयेण त्रलादेरनुत्पादप्रसङ्गादत आह । **अयं चेति । पूर्वमिति ।**

अत एवायज्विशिष्टस्योभस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः । अत्र नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधान्महाविभाषाया असम्बन्धः । अयमप्याद्युदात्त एवोदात्तग्रहणानुवृत्तेः । अयश्च

एवञ्च तदुत्तरं जायमानाया वृत्तेरपि प्रागेवायमिति नान्योन्याश्रय इति भावः । कारकमनोरमाग्रन्थस्तु प्राचामनुरोधेनेति ध्येयम् । **अत एवेति ।** त्रलादिवृत्तिप्रयोजकसुबुत्पत्तेरपि प्रागस्योत्पत्तेरेवेत्यर्थः । **त्रलाद्युत्पत्तिरिति ।** अन्यथावयवार्थाप्रतीत्या उभयत उभयत्रेत्यादावत्यन्तस्वार्थिकायच एव भवताप्यङ्गीकार्यतया तस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्त्यङ्गीकारे भवन्मते उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावेन सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावात्त्रलाद्यसिद्धिरिति भावः । न च सुबुत्पत्त्यनन्तरमयजुत्पत्तावप्युभशब्दात्सुबन्तात्स्वार्थेऽयचि ततस्सप्तम्यां ततस्त्रल्युभयत्रेति रूपं सिद्ध्यत्येवेति वाच्यम् । नित्यमित्यस्योभशब्दाद्वृत्तिविषयेऽत्यन्तस्वार्थिकोऽयजित्यर्थस्यैव शब्दमर्यादया लाभेन सुबन्तात्तदप्रवृत्तेः । तत्रोभशब्दस्य तत्प्रकृतिकसुबन्ते लक्षणायान्तु न मानम् । घकालतनेष्विति ज्ञापकमपि न्यायसिद्धार्थानुवादकतया सार्थकतद्धितविषयकमेवेति बोध्यम् । नित्यमित्यस्यापि प्रत्ययविधायकत्वेन तत्रापि महाविभाषायाः सम्बन्धः स्यादिति भ्रमनिरासायाह । **अत्रेति ।** योगविभागसूत्रे इत्यर्थः । ननूभशब्दस्य सर्वनामत्वं स्वीकृत्याकचि कृतेऽप्ययच् दुर्वार एव । तस्यापि वृत्तित्वेन वृत्तिविषयतायास्सत्त्वादित्यत आह । **अयं चेति । उभशब्दस्येति ।** उभयोन्यत्रेतिवार्तिकस्वारस्येन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेनोभौ साभ्यासस्येतिलिङ्गेन च वृत्तिविषय इत्यनुक्त्वा एवमेव वक्तव्यम् । एवञ्चोभशब्दादकचि सति तन्मध्यपातितन्यायेन तद्विशिष्टस्योभशब्दत्वात्तस्य द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनाया अभावेन नायजिति भावः । नन्वेवमप्युभशब्दस्यायचि कृते तेन व्यवधानात्सर्वत्रापि तस्य द्विवचनाविषयत्वाभावसम्भावनायास्सत्त्वेनोभावित्यादावप्ययच्स्यादत आह ।

वार्तिकप्रामाण्याद्यत्रोभशब्दस्योभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावना तत्रैव। अत एवोभयोर्वास इत्यादौ 'शयवास' इत्यलुकि नायच्। तद् ध्वनयन् वार्तिकमाह— उभयोऽन्यत्रेति। द्विवचनपरत्वाभावे इति। तत्परत्वविषयत्वाभावे

उभयशब्दस्येति। द्विवचनेति। तच्चोभशब्दप्रकृतिकमेवेति नाग्रहः। अत एवोभयोरुभावुभोभावित्यादौ समासप्रकृतिकेऽपि तत्र नायच्। उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनमिति मनोरमाग्रन्थस्तु तदन्तादित्यर्थक इति बोध्यम्। एवं व्याख्याने फलमाह। अत एवेति। वृत्तिविषय इत्यनुक्त्वा एवमर्थस्वीकारादेवेत्यर्थः। नायजिति। अन्यथास्यापि वृत्तित्वेनात्र स दुर्वारः। ईदृशार्थविवक्षायान्तु यद्ययच् स्यात्तदा विभक्तेरलुकि कृते उभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यादिति सम्भावनाया एव सत्त्वेन तदभावसंभावनाया अभावान्नायजिति भावः॥

नन्वन्यत्रेत्यस्य द्विवचनपरत्वाभाव इति विवरणमयुक्तम्। नित्यमिति सूत्रेण विहितस्यायचो वृत्तिविषये सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्त्या सर्वत्रैव द्विवचनपरत्वाभावस्य सत्त्वादित्यत आह। तत्परत्वविषयत्वाभाव इति। परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनायामित्यर्थः। सम्भावनानिवेशादेवोभयत उभयत्रेति दृष्टान्तेऽयच्सिद्धिः। अन्यथा शङ्कितृनये उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठाभावेन ततस्त्रलादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेन स न स्यात्। तन्निवेशे तु यद्यत्र त्रलादिः स्यात्तदा लुगपि स्यादिति सम्भावनया द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनाऽस्त्येवेति न दोषः। अत एव सर्वादिषूभशब्दपाठप्रत्याख्यातृभाष्यनयेऽपि निरुक्तस्थलेऽयच्सिद्धिरित्यवधेयम्। न चोभयत इत्यादौ द्विवचनस्य सत्यपि लुकि तद्विषयत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। लुग्विषये लुका विषयस्यैवापहारेणादोषात्। नन्वेवमुभयो मणिरित्यादावपि यद्यवयवार्थकोऽयच् स्यात्तदा लुगपि स्यादिति सम्भावनया द्विवचनविषयत्वा-

इत्यर्थः। उभयो मणिरित्यादौ तु न। 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति निर्देशेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च तस्य क्वचिदप्रवृत्तेः। अतो रूपाद्यन्ते नायच्। रूपादेरस्मादनभिधानमेव वा।

भावसम्भावनायास्सत्त्वेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवात्यन्तस्वार्थिकोऽयच् स्यादित्यत आह। उभयो मणिरित्यादाविति। निर्देशेनेति। न चावयवार्थकायचोऽत्यन्तस्वार्थिकायज्बाधकतया तदुत्तरमस्याप्रवृत्तिस्सिद्धैवेति न निर्देशापेक्षेति वाच्यम्। उभशब्दप्रकृतिकसुबन्ताभावेन स्वार्थिकायजुत्तरमवयवार्थकायचश्चारितार्थ्याऽभावेन तक्रन्यायेन बाधकत्वस्य वक्तुमशक्यतया सर्वथा निरवकाशत्वेनैवावयवार्थकायच् तद्बाधक इति तदुत्तरं तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारतया निर्देशापेक्षाया आवश्यकत्वात्। इष्टसिद्ध्यर्थत्वेन चेति। यत्तु चिन्त्यमिदम्। विभक्तयोगद्वयमध्येऽन्यतरेणान्यतरस्य यत्र वैयर्थ्यं तादृशातो धातोरित्यादिविषय एव योगविभागादिष्टसिद्धिरिति परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेण प्रकृते चावयवार्थोऽयचोऽत्यन्तस्वार्थिकायचश्चैकेन योगेन विधातुमशक्यतयाऽपरयोगवैयर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यौत्तराहाः। तन्न। अवयवार्थविवक्षायामप्यत्यन्तस्वार्थिकायच्प्राप्तेस्सत्त्वेन तस्य सार्वत्रिकत्वे पूर्वसूत्रवैयर्थ्यस्य योगविभागादिष्टसिद्धिरिति परिभाषाबीजभूतस्यात्रापि सत्त्वात्। तस्येति। अत्यन्तस्वार्थिकायच इत्यर्थः। रूपाद्यन्त इति। उभरूपमित्यादौ। नायजिति। अन्यथा उभयत्रेत्यादाविव यदि रूपप्प्रत्ययः स्यात्तदा द्विवचनस्य लुक् स्यादिति सम्भावनयाऽयच् दुर्वार इति भावः। अनभिधानमेवेति। अत्र चानयुभशब्दपाठप्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव। तथाहि। तन्मते कप्रत्ययस्येवाऽस्यापि द्विवचनशब्देन ग्रहणे तस्मिन्परे नायच्। आरम्भे तु द्विवचनविषयत्वाभावेनायच् भवतीत्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति तद्वारणाय तदावश्यकमिति भावः। ननु वृत्तिविषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाऽयजुत्पत्तिस्वीकारे तत्र कृतेऽयजन्तस्य गणे पाठेन सर्वनामत्वा-

अयच्यकच् तु न वाच्यः। उपजीव्यत्वेन कस्यैव प्राप्तेः। अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थः॥

अत्रेदं चिन्त्यम्—अकज्विधावेवोभग्रहणेन सिद्धे सञ्ज्ञाप्रणयनं किमर्थम्। अभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिः, सर्वनामसाह-

---

दकचि, तद्विशिष्टस्य तन्मध्यपतितन्यायेनोभयशब्दत्वात्तस्य द्विवचनविषयत्वमेव स्यादिति तदभावसम्भावनाभावेनोभयोर्वास इत्यादाविव पूर्वमयचोऽप्रवृत्तौ कप्रत्ययेपीष्टसिद्धयोभशब्दस्य सर्वादिषु पाठो व्यर्थ एवेत्याशङ्क्याह। अयच्यकच् तु नेति। यद्ययजुत्तरमकच् प्रवर्तेत, तदा निरुक्तरीत्याऽयचोऽप्रवृत्तिस्स्यात्। किन्तु सैव नेति भावः। तत्र हेतुमाह। उपजीव्यत्वेनेति। अयं भावः। यद्यत्र कप्रत्ययः स्यात्तदा लुक्प्रवृत्त्योभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न स्यादिति सम्भावनामाश्रित्य सुबुत्पत्तेः पूर्वं प्रवृत्तोऽयच्प्रत्ययः स्वप्रवृत्त्युत्तरं स्वोपजीव्यकप्रत्ययबाधकस्याकचो निमित्तं न भवतीति तदुत्तरं कप्रत्ययस्यैव प्रवृत्त्योभयशब्दस्य द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनाया अक्षतत्वेनोभशब्दस्य गणे पाठाभावेऽयच् दुर्वार एवेति। नन्वकचः कबाधकतया कथं तद्विषये कस्य प्राप्तिरित्याशङ्क्याह। अपवादस्त्वन्यत्रेति। उपजीव्योपजीवकभावशून्ये सर्विकेत्यादौ कप्रत्ययबाधनेनाकचः कृतार्थतयाऽत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः। उभकावित्यकजर्थमुभशब्दस्य गणे पाठः कार्य इति सिद्धान्तितं मूले, तत्राह। अत्रेदं चिन्त्यमिति। नन्वकज्विधावेवोभशब्दपाठे संज्ञाभूतादपि तस्मादकच् स्यात्। गणपाठेन सर्वनामसंज्ञायान्तु संज्ञाभूतस्य तदभावान्नाकजिति विशेषोऽस्त्येवेत्यत आह। अभिव्यक्तेति। गौणमुख्यन्यायेन संज्ञाभूतोभशब्दस्य तत्राग्रहणमिति भावः। नन्वेवमप्युपसर्जनीभूतादुभशब्दादकच् स्यात्। गौणमुख्यन्यायेन तु न सिद्धिः। गौणलाक्षणिकस्यैव तत्र ग्रहणादित्यत आह। सर्वनामेति। अव्ययोभसर्वनाम्नामकजित्येवं पाठे सर्वनामसाहचर्येणा-

चर्याच्च। अत एवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति। 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्त्तिके तयप्समानार्थकोऽप्ययज् गृह्यते। उभयो मणिः, उभये देवमनुष्या इति भाष्ये तदुदाहरणात्। स्वार्थिकस्य च ग्रहणं, तदुपक्रमेण वार्त्तिकप्रवृत्तेः। एवञ्चावयवद्वयारब्धमणिद्वयाविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्यासाध्वेव। एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तित्वं 'तद्धितश्च' इतिसूत्रे कैयटेनोक्तं, तदाह—कैयट इति। हरदत्त इति। अत्रारुचिबीजं प्रागुक्तभाष्यविरोधः॥

भाष्ये तूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। कप्रत्ययस्याज्ञानाद्यर्थविशिष्टस्वार्थे विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवचनशब्देन

संज्ञाभूतस्यानुपसर्जनस्यैवोभशब्दस्य ग्रहणेन न गणपाठादत्र विशेषः। प्रत्याख्यानपरभाष्येण गणेऽन्तोदात्तनिपातनानुमानान्न स्वरेऽपि विशेष इति भावः। अत एव = साहचर्याङ्गीकारादेव। उपसर्जनव्यावृत्तिरिति। मतान्तररीत्या इदम्। स्वमते तूपसर्जने कुत्सादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वस्याऽन्यत्र प्रतिपादितत्वेन तेनाप्युपसर्जनव्यावृत्तिरित्यवधेयम्। नन्वस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कश्शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थकेन 'क इदानीमस्यान्यत्र भवति' इति शङ्कापरभाष्येणोभयोऽन्यत्रेति वार्तिकेऽत्यन्तस्वार्थिकायजन्तस्यैव ग्राह्यतया तस्य द्विवचनेऽसाधुत्वलाभेप्यवयवार्थकायजन्तस्य तत्रासाधुत्वाङ्गीकारे मानाभावेनोभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटोक्तिरसङ्गतैवेत्याशङ्क्याह। उभयोऽन्यत्रेति। तदुदाहरणादिति। तद्वार्तिकस्यावयवार्थकायजन्तोदाहरणदानाद्वार्तिके तस्यापि ग्रहणमिति भावः। एतन्मूलकमेवेति। उक्तवार्तिकमूलकमेवेत्यर्थः। भाष्यसम्मतं सिद्धान्तमाह। भाष्ये त्विति। प्रत्याख्यानप्रकारं दर्शयति। कप्रत्ययस्येत्यादिना। अनुवादकत्वरूपेति।

तस्यापि ग्रहणमुभशब्दग्रहणवत्। अत एवोभयोरुभावुभोभावित्यादौ नायच्। तदुक्तं भाष्ये 'कोऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथं ?, स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति' इति । इति—हेतोः, प्रकृतेः—कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिक-

---

बोधकत्वरूपेत्यर्थः। अत एवोभशब्दस्य द्विवचनशब्देन ग्रहणं सिद्ध्यति। अत एवोद्योते द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वमित्येवोक्तम् । तस्य.पीति । कप्रत्ययस्यापीत्यर्थः। अपिना शास्त्रीयसङ्केतितस्यापि ग्रहणम् । अत एवोभावित्यादौ नायच्। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः। तस्येह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तेः। अस्य वार्तिकस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्च। प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति भाष्ये करणल्युडन्तप्रकृतिग्रहणेनेतिपदेन तन्न्यायाप्रवृत्तेः सूचितत्वाच्चेति भावः । अत एवेति । अकृत्रिमस्यापि ग्रहणादेवेत्यर्थः। नायजिति । यद्यपि सर्वादिसूत्रे उद्योते 'द्विवचनं च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाब्ग्रहणम् । तेनोभयोरुभावित्यत्र समासे भवत्येवाऽयजित्याहुः' इत्युक्तम्, तथापि तत्राहुरित्यनेनारुचिस्सूचिता । तद्बीजन्तु नायमर्थः कैयटाद्यभिमतः। साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात् । तत्र टाब्ग्रहणस्यानुवादमात्रफलकतयाऽसत्प्रायत्वेन तत्साहचर्यस्याश्रयितुमशक्यत्वाच्चेति बोध्यम्। भाष्यार्थं विवृणोति । इतीत्यादिना । भाष्ये इतिशब्दो हेतुबोधकः। प्रकृतिग्रहणेनेति च प्रकृतिः गृह्यतेऽनेनेति करणल्युडन्तम् । यतः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोविशिष्टाः, अन्यार्थविशेष्यकबोधाजनका, अतो हेतोः प्रकृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनपदेन तत्प्रकृतिकस्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमिति भावः। नन्वेवं ततसिलोरपि स्वार्थिकत्वेन तयोरपि द्विवचनशब्देन ग्रहणे उभयत

स्यापि ग्रहणमिति तदर्थः । त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहिताविति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तद्विवचनत्वमिति ॥

उभयत्रेतिरूपासिद्धिरित्याशङ्क्याह । त्रतसिलाविति । तत्तत्कारकेति । अधिकरणापादानशक्तिविशेष्यकबोधजनकावेव, न तु संख्येयमुख्यविशेष्यकबोधजनकावित्यर्थः ॥

यत्तु 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ती,' त्यस्य यदागमपरिभाषावत् स्वार्थिकप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्मास्स्वार्थिकप्रत्ययान्ते तदादावतिदिश्यन्त इत्यर्थः। तथा चोभशब्दग्रहणेनोभकशब्दस्यापि ग्रहणात्केप्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेत्युभशब्दपाठो व्यर्थः। अत एव प्रकृतितोऽभिन्ना इत्यर्थकप्रकृतितोऽविशिष्टा इति भाष्यं सङ्गच्छते। जराशब्दात्कप्रत्यये जरसादेशस्तु निर्दिश्यमानत्वाभावान्न । श्वशुरकशब्दाद्राजश्वशुराद्यदिति यदादेरतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति नित्यानन्दस्तन्न। तद्भाष्यस्य तादृशाशयकत्वे प्रकृत्येत्येव वक्तव्ये करणल्युडन्तग्रहणपदवैयर्थ्यापत्तेः । किंच तद्भाष्यस्य स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽभिन्ना भवन्तीत्यर्थो वा, उत स्वार्थिकप्रत्ययान्ताः प्रकृतितोऽभिन्ना भवन्तीत्यर्थो वा, नाद्यः, प्रत्ययमात्रस्य तत्त्वातिदेशे फलाभावात्। नान्त्यः, हेतुबोधकेतिशब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेः। किञ्च तद्भाष्यस्येदृशाशयकत्वे उभोभावित्यादौ समासेऽयजापत्तिर्दुर्वारा । किञ्च तद्भाष्यस्य संख्यासंज्ञासूत्रभाष्योक्तोभयगतिरिहभवतीतिन्यायानुगृहीतं कैयटादिभिरुपवर्णितमर्थं परित्यज्यावयवत्वबोधकालिङ्गाद्यभावेऽप्यपूर्वतया तादृशार्थाश्रयणे कं फलविशेषमभिलषन्तीति त एव प्रष्टव्याः। प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति भाष्यस्यान्यार्थविशेष्यकबोधाजनका इत्यर्थस्य उद्योते वर्णितत्वेन न तदपि तदुक्तार्थसाधकमिति विभाव्यताम् ॥

तस्मात्—उभयशब्दात् । जसीति । अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन न तत्कृतं नित्यसञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वम् । अत एव सञ्ज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्दे न विकल्पः । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन । परे तु—अस्य पक्षेऽभावबोधकतया 'निषेधाश्च बलीयांस' इत्यनेनास्य प्राप्तिः ।

अर्वाचामिति । प्रक्रियाकारादीनामित्यर्थः । वस्तुतस्त्वयचः प्रत्ययान्तरत्वेन भाष्यकृता व्याख्यानादत्र विकल्पसंज्ञाया अप्रवृत्तिः । अत एवात्र विकल्पसंज्ञावारणाय प्रवृत्तं तयादेशे उभयप्रतिषेध इति वार्तिकमयचः प्रत्ययान्तरत्वाश्रयणेन स्थानिवत्सूत्रे भगवता प्रत्याख्यातम् । तयबादेशत्वे तु तत्तद्वारणाय वचनमेव कार्यम् । मूलोक्तरीत्या विकल्पसंज्ञावारणन्तु न युक्तमित्याशयेनाह । परे त्विति । अस्य प्राप्तिरिति ॥

अयं भावः । प्रथमचरमेतिसूत्रस्यैतन्मते तयबन्तविषय उभयत्र विभाषात्वं लभ्यते । तथाचोभयत्रविभाषासूभयमुखप्रवृत्तिस्वीकारेण नवेति विभाषेति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे तयबन्तविषयकस्य प्रथमचरमेतिसूत्रस्य विधिमुखप्रवृत्त्या द्वितयादिशब्दविषये भावतात्पर्यकत्वमुभयशब्दविषये निषेधमुखप्रवृत्त्याऽभावतात्पर्यकत्वं चाश्रयणीयम् । एवं च निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेनोभयशब्दविषये प्रथमचरमेति विकल्पस्यैव प्राप्तिः । आरम्भपक्षेपि तयबन्तविषयकवाक्ये निषेधविकल्पयोरुपस्थित्योभयशब्दविषये नित्यसर्वनामसंज्ञाया निषेधाद्विकल्पस्यैव प्राप्तिरिति ॥

न च नित्यसंज्ञाया अनैमित्तिकत्वेन जसः प्राक् प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव प्रवृत्त्या कथं तदुत्तरकालप्राप्तिकेन प्रथमचरमेत्यनेनास्य बाध इति वाच्यम् । उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेनास्य नित्यसंज्ञाबाधकत्वेनादोषात् । तुष्यतु

किं च न 'अन्तरङ्गं बलीयः' इत्यस्या अत्र विषयो युगपत्प्राप्त्यभावात् । सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तेः । अत एवोभये इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिः ॥

दुर्जन इति न्यायेनैतन्न्यायप्रवृत्त्यनाश्रयणेऽपि मूलोक्तमयुक्तमित्याशयेनाह । किञ्चेति । युगपत्प्राप्त्यभावादिति । अनया परिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्यैवाऽसिद्धत्वं बोध्यत इति नित्यविकल्पसंज्ञयोरत्र युगपत्प्राप्त्यभावान्न तस्या अत्र विषय इति भावः । तदेतदुपदर्शयति । संज्ञानामिति । आकडारीयबहिर्भूतानामित्यर्थः । सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेरिति । नित्यसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेरित्यर्थः । प्रथमचरमेति सूत्रे जसीत्यस्यानुवृत्त्या जसाधारे शीभावाख्ये कार्ये कर्तव्य इत्यर्थाज्जसुत्तरमेव तस्य प्राप्तिः । तदानीमेव शीभावकर्तव्यतायास्सत्त्वात् । सर्वादीनीत्यस्य त्वनैमित्तिकत्वेन ततः प्रागेव प्राप्तिरिति नानयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः ॥

यत्त्वेतत्प्रतीकमुपादाय वस्तुतस्तूपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन यदि नित्या संज्ञा न स्यादसाजस्यपवादः प्रथमचरमेति विकल्पः स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्पूर्वरीत्या निषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सर्वादीनीत्यत्र सङ्कोचान्नित्यसंज्ञाया अप्रवृत्तेरिदमयुक्तमिति नित्यानन्दस्तन्न । अस्य ग्रन्थस्योपसञ्जनिष्यमाणन्यायानाश्रयणेन प्रवृत्तत्वात् ॥

अत एवेति । प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । शीभावसिद्धिरिति । अङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानं कुर्वतो मूलकारस्य मते वर्णाश्रमेतरा इत्यादौ शीभाववारणाय जसश्शीतिसूत्रे विहितविशेषणत्वस्यावश्यमाश्रयणीयतया तन्मतेऽत्र शीभावसिद्धिरिति भावः ।

पूर्वपरेत्यादि तु पक्षे तदभावमात्रबोधकम्। 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इत्यपि न। अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेः। अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनया वारयितुमशक्यत्वात्। बहुशस्तथा दृष्टत्वात्। तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात्। जसीति विषयसप्तमीतिपक्षेऽपि प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञोत्तरमेवास्याः

यदत्रौत्तरार्हैर्वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिपादितं तदस्माभिर्जसश्शीति सूत्रव्याख्यानावसरे दूषितमिति नादरणीयम्। ननु यदि प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव नित्यसर्वनामसंज्ञायाः प्रवृत्तिस्तदा पूर्वपरेत्याद्यष्टाध्यायीसूत्रवैयर्थ्यमत आह। पूर्वपरेत्यादीति। अभावमात्रबोधकमिति। जसः प्राक् प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तिकाले प्रवृत्ताया एव सर्वनामसंज्ञाया जसुत्तरमनेन सूत्रेण पाक्षिकोऽभावो बोध्यते। लुगादिनेव जातस्य निवृत्तिरिति न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। ज्ञापकसिद्धाया अप्यन्तरङ्गपरिभाषाया अत्र प्रवृत्तियोग्यता नेत्याह। असिद्धमिति। बहिरङ्गप्राप्तेरिति। ज्ञापकसिद्धा ह्येषा परिभाषाऽन्तरङ्गे कर्तव्ये उपस्थितस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं प्रतिपादयति, न तु तदानीमनुपस्थितस्य तत्प्रवृत्त्युत्तरं जायमानस्य तस्येति न तस्या अत्र विषय इति भावः। वारयितुमशक्यत्वादिति। यत्तु वस्तुतस्तु नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिकाले विकल्पस्याप्राप्तिरूपमेव बहिरङ्गत्वं प्रथमचरमेत्यस्य मूलकृतोऽभिप्रेतमिति नेदं दूषणं सम्यगिति नित्यानन्दः, तन्न। एतामेवारुचिं मनसि निधाय युक्त्यन्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। कथंचित्परिभाषाप्रवृत्त्यङ्गीकारेण नित्यसंज्ञाप्रवृत्तावपि नात्रोपयोग इत्याशयेनाह। तदुत्तरमपीति। ननु प्रथमे इत्यत्र जसस्सर्वनाम्नो विहितत्वसिद्धये प्रथमचरमेति सूत्रे जसीत्यस्य विषयसप्तमीत्वं स्वीकृत्य जस्विषये पूर्वमेव विकल्पसंज्ञाप्रवृत्तेराश्रयणीयतया नित्यविकल्पसंज्ञयोर्युगपत्प्राप्तिसत्त्वेनाऽस्त्येवान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इति न्यायविषयतेत्याशङ्क्याह। जसीति। अस्या इति।

प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषयात्। स्थानिवदतिदेशप्रापिताया निरवकाशत्वाच्च। प्रत्यक्षस्य स्थानिवद्भावस्यानुमानिकयाऽनया बाधायोगाच्च। सर्वनामसञ्ज्ञायामुक्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवौचित्यात्,

---

विकल्पसंज्ञाया इत्यर्थः। तदुत्तरमेव तद्विषयादिति। प्रातिपदिकसंज्ञोत्तरमेव शीभावविषयत्वेन तदुत्तरमेव विकल्पसंज्ञायाः प्राप्तिः। नित्यसंज्ञा तु प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव प्रवर्तत इति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः। ननु मनुष्योऽयं प्रातरुत्थायेति दृष्टान्तेन पूर्वं यस्य निमित्तसम्पत्तिस्तस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्यर्थसिध्यति। तादृशान्तरङ्गत्वस्यापि परिभाषायामाश्रयणे न बाधकम्। तत्र चासिद्धत्वं निमित्ताभावादप्राप्तिरूपमेवेति युगपत्प्राप्त्यभावेऽपि परिभाषा सञ्चरत्येवेत्याशङ्क्याह। स्थानिवदिति। निरवकाशेति। प्रकृतिभेदेन प्रत्ययस्य, स्थानिभेदेनादेशस्य, आदेशभेदेनानल्विधिभेदेन च स्थानिवद्भाववाक्यस्य च भेदादुभयशब्दावयवोऽयजादेशस्सर्वनामत्वेऽनल्विधौ कर्तव्ये तयरूपस्थानिवदिति वाक्यं सम्पद्यते। तच्च निरवकाशमिति भावः। न चोभयशब्दविषयकस्य सर्वादीनीत्यस्यापि तदस्तीति वाच्यम्। विभक्त्यन्तरेषु तस्य चारितार्थ्यात्। एतेन नित्यसंज्ञाया अविषये द्वयशब्देऽतिदेशप्रापिताया अपि सावकाशत्वादिदमयुक्तमिति वदन्त आचार्याः परास्ताः। निरुक्तातिदेशवाक्यस्यात्र प्राप्त्यभावात्। अस्यानभिधानाच्च। नन्वन्तरङ्गपरिभाषाविरोधादुभयशब्दविषयकातिदेशवाक्योपप्लव एव नेति न पूर्वोक्तं निरवकाशत्वं विकल्पसंज्ञाया इत्यत आह। प्रत्यक्षेति। ननु कार्यकालपक्षे कार्यप्रवृत्तिकाल एव संज्ञाप्रवृत्तेर्वक्तव्यतया जसुत्तरमेव नित्यसंज्ञाया अपि प्राप्तिः। एवं च युगपत्प्राप्त्यभावान्नान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इत्यस्यात्र विषय इति पूर्वोक्तमयुक्तमित्याशङ्क्याह। सर्वनामेति। उक्तयुक्त्येति। उभय इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिरूपपूर्वोक्तयुक्त्येत्यर्थः। इदमङ्गस्येत्यस्य विभक्तिवि-

अत एव 'तयादेशे उभयप्रतिषेधः। तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति' इति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकम् 'अयच् प्रत्ययान्तरम्' इति सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्ये प्रत्याख्यातं, न त्वन्त-

---

परिणामेन व्याख्यानं कुर्वतो मूलकारस्य मतेन। तन्मते विहितविशेषणावश्यकतायाः पूर्वमुपपादितत्वात् ॥

एतेन 'सर्वनामसंज्ञायां कार्यकालपक्ष एव, तत्पक्षे च संज्ञायाः कार्यनिमित्तनिमित्तकत्वम्। अत एव पूर्वपरेत्यादिचरितार्थम्। अन्यथा पूर्वं नित्यसर्वनामसंज्ञायां तत एव नित्यं शीभावप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम्। न चास्मिन्पक्षे सर्वनाम्नो विहितत्वाभावेनोभय इत्यादौ शीभावानापत्तिः। विहितविशेषणतायाः अनाश्रयणात्। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य प्रत्यासत्त्या तत्पर्याप्ताङ्गसंज्ञानिमित्तस्य जसश्शीत्यादिरूपेण वाक्यार्थबोधाङ्गीकारेण विहितविशेषणफलसिद्धेः। तथा च नित्यविकल्पसंज्ञयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावात्परत्वाद्विकल्पे प्राप्ते तयादेशवार्तिकं प्रवृत्तमित्याचार्योक्तमपास्तम्। अत्रान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तावस्याप्युपायान्तरपरतया वक्तुं शक्यत्वेन तदुक्तेर्वैतण्डिकवचनानुकारित्वाच्च ॥

अत एवेति। अपवादभूतविकल्पसंज्ञाप्रवृत्तिसम्भावनासत्त्वेन नित्यविकल्पसंज्ञयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन चान्तरङ्गपरिभाषया प्रकृतेऽनिर्वाहादेवेत्यर्थः। तयादेश इति। तयबन्तत्वप्रयुक्ते आदेशे कर्तव्ये उभयशब्दावयवादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकार्थः। अत एव वार्तिकमते उभयीत्यत्र ङीपि कर्तव्ये न तन्निषेधः। शीभाव एव तन्निषेधात्। अत एव प्रत्ययान्तरत्वपक्ष एवोभयीत्यत्र ईकारो न प्राप्नोतीति शङ्कितं भाष्ये, न तु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधपक्ष इति बोध्यम्। न त्वन्तरङ्गेति। अन्यथा न्यायसाध्यफलस्य योगविभागसाध्यप्रत्ययान्तरत्वमाश्रित्यान्यथासिद्धिकथनं भाष्यकृतो विफलमेव स्यात्।

रङ्गन्यायबलेन। उभयीत्यत्र ङीप्तु "टिड्ढा" इतिसूत्रे मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारात्प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धः। अत इत्यनुवृत्त्या च कतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः। तयब्ग्रहणन्तु सूत्रे

किञ्च नवेति विभाषेति सूत्रस्थं भाष्यमप्यत्रान्तरङ्गन्यायाप्रवृत्तौ मानम्। तत्र हि भाष्ये प्रथमचरमेत्यत्र तयग्रहणविषये संशयत्रयमापादितम्, यदि सर्वादीनीति पदमनुवर्त्य तेन तयान्तं विशेष्यते, नेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसम्भवाच्च न विशेष्यन्ते, तदोभयशब्दस्यैव नित्या संज्ञा विकल्प्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात्। यदि सर्वादीनीत्यस्य निवृत्तिरुभयशब्दविषये पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिश्च, तदाऽप्राप्तविभाषा स्यात्। अथ परविप्रतिषेधस्तदा द्वितयादिष्वप्राप्ते उभयशब्दे प्राप्ते च विकल्प इत्युभयत्रविभाषा स्यादिति। यद्यत्रान्तरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिस्स्याच्चदा तद्विषये विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यतया सर्वादीनीत्यस्यानुवृत्तौ प्राप्तविभाषात्वमननुवृत्तावुभयशब्दविषयेऽनेन न्यायेन नित्यसंज्ञाप्रवृत्तौ द्वितयादिविषय एव विकल्पशास्त्रप्रवृत्तेरप्राप्तविभाषात्वं चेति संशयद्वयमेव सम्पद्यते, न तु संशयत्रयमिति तदसङ्गतिःस्पष्टैव ॥

एतेन नवेति विभाषेति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेऽन्तरङ्गप्रथमादिसाहचर्याद्विधिमुखेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिर्मूलोक्तरीत्या न्याय्यैवेति भट्टोक्तमपास्तम्। एतद्भाष्यविरोधात्। तयबन्तविषयकवाक्यस्य सामान्यतो विधिमुखप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च। एवञ्चात्र विकल्पसंज्ञावारणमयचः प्रत्ययान्तरत्वाश्रयणादेव, न त्वनेन न्यायेनेत्यवधेयम् ॥

नन्वयचः प्रत्ययान्तरत्वे उभयीत्यत्र ङीप् न स्यादत आह। उभयीत्यत्रेति। नन्वेवं डति प्रत्ययस्यापि प्रत्याहारघटकतया कतीत्यत्रापि ङीप् स्यादत आह। अत इति। ननु तयपोऽपि प्रत्याहारघटकतया मात्रज्ग्रहणेनैव सिद्धे टिड्ढेतिसूत्रे पृथक् तद्ग्रहणवैयर्थ्यमत आह। तयब्ग्रहणन्त्विति।

ऽवयुत्यानुवादः । द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजन्तस्य जसःशीविषयेऽनभिधानमेव, पुंस्येव वाऽनभिधानमिति तदाशय इति वदन्ति ॥

तथापीहेति । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायाम्' इति च तदन्तविधिद्वयेन डतरान्तान्ते-

---

अवयुत्येति । समुदायात्पृथक्कृत्येत्यर्थः । ननु स्थानिवत्सूत्रनवेतिविभाषेति-सूत्रयोर्भाष्ये प्रकृतिविशेषानुपादानेनायचः प्रत्ययान्तरत्वोक्त्या द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेतिसूत्रे तयग्रहणमकृत्वा द्वित्रिशब्दाभ्यामुभशब्दाच्च प्रत्ययसंज्ञकोऽयज्विधेय इत्यर्थस्सम्पद्यते । तथा च द्वयशब्दाज्जस्यादेशत्वप्रत्ययान्तरत्वपक्षयोः प्रथमचरमेति विकल्पसंज्ञाप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां फलभेदः स्यादत आह । द्वित्रिशब्देति । अनभिधानमिति । न चैवं धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, तिङः कृतश्चेति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगो विरुध्येतेति वाच्यम् । द्वितय इत्येव तत्र पाठात् । अव्युत्पन्नस्य द्वयशब्दस्य प्रथमचरमेति सूत्रस्थचकारेण सङ्ग्रहात् सर्वनामसंज्ञासिद्धिरिति मिश्रोक्तदिशा तत्प्रयोगोपपत्तेश्च । 'व्यर्थी द्वयेषामपि मेदिनीभृता'मिति माघप्रयोगोऽपि द्वयं द्वैधमिष्यन्ति गच्छन्तीत्येवमिषः क्विबन्तस्य सिद्ध्यतीति न कोऽपि दोषः । एतेनास्यानभिधानस्याप्रामाणिकत्वात्फलभेदाप्रसक्तेश्चायुक्तत्वं वदन्त आचार्या अन्ये च परास्ताः ॥

तदन्तविधिद्वयेनेति । यद्यप्येकेनापि तदन्तविधिना सर्वनामसंज्ञाप्रयोजनलाभात्पाठस्सार्थकः, तथापि सत्येकस्मिंस्तदन्तविधौ प्रत्ययग्रहणाभावेन संज्ञाविधाविति निषेधाप्राप्त्या प्रयोजनं सर्वनामेत्यादिना बोधिततदन्तविधिस्वीकारे बाधकाभाव इति भावः ॥

यत्त्वौत्तराहाः, 'वस्तुतस्तु अत्रत्यशेखरो मूलञ्चैतदुभयमपि चिन्त्यमेव । साक्षात्सर्वनामसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य सर्वादिपदे सत्त्वे-

त्याद्यर्थे परमकतरस्य, व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य च सञ्ज्ञा सिद्धेति भावः । तत्र मानमाह—केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात्—फलाभावादित्यर्थः । अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्येव 'जसः शी' इत्यादेरर्थादिति भावः । ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आह—अन्यतरेति । किंयत्तद्भ्य एव तयोर्विधानादिति भावः । अपुरीति । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः । तद् ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति—अन्तरायामिति ॥

ऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वस्य तत्राभावेन सर्वादिगणान्तर्गतडतरडतमेत्यत्र प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेऽपि सर्वनामसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य साक्षादभावेन साक्षात्संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितप्रत्ययमात्रवृत्त्युद्देश्यताप्रयोजकं पदं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थिकायास्संज्ञाविधाविति परिभाषायाः प्रकृते प्राप्त्यभावादि'त्याहुः' तन्न । सर्वादीनीत्यस्य सङ्ग्राहकवाक्यत्वेन डतरडतमयोर्विषये प्रत्येकं वाक्योपप्लुत्या संज्ञाविधानलाभात्तद्वाक्ये तयोस्साक्षात्सर्वनामसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेन तत्परिभाषाप्राप्तेर्दुर्वारतया मूलसामञ्जस्यात् । कथमन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्यत्र प्राप्तिः । प्रत्ययमात्रग्रहणाभावात् । निषेधस्याप्राप्तिं वदतस्तस्यापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तेरिष्टत्वात् । कृत्तद्धितेतिसूत्रेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्येन तदन्तविधिसिद्धेस्साक्षात्पदनिवेशे फलाभावाच्च । शेखरग्रन्थस्य चिन्त्यतायां हेतोरनुपन्यासाच्चेति बोध्यम् ॥

ननु कतरशब्दाज्जस्यदन्तसर्वनाम्नः परत्वेन शीभावसिद्धिरूपं फलमस्त्येवेत्यत आह । अदन्तादिति । विहितस्येति । प्रत्ययमात्रस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन ततो जसो विधानाभावान्न शीभावसिद्धिरूपं फलमस्तीति भावः । विशेष्यत्वे नेति । विशेष्यताप्रयोजकत्वे न भवतीत्यर्थः । तथा च पूःपद-

'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' ॥

इति केचित् । केवलेऽसहाये । तत्र संख्याऽन्यार्थासहायवाची 'ष्णान्ता षट्' 'बहुषु बहुवचनम्' 'एकादाकिनिच्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टमुक्तः । 'एको गोत्रे' इतिसूत्रशेषे भाष्ये प्रथमार्थोऽपि उक्तः । साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसानम्, यथा तेनैकदिक्, चैत्रमैत्रयोरेका मातेत्यादौ । 'सर्वस्य द्वे' इतिसूत्रे एकैकश इति भाष्यमुपादाय केचिदाहुरल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्तीति वदता कैयटेन केचिदित्युक्त्या तदर्थकाभावो ध्वनित एव । एवं च प्रधानार्थे न दृढं मानम् ॥

'स्वाभिधेयापेक्षावधि' इति समस्तः पाठः । नियमेनावधिसापेक्षेऽर्थे वर्त्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः । दक्षिणा गाथका इति ।

प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरस्यैवान्तरशब्दस्यान्तरं बहिर्योग इति गणसूत्रे ग्रहणमिति भावः । स्त्रीत्वविशिष्टपुरशब्दार्थस्य विशेष्यत्वेनेति केषांचिद्व्याख्याने तु न मानम् । भाष्येऽन्तरायां पुरीत्यस्यैवोदाहृतत्वात् । स्वं रूपमिति शास्त्रेण स्वरूपग्रहणस्य दुर्वारत्वाच्च । नगरीशब्दस्य विशेष्यत्वे त्वन्तरस्यां नगर्यामित्येव प्रयोग इष्टः । एतत्प्रकरणशब्दरत्नग्रन्थस्तु मूलकृन्मतानुसारेणैव प्रवृत्त इति न तद्विरोध इति बोध्यम् । स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्थेति क्वचित्पाठः । स चायुक्तः । अवधिशब्दस्य सविशेषणत्वेन नियमशब्देन समासायोगादत आह । समस्तः पाठ इति । एवञ्च कर्मघञन्तापेक्षशब्दस्यावधिशब्देन समनाधिकरणसमासं कृत्वा ततो नियमशब्देन षष्ठी समासे स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो व्यवस्थेति वाक्यार्थस्सम्पद्यते । अनेन वाक्यार्थेन यत्फलितं तदाह । नियमेनेति । यादृशार्थविषयकज्ञानो-

उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्र व्यवस्थाऽस्तीत्याग्रहे तु 'उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त' इति प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । उत्तराः कुरव इति । सुमेर्वंवधिकपरदेशरूपोपाधिविशिष्टकुरुषु उत्तरशब्दः शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वर्त्तते इति व्यवस्थाविषयत्वं बोद्धव्यम् । दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितदेशतत्कालिकसूर्यसम्मुखयावद्देशतत्कालिकतत्पृष्ठस्थयावद्देशरूपोपाधिविशिष्टादिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति उपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव, मध्याह्ने सूर्यस्यो-

---

त्तरमवधिविशेषविषयिणी जिज्ञासा नियमेनोदेति तादृशार्थबोधजनकपूर्वादीनामिति यावत् । ननु संज्ञावाचिन उत्तरशब्दस्य व्यवस्थाविषयत्वाभावादेव संज्ञाया अप्राप्तावसंज्ञायामिति व्यर्थमेवेत्यत आह । सुमेर्वंवधिकेति । मध्याह्नसूर्यसंयोगेति ॥

अयं भावः । आकाशवदेकस्या अपि दिश उपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्यता । उपाधिश्च पृथ्वीमध्यम् । तत्प्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान्देशो मध्यम् । तच्च हिमद्विन्ध्यमध्यदेशवर्त्यार्यावर्त एवात्र विवक्षितः । एवञ्च तदवधिकोदयाचलपर्यन्तयावद्देशोपाधिका दिक् पूर्वा । तदवधिकास्ताचलपर्यन्तयावद्देशोपाधिका दिक् प्रतीची । तदवधिकमध्याह्नसूर्यसम्मुखयावद्देशोपाधिका दिगुत्तरा । तत्पृष्ठस्थयावद्देशोपाधिका दिक् दक्षिणेति विवेकः । निरुक्तदिशा तत्तदुपाध्यवच्छिन्नदिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य पूर्वादयशब्दाः प्रवर्तन्त इति दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम् । पृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलपर्यन्तदेशादिरूपोपाधेः पूर्वादिशब्दाभिधेयत्वेन तादृशोपाध्यन्तर्गतोदयाचलपर्यन्तदेशस्य नियमेनावध्याकाङ्क्षायास्सत्त्वाद्व्यवस्थाविषयत्वमेषामव्याहतमेवेति ॥

दङ्मुखत्वात् । देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः ।

न च तत्तदवधिकोदयाचलादिसन्निहितदिशां पूर्वादित्वमित्यस्यैवान्यत्र प्रसिद्धतया निरुक्तमध्यभगस्यावधित्वेन ग्रहणे न मानमिति वाच्यम् । रामायणे किष्किन्धाकाण्डे ,निरुक्तमध्यभागावधिकस्यैव दिग्विभागस्य प्रतिपादितत्वेन, हरिवंशेऽपि मध्यभागावधिकस्यैव तस्योक्ततया तस्यैवात्र मानत्वात् । अत एव चतस्रो दिश इति व्यवहारोपपत्तिः । अन्यथा उपाधीनामानन्त्यादुपधेयदिशामप्यानन्त्यमेव स्यात् । अत एव च पूर्वादिदिशामिन्द्रादयः पालका इति सकलश्रुतिस्मृतिसम्मता पालकत्वव्यवस्थाप्युपपद्यते । अन्यथाऽवधीनामानन्त्येनाव्यवस्थितत्वेन च तत्तदवधिकदिशामप्यानन्त्यादव्यवस्थितत्वात्त पालकत्वस्याप्यव्यवस्थितत्वापत्तेः । न चैवं दाक्षिणात्यानामुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा त्रिवारमुपस्पृशेदित्यादिविधीनां कर्तुमशक्यत्वं स्यात्तदृष्ट्या सर्वस्यैव दक्षिणदिक्त्वात् । एवमेव पाश्चात्यानां दक्षिणामुखस्सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यादित्यादिविधीनां कर्तुमशक्यत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । निरुक्तपृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलादिसन्निहितदेशरूपोपाधयवच्छिन्नदिगाभिमुख्यस्य तेषामपि सम्भवेन तद्विधीनां कर्तुमशक्यत्वाभावात् । यद्वा तत्तद्विधिवाक्येषु प्रागादिशब्दानां देशपरत्वाङ्गीकारेणापि तदुपपत्तिरित्यवधेयम् । दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां व्यवस्थाविषयत्वमुपपाद्य देशवाचिनां तद्दर्शयति । **देशवृत्तीनामिति** ॥

एतेन वस्तुतो नेदं दिग्वाचकपूर्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं सति दाक्षिणात्यानामुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा त्रिवारमुपस्पृशेदित्यादिविधीनां कर्तुमशक्यत्वं स्यात् । तद्दृष्ट्या सर्वस्यैव दक्षिणदिक्त्वात् । एवमेव पाश्चात्यानां दक्षिणामुखस्सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यादित्यादिविधीनां कर्तुमशक्यत्वमेव स्यादिति दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां यत्प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं मूले तद्देशवाचिनां बोध्यम् । देशवाचकपूर्वादिशब्दानां च यदुक्तं तद्दिग्वाचिनां बोध्यमिति केषांचिदौत्तराहाणामुक्तिः परास्ता ॥

'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमद्ध्येऽन्तरात्मनि च' ॥

इतिकोशोक्तार्थान्तरव्युदासार्थमाह—**अन्तरं बहिर्योगेति** । अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणः सञ्ज्ञाविकल्पो जसाधारे शीभाव एव, न त्वकजाद्युदात्तत्वादाविति बोद्धव्यम् ॥

न बहुव्रीहौ । '**चिकीर्षिते**' इत्यध्याहारलभ्यम् । प्राचीनवृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानम् । **नेदं सूत्रं बहुव्रीहेस्तत्त्वनिषेधकमुपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः** । **प्रक्रियावाक्य इति** । अलौकिके इत्यर्थः । न चालौकिके **समासप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव समास इव तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यम्** । **तत्रैकार्थीभावस्यारोपेऽपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनाति**-

न बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षित इति पदाध्याहारेण व्याख्यातुराशयं निरूपयति । **नेदं सूत्रमिति** । **तत्त्वनिषेधकमिति** । तदन्तविधिना प्राप्तसर्वनामसंज्ञानिषेधकमित्यर्थः । **सिद्धेरिति** । तेन बहुव्रीहिसमासावयवसर्वादीनां सर्वादित्वनिषेधेन तदन्तविधिनापि विशिष्टस्य सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्तेरिति भावः । एवञ्चेदं सामर्थ्याच्चिकीर्षित इति पदाध्याहारेण व्याख्येयमिति तदाशयः । **तत्रापीति** । अलौकिकप्रक्रियावाक्येऽपीत्यर्थः । **बोधकत्वरूपोपसर्जन**-

अन्तरात्मनि चेति । चेन सदृशार्थस्यापि सङ्ग्रहः । यथा स्थानेन्तरतम इत्यत्र । **शीभाव एवेति** । विभाषा जसीत्यतो जसीत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः ॥

भवकानित्यत्रेव प्राप्तस्याकचोऽभावार्थं सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् । लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् । अतिक्रान्त इत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । भाष्यकारस्त्विति । 'अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम्' इति भाष्योक्तेः वृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानमुक्तमिति भावः ।

त्वाभावेनेति । अलौकिकप्रक्रियावाक्यस्य बोधजनकत्वाभावेन न स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वं तत्रेति भावः । तत्र तदभावे दृष्टान्तं दर्शयति । अतिभवकानित्यत्रेवेति । ननु स च समासेऽपि श्रूयेतेत्यस्यातिभवकानित्येव दृष्टान्ततया दातुं युक्तः । अतिक्रान्त इत्यादिकन्तु प्रकृतानुपयोगीत्याशङ्क्याह । अतिक्रान्त इत्यादिनेति । तथा च यथा तत्र लौकिकविग्रहवाक्य इवालौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवर्तमानोऽकच् समासेऽपि श्रूयते, तथाऽत्रापि त्वकं पितेति लौकिकविग्रहवाक्य इवालौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवर्तमानोऽकच् समासेऽपि श्रूयेत । अतश्चिकीर्षित इति पदाध्याहारेणालौकिके प्रक्रियावाक्य एव सर्वनामसंज्ञानिषेधः कार्य इति मूलाशयः । नन्वकृतव्यूहपरिभाषया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरकच्न भविष्यतीत्यत आह । अकृतव्यूहेति । अकच्स्वराविति । स्वरः स्वाङ्गशिटामित्यनेन विहितः । प्रत्यङ्गमिति । प्रत्यवयवमित्यर्थः । पूर्वत्र परत्र वेति भावः । मुक्तसंशयमिति । मुक्तसंशयावितिप्रायिकः पाठः । संशयविनिर्मुक्ताविति तदर्थः । अस्मिन् पाठे तु क्रियाविशेषणमेतत् ॥

अयमत्र भाष्याशयः । अत्र प्रकरणे सप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वेन बहुव्रीहिस्सर्वनामसंज्ञको नेति सामानाधिकरण्येनैवान्वयः, न तु विद्यतिक्रियाध्याहारेण बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया वा अवयवसर्वनामसंज्ञा-

ननु स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्तु, कथं प्रत्याख्यानमत आह—यथोत्तरमिति । एतच्च 'धिन्विकृण्व्योर च' इतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एवञ्च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदम् । तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकम् । यद्वा वार्त्तिककृता तस्य कृतत्वात् सूत्रकृतेदमारब्धम् । सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वमपि भाष्यकृदूहितमेव, न सूत्रकृदूहितमिति

निषेधकम् । येन तत्सामर्थ्यादन्तरङ्गयोरप्यकच्स्वरयोः पर्नमप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्येत । विद्यतिक्रियाध्याहारे लक्षणायां च गौरवात् । यद्यपि समुदाये महासंज्ञयोपसर्जनप्रतिषेधेन वा निषेधस्सिद्धः, तथापि तल्लब्धार्थानुवादकं सत्प्रपञ्चार्थमेव सूत्रम् । एवञ्च निषेधनिमित्तभूतपदान्तरसापेक्षबहुव्रीहिसंज्ञायाः प्रागेव पदान्तरनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गावकच्स्वरौ निस्संशयं कार्याविवेति । प्रत्यङ्गपदस्याऽङ्गं प्रतीति विग्रहं प्रदर्शयता कौस्तुभकृताप्यस्यायमेवार्थस्सूचितः ॥

यदितु चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इत्यादाविवात्र प्रत्यङ्गपदस्यान्तरङ्गार्थकत्वमुच्यते, तदा प्रत्यङ्गमिति हेतोरकच्स्वरौ बहुव्रीहेः पूर्वं कार्याविति तदर्थ इति बोध्यम् । स्मृतिद्वयेति । न बहुव्रीहाविति अकच्स्वराविति च स्मृतिद्वयेत्यर्थः । एतच्चेति । भाष्यकृत्करिष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानस्य सूत्रकृदभिमतत्वमित्यर्थः । ध्वनितमिति । तत्र हि धिन्विकृण्व्योर्लोप इत्युक्तावपि न धातुलोप इति सूत्रेण धिनोतीत्यादौ गुणनिषेधे सिद्धेऽकारादेशविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन गुणवारणायाकारादेशविधानमित्युक्तम् । अनेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसम्मतलक्ष्यमेव सूत्रमतेऽपि साध्यमिति च ध्वनितमिति भावः । एवं च प्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयवर्णनं वृत्तिकाराणामनुचितमिति सूचितम्, तदाह । एवं चेति । कैयटोक्तं सूत्रप्रयोजनं दर्शयति । यद्वेति । ननु महासंज्ञां कुर्वता सूत्रकृतैव संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादित्वाभावस्य सूचितत्वादिदमयुक्तमत आह । संज्ञाया

'विभाषा दिक्' इतिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । सूत्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थ एव । अतएव वृत्तिकृदुक्तः प्राक्कथावाक्ये निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया साधितः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वम् ॥

तदनुगुणानामेवेति । प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया सर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाभावः । नामपदस्वारस्येन प्राधान्येनेत्यस्य लाभः । उपसर्जनीतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति तेन तद्व्यावृत्तिः । पूर्वादिसङ्ग्रहाय

इति । कैयट इति । अत्रारुचिबीजन्तु महर्षीणां सर्वज्ञत्वभङ्गः । अतोऽस्मिन् शास्त्रे उत्तरोत्तरमुन्यभिप्रेतार्थे पूर्वपूर्वमुनीनां तात्पर्यमवधारणीयमतस्तदर्थानुवादकतया प्रपञ्चार्थत्वमेवास्य युक्तमिति बोध्यम् । नन्वेवं सूत्रे सप्तमीनिर्देशो विरुध्यत इत्यत आह : सूत्र इति । प्रथमार्थ एवेति । सामानाधिकरण्येनान्वयानुरोधादिति भावः ॥

भट्टास्तु प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्यक एवेत्यर्थः, न तु चिकीर्षित इत्यध्याहारतात्पर्यकः । लघुनि प्रथमानिर्देशे कार्ये गुरुभूतस्सप्तमीनिर्देशस्त्वदृष्टार्थ एवेति भाव इति वदन्ति । तन्न । अत्र प्रथमान्ततया छेदं कृत्वा तादृशाशयकल्पनायाः कर्तुं शक्यत्वेऽपि सर्वादिसूत्रे तृतीयासमास इति सूत्रे च 'प्रथमार्थे सप्तमीति' सप्तम्यन्ततयैव पठस्य सत्त्वेन तत्रैवंरीत्या तात्पर्यवर्णनस्याऽशक्यत्वात् । अत एवेति । सप्तम्याः प्रथमार्थत्वादेवेत्यर्थः । तदनुगुणत्वं विशदयति । प्राधान्येनेति । ननु सर्वार्थवाचकत्वं सर्वविश्वयोरेव, न त्वन्येषामत आह । स्वीयेति । नामपदस्वारस्येनेति । नमयन्त्यन्यार्थं

स्वीयसर्वार्थेति । सञ्ज्ञाव्यावृत्तयेऽभिव्यक्तेतिन्यायमूलकं प्रसिद्धेतीति भावः । सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः । सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीति । तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांश एव विधिः । सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकतः सिद्धेः । एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य

विशेषणीकुर्वन्तीति व्युत्पत्त्येति भावः । स्वीयसर्वेति । तत्तत्पदवाच्यसर्वेत्यर्थः। अभिव्यक्तेतिन्यायमूलकमिति । इदं च तन्न्यायस्य प्रातिपदिककार्येष्वपि प्रवृत्तिमङ्गीकुर्वतां मतेन । वस्तुतस्तु महासंज्ञाकरणेन सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्तादृशनामवानेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनां गणेऽनुकरणमिति न संज्ञोपसर्जनयोस्सर्वादित्वम् । संज्ञाया एकद्रव्यनिष्ठत्वात्तद्वाचिनामनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वीयसर्वार्थोपस्थापकत्वाभावात् । उपसर्जनस्यापि प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वाभावात् । नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । स्पष्टं चेदं सर्वादिसूत्रे उद्योते ॥

'सर्वेषामिति बहुवचनेन प्राधान्यलाभः । प्रसिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वारस्येन प्रसिद्धलाभ, इति भट्टोक्तन्तु न युक्तम् । 'संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम । उपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकम् । नामपदस्वारस्येन तथैव लाभा'दित्युद्योतग्रन्थेन तदुक्तार्थापेक्षया वैपरीत्यस्यैव लाभादिति बोध्यम् ॥

एतेनाभिव्यक्तेति न्यायमूलमिव मूलं यस्येत्युष्ट्रमुखवत्समासमाश्रित्य क्लिश्यन्तो मिश्रा अन्ये च परास्ताः । सर्वनामानीत्यस्याऽन्वर्थत्वविज्ञानाल्लब्धं वाक्यार्थं दर्शयति । सर्वादिसूत्रस्येति । उक्तसर्वार्थेति । प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्वीयसर्वार्थेत्यर्थः । एतेनेति । उक्तरीत्या सर्वार्थवाचकस्य पदार्थै-

विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्यपास्तम्। एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च । तदन्ते सर्वार्थवाचकत्वं त्ववयवद्वारा बोद्ध्यम् । एतेन तदाक्षिप्तस्य विशेष्यतेत्यपास्तम् । तद्धिनाऽनुपपत्त्यभावेनाक्षेपायोगादा-

---

कदेशत्वेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः । अव्युत्पन्नत्वादिति । उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यस्य सिद्धिं विना विधेयत्वेनाभिमतस्य तत्त्वेनान्वयासम्भवादिति भावः । नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरपि कृतीष्टसाधनत्वयोः परमते परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य दृष्टत्वेन, धातोः फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिवादिमते उद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिवारणाय फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं स्वीकुर्वतस्तस्यापि तथान्वयस्येष्टत्वात्समासस्थले तथान्वयस्य कारकप्रकरणे मञ्जूषायां च स्वेन निरूपितत्वाच्चेदमयुक्तमित्यत आह । रूढ्यर्थेति । केवलयौगिकेन शब्देन पृथगुपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयेऽपि योगरूढिस्थले तथाऽन्वयो न भवति, अन्यत्र योगरूढिस्थले तथाऽदर्शनादिति भावः । एवं च पूर्वोक्तो नियमः योगरूढविषयक इति नातिप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । ननु सर्वाद्यन्ते शक्तिग्रह एव न, पदादेव तद्बोधसम्भवात्। किंच तदङ्गीकारेऽपि विशिष्टशक्तिग्रहो नाऽनेकार्थसाधारणः । विशेषणशून्यानुपस्थापकत्वात् । तथा च सर्वादिसूत्रस्य प्रागुपदर्शितोऽर्थो न युज्यत इत्यत आह । तदन्त इति । तत्प्रधानसमास इति शेषः । अवयवद्वारेति । अवयवीयाऽनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थबोधकत्वद्वारेत्यर्थः। अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तसंज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यत इति येन विधिरिति सूत्रस्थकैयटोक्तं दूषयति । एतेनेति । उक्तयुक्त्येत्यर्थः । आक्षेपकमपि नास्तीत्याह । तद्विनेति । सर्वार्थवाचकानीति पदाभावेऽपीत्यर्थः । अनुपपत्त्यभावेनेति । अन्वर्थत्वस्यानु-

क्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च । केचित्तु आवृत्त्या एकस्योद्देश्यताऽपरस्य विधेयतेति वदन्ति । परन्त्वाद्यः पक्ष इतो लघुरिति बोद्ध्यम् । सन्निवेशादिति । तदनुमानादित्यर्थः । अत्रोपसर्जनत्वमितरविशे-

---

पपत्त्यभावेनेत्यर्थः । कथंचित्तत्सम्भवेऽप्याह । आक्षिप्तस्येति इतो लघुरिति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे सर्वनामानीत्यस्यावृत्त्याऽर्थद्वयस्य पदद्वयेनोपस्थापितत्वादेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोरित्यादिना पूर्वोक्तातिप्रसङ्गो न, तथाप्याद्यकल्पे एकमेव वाक्यम् । अस्मिन्पक्षे तु सर्वादीनि तदन्तानि च प्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकानि, तानि च सर्वनामपदवन्तीति वाक्यद्वयमावृत्तिश्चेत्येतदपेक्षयाऽऽद्य एव लघुरिति भावः । तदनुमानादिति । सर्वार्थवाचकानुकरणानुमानादित्यर्थः । सर्वादिगणपठितानि, सर्वार्थवाचकानुकरणानि, महासंज्ञोद्देश्यबोधकत्वेन पाणिन्यभिप्रेतत्वादिति व्यतिरेक्यनुमानस्य सम्भवादिति भावः । एतेनायमर्थो न शाब्दः । किन्त्वनुमानगम्य इति सूचितम् । अत्रेति । संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिक इत्यर्थः । इतरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति । न तु शास्त्रीयमिति भावः । तेषां धन इत्यादौ वाक्ये तु इतरविशेषणतया स्वार्थबोधकत्वेऽपि न तथोपस्थापकत्वमिति न दोषः । नन्वेवं सर्वेषां पुत्रः, परस्मैपदं सर्वस्मिन्शयेत्यादावलुक्समासे निरुक्तोपसर्जनत्वस्य सत्त्वेन सुडादयो न स्युरिति चेन्न । अन्तरङ्गत्वात् स्यायादिषु कृतेष्वेव समाससंज्ञाप्रवृत्तेः । समासस्य लुक्प्रयोजकत्वाभावेनान्तरङ्गानपीति न्यायाविषयत्वात् । राजकुमारीपुत्र इत्यादौ ह्रस्ववारणप्रकारेण निर्वाहसम्भवाच्च ॥

एतेनैतद्दोषवारणाय स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन सर्वादिविशिष्टत्वमुपसर्जनत्वमिति परिष्कुर्वन्त औत्तराहाः परास्ताः । अत्रेदशस्यान्यत्रान्यादृशस्य च लौकिकोपसर्जन-

षणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् । 'तदोः स' इतिसूत्रे अदस एव दस्य नान्यस्येति नियमे 'द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते यथालक्षणमप्रयुक्ते'—इति भाष्यन्तु प्रकृतसूत्रनञ्सूत्रादिस्थानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरिति न तद्विरोधः ॥

तृतीयासमासे । 'द्वन्द्वे च' इतिसूत्रस्थाकरोक्तरीत्या 'न बहुव्रीहौ' इतिसूत्रस्थाकररीत्या च प्रथमार्थे सप्तमी । अयमपि समासस्यैव निषेधो, नावयवानाम् ॥ समुदायस्येति । 'अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम्' इति भाष्योक्तया एतत्प्रकरणविषयस्मृत्या एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः । किं चावयवमात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायसञ्ज्ञायां सुडापत्तिः । तस्य सञ्ज्ञानिषेधेऽपि सर्वार्थवाचकसर्वादि-

त्वस्य ग्रहणे मानाभावात् । लौकिकोपसर्जनत्वस्यात्र शास्त्रे सर्वत्रैकरूप्येणैव ग्रहीतुमुचितत्वादिति बोध्यम् ॥

ननु लौकिकस्यैवात्र ग्रहणे तदोस्स इति सूत्रस्थं भाष्यं विरुध्येत । तत्रहि तदोस्सस्सौ, तत अदसः, अदसश्च दकारस्य सो भवति । इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थम् । अदस एव दकारस्य नान्यस्य दकारस्येति नियमाश्रयेणन, त्यदादिस्थस्यान्त्यदकारस्य सत्ववारणादनन्त्यग्रहणं न वक्तव्यमित्युक्त्वा, यदि नियमः क्रियते द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति, स्व इति चेष्यत इत्युक्तम् । यदि वार्तिके लौकिकोपसर्जनस्यैव ग्रहणं स्यात्तदा तस्यात्रापि सर्वादित्वसत्वयोः करणप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह । तदोस्स इत्यादिना ॥

ननु न बहुव्रीहावित्यत्रोक्ताया अस्याः स्मृत्यास्सर्वप्रकरणविषयत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्याह । किञ्चेति । सर्वार्थवाचकसर्वादित्वाऽनपायादिति । न च

त्वानपायात् । अवयवस्य व्यपदेशिवद्भावेन समुदायस्य च द्वन्द्वे विद्यमानत्वेन निषेधे तु अवयवस्य निषेधे फलाभावः ॥ न च त्वच्छब्दस्य तान्तत्वे काकचोर्विशेषेण फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावात् । समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तेः । अन्यथा तव प्रत्येकं कप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः । अत एवोक्तं भाष्ये 'अकज् हि न भवति'

सर्वादित्वस्यैवाऽनेन निषेधान्न दोष इति वाच्यम् । तस्याऽप्रकृतत्वादविधेयत्वाच्च । नापि सर्वार्थवाचकत्वमनेन निषेद्धुं शक्यम् । लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्याऽनेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । फलाभाव इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवस्य संज्ञासत्त्वेप्यामादीनां ततो विहितत्वाभावादेव सुडादिवारणसम्भवादिति भावः । आमि सर्वनाम्न इत्यादौ विहितविशेषणावश्यकता तु प्रागुपदर्शिता । अभावादिति । एकार्थीभावमहिम्नेति भावः । नन्ववयवमात्रे तद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेऽपि समुदायगतकुत्सामादायावयवेभ्यः कुतो न प्रत्यय इत्यत आह । समुदाय इति । अन्यथा तवेति । अवयवनिषेधवादिनस्तवेत्यर्थः । प्रत्येकमिति । समुदायादवयवाच्चेत्यर्थः । एवं चोभयनिषेधे निरुक्तरीत्या फलाभावादवयवमात्रनिषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुडापत्त्या च समुदायस्यैवायं निषेधो न त्ववयवानामिति भावः । अत्रार्थे मानं दर्शयति । अत एवेति । अवयवनिषेधाभावादेवोक्तरीत्या समुदायकुत्सामाश्रित्यावयवेभ्यः पृथक् प्रत्ययानुत्पत्तेरेवेति चार्थः ॥

भाष्य इति । अयमत्र भाष्याशयः । विभाषा जसीत्यनेन यदि जस्विषये जसः कार्यं प्रति कार्यान्तरं प्रति च विकल्पः स्यात्तदा समुदाये कुत्साविवक्षायां समुदायादकचि तन्मध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य सर्वनामत्वा-

इति विभाषा जसीतिसूत्रे। समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः। कृताकचा समासस्तु भवत्येव। तत्र सर्वार्थत्वादनेन विकल्पो भवत्येव। त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति जयदेवप्रयोगबलेना-

---

द्वर्णाश्रमेतरका इत्यत्र शीभावापत्तिः। अतो जसः कार्यं प्रत्येव विकल्पः, न तु कार्यान्तरं प्रत्यपि। तथा चाकज्विषये विकल्पाभावेन द्वन्द्वे चेत्यनेन नित्यं सर्वनामसंज्ञानिषेधादकचोऽप्राप्त्या कप्रत्यये तेन व्यवधानान्न पूर्वोक्तस्थले शीभावापत्तिरिति। यदि द्वन्द्वे चेत्यनेनावयवस्यैव निषेधः स्यात्तदा सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञायामकचो दुर्वारतया शीभावं प्रत्येव विकल्पेऽकजभावस्य फलत्वेन कथनमसङ्गतं स्यात्। एवं समुदायनिषेधेऽपि समुदायकुत्सामादायावयवेभ्यः पृथक्प्रत्ययोत्पत्तावत्रयवेभ्योऽकच् दुर्वार एवेति तद्भाष्यं पुनरसङ्गतमेव। एवञ्च द्वन्द्वे चेत्यनेन समुदायस्यैव निषेध इति समुदायकुत्सामाश्रित्यावयवेभ्यः पृथक् प्रत्ययानुत्पत्तिरिति च तद्भाष्याल्लभ्यत इति भावः। अत्र भाष्ये हिशब्दो यस्मादित्यर्थको भिन्नक्रमश्च। यस्माज्जसः कार्यं प्रत्येव विभाषा, अतोऽकच् न भवति। तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे चेत्यनेन निषेधादिति तदर्थः। त्वर्थको वा तत्र हिशब्द इति बोध्यम्॥

वृत्त्युत्तरमवयवकुत्साविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वादाह। **समुदायेति**। वृत्तेः प्रागवयवकुत्साविवक्षायामन्तरङ्गत्वादकज् भवत्येव, तदानीं सर्वनामत्वानिषेधादित्याह। **कृताकचेति**। **विकल्पो भवत्येवेति**। नन्वेवं वर्णाश्रमेतरके वर्णाश्रमेतरका इति रूपद्वयस्याप्येवंरीत्या दुर्वारत्वेन विभाषा जसीत्यनेन शीभावं प्रत्येव विकल्पविधानमित्यर्थाश्रयणे न किञ्चित्फलमिति चेन्न। कुत्सिता वर्णाश्रमेतरा इत्यर्थे वर्णाश्रमेतरके, इति रूपाभावस्यैव तत्फलत्वात्। सर्वमिदमन्यार्थकतकारान्तत्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वमङ्गीकृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु तस्य सर्वनामत्वमेव नेति न तदवयवनिषेधे फलमित्याशयेनाह। **त्वदधरेति**।

न्यार्थकत्वच्छब्दस्य सत्त्वेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावात्, बहुसंमतत्वाच्च। एतेन 'न बहुव्रीहाविति निवदस्यापि द्वन्द्वे चिकीर्षिते इत्यर्थः' इत्यपास्तम्। फलाभावात्। जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधायकस्य 'विभाषा जसि' इत्यस्यासङ्गतेश्चेति भावः। उद्भूतावयवभेदसमूहस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनसंज्ञाया अप्राप्त्या 'द्वन्द्वे च' इत्यपि 'न बहुव्रीहौ' इतिवदिति तत्त्वम्। अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे 'कुक्कुटमयूर्यौ' इत्यादौ ह्रस्ववारणाय 'द्वन्द्वे

एतेनेति। पूर्वोक्तभाष्यविरोधेन वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुडापत्त्या चेत्यर्थः। द्वन्द्वे चिकीर्षिते इति व्याख्यानेनावयवसर्वनामसंज्ञानिषेधे न केवलं पूर्वोक्तरीत्या फलाभाव एव, अपि तूत्तरसूत्रासाङ्गत्यमपीत्याह। **जसाधारे शीभाव एवेति**। विभाषा जसीत्यस्य निषेधविकल्पत्वेन यद्ययं द्वन्द्वचिकीर्षायामलौकिकप्रक्रियावाक्येऽवयवस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधकं स्यात्तदाऽनेनापि तत्रैव विकल्पो विधीयत इति वक्तव्यम्। तत्तु न सङ्गच्छते। तदानीं लुग्विषयतायास्सत्त्वेन शीभावकर्तव्यताया अभावात्। एवञ्च तत्रानुवृत्तस्य द्वन्द्व इति पदस्य समुदायपरताया अवश्यमाश्रयणीयतयाऽर्थाधिकारानुरोधादत्रापि समुदायस्यैव निषेध इति वक्तुमुचितमिति भावः। नन्वेवं सति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात्। द्वन्द्वे साहित्यस्य विशेष्यतयाऽवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादित्वाभावात्तदन्तविधिनापि विशिष्टस्य सर्वनामत्वाप्राप्तेरित्याशङ्क्य न बहुव्रीहाविति वदस्याप्युपसर्जनप्रतिषेधानुवादकत्वमेव, नाऽपूर्वत्वमित्याह। **उद्भूतावयवेति**। **द्वन्द्व इति**। इतरेतरयोग इत्यर्थः। अत एव ततो द्विवचनाद्युत्पत्तिः। इतरेतरयोगेऽपि समुदायस्य विशेष्यत्वे मानं दर्शयति। **अत एवेति**। अन्यथाऽप्रधानमुपसर्जनमिति शास्त्रान्तरप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन तादृशसमासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टस्य विग्रहे नियतविभक्तिकस्य चोपसर्जनत्वे लाभाद्द्वन्द्वे तादृशोपसर्जनत्वस्याऽभावेन ह्रस्वप्राप्तेरेवाऽभावान्निषेधवचनारम्भो व्यर्थ एव स्यादिति भावः॥

न' इति वचनमारब्धमिति दिक्। नाकजितिः। समुदायनिष्ठकुत्सा-बोधकोऽकज् नेत्यर्थः ॥

प्रथमचरम। अत्र सूत्रे 'न' इति न सम्बध्यते, प्रथमादिष्व-सम्भवात्। 'जसि' इत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारादयमपि शीभावे एव विकल्पस्तदाह—जसः कार्यं प्रतीति। तयः—'संख्याया अवयवे तयप्' इति। प्रत्यय इति। तदन्ता इत्यत्र हेतुरुक्तः। द्वितीयतृतीयौ 'द्वेस्तीयः' 'त्रेः संप्रसारणं च' इति साधू। अर्थवदिति। प्रति-पदोक्तस्येत्यपि बोद्धव्यम्। तेनानन्ते आद्युदात्तस्य 'द्वितीयाय भागाय' इत्येव, अनभावे तु स्मै भवत्येव॥

जराया। 'अष्टन' इत्यतो विभक्ताविति, 'अचिर' इत्यतो-ऽचीत्यनुवर्त्तते, तदादिविधिश्चेत्याह—अजादाविति। जरसावित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन। विभक्तौ किम्। जराया इदञ्जारम्। प्रति-

---

हेतुरुक्त इति। केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभाव इत्येवंरूप इत्यर्थः। तीयस्य ङित्सूपसंख्यानमिति वार्तिकप्रवृत्तिसूचनायाह। द्वितीयतृतीया-विति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तावपि द्वितीयाय भागायेत्यनन्ते दोषसम्भ-वादाह। प्रतिपदोक्तस्येत्यपीति। तीयप्रत्ययान्तादन्प्रत्यये यस्येति लोपे च सति तीयेत्यस्य लाक्षणिकत्वमिति भावः। अनन्त इति। अनन्तस्येति पाठ इति बालम्भट्टाः॥

जारमिति। न चात्र विभक्तिग्रहणाभावेऽजादिप्रत्ययमात्रे जरसादेश-प्राप्त्या शरत्प्रभृतिषु पठितस्य जराया जरश्चेति गणसूत्रस्य वैयर्थ्यात्तेन तद्धिते चेत्समासान्त एवेति नियमेनैवात्र दोषवारणाद्विभक्ताविति व्यर्थमेवेति वाच्यम्। गणसूत्रस्य नित्यार्थतया चारितार्थ्येन नियामकत्वासम्भवात्। नन्वर्धमात्रा-लाघवानुरोधादसुङादेश एव कुतो न कृत इत्याशङ्क्याह। प्रतिपत्तीति। अत्र न्यासे आदेशस्वरूपज्ञानाय हलन्त्यमुपदेशेऽजनुनासिक इति सूत्रद्वयस्या-

ऽपेक्षणाद्गौरवम्। यथान्यासे तु तदभावाल्लाघवमिति भावः। यत्तु द्वितीयान्त-जराशब्दस्य पदद्वित्वे अत्यादिशब्देन समासे तत औ विभक्तौ, अतिजराजरा औ इति स्थिते स्थानिवद्भावेन जराशब्दत्वाज्जरस्यतिजरसाविति रूपं भवति। असुङ्पक्षे त्वतिजराजरसाविति फलभेदस्तथान्यासः कर्तुं न शक्यत इत्यांत्त-राहाः। तन्न। द्वितीयान्तजराशब्दस्यैव द्विर्वचनस्थानित्वेन तत्र जराशब्दत्वस्या-भावेन तदादेशे द्विर्वचने तस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात्। न च द्वित्वापेक्षयाऽन्तरङ्ग-त्वात्प्रथमतः पूर्वरूपे ततो द्वित्वे द्विर्वचनस्थानिनि पूर्वान्तवद्भावेन जराशब्दत्वस्य सत्त्वात्तस्मिंस्तदतिदेष्टुं शक्यमेवेति वाच्यम्। पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टे जरा-शब्दत्वातिदेशेऽपि मान्ते तदभावेन तदादेशे द्विर्वचने तस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात्। जरा इत्यस्य स्थाने जरा इत्यादेशः, अमित्यस्याऽमित्यादेशः, जरा + अमित्यस्य स्थाने जरामित्यादेश इत्येवंरीत्याऽऽनुमानिकस्थान्यादेशभावमाश्रित्यान्तादिव-त्सूत्रस्य स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थत्वं वदतां तेषामपि मते स्वाश्वशब्दे स्वशब्दत्व-स्येव स्थान्येकदेशवृत्तिजराशब्दत्वस्य द्वितीयान्तेऽतिदेष्टुमशक्यतया तदादेशे द्विर्वचने तस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्त्वन्तादिवत्सूत्रस्य स्थानिवत्सूत्रे-णागतार्थत्वमन्तादिवत्सूत्रव्याख्यानावसरे गुरुप्रसादे निरूपितं गुरुचरणैरिति तत एवावसेयम्। यदितु द्वितीयाद्विवचनान्तजराशब्दस्य द्वित्वे तदुक्तरीत्या स्थानिवत्त्वेन पूर्वान्तवद्भावेन वा एकादेशविशिष्टे जराशब्दत्वातिदेशे तदादेशे द्विर्वचने तदतिदेष्टुं सुलभमेवेत्युच्यते, तथापि लुक्प्रवृत्तिसम्भावनाय.स्पर्धेना-ऽकृतव्यूहपरिभाषया एकादेशाप्रवृत्त्या जरा ई इत्यस्यैव द्वित्वेन तत्र जराशब्द-त्वातिदेशस्य सुतरां कर्तुमशक्यत्वात्। तत्परिभाषानङ्गीकारेप्यन्तरङ्गपरि-भाषया अनित्यत्वेनाप्रवृत्त्या परत्वाद्द्वित्वस्यैव प्रवृत्तिराश्रयणीया। अत एवै-कैकमित्यादिसिद्धिः। अन्यथा द्वित्वोत्तरं बहुव्रीहिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वादमो लुकि तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। अत एव चादेशे आकारश्रवणं तदभिमतं सिद्ध्यति। अन्यथा परादिवद्भावेन सुप्त्वादे इत्यस्य लुकि तस्य श्रवणं न स्यात्।

पत्तिलाघवाय जराया असुङ् न कृतः । पदाङ्गाधिकारे इति पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः । पदशब्दे नोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च गृह्यते इति 'येन विधिः' इत्यत्राकरे स्पष्टम् । निर्दिश्यमानस्येति । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रमावर्त्तते, आवृत्तस्य चायमर्थः—षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थाने युज्यते न प्रतीयमानमिति, तेनेदं सिद्धमिति भावः । नन्वयं जरशब्दो, न जराशब्दोऽत आह—एकदेशेति । स्थानिवत्सूत्रेणेति भावः । जरा इत्यक्तपरिमाणस्य ग्रहात् । अनेन स्थानिवुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्य' इतिपरिभाषाबाधाभावो बोद्धव्यः 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यस्य तु सञ्ज्ञासूत्रत्वात् सूत्रस्थजराशब्दे जराशब्दान्तपर इति तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्प

उत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्चेति । उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनमिष्ट केशीकामालानामित्यत्रोत्तरपदाकाङ्क्षितमध्याहारलब्धं पूर्वपदात्मकं विशेष्यमादा तदन्तविधौ पक्केष्टकचितमित्यत्र ह्रस्वः । केवलपदाधिकारे तु वसुस्रंस्विध्व तदन्तविधौ परमानडुद्भ्यामित्यत्र दत्वसिद्धिः । अङ्गाधिकारे तु सान्तमह इत्यत्र तदन्तविधौ परममहानित्यत्र दीर्घसिद्धिः । सूत्रमावर्तत इति यद्यपीको यणचीत्यादावजुपश्लिष्टस्येको यणित्युक्ताबुबारितेषु पूर्वत्र परत्र यणिधानायोगाल्लक्ष्यानुसारादन्तरङ्गत्वाच्चाभीष्टस्थानसम्बन्ध एवानिर्धारितस म्बन्धविशेषायाष्षष्ठ्यास्सम्पद्यत इत्यावृत्तिं विनैव सूत्रारम्भादेव प्रकृतपरिभा सिद्ध्यति, तथापि मन्दबुद्धिवैशद्यार्थमावृत्तिराश्रितेति बोध्यम् । षष्ठ्यन्तमित्य तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा षष्ठीप्रकृतिपरम् । उच्चार्यमाणमिति । इदमध्य हारलभ्यम् । जराशब्दत्वस्य परिच्छिन्नपरिमाणवृत्तित्वेनैकदेशविकृतन्यायेनान तुमशक्यत्वाद्यथाश्रुतं न युज्यत इत्याशयेनाह । स्थानिवदिति । अनेन जराया इत्यनेन । परिभाषाविरोध इति । तदन्तेजराशब्दबुद्धेरभावे

एवेति दिक् । निर्जरसेति । अत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वेन रुत्वं न । भत्वेन पदत्वबाधात् । सूत्रेघूत्तरस्थस्य पूर्वत्रापकर्षेवदग्रे लेखो वैचित्र्यायेति बोद्धव्यम् । पक्षे इति । जरसादेशाभावपक्षे इति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन ॥

परे तु 'विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरस्' इत्यसङ्गतम् । विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् । अत एव 'जराया' इति सूत्रे 'अजरांसि' इत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरस्'

तत्रादेशप्रवृत्तौ निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाबाध इति भावः । इदमिति । विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसादेशप्रतिपादनमित्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधे मानं दर्शयति । अत एवेति ॥

यत्तु नुम्जरसाविति वार्तिके नुम्पदं लक्षणया नुम्शिभावोभयपरम् । यद्वा नित्यत्वात्पूर्वं शिभावः । जरसादेशस्तु न नित्यः । शिभावे कृते नुमि तदप्राप्तेरिति शङ्कापरिहाराय शिभावोत्तरमपि विप्रतिषेधेन जरसः प्राप्तिरिति भाष्यकृतोक्तम्, न तु शिभावोत्तरमेव जरसित्याशयेनेति नेदं भाष्यं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे मानमित्याचार्यास्तन्न । नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेनेति वार्तिके नुम्पदस्य नुम्शिभावोभयपरत्वे नुम्जरसोस्सावकाशत्वं प्रदर्श्याजरांसीत्यत्र परत्वाज्जरसादेशस्य पूर्वं प्रवृत्तिप्रतिपादनपराग्रिमभाष्यासाङ्गत्यापत्तेः । त्वदुक्तरीत्या शिभावजरसोर्विप्रतिषेधविचारस्यैव भाष्याभिप्रेतत्वे शिभावजरसोरेव सावकाशत्वप्रदर्शनस्योचितत्वात् । शिभावस्य नित्यत्वेन प्रसक्तां प्रथमप्रवृत्तिं विघटयितु जरसादेशस्यापि नित्यत्वमुपपादयितुं तद्भाष्यं प्रवृत्तमिति तदुक्तिरपि न युक्ता । उक्तविचारमन्तरापि जरसादेशस्य क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽपि नित्यतेत्यनेन नित्यत्वस्य सिद्धतया विप्रतिषेधेन नुम्बाधकत्वोपपादनपूर्वकनित्यत्वोपपादनस्यानावश्यकत्वात् । नुमोऽनङ्जरसौ विप्रतिषेधेनेति वार्ति-

इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा त्वद्रीत्या शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमा विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्सङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'टाङसि' इतिसूत्रे कैयटेनोक्तं 'भाष्यकारः सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाष्यं, न त्वतिजरसिनाऽतिजरसादिति गौरवमुद्भावि-

कस्यानङ्विषये तस्य नुमपेक्षया पूर्वप्रवृत्तिसंपादनफलकत्वस्यैव वक्तव्यतया जरसादेशविषयेऽन्यादृशफलकत्वस्यार्धजरतीयस्यानौचित्याच्च ॥

उक्तमर्थं कैयटप्रमाणादपि द्रढयति । अत एवेति । तत्रहि भाष्यकृतानादेशोऽदादेशश्चास्त्विति लाघवमभिप्रेत्योक्तम् । कैयटश्च तद्भाष्यं व्याचक्षाण आह । अन्ये तु सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वं वदन्त अतिजरसिन अतिजरसादितिसिद्धये, इन, आच्च विहितावित्याहुः । भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेण, अतिजरादिति भाष्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवानिति, अत्रेतिभवितव्यमित्यस्य इत्येव भवितव्यमित्यर्थः । गौरवमित्यस्येकारदीर्घोच्चारणरूपमित्यादिः । अनेन कैयटग्रन्थसन्दर्भेणाऽन्येतुमतापेक्षया भाष्यकारमते सन्निपातपरिभाषाश्रयणप्रयुक्तविशेषातिरिक्तो विशेषो नास्तीति स्पष्टमेवावगम्यत इति पूर्वविप्रतिषेधो भाष्यकारस्यापीष्ट इति कैयटाशयो लभ्यत इति बोध्यम् । एवञ्चोक्तभाष्यानुगृहीतैतत्कैयटविरोधेनातिजरसस्येत्यत्राम्भावात्पूर्वं जरसः प्रवृत्तिरित्याशयको जराया इति सूत्रस्थकैयट उपेक्ष्य एवेत्यवधेयम् ॥

यत्तु नास्मात्कैयटादयमर्थो लभ्यते । वैकल्पिकत्वेन प्रथमं जरसादेशाभावे इनादेशे कृते पश्चात्प्राप्तस्य जरसः सन्निपातपरिभाषया वारणमिति तदाशयात् न चाभावोपक्रमे पश्चान्न भावपक्षादरणम् । अन्यथा शिश्वियतुरित्यादौ

तवान्' इति । भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या, तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या 'सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्' इत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । वृत्तिकारोऽप्याह—'अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति, यथा तु भाष्यं तथा नैतदिष्यते इति

द्वित्वोत्तरं विभाषा श्वेरिति सम्प्रसारणापत्तिरिति वाच्यम् । अकारनिमित्तकस्य जरसोऽभावोपक्रमेपीकारनिमित्तकस्याभावानुपक्रमात् । शिश्वियतुरित्यादौ तु श्विबुद्ध्यैव पश्चात्प्रवृत्तिविशेष इत्याचार्यास्तदनुयायिन औत्तराहाश्च वदन्ति, तदयुक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने जराया इति सूत्रेण जरसभावघटितस्य तस्य साधुत्वे बोधिते पुनः जरस्घटितस्य तस्यैव साधुत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । भावाभावयोर्विरोधात् । किञ्चाप्राप्तविभाषाणां भावमात्रबोधनफलकत्वेऽपि शब्दतो भावाभावयोरुभयोरपि तद्बोध्यत्वेन तयोर्मिथो विरोधेन परस्परासामानाधिकरण्येनैव प्रवृत्तेस्स्वीकरणीयतया प्रकृते जरसभावसामानाधिकरण्येन जरसः प्रवृत्तिर्दुर्लभैव । अत एवाघृक्षदित्यादौ वैकल्पिकेटोऽप्रवृत्तिस्सिद्धा, अन्यथा भवदुक्तदिशा च्लयवस्थायामिडभावविधानेनानिट्त्वमादाय क्सादेशप्रवृत्तौ पश्चात्पाक्षिकेडागमो दुर्वार एव स्यात् । निर्जरेणेत्यादावाकाररूपाजादिविभक्तिघटितलक्ष्यार्थमुपप्लुतशास्त्रबोधिताभावस्योपक्रमेपीकाररूपाजादिविभक्ति - घटितलक्ष्यविषयकोपप्लुतवाक्यबोधिताभावस्यानुपक्रमाच्चेन वाक्येनादेशप्रवृत्तिस्सुलभेति कथनन्तु प्रकृतेऽपि समम् । लकारसकाररूपविभिन्नवलादिघटितलक्ष्ययोरपि भेदात् । एवं क्रमिकान्वाख्यानेऽप्युभयतः पाशा रज्जुः ॥

तदभावपक्ष इति । जरसादेशाभावपक्ष इत्यर्थः । तस्येति । जरसादेशस्येत्यर्थः । जरसादेशस्याप्रवृत्तिपक्षमुपक्रम्य पुनः प्रवृत्तिपक्षाश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । स्वोक्तार्थे वृत्तिकृतोऽप्यानुकूल्यं दर्शयति । वृत्तिकारोपीति । यथा त्विति । भाष्ये त्विनातोरिकारदीर्घोच्चारणं प्रत्याख्याय नादेशोऽदा-

लक्ष्यते' इति । नपुंसकाद्वितीयैकवचनेऽपि लुग्बाधेन 'अतोऽम्' इत्यमि सन्निपातपरिभाषया जरसभावः । न च तत्र न अकारान्त-सन्निपातकृत एवाजादिः, किं तु तदभावेऽपि । एषा तु सन्निपात-लक्षणविधिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता, तत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसिति वाच्यम् । मानाभावात् । 'टाङसि' इतिसूत्रस्थेनातिजरे-णेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च । ध्वनितश्चेदं 'जराया' इति सूत्रे

देशश्च व्यवस्थापितः । यदि चैतद्रूपद्वयमिष्टं स्यात्तदा तत्र श्रवणाय तयोरावश्य-कतया तत्प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात् । अतः पूर्वविप्रतिषेधादन्तरङ्गत्वाद्वा पूर्व-मिनातोः कृतयोस्सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावादतिजरेण, अतिजरादित्येव भाव्यमिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति तदाशयः । न च जरसादेशस्य विभक्त्या-देशानाञ्च प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वस्य तुल्यत्वात्कथं तदपेक्षया तयोरन्तरङ्गत्व-मिति वाच्यम् । टाङसीत्यादीनामङ्गसंज्ञानिमित्तटादीनामिनादय इत्येवं रीत्या-ऽर्थस्य भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेनेनाद्यादेशानामुभयापेक्षत्वाभावात् । न चैवमपि विभक्तिविशेषापेक्षत्वेन तेषामपि बहिरङ्गत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तादृशबहि-रङ्गत्वस्य क्वापि भाष्येऽनाश्रयणात् । स्पष्टं चेदं टाङसीतिसूत्रे उद्योते । नन्वेवं सत्यथेह लुक्कस्मान्न भवति, अतिजरसं पश्यति जराया इति सूत्रस्थं भाष्यं विरुध्येत । तत्रान्तरङ्गानपीति न्यायेन जरसादेशं बाधित्वा प्राप्तलुकं बाधित्वाऽमि ततस्सन्निपातपरिभाषया जरसोऽप्रवृत्तौ तादृशप्रयोगस्यैवाऽभावेन तत्र लुक्शङ्काया अयुक्तत्वादित्याशङ्क्याह । नपुंसकाद्वितीयैकवचन इति । स्पष्टं चैतज्जराया इति सूत्रशेषे भाष्ये । पूर्वभाष्ये तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना यत्र तद्विघात-कविधेः प्रवृत्तियोग्यता न, तत्रैव सन्निपातपरिभाषाया प्रवृत्तिरित्यत्र तदप्रवृत्त्या भवत्येव जरसित्याशयेनैकदेशिनोक्तमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । विरोधाच्चे-ति । यदीदृशो नियमस्तत्र स्वीक्रियेत, तदाऽतिजरणेत्यादाविनादिरूपसन्निपात

भाष्ये । तत्र हि पूर्वपक्षिणा—'अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक् कस्मान्न' इति पृष्टे, परेण—'प्रथमैकवचनेऽप्यतिजरस निष्ठतं त्यत्रापि कुतो लुङ् न शङ्क्यते' इति पृष्टे, पूर्वपक्षिणा 'प्रथमैकवचन म्भावेऽत्तर-मेव जरस् । तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया न लुक्' इति विशेष उक्तः । यद्वा 'अम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्' इतिपाठभेदेन विशेष उक्तः । ततः परेण 'यद्येवम् अतिजरसम् अतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरस्' इतिद्वितीयैकवचनादौ शङ्किते, सिद्धान्तिना—इष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति । अत्र विशेषोपपादनेऽन्त्यपाठ एव युक्तः । अन्यथा लुकः प्रथमैकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैकवचनेऽपि तेन न्यायेन लुकोऽप्राप्तौ विशेषोक्तिरसङ्गतेति बोध्यम् । एवं स्त्रियां जरसादेशे कृते 'याडापः' इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विफलमेव, तेषां परत्वात् । अतिखट्वशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः ॥

लक्षणविधिं विनापि जरसादेशस्य प्रवृत्तियोग्यतायास्सत्त्वेन तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्व-चतया 'सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपगम्य'मिति कैयटग्रन्थो विरुध्येतेति भावः । उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमप्याह । ध्वनितं चेदमिति । विभक्त्यादेशानां पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं प्रवृत्तिरिति सन्निपातपरिभाषायामीदृशो नियमो नाश्रीयत इत्येतदुभयमित्यर्थः । अत्र हि भाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेत्यादिना नपुंसकाद्वितीयैक-वचने सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तिप्रतिपादनेनायमर्थस्सूचितः । पूर्व-विप्रतिषेधानाश्रयणे सन्निपातपरिभाषायां तादृशनियमाश्रयणे वा तत्परिभाषा-प्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । इत्याहुरिति ॥

यत्त्वत्राचार्यास्तदनुयायिन औत्तराहाश्च वदन्ति । वस्तुतो जरसादेश-स्सर्वविधिभ्यो बलवान् । जरसोऽवकाशो जरसा जरसे इति जराया इति सूत्रस्थ-

भाष्यप्रामाण्यात् । अन्यथा जरस इत्यत्र जरसादेशात्परत्वाद्याडाप इति यादि तदसङ्गतिः । एवं च विभक्तिरूम्बन्धिकार्यमात्रात्प्रागेव जरसिति । तन्न । अनङ्विषय इव जरस्विषयेऽपि जरसेत्येकस्मिन्नेवोदाहरणेऽवकाशप्रदर्शनस्य शैलीसिद्धतया तद्विरुद्धस्य जरस इत्यधिकपाठस्य नागेशादर्वाचीनैः प्रक्षिप्तत्वेन निश्चेतुं शक्यतया तद्बलेन जरसादेशस्य सर्वतः प्राबल्यकल्पनाया अयुक्तत्वात्॥

यदपि नपुंसकद्वितीयैकवचने तु जरसादेशो भवत्येव । अथेह लुकस्मान्न भवति, अतिजरसं पश्येतिभाष्यात् । अम्लुग्भ्यां जरसः परत्वाच्च । न च लुकस्सर्वविधिभ्यः प्राबल्यम् । बहिरङ्गलुक एव तथात्वात् । स्वमोरिति सूत्रस्थं त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकमप्यत्र मानम् । तेन भवतादित्यत्र लुकं बाधित्वा तातङिति वदन्ति । तदप्ययुक्तम् । अतिजरसं पश्येति भाष्यस्यैकदेश्युक्तितायाः प्रागुपदर्शितत्वेन तस्य तदुक्तार्थासाधकत्वात् । अम्लुग्भ्यां जरसः परत्वाच्चेति हेतूपन्यसनमपि न सम्यक् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन जरसादेशं बाधित्वा लुकि प्राप्ते, तं बाधित्वाऽतोऽमित्यमि सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेः । ‘बहिरङ्गलुक एव सर्वतः प्राबल्यम् । स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रस्थं त्यादादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकमत्र मानम् । तेन भवतादित्यत्र लुकं बाधित्वा तातङिति’ तदुक्तिरपि न युक्ता । अन्तरङ्गानपीत्यत्रापिशब्दबलेन परादिबाधकत्वस्यापि कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् । अत एवैङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थं भाष्यमप्युपपद्यते । तत्र ह्यपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्विप्रतिषेधेनेति वार्तिकस्य नया लोपलुकोर्लुगवधारणायथाऽनडुह्यत इत्यनेन प्रत्याख्यानं कृतम् । व्याख्यातं चात्र कैयटेन । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुग्बलवानित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धां नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीय इति । बहिरङ्गलुक एव सर्वतः प्राबल्यं न लुङ्मात्रस्येत्यर्थाश्रयणे तु तत्रापृक्तलोपसम्बुद्धिलोपापेक्षया लुको बहिरङ्गत्वाभावेन तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । कैयटे बहिरङ्गपदानुपादानेनापि लुङ्मा-

त्रस्य सर्वतः प्राबल्यमित्यर्थस्सूचितः । अत एव ह्यः श्वरित्याद्यव्ययेषु परमपि हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वाऽव्ययादाप्सुप इति लुक्सिद्धिः । अन्यथा हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वमाश्रित्याऽत्वसन्तस्येति दीर्घापत्तिः । अत एव च तत्कुलमित्यादौ परमपि त्यदाद्यत्वं बाधित्वाऽनेन न्यायेन लुकि तत्सिद्धिः । त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकन्त्वनावश्यकमेव, न्यायेन सिद्धेः । त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति भाष्ये काकुः । तन्न वक्तव्यमेवेत्यर्थः । हेतुस्तु प्रसिद्ध एवान्तरङ्गानपीति न्यायरूप इति तदाशयः । स्पष्टं चेदमुद्योते । तद्भाष्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वन्तु न युक्तम् । एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थनिरुक्तभाष्यविरोधापत्तेः । भवतादिति रूपसिद्धिस्तु अन्तरङ्गानपीति न्यायस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनाऽसार्वत्रिकत्वादप्रवृत्तौ लुकं बाधित्वा परत्वात्तातङि बोध्या । स्पष्टं चेदं तिङन्तशेखरे । बहिरङ्गलुक एव सर्वतः प्राबल्यं वदतस्त्वन्मतेऽपि तातङोऽनैमित्तिकत्वेन लुगपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाल्लुग्वारणायैषैव गतिराश्रयणीया ॥

यदपि यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरसिति भाष्यं प्रथमैकवचनादिविषयकमिति तैरुक्तम्, तदपि न । अथेह लुकस्मान्न भवति । अतिजरसं पश्येति द्वितीयैकवचने लुकि पूर्वपक्षिणा शङ्किते ततः परेणैकदेशिना प्रथमैकवचनमपि कुतो नोदाह्रियते । अतिजरसं तिष्ठतीति शङ्किते ततः पूर्वपक्षिणा तत्र द्वितीयैकवचनापेक्षया विशेष उपपादितेऽनन्तरं प्रवृत्तो यद्येवमित्यादिग्रन्थः परस्य पूर्वपक्षिणं प्रतीति स्वरसतः प्रतीयत इति तस्य तदुदाहृतद्वितीयैकवचनविषयताया एवोचितत्वात् । स्पष्टं चेदं जराया इतिसूत्रे उद्योते ॥

यच्चोक्तं द्वितीयैकवचनापेक्षया प्रथमैकवचने विशेषप्रतिपादनपरमम्भात्रे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरसिति नव्योक्तपाठान्तरं भाष्यपुस्तकेषु क्वापि नोपलभ्यत इति । तन्न । तत्पाठस्याधुनिकपुस्तकेष्वनुपलम्भेऽप्यतिचिरन्तनपुस्तकेषूपलम्भस्यानन्तस्योद्योते स्पष्टमुक्तत्वात् । नाप्यत्र पाठे पूर्वग्रन्थासङ्गतिः ।

तथाहि सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना यत्र तद्विघातकविधेः प्रवृत्तियोग्यता न, तत्रैव सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति विशेषानङ्गीकारेण द्वितीयैकवचने तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या जरस् भवत्येवेत्याशयेनातिजरसं पश्येत्यत्र लुकस्यात्र भवतीति पूर्वपक्षिणा शङ्कितम् । ततः परेणैकदेशिना तत्परिभाषायां तदभिप्रेतविशेषाज्ञानेन द्वितीयैकवचन इव प्रथमैकवचनेऽपि सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्त्या जरसः प्रवृत्तिं स्वीकृत्यातिजरसं तिष्ठतीत्यत्रापि कुतो न शङ्क्यत इति शङ्कितम् । ततश्च पूर्वपक्षिणा सन्निपातपरिभाषायां स्वाभिप्रेत निरुक्तविशेषमाश्रित्य द्वितीयैकवचनापेक्षया प्रथमैकवचने सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्राप्तिरूपो विशेषो दर्शितः । ततश्च परेणैकदेशिना सन्निपातपरिभाषायां तादृशविशेषाश्रयणे मानाभावः । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरटाङसीति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्याशयेन यदि प्रथमैकवचनेऽनेन न्यायेन जरस् न स्यात्तदा त्वदुक्तद्वितीयैकवचनेऽपि तन्न स्यादिति शङ्कितम् । ततस्सिद्धान्तिना 'गोनर्दीय आह' इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं भवति, अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमित्युक्तम् । एवञ्च प्रथमैकवचन इव द्वितीयैकवचनेऽपि जरसभाव इष्ट एव । अत एव माधारण्येनैवातिजरमिति भवितव्यमिति भगवतोक्तमिति प्रतीयते । अस्त्यत्र विशेष इति भाष्यस्य द्वितीयैकवचनापेक्षया प्रथमैकवचने सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तिरूपो विशेष इत्यर्थः । एवञ्चात्र पाठे तद्भाष्यं पूर्वोक्तरीत्या स्वरसत एवोपपद्यते । किञ्चास्त्यत्र विशेषः । नात्राकृतेऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति, किं कारणमचीत्युच्यत इत्यनन्तरं यदा चाम्भावः कृतस्तदा जरस् न प्राप्नोति । सन्निपातेत्यादिपाठ एव भाष्यकारशैलीमनुसृत्यात्यन्तं स्वारस्यमधिरोहति । किञ्चात्रैव पाठे यद्येवमित्याद्युत्तरभाष्यमपि स्वरसत उपपद्यते । अन्यथा सन्निपातपरिभाषयाऽमो लुग्वारणपरस्य तद्भाष्यस्यानन्तरं 'यद्येवमतिजरसमित्यत्र न प्राप्नोति जरसिति जरसप्राप्तिशङ्कापरं भाष्यं नात्यन्तं

स्वारस्यमधिरोहेत् । एवं च विशेषप्रतिपादनपरे आधुनिकपुस्तकेषूपलभ्यमाने पाठेऽयुक्ततया उपाध्यायैरुपदर्शितत्वेन चिरन्तनपुस्तकेषूपलभ्यमानपाठस्य निरुक्तरीत्याऽत्यन्तं स्वरसत उपपन्नत्वेन च विशेषप्रतिपादने स एव पाठो युक्त इति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

एतेनायं पाठः पूर्वग्रन्थासङ्गतः । अतिजरसं तिष्ठतीत्यत्र लुकुतो न शङ्कित इति तटस्थेन शङ्किते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्त्योक्तरूपमेव दुर्घटमिति समाधानस्य पाठान्तरकल्पनया भवदभिप्रेतस्य प्रतिपादनायास्त्यत्र विशेष इत्युक्त्यसङ्गतेः । तथोक्त्या ह्यतिजरसं तिष्ठतीति रूपं स्वीकृत्य विशेषमात्रमभिधित्सितमिति प्रतीयत इत्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

यदप्याद्यपाठस्याऽयुक्तत्वपरिहाराय, 'किं कारणमचीत्युच्यत' इत्यन्त एव ग्रन्थो विशेषप्रतिपादनपरः । 'यदा च जरस्भाव' इत्याद्यग्रिमभाष्यन्तु द्वितीयैकवचने लुग्वारणपरम् । तस्यायमाशयः । अतोमित्यम्प्रवृत्तिं विना न जरस्भावः । सोर्हल्ङ्यादित्वात् । अम्भावे तु न लुक् । अमा बाधितत्वात् । अमा बाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तौ ज्ञानमित्यत्रापि तदापत्तिः । न च जरसादेशार्थं सोरम्विधानम् । अकारादेशविधानेनैव सिद्धावम्विधानवैयर्थ्यादित्याचार्यास्तदयुक्तम् । यदा च जरस्भाव इत्यादिसन्निपातेत्यन्तग्रन्थस्य विशेषप्रतिपादनपरतया कैयटादिभिर्योजितत्वेनान्यथा व्याख्याने दृढतरमानाभावेन चायुक्तत्वात् । किञ्च तथा योजनमप्यसम्भवदुक्तिकम् । तथा हि । ज्ञानमित्यादिलक्ष्यविषयकतयोपप्लुताम्विधायकशास्त्राणां लुकि वैयर्थ्यसम्भावनया लुकोऽप्रवृत्तावप्यातिजरसमित्येतल्लक्ष्यविषयकतयोपप्लुतशास्त्रस्य जरसादेशसम्पादकतया चारितार्थ्येन वैयर्थ्यसम्भावनाभावात्तत्र लुको दुर्वारत्वात् । न च तावन्मात्रफलकत्वेऽकारविधानेनैव सिद्धेऽम्विधानं व्यर्थमित्यस्त्येव वैयर्थ्यसम्भावनमिति वाच्यम् । ज्ञानमित्यादौ मकारश्रवणाय सङ्ग्राहकवाक्ये मकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यात् ।

परे तु—जरसादेशाद् विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन । तेन जराणामित्यादावामि पूर्वं नुटि जरसोऽभाव एव । एवं च 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्राऽकारप्रश्लेषे न फलं, नापि मानम् । अत एव 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' इतिवज्जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वार्त्तिककृता नाऽऽरब्ध इत्याहुः ॥

न चैतद्विषये स्वातन्त्र्येणाम्विधायकं वाक्यमस्ति । यत्राकारविधानेनैव सिद्धु इत्यादिभवदुक्तकल्पना कर्तुं शक्येत । उपप्लुतवाक्ये मकारस्तु सङ्ग्राहकवाक्यानुसरणाय चरितार्थतया नापूर्वार्थं कल्पयितुमीष्टे । एवञ्च न्यायसिद्धपरिभाषासाध्यफलनिर्वाहायेदृशकुकल्पनाऽऽश्रयणीयेति भाष्याशयवर्णनं नागेशग्रन्थखण्डनाग्रहग्रस्तेभ्य एव रोचते, नान्येभ्य इत्यवधेयम् ॥

यदपि यथेशमित्यादिग्रन्थो न तावत्पूर्वपक्षिणः । तेन जरसादेशमङ्गीकृत्यैव लुक आपादनात् । नापि तटस्थस्य, इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतमित्यग्रिमभाष्यासङ्गतेः अतिजरसैरित्युपन्यासासङ्गतेश्च । नापि सिद्धान्तिनः, तेन जरसादेशाभावप्रतिपादनद्वारोक्तरूपस्यैव खण्डनीयतयाऽतिजरसमिति न प्राप्नोतीत्यनिष्टापादनासङ्गतेरित्याचार्यास्तत्र । दत्तोत्तरत्वात् ॥

न केवलं विभक्त्यादेशानामेव पूर्वं प्रवृत्तिः, किन्तु विभक्तिसम्बधिकार्यमात्रं जरसादेशात्पूर्वं प्रवर्तत इत्याशयेनाह । **परे त्विति । अत एवेति ।** जरसादेशाद्विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रस्य पूर्वं प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । **नारब्ध इति ।** अन्यथा जरसादेशोत्तरं स्थानिवत्त्वेन प्राप्तस्य याडादेर्वारणाय सोऽपि वक्तव्य एव स्यात् । मम तु जरसादेशात्पूर्वं विभक्तिकार्येषु कृतेषु क्वचित्सान्निपातपरिभाषया क्वचिदजादिविभक्तिपरत्वाभावेन च जरस् न भवत्येवेति स नावश्यक इति भावः ॥

परिभाषाया अनित्यत्वमिति । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणम्, एसि कर्तव्ये ऐस्करणञ्च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमानः । षष्ठ्येकवचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशाविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः । एतच्च भाष्येति । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः, 'इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतमतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्' इति 'जराया' इतिसूत्रस्थभाष्येति चार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

पद्दन्नो ॥ आदेशैः स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते इत्याह—पाददन्तेति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुव-

---

यत्त्विदमयुक्तम् । अदीर्घपदेन दीर्घभिन्नजरसोऽपि ग्रहणात् । दीर्घभिन्नस्य ह्रस्वस्यैव ग्रहणे तु चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपयाडागमाद्यापत्तिरित्याचार्यास्तत्र । ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इत्यस्य ङ्याप्स्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदित्यर्थेन जरसादेशस्य दीर्घभिन्नादेशत्वेऽपि ङ्याप्स्थानिकत्वाऽभावेन तन्निषेधाप्राप्तेः ॥

नन्विनातोरिकारदीर्घोच्चारणस्य प्रत्याख्यातत्वेऽप्येसि कर्तव्ये ऐस्करणमेव तदुक्तार्थे मानं स्यादित्याशङ्क्य भाष्यान्तरविरोधमप्याह । इष्टमेवैतदित्यादिना । एवञ्च तृतीयाबहुवचने सन्निपातपरिभाषया जरसभावस्यैव भाष्याभिप्रेतत्वेन तद्विरोधादनित्यत्वाश्रयणं न युक्तमिति भावः । एसि कर्तव्ये ऐस्करणन्तु छन्दसि नद्यैरित्याद्यर्थमिति बोध्यम् ॥

स्वानुरूपा इति । यथा शिवादिपठितविश्रवणरवणशब्दाभ्यामर्थतो वर्णतश्चानुरूपः स्थानी विश्रवश्शब्द आक्षिप्यते, एवं पदाद्यादेशैर्वर्णतोऽर्थतश्चानुरूपास्स्थानिन आक्षिप्यन्त इति भावः । वर्णत इत्युक्तेः श्रवणशब्दस्य न पदा-

र्त्तते। अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये 'आस्ये तुल्यः' 'पादेनो पहतं' 'मासेन पूर्वाय' इत्यादिप्रयोगाः, 'हृदयस्य प्रिय' इति सौत्रप्रयोगश्चोपपन्ना भवन्ति। 'ये च तद्धिते' इति सूत्रस्थे 'वा

देशः। न चास्य वैकल्पिकत्वाच्चरणादेरादेशत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम्। तथासति चरणशब्दस्य नपुंसकस्यापि सत्त्वेन तस्यादेशे पन्दीत्यापत्तेः। अत एवाऽम्भश्शब्दस्य नोदन्नादेशः। तथासत्युद्राकृतमित्यत्रौजस्सहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्यनेनाऽलुगापत्तिः। अत एव च मुखशब्दस्य नासन्नादेशोऽपि। तथा सति तस्य मुखं स्वाङ्गमिति बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वे गौरास्न इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिः। अर्थत इत्युक्तेः श्लोकपादार्थकस्य पादशब्दस्य न पदादेश इति बोध्यम्। इदं स्थानेन्तरतम इत्यत्र सप्तम्यन्तपाठमाश्रित्य व्याकुर्वतो मूलकारस्य मतेन। सिद्धान्तभूते प्रथमान्तपाठे तु तस्य विसदृशादेशव्यावर्तकतया प्रकृते स्थानिविशेषलाभो दुर्वच एव। अत एवैच तद्धित इति सूत्रे 'शिरसो ग्रहणं कर्तव्यमि'त्युक्तम्। अन्यथा तत्राप्यादेशेन शब्दतोऽर्थतश्च स्वानुरूपस्य स्थानिनः शिरश्शब्दस्याक्षेपेण सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव 'शीर्षंश्छन्दसी'ति सूत्रे शीर्षन्नित्यस्य प्रकृत्यन्तरत्वकथनमपि सङ्गच्छते। एवं चास्य सिद्धान्ते प्रयोगनियामकत्वमेव, न तु स्थान्यादेशभावबोधकत्वम्। विश्रवणरवणावप्यण्विषये प्रकृत्यन्तरावेव। स्पष्टं चेदं हरदत्तग्रन्थे। स्थानेन्तरतम इत्यत्रार्थत आन्तर्यस्य पद्दन्नित्येतदुदाहरणपरः परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थोऽपि सप्तम्यन्तपाठानुसारेणैव। सिद्धान्ते तु तत्रार्थत आन्तर्यग्रहणस्य तृज्वत्क्रोष्टुरित्युदाहरणम्। तस्यापि प्रयोगनियामकत्वे तु दारदवृन्दारिका, वातण्ड्ययुवतिरित्यादीन्युदाहरणानि परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयानि। भाष्य इति। जातावेकवचनम्। उपपन्ना भवन्तीति। अन्यथाऽऽदेशानां नित्यत्वेन तत्प्रयोगाणामनुपपत्तिस्स्पष्टैव। ननु यद्यन्यतरस्यामिति पदस्यात्रानुवृत्ति-

केशेषु' इतिवार्त्तिके वाग्रहणन्तु तत्र सूत्रे वाग्रहणासम्बन्धबोधकम्। यद्यपि निशाशब्दस्य निश्शब्दप्रकृतिकत्वेन भागुरिमतासिद्धतयाऽपो वैकल्पिकत्वेन च वाक् वाचेत्युभयवन्निशिनिशयोः सूत्रे निश्ग्रहणं विनापि सिद्धिः, तथापि सुटि हलन्तस्यासाधुत्वबोधनायात्र ग्रहणमिति वृत्त्यनुसारिणः॥

परे तु 'अनुदात्तस्य' इतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वं नास्ति। अत एव 'शीर्षंश्छन्दसि' इति सूत्रे 'शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्। आदेशत्वे हि छन्दसि शिरश्शब्दस्य प्रयोगो न स्यात्' इत्युक्तं भाष्ये। अन्यथा विकल्पानुवृत्त्याऽऽदेशत्वेऽपि दोषाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। 'ये च तद्धिते' इत्यत्र चादेशत्वाय शिरसो

स्स्याच्चदा भाष्ये 'ये च तद्धित' इति सूत्रेपि तत्सम्बन्धस्स्यात्। तथा च केशेष्वपि विकल्पस्य सिद्धतया वार्तिकं व्यर्थम्। यदि तु सूत्रस्य केशरूपार्थमात्रविषयकतां बोधयितुं वार्तिकमिति मन्यते तदा वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। ये च तद्धित इत्यादि। वाग्रहणेति। वाऽर्थकान्यतरस्यांग्रहणेत्यर्थः। निश्निशयोरिति। अनयोश्शब्दपरत्वेन विभिन्नार्थत्वान्न विरूपाणामपीत्यनेनैकशेषः। वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन सूचितामरुचिन्दर्शयन् सिद्धान्तमाह। परे त्विति। अन्यथेति। अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वाङ्गीकार इत्यर्थः। न च छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनादेशत्वेऽपि दोषाभावात्तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेति वाच्यम्। तस्यागतिकगतित्वात्। स्पष्टं चेदमुद्योते। अन्यतरस्यामित्यस्यास्वरितत्वे मानान्तरमाह। शिरसो ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तमिति। अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वाङ्गीकारे तत्रापि तत्सम्बन्धस्य दुर्वारत्वेनादेशत्वप्रकृत्यन्तरत्वयो रूपे विशेषाभावेनास्यादेशत्वसम्पादनाय वार्तिकारम्भो विफल एव स्यादिति भावः। आचार्यास्त्वन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तौ-

ग्रहण कर्त्तव्यमित्युक्तं, 'वा केशेषु' इति च वक्तव्यमित्युक्तम्। तस्मात् शसादिविषयाणि प्रकृत्यन्तराण्येव पदादयः। एवं मांस्पृत्स्न-वोऽपि। अत एव नस्पृतोः स्थानिवद्भावादाबन्तत्वमादाय नसां पृतामित्यादौ न नुडादिः। 'नासिकाया नस् यत्तस्क्षुद्रेषु' इति वार्त्तिके आदेशत्वमेव। नासिकाया इत्युक्तेः। अत एव तद्विषये 'नासिकाक्षुद्र' इत्यादि न। अत एव पदादिषु, 'मांस्पृत्स्नूनामुप-संख्यानम्' इतिवार्त्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः॥

भाष्यविरोधं प्रदर्श्यादेशैस्स्वानुरूपास्स्थानिन आक्षिप्यन्त इत्यत्रापि तद्दर्शयति। शिरसो ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तमितीत्यवतारयन्ति। तत्तु नात्यन्तं ग्रन्थस्वारस्यं पुष्णातीत्यवधेयम्। अत्रैव मानान्तरमाह। वा केशेष्विति। यद्यन्यतरस्या-मित्यस्याऽत्रानुवृत्तिः स्यात्तदा मध्ये ये च तद्धित इति सूत्रेऽपि तत्सम्बन्ध-स्स्यात्। एवञ्च यादौ तद्धिते परे सामान्यत आदेशस्य वैकल्पिकत्वेन शीर्षण्य-श्शिरस्याः केशा इति रूपद्वयस्य सिद्धतया तदर्थं वार्तिकारम्भो विफल एवेति भावः। तत्सामर्थ्येन तत्र सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणाननुवृत्तेरुत्तरत्र मण्डूकानुवृत्तेश्च कल्पनापेक्षया सर्वथा तस्याऽस्वरितत्वकल्पनैव न्याय्येति बोध्यम्। तस्मा-दिति। अन्यतरस्यामित्यस्याननुवृत्तेरित्यर्थः। प्रकृत्यन्तराण्येवेति। अत एव पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगाणां नानुपपत्तिरिति भावः। अत एवेति। आदेशत्वा-भावादेवेत्यर्थः। न नुडादिरिति। ह्रस्वनद्याप इत्यत्राऽकारप्रश्लेषानावश्यक-तायाः प्रागुपदर्शितत्वेन न तेनात्र निर्वाह इति भावः। अत एवेति। एषां प्रकृत्यन्तरत्वादेवेत्यर्थः। स्थानिनिर्देश इति। इदमुपलक्षणमुपसंख्यान-स्यापि। यद्येषामादेशत्वमेवाऽभिमतं स्यात्तदा पद्दन्नितिसूत्रे वार्तिककारः 'मांस-पृतनासानूना'मित्येवंरीत्या स्थानिनिर्देशघटितमेव वार्तिकं कुर्यात्। तथा पदा-दीनामदेशत्वाय 'ये च तद्धित' इति सूत्र इव पादादीनां चेति वक्तव्य-

---

मित्युपसंख्यानं कुर्यादिति भावः। स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठदूषणा-वसरे, एतत्फलान्यथासिद्धचकरणेन चैषां प्रकृत्यन्तरत्वं ध्वनितमित्यवधेयम्॥

भट्टास्तु पादादीनामादेशत्वमेव। तस्य न्यायप्राप्तत्वात्। अत एव शीर्षंश्छन्दसीति सूत्रे भाष्ये शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमादेशो मा विज्ञायी-त्युक्तम्। ये च तद्धित इति सूत्रस्थं भाष्यं त्वर्थाधिकारप्राप्तातिप्रसङ्गभङ्गायेति नाऽस्माकं प्रतिकूलम्। वा केशेष्वित्यतो वेति सम्बध्यते। तेन हृदयस्येत्यादे-र्नाऽसङ्गतिः। वार्तिकस्थपदस्याऽप्यनुवृत्तिस्सूत्रे क्व दृष्टेति चेद्वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इणष्ष इत्यनयोः पश्य। अत एव शीर्षंश्छन्दसीति सूत्र इव पद्दन्निति सूत्रे प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम्। तेन ह्यत्र सूत्रे, आदेशत्वप्रकृत्यन्तरत्वयोः फलाविशेषो ध्वनितः। विकल्पासम्बन्धे तु विशेषस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिस्स्पष्टै-वेति वदन्ति। तदयुक्तम्। शीर्षंश्छन्दसीति सूत्रे स्थानिनिर्देशाभावेन सिद्धान्त-भूते स्थानेऽन्तरतम इति प्रथमान्तपाठे स्थानिविशेषस्याक्षेप्तुमशक्यतया चाऽदे-शत्वस्य दुर्वचत्वेन प्रकृत्यन्तरमेव छन्दोविषयं तदित्याशयेन प्रवृत्तस्य 'शीर्ष-श्छन्दसि प्रकृत्यन्तरं' द्रष्टव्यमिति भाष्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदनन्तरं प्रवृत्तस्य 'किं प्रयोजनं, आदेशप्रतिषेधार्थम्, आदेशो मा विज्ञायीत्यादिभाष्य-स्य सप्तम्यन्तपाठानुसार्येकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरत्वेन तद्भाष्यस्य तदुक्तार्था-साधकत्वात्। शीर्षंश्छन्दसीत्यत्र प्रकृत्यन्तरत्वस्योक्तत्वेन तुल्यन्यायादत्राऽपि तस्योक्तप्रायत्वेनाऽत्र सूत्रे प्रकृत्यन्तरत्वाकथनमपि न तदुक्तार्थसाधकम्। वा केशेष्वित्यतो वाग्रहणानुवृत्तिकथनमपि न समञ्जसम्। सोऽपदादावित्यत्रो-पसंख्यातवार्तिकगणस्याऽत्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयमिण उत्तरस्य विसर्ग-स्थानिकस्य सस्याऽनेन षत्वमिति भाष्योक्तपक्षान्तरेण फलैक्यायोत्तरसूत्रस्यापि शेषत्वमिति तात्पर्यकल्पनयोत्तरसूत्रे सम्बन्धाङ्गीकारेऽपि वार्तिकस्थपदानामुत्त-रत्रानुवृत्तेरयुक्तत्वात्। करिष्यमाणवार्तिकस्थपदानुवृत्तितात्पर्येण सूत्रकृता सूत्रं

प्रत्याहार इति। व्याख्यानादौटष्टकारेणेति भावः। अक्लीब-स्येति। पर्युदासपरतयाऽप्यस्य भाष्ये व्याख्यानात् लघुत्वाचेति

प्रणीतमित्यर्थकथनस्याऽनुचितत्वात्। किञ्च वैयाकरणाख्यायामित्यत्रापि न वार्तिकस्थपदानुवृत्तिः। भाष्यवृत्त्यादिष्वात्मनश्च पूरण इत्यस्य सूत्रत्वेनैव पाठस्यो-पलभ्यमानत्वात्। यदित्वा 'ज्ञायिनि च,आत्मनश्च पूरणे,आत्मनश्च पूरणउपसंख्या-नं कर्तव्यमिति भाष्यस्यास्वारस्येन तस्य वार्तिकत्वमेवेत्युच्यते तदापि न दोषः। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः परस्य चेत्येकमेव सूत्रं पठित्वा चेन परप्रतिद्वन्द्वि-तयाऽत्मन्शब्दस्य ग्रहणात्। स्पष्टं चेदमलुक्प्रकरणे शेखरोद्योतयोः। तत्र शेखरे वार्तिकस्थात्मन इत्यस्याऽनुवृत्तिप्रतिपादनन्तु न स्वाभिमतम्। अत एव तत्र यद्वेत्यादिना पूर्वोक्त एव परिहारो दर्शितः। उद्योते च स एव दर्शितो नानुवृत्तिः। किञ्च वा केशेष्वित्यतो वाग्रहणानुवृत्तौ मध्येऽपि शीर्ष इत्यत्रापि तत्सम्बन्धस्य दुर्वारत्वेनातिप्रसङ्गो दुर्वार एव। किञ्च वार्तिकस्थ-पदानामुत्तरत्रानुवृत्तिस्वीकारे 'षाद्यअश्चाप् वाच्य'इत्यतो यत्र इत्यनुवृत्त्या 'अवटाच्चेत्युक्तावप्यवटशब्दप्रकृतिकयञन्ताचाव् भवतीत्यर्थेनाऽवट्यायनीति-रूपसिद्धौ, आवट्याच्चेति गुरुन्यासो व्यर्थ एव स्यादित्यलं सूत्रभाष्यविरुद्धकल्प-नया नागेशवचनखण्डनप्रयासेन। किञ्चाऽस्य मतस्य स्वाऽनभिप्रेतत्वं ध्वन-यितुं 'स्थानेऽन्तरतम इतिपाठदूषणावसरे एतत्फलान्यथासिद्ध्यकरणात् प्रकृत्यन्त-रत्वमेषां ध्वनितं भाष्य इत्यपि बोध्य'मित्युक्तमग्रे आहुरिति प्रतीके भट्टैः॥

मूले प्रत्याहार इति। न त्वागमः स्वादिष्विति सूत्रेऽसर्वनामस्था-नग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। व्याख्यानादिति। औटष्टकारोच्चारणसामर्थ्य-मूलकादित्यर्थः। यद्वान्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येतिसंज्ञेत्येवंरूपेणादिरन्त्येनेत्यत्र व्या-ख्यानादित्यर्थः। रप्रत्याहारोऽपि यदीष्यते तदाऽकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञा-सामर्थ्यात्सम्पादयितुं शक्यत इति भावः। अक्लीबस्येति। नपुंसकभिन्नसम्ब-

भावः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानेऽत एव ज्ञापकात्केषां चिदसमर्थ-समासानां साधुत्वं बोद्धयम्। स्वादिषु॥ सुरत्र प्रथमैकवचनम्। आदिशब्देन कबन्तानां ग्रहणं, व्याख्यानात्, तदाह—कप्प्रत्ययाव-धीति। तदन्तेष्वित्यर्थः। यचि भम्। समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वान्न टच्। यचीत्यनेन स्वादेर्विशेषणात्तदादिविधिः। असर्वनामेति। तेन सुपादावित्यादौ पादः पन्न। भसञ्ज्ञा पदत्वकार्यप्रतिबन्धरूपेऽश्रा-श्रीयेऽपि कार्ये भवति, न पदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्॥

न्धिस्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानीति सूत्रार्थः। एतेनानन्तर इति शेषपूरणेन व्याचक्षाणा औत्तराहाः परास्ताः॥

प्रथमैकवचनमिति। न तु सप्तमीबहुवचनम्। अत एवाऽसर्वनाम-स्थान इति चरितार्थमिति भावः। व्याख्यानादिति। सूत्रोपात्तानामेव ग्रहणस्याभिप्रेतत्वे सुप्स्वित्येव वक्तव्ये आदिग्रहणरूपादित्यर्थः। आदिग्रहणाद-धिकग्रहणे विनिगमनाविरहात्कबन्तानां ग्रहणं सिद्ध्यतीत्याशयेनाह। तदन्ते-ष्विति॥

न टजिति। इतरेतरयोगे सौत्रत्वादेकवचनमिति नोक्तम्। समासान्त-विधेरनित्यतायाः क्लृप्तत्वात्। तेनेति। असर्वनामस्थान इत्यस्यात्र सूत्रे सम्बन्धेनेत्यर्थः। नन्वेवमपि संज्ञायाः कार्यार्थत्वाद्दतः दतेत्यादौ भसंज्ञाप्रयुक्त-कार्याभावेन तस्याप्रवृत्तौ पूर्वसूत्रेण पदसंज्ञायां जश्त्वापत्तिरत आह। भसंज्ञेति। भाष्यप्रामाण्यादिति। तत्र हि वेतस्वानित्यत्र ड्मतुपि टिलोपे स्वादि-ष्विति पदत्वाज्जश्त्वमाशङ्क्य भत्वेन समाहितम्। तत्र च भसंज्ञाया रुत्वप्रति-बन्धातिरिक्तं न किञ्चित्कार्यमस्ति। एवं च दत इत्यादौ पदत्वप्रतिबन्धद्वारा जश्त्वाभावसम्पादनाय भसंज्ञा प्रवर्तत एवेति न दोष इति भावः॥

आकडारा ॥ 'प्राक्कडारात्' इति नावधिः, तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्, समावेशार्थं हि तदित्याह—कडारा इत्यादि व्याप्त्यर्थका-ऽङ 'आचार्यात्' इति वक्तुं युक्तम् । एकैवेति । संख्यावाचै-कशब्दोपादानादवधारणं संपद्यत इति भावः । या परेति । द्वयोः सावकाशयोः परा । निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः । आभ्यामेव बा-

---

युक्तमिति । तदुत्तरं संज्ञाविधायकानामभावेन मर्यादार्थकाङा आकडा-रादित्युक्तेरनुपयोगादिति भावः । यद्यपि यथाश्रुतन्यासापेक्षयाऽत्र न्यासे मात्रा-लाघवस्य सत्त्वेऽपि पदगौरवमस्त्येवेति नानयोर्विशेषः, तथापि यथान्यासे कडारा-कर्मधारय इत्यस्यैवावधित्वं नान्यस्येत्यत्रार्थे मानान्तरानुसन्धानं कार्यमत्र न्या-तु तन्नेति लाघवमित्याशयः । अवधारणं सम्पद्यत इति । यदि संज्ञाद्व-प्रवृत्तावप्येकत्वस्य प्रत्येकवृत्तितया एका संज्ञा जातैवेत्युच्यते, तदा तदुपादा-व्यर्थं स्यादतस्तदुपादानेनाऽवधारणलाभ इति भावः ॥

यत्त्वत्राचार्याः । वस्तुतस्तु दीक्षितो नव्यश्च द्वावपि स्थूलदृश्वानौ केवलार्थैकशब्दस्यैवात्र ग्रहणात् । कैवल्यं हि सजातीयसंज्ञान्तराऽसमाना-कृतत्वम् । एकाकी तिष्ठतीत्यादौ तथा प्रतीतेरित्याहुः । तन्न । अन्यत्र संज्ञा-समावेशानियमार्थं वचनम् । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादाकडारादा-संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण य-न सिद्ध्यतीति नियमार्थं सूत्रमिति प्रकृतसूत्रस्थभाष्येणात्रैकशब्दस्य संख्यावाच-त्वस्यैव लाभात् ॥

परेति । धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वादपादानसंज्ञां बाधित्वा करणसं-भवतीति भावः । निरवकाशत्व इति । यथा पदसंज्ञाबाधिका भसंज्ञा । न-परत्वानवकाशत्वाभ्यामेव बाधसिद्धावेतत्सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । आभ्या-

सिद्धिस्तु न । अन्यत्र तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञादीनां समावे-शदर्शनेन विरोधाभावाद् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः । लौकिकस्य तक्रकौ-ण्डिन्यन्यायस्यापि लोके सञ्ज्ञाविषयेऽदर्शनेन शास्त्रेऽपि संज्ञावि-षयेऽप्रवृत्तेश्च । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः । परोदाहरणं तु 'अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते' इत्याद्याकरे स्पष्टम् । विरो-

---

मेवेति । परत्वानवकाशत्वाभ्यामेवेत्यर्थः । अन्यत्र = आकडारीयसंज्ञाभिन्ने । अदर्शनेनेति । लोके ग्रामवाराणसीसंज्ञयोः कृष्णवृष्ण्यादिसंज्ञयोश्च बाध्यबाधक-भावादर्शनेनेत्यर्थः । सूत्रारम्भेऽप्येकेत्युक्तेः परैव कुतस्स्यादित्याशङ्क्याह । विरोधाद्यभावेनेति ॥

अयम्भावः । एकस्य स्थानिनः कार्यद्वययोगकृतासम्भवरूपे केवला-सम्भवरूपे च विप्रतिषेधे विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिः । यथा वृक्षेभ्य इत्यत्र दीर्घत्वयोश्शिष्टादित्यादौ तातङ्ङभावयोश्च युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्या-सम्भवः । संज्ञयोस्त्वाकडारसूत्रारम्भेऽपि तादृशविरोधाभावेन न तद्विषये विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिः, किन्तु संज्ञयोरनेन सहानवस्थाने बोधिते का वा संज्ञा प्रवर्तेत इति व्यवस्थाकाङ्क्षायां विरोधसद्भावे वृक्षेभ्य इत्यादौ परत्वा-दुर्बलवत्त्वस्य दृष्टतया तेनैवाकडारीयेष्वपि व्यवस्था इति । यद्वा असतो विरोधस्य शास्त्रसहस्रेणाऽपि बोधयितुमशक्यतयाऽस्य सूत्रस्य विरोधातिदेश-तात्पर्यकत्वस्य वक्तव्यतया वास्तविकविरोध एव विप्रतिषेधादिशास्त्रप्रवृत्तिरित्या-शयेनाऽयं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यपि वक्तुं शक्यम् । यदि त्वविशेषात्सहानवस्थान-लक्षणे आतिदेशिकेऽपि वा विरोधे विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिरित्यभ्युपेयते, तदाऽनेन सूत्रेणाऽकडारीयसंज्ञानां तादृशविरोधस्य बोधितत्वेन तेनैव सूत्रा-रम्भे व्यवस्था । अत एवोद्योते अरुचिबोधककेचित्त्वित्यादिनाऽयमर्थः प्रति-पादित इत्यवधेयम् ॥

एतेन चिन्त्यमिदम् । आकडारादेका संज्ञेत्यनेन निरुक्तसमानोद्देश्यता-

धाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयाऽत्रापि तेन व्यवस्था । अपादानादिसञ्ज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः । भपदसंज्ञयोः समावेशे तु राज्ञ

वच्छेदककसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्याभावस्य निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदकक संज्ञायां बोधनेन विप्रतिषेधस्य सत्त्वेन विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वाराणसेयोक्तमपास्तम् ॥

पर्यायापत्तिरिति । यथा दिवः कर्म चेत्यत्र चशब्देन कर्मत्वकरणत्वयोस्समावेशेऽक्षान्दीव्यतीत्यत्र तत्कार्ययोर्द्वितीयातृतीययोः पर्यायेण प्रवृत्तिः, एवमाकडारसूत्राभावे धनुषा विध्यतीत्यत्र करणत्वापादानत्वयोस्समावेशे तत्कार्ययोस्तृतीयापञ्चम्योः पर्यायापत्तिरिति भावः ॥

नन्विदमयुक्तम् । दिवः कर्म चेत्यत्र चशब्देन संज्ञयोस्समावेशेऽपि तत्कार्ययोर्विप्रतिषेधेन परत्वात्तृतीयाया एव प्रवृत्तेर्ग्रन्थकृता कारकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेनात्रापि तद्रीत्या संज्ञयोस्समावेशेऽपि तत्कार्ययोर्विप्रतिषेधेन परत्वात्पञ्चम्या एवाऽऽपादयितुं युक्तत्वादिति चेन्न । 'दिवः कर्म चे'त्यनेन विहितकर्मसंज्ञाया अक्षैर्देवयत इत्यत्राणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावसम्पादनेनाऽक्षैर्दीव्यते देवदत्तेनेत्यत्र भावे लकाराभावसम्पादनेनाऽक्षाणां देवितेत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीसम्पादनेन च कृतार्थत्वादक्षैर्दीव्यतीत्यत्र परया तृतीयया द्वितीयाबाधेऽपि धनुषा विध्यतीत्यत्र करणत्वापादानत्वयोस्तथा फलान्तराभावेन तयोस्तत्तच्छक्त्योरुद्भूतत्वेन भाननियामकत्वस्यैव वाच्यतया द्वयोरपि तयोर्युगपदुद्भूतत्वेन भानासम्भवात्पर्यायेण तथा भाने पर्यायेण विभक्तिद्वयापत्तेर्दुर्वारत्वात् । कारकसंज्ञानां फलान्तराभावे तत्तच्छक्त्योरुद्भूतत्वेन भाननियामकत्वस्यैवाऽऽश्रयणीयत्वात् । तत्तद्विभक्तिवाच्यसम्बन्धघटकतया भानमेव हि तत्तच्छक्त्योरुद्भूतत्वेन भानमिति प्रकृते विभक्तिद्वयस्य पर्यायापत्तिः सुवचैवेत्यवधेयम् । किंच कर्मसंज्ञापादानसंज्ञयोस्समावेशे गां दोग्धि पय इत्यत्र द्वितीयां

इत्यादौ नलोपस्यापत्तिर्बोध्या । न च राजन्य इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' इति पदत्वं दुर्वारम् । परया भसञ्ज्ञया तु न बाधस्तस्या अन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । समानावधिकाया अन्तरङ्गाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव बाधादित्याहुः । आकडारस्थसञ्ज्ञासु च यथोद्देशपक्ष एवेत्यदद्र्यङ्शब्दे निरूपयिष्यते ।

बाधित्वा परत्वात्पञ्चमी, गवां दोह इत्यत्र पञ्चमीं बाधित्वा परत्वात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी च स्यादिति तदाशयः । यद्यपि गवां दोह इत्यत्र षष्ठ्या इष्टत्वेन न तदापत्तिर्वक्तुं शक्या, तथाप्यक्षैर्देवयत इत्यत्रेव षष्ठ्या शक्तिद्वयबोधापत्तिरिति बोध्यम् । किंच दुहादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वे गां दोग्धि पय इत्यत्र कर्मसंज्ञापादानसंज्ञयोस्समावेशे तत्कार्ययोस्सुप्तिङ्विभक्त्योः पर्यायापत्तिः । गां दोग्धीत्यत्र पञ्चम्याः गौर्दुह्यते पय इत्यत्र कर्मणि लकारस्य च पर्यायेण प्रयोगापत्तिरित्यपि बोध्यम् । एतेन विप्रतिषेधे परमिति परकार्यस्यैव प्रवृत्तेरिदमयुक्तमिति वदन्त आचार्यादयः परास्ताः ॥

न लोपाद्यापत्तिरिति । सर्वथा निरवकाशत्वादल्लोपे जात इति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्तयेति । अत्र च सिति चेति सूत्रं मानम् । तद्धि भवदीय इत्यादौ पदत्वार्थम् । अन्तरङ्गत्वात्सुप्तिङन्तमिति पदत्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । प्रकृत्या के राजन्य इति सौत्रनिर्देशश्चाऽत्र मानं बोध्यम् । ननु कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थबोधेन तत्रत्यपरत्वस्यैव बाधप्रयोजकत्वेन तृतीयादिविध्युपस्थितकरणसंज्ञापेक्षया पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञाया एव परत्वाद्धनुषा विध्यतीत्यत्राऽपादानसंज्ञाबाधकत्वं करणसंज्ञाया न स्यात् । एवमल्लोपोऽन इत्याद्येकवाक्यतापन्नभसंज्ञया नलोपाद्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादत आह । आकडारस्थेति । यथोद्देशपक्ष एवेति । अपादानसूत्राणि कारकाणि बाधन्त इत्याकडारसूत्रस्थं भाष्यमेवाऽत्र मानं बोध्यम् । इदं

भपदसञ्ज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठेनाङ्गमित्यनुवर्त्याङ्गं सत् पदं भवति, भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यां तस्य समावेश एव, न पर्याय इति बोद्धव्यम्। पुरुषसञ्ज्ञापरस्मैपदसञ्ज्ञयोरपि 'णलुत्तमो वा' इति ज्ञापकात्समावेशः। गुरुलघुसञ्ज्ञे वर्णस्य, नदीघिसञ्ज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधिकत्वात्समावेशतः। उभे अपि वर्णस्येति पक्ष आकारे उपलभ्यमानोऽप्येकदेशिन एव, समावेशानुपपादनादिति दिक्। यलोप इति। 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेनेत्यर्थः॥

अल्लोपोऽनः॥ तपरकरणं किम्। अनितेः क्विपि आन इत्यादौ

च प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्संज्ञाशास्त्राणां कार्यकालपक्षे विधिदेशीयत्वमित्याशयेन। वस्तुतस्तत्रापि तासां विधिदेशीयत्वाभावस्य नागेशाभिप्रेतत्वेनाकडारीयसंज्ञासु कार्यकालत्वेऽपि न दोष इत्यन्यत्र निरूपितं गुरुचरणैरिति बोध्यम्। नन्वेवमेवाऽङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरपि समावेशो न स्यादित्यत आह। भपदसंज्ञाविधाविति। अस्याऽङ्गमित्यनुवर्त्येत्यनेनाऽन्वयः। एतेनाऽङ्गाधिकारे भस्येत्यस्य पाठेनाऽङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः पर्यायो भवतीत्यपास्तम्। एवमन्यत्राऽपि समावेशप्रकारमुपपादयति। पुरुषसंज्ञेति। ज्ञापकादिति। यदि पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञाया बाधिका स्यात्तदा परस्मैपदसंज्ञायास्तदविषये शत्रादावेव प्रवृत्त्या तत्रैव णलादेशे तत्र च स्थानिवद्भावेनोत्तमत्वाभावात्तदसङ्गतं सत्तयोस्समावेशं ज्ञापयतीति भावः। सिचि वृद्धिरित्यप्यत्राऽर्थे ज्ञापकं बोध्यम्। भिन्नावधिकत्वादिति। आकडारसूत्रेण समानावधिकयोरेव संज्ञयोस्सहानवस्थानबोधनेनाऽनयोर्भिन्नावधिकत्वात्समावेश इति भावः। तत्र नदीगुरुसंज्ञयोस्समावेशेन गार्गीबन्धुरित्यत्र नदी बन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं गुरोरिति प्लुतश्च सिद्ध्यति। घिलघुसंज्ञयोस्समावेशेन च विश्व नाच विनराविल्यत्र द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातः। चित्रोर्भावः चैत्रमित्यत्रेगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्प्रत्ययश्च सिद्ध्यति। स्पष्टश्चेदमत्रैव भाष्ये। उभे अपीति। नदीघिसंज्ञ इत्यर्थः। एतत्पक्षस्यैकदेश्युक्तित्वे बीजं दर्शयति। समावेशानुपपादनादिति॥

लोपाभावाय। अन्त्वं त्वत्रैकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः। पूर्वस्मादिति। अचः परस्मिन्नित्यत्र 'पूर्वविधौ' इत्यस्यावृत्त्या पञ्चमीसमासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः। तेन प्रत्यैषिषन्नित्यादि-

यच्चेदमयुक्तम्। इशब्दस्य तदन्तसंज्ञापक्षेऽपि समानावधिकया लघुसंज्ञया परत्वाद्बाधेन घित्वानापत्तेः। घिसंज्ञा तु हरिशब्दे चरितार्था। तत्र भिन्नावधिकत्वेन द्वयोस्समावेशात्। अस्य स्त्री ईत्यत्र गुरुसंज्ञया बाधेन नदीत्वानापत्तेश्च। तस्मादेराजित्यादिनिर्देशैस्समावेशो भवता वाच्यः। स च समो वर्णसंज्ञापक्षेऽपि। तदाहि वेतस्वानित्यादौ भसंज्ञाया इवाऽदीद्पदित्यादावभ्यासेकारस्य घिसंज्ञायां दीर्घो लघोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्बलेन तयोस्समावेशकल्पनादित्याचार्यास्तन्न। पक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वादत्र यथोद्देशत्वस्यैवाऽश्रयणेनास्य स्त्री ई अस्याऽपत्यमित्यादावकारलोपात्प्रागेव भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण तदन्तसंज्ञापक्षे भिन्नावधिकत्वेनाऽविरुद्धयोर्गुरुलघुसंज्ञयोर्नदीघिसंज्ञयोश्च युगपत्प्रवृत्तावकारलोपोत्तरमप्येकदेशविकृतन्यायेन तयोस्समावेशस्य ज्ञापकान्तरं विनाऽपि सुवचत्वात्। वर्णवाचकयोस्तु तयोः कारप्रत्ययस्य प्रवृत्त्या न तयोस्संज्ञयोर्विषयता। बाहुलकत्वेन कारप्रत्ययस्याऽप्रवृत्तिमाश्रित्य दोषकथनं त्वयुक्तम्। यदि तु शम्भुवाचकोशब्दवत् स्वतन्त्रोपीशब्द अस्तीत्याचार्याणामाशय इत्युच्यते, तदाऽपि अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोस्सिद्धमिति वार्तिकमतरीत्या यथाकथञ्चित्समानावधिकत्वसम्पादनेऽपि सूत्रभाष्यमतयोस्तदन्तत्वादेस्समुदायवृत्तिधर्मतया बौद्धसमुदायतदेकदेशयोरेव घिलघुसंज्ञयोरवधित्वेन भिन्नावधिकत्वस्य सूपपादत्वात्॥

एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। लौकिकस्यैकदेशविकृतन्यायस्य तु नाऽत्र प्रवृत्तिः, अर्थाधिकविकारात्। पञ्चमीसमासस्याऽसाधारणं फलन्दर्शयति। तेनेति। प्रत्यैषिषन्निति। प्रतिपूर्वादिणस्सन्नन्ता-

सिद्धिः । अन्यथा जुस् स्यात् । अत एव 'उभे अभ्यस्तम्' इति सूत्रे उभेग्रहणं यत्रोभे श्रूयेते तत्रैवाभ्यस्तसञ्ज्ञार्थम्, ऐत्सन् इत्यत्राभ्यस्तलक्षणो जुस् मा भूदित्युक्ते शपैकादेशस्य पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाज्जुसोऽप्राप्तेरसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थमित्युक्तम् । तेन उभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थेऽपि प्रत्ययविषयमिति सिद्धये आवश्यकेन पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धावुभेग्रहणं सहार्थमिति तद्भावः ॥

इति पक्षे त्विति । तुनाऽस्यानित्यत्वं सूचितम् । प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणमपि तदनित्यत्वे एव सङ्गच्छते । अत एव हे गौरित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वान्न सम्बुद्धिलोपः । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाऽश्रितादिति व्याख्याने तु न मानम् ॥

(केचित्तु पूर्वस्मादव्यवहितपरस्यैव कार्ये स्थानिवत्त्वम् । प्रविगणय्येत्यादौ तु स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमादाय न दोष इति तदनित्यत्वे न मानमित्याहुः) ॥

लुङि रूपम् । वीगतीत्यत्र प्रश्लिष्टेकारात्मकधातोस्सन्नन्तस्येदं रूपमिति मिश्रोक्तन्तु न युक्तम् । प्रसिद्धेनैव धातुना तद्रूपसिद्धौ तत्पर्यन्तानुधावनस्यानावश्यकत्वात् । पञ्चमीसमासाश्रयणे मानं दर्शयति । अत एवेति । इति पक्षे त्वित्यनेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयतीति मनोरमोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह । तुनेत्यादिना । भाष्योदाहरणमपीति । अपिना निष्ठायां सेटीति सूत्रे सेट्ग्रहणस्य सङ्ग्रहः । तद्धि नानिड्व्यावृत्त्यर्थम् । णिजन्तात्तदसम्भवात् । किन्तु योगविभागेन कालावधारणार्थमिटि कृते एव णिलोपो, न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीटं बाधित्वा नित्यत्वाण्णिलोपे एकाच इति इण्णिषेधस्स्यादिति । पञ्चमीसमासस्य नित्यत्वे हि पूर्वं णिलोपेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधानादिण्णिषेधाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव वस्तुतोऽस्यानित्यत्वाश्रयणमपि न भाष्याभिप्रेतमित्याशयेनाह । केचित्त्विति

भाष्यानुसारिण इत्यर्थः । भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याऽव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोष इत्यादि न धातुलोप इति सूत्रस्थोद्योतेनानित्यत्वाभावस्यैव नागेशाभिप्रेतत्वप्रतीतेः । न चानित्यत्वाऽनङ्गीकारे प्रविगणय्येत्यादिभाष्योदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम् । वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति न्यायेन स्थानिवद्भावलब्धयकारं णकारं च लघुपूर्वत्वेनाश्रित्य ततः परत्वेन णेरयादेशस्य सुकरत्वात् । न च तत्र वर्णग्रहणाभावः । अवव्यवधिमतोस्साजात्यनियमेन पूर्वशब्देन वर्णस्यैव ग्रहणसम्भवात् । अत एव 'लघुपूर्वो यो वर्ण' इति व्याख्यातं दीक्षितेन । न चैवं प्रतिचिकीर्ष्येत्यादावपि चकारोत्तरवर्तिनमिकारमादायायादेशापत्तिरिति वाच्यम् । जातिग्रहणेन वर्णद्वयस्यैव ग्रहणं, न तु त्र्यादीनामित्यङ्गीकारेणाऽदोषात् । अत एव दम्भ इच्चेत्यनेनेत्त्वविधानं सार्थकम् । अन्यथा सनिमीमेतिसूत्रानन्तरं, 'दम्भ ईश्च, आप्ज्ञपृधामिति न्यासेन दम्भेरिसीसोर्विधानेन सादीनां त्रयाणां हल्पदेन ग्रहणे सनो हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सुलभतया नलोपे संयोगादिलोपे च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । स्पष्टं चेदमुद्योते । अत्र परेत्विति वक्तव्ये केचिदित्युक्तिस्तु प्रविगणय्येति लक्ष्यसाधनाय व्यपदेशिवद्भावाश्रयणं केषांचिदसङ्गतमिति द्योतनाय । तथा सति तुल्यन्यायेन प्रतिचिकीर्ष्येत्यादावप्ययादेशापत्तेः । एवञ्चानित्यत्वाभावांशस्तु नागेशसम्मत इत्येव सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

एतेन केचित्त्वित्याद्याहुरित्यन्तोऽपपाठः । स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव प्रविगणय्येत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वस्वीकारे प्रतिचिकीर्ष्येत्यादावप्ययादेशापत्तेरित्याचार्योक्तं, दिधिषूशब्दादाचक्षाणण्यन्तात् क्त्वाप्रत्यये प्रशब्देन समासे ल्यप्ययादेशसम्पत्तयेऽनित्यत्वाश्रयणमावश्यकमिति मिश्रोक्तं चापास्तम् ॥

पूर्वत्रासिद्धे नेति । अतिदेशदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वे न्यायसिद्धानुवादोऽयम् । तत्फलं त्वनिदेशान्तराणां वतिघटितानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । अत एव अमी, क्षीरपेणेत्यादौ मीत्वणत्वे भवतः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं, पे इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वञ्च न्तवद्भावाधीनम् । तस्य दोष इति । इदं वाचनिकमेव । 'न मु ने' इति सूत्रे 'न' इति योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते । अत एव सिद्धकाण्डं वार्त्तिककृताऽऽरब्धं, 'नलोपः सुप्' इति सूत्रञ्च सूत्रकृता ।

प्रकारार्थमिति । प्रकारः सादृश्यं, तच्च सुप्त्वेन । मांसपचनी- त्यादावपि 'न लुमता' इतिनिषेधानित्यत्वाच्छसादिपरत्वं बोद्धयम् । शब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये । तन्न । 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, 'नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु नस्' इति भाष्यपठित वार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च, । 'आसन्यं प्राणमूचुः' इत्यत्रापि

तत्फलमिति । अनुवादफलमित्यर्थः । ननु तस्य दोष इत्यस्यापि मुन इति सूत्रकल्पयोगविभागलब्धार्थानुवादकत्वे सम्भवति वाचनिकत्वा- श्रयणमनावश्यकमेवेत्याशङ्कायामाह । न मुन इति । अत एव = योगवि- भागस्याऽसत्त्वादेव । वैयर्थ्यापत्तेरिति । न च सुप्त्वेन सादृश्यग्रहणेऽपि न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वेन मांसपचनीत्यादेरिव हृच्छोक इत्यादेरपि सूत्रे- णैव सिद्धौ वा शोकेति वार्तिकवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम् । अगतिकलक्ष्य- साधनाय स्वीकृतमनित्यत्वमाश्रित्य वचनवैयर्थ्यापादनस्यायुक्तत्वात् ॥

एतेन न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन सुप्परत्वमादाय त्वन्मतेऽपि सूत्रेण सिद्धिसम्भवादिदमयुक्तमित्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

वैयर्थ्यापत्तेश्चेति । नासिकाया इत्येतत्पदघटितवार्तिकस्य वैयर्थ्य

तद्वदेव शसादिपरत्वम् । अत्र 'सुप्रभृतिषु' इति वाच्ये 'शस्प्रभृतिषु' इत्युक्त्याऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोद्ध्यते । अत एव पद्दन्निशां ग्रहणं चरितार्थम् । तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र व्यवस्थार्थतायां एव वक्तव्यतयासुप्प्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असम्भवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह–भाष्ये

पत्तेरित्यर्थः । अयं भावः । नासिकाया इति स्थानिनिर्देशघटितं तद्वार्तिकं यदादिषु नसित्यस्यादेशत्वसम्पादनेन नासिकाक्षुद्र इत्यादिप्रयोगवारणाय कृतम् । यदि पद्दन्निति सूत्रे शब्दत्वेन सादृश्यं गृह्यते, तदा नासिकाया इति पदं विहाय प्रकृत्यन्तरत्वाश्रयणेऽपि पद्दन्नित्येव सिद्धे एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्याद्य- त्तस्क्षुद्रेषु नश्शब्दस्यैव प्रयोगो न तु नासिकाशब्दस्येत्यर्थलाभेन नासिकाक्षुद्र इत्यादिप्रयोगवारणसम्भवे तद्वारणाय नासिकाया इति पदघटितं वार्तिकं व्यर्थमिति । एतेनेदमप्ययुक्तम् । नासिकाशब्दप्रयोगाभावाय तदावश्यकत्वा- दित्याचार्योक्तमपास्तम् । तद्वदेवेति । उक्तस्थल इव न लुमतेतिनिषेधस्या- नित्यत्वादेवेत्यर्थः । ननु सुप्त्वेनैव सादृश्यग्रहणस्येष्टत्वे सुप्प्रभृतिष्विति स्वा- दिष्वित्येव वा वदेत्, न तु शस्प्रभृतिष्वित्यत आह । अत्रेत्यादि । अन्यत्रेति । सर्वनामस्थानेष्वित्यर्थः । अत एव = सर्वनामस्थानेषु प्रयोगस्य क्वाचित्कत्वादेव । तद्वैयर्थ्यमिति । न च सुप्येव पदादीनां प्रयोग इति व्यवस्थार्थं तच्चरितार्थम् । अत एव णिच्याचारक्विपि च पादशब्दस्यैव प्रयोगो न तु पच्छब्दस्येति वाच्यम् । प्रकृत्यैकाजिति सूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन णुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन चैकाच्प्रातिपदिकेभ्यो णिचः, आचारक्विपश्चा- नभिधानेन तत्र पदादीनां प्रयोगवारणाय तदनावश्यकत्वात् ॥

एतेन पादयतीत्यादौ पद्भाववारणाय सुप्येव पदादय इति व्यवस्थार्थं तच्चारितार्थ्यादयुक्तमेवैतदित्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

इति । तत्र हि 'शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते, शलादोषणी ककुद्दोषणी याचते महादेवः' इत्युक्तम् । आद्यस्याभिगुप्रैषे पठ्यमानस्य शलाकाकारे दोषणी इत्यर्थः । छान्दसः कादिलोपः। एतेन दोष इत्यकारान्तस्य दूषणवाचिनो दोषन्नादेश इत्यपास्तम् । तेन पदङ्घ्रिरिति । न च कोशस्थपदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः पृथक्पदादिवचनं तत्र व्यर्थम् । न हि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति, स्थान्युपादानेनैव तदर्थाभिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात् । अत एव नसाद्यादेशानां कोशेऽनुपन्यास इति वाच्यम् । पदादीनां भाष्यरीत्याऽनादेशत्वात् । तत्त्वेपि 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इतिवद्व्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सौ परतो हृदादीनां प्रयोगार्थं प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चेदं 'वा शोक' इति सूत्रे मूले । कोशे शब्दा अर्थपरा एव । शक्तिग्रहस्तु पदत्वहे-

---

प्रकृत्यन्तरत्वपक्षेऽपि प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वमावश्यकमेवेत्याह । तत्त्वेपीति । अनादेशत्वेपीत्यर्थः । अस्य = पदन्नित्यस्य । ननु कोशस्थपदादीनां लोकप्रसिद्धशब्दानुकरणत्वेन शब्दपरत्वात्तेष्वभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन पदाद्यादेशाप्राप्त्या पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यादेः प्रकारार्थत्वप्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह । कोशे शब्दा इति । अनेकपर्यायाणां स्वरूपबोधनपूर्वकमेकार्थत्वबोधनतात्पर्यके समानाधिकरणपदघटिते पदंघ्रिरित्यादिरूपे कोशे विद्यमानाश्शब्दा इत्यर्थः ॥

एतेन दिगिति प्रतीकमुपादायान्ये तु कोशे शब्दानामर्थपरत्वं न सम्भवति 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसी'त्यादावर्थपरत्वासम्भवात् । सर्वत्र शब्दपरत्वमपि न । 'सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद' इत्यत्र शब्दपरत्वासम्भवादित्यौत्तराहोक्तमपास्तम् । अस्य ग्रन्थस्य निरुक्तकोशविषयकत्वात् ॥

तुकानुमानेन सामान्यत एव । एवञ्च 'विष्णुर्नारायण' इत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितम् । 'एतत्पदममुकवाचकम्' इति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धिमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्म-

---

अर्थपरा इति । अर्थविशिष्टशब्दपरा इत्यर्थः । न त्वनुकरणानीति भावः । ननु तत्तदर्थे शक्तिग्रहस्य कोशाधीनत्वादन्यत्रार्थपरत्वेऽपि तद्घटकपदानामर्थपरत्वमनुपपन्नं, तत्र तदज्ञानादत आह । शक्तिग्रहस्त्विति । अनुमानेनेति । इदं पदं क्वचिच्छक्तम् । पदत्वाद्घटपदवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । समान्यत एवेति । पदप्रकारक इति शेषः । अत एव विष्णुर्नारायण इत्यादौ सामानाधिकरण्येनान्वयस्सङ्गच्छते । अन्यथा घटो घट इत्यादाविव तत्र स्यादिति भावः । तदेतदाह । एवं चेति । पदत्वहेतुकानुमानेन तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थोऽस्तीत्येवंरूपेण सामान्यतः पदप्रकारके शक्तिग्रहे वृत्ते इत्यर्थः ॥

यत्त्विदं विष्णुपदं नारायणत्वावच्छिन्नार्थनिरूपितशक्तिमत् । नारायणपदघटितप्रघट्टकघटकत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । अगृहीतशक्तिकपदघटितप्रघट्टकघटकेषु कोशाच्छक्तिग्रहो न भवति । पदत्वहेतुकानुमानेनार्थबोधकत्वग्रहस्तु अर्थत्वप्रकारकार्थविशेष्यकबोधमेव जनयति, न तु स्वरूपतश्शक्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकबोधमिति पदत्वहेतुकानुमानं विफलमेव । अर्थत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य अर्थत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य च सत्त्वेपि स्वरूपतश्चरणत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य स्वरूपतो हृदयत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य चाभावेनादेशाप्राप्त्या कौमुद्यसङ्गत्यापत्तेस्तादवस्थ्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तानुमानेन पर्यायघटितप्रघट्टकघटकपदशक्तिग्रहवतः पुरुषस्य स्वरूपतस्तत्तद्धर्मप्रकारकशक्तिज्ञानं जायत इति सर्वं समञ्जसमित्यौत्तराहास्तत्र । अगृहीतशक्तिकपदघटितप्रघट्टकघटकेष्वपि

नसैव । 'अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्न्ये नामानि' इत्यादौ यत एतानि तव नामानि अतस्त्वदभिन्ना एषा मर्था इति बोधः । अत एव 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्यस्य इदं प्रत्युदाहरणं दत्तम् । अन्यथै कार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एकशेषस्तु न । तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग् बोधानापत्तेः

वनौषधवर्गादौ विद्यमानेषु पदेषु क्वचिद्वृक्षविशेषे शक्तमिदं पदमित्येवं रूपे सामान्यतश्शक्तिग्रहस्य सर्वैरनुभूयमानतया तादृशपदेभ्यश्शक्तिग्रह एव न भवतीति कथनस्यायुक्तत्वात् । पदत्वहेतुकानुमानस्य वैफल्यकथनमपि न युक्तम् । अभेदान्वयबोधसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् । कोशे विशिष्य बोधाभावे विशिष्य चरणत्वादिना बोधतात्पर्येणोच्चरितपादादिशब्दस्यैव पदाद्यादेशविधा यकपद्न्नितिशास्त्रप्रवृत्तौ प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वफलतया पदंघ्रिरित्यादि कोशोपन्यासपरकौमुदीग्रन्थासङ्गतिरिति तदुक्तिरप्ययुक्ता । 'अभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन पद्न्निति शास्त्रस्य चरणत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधजनकपादादि शब्देष्वेव प्रवृत्त्या तादृशबोधजनकत्वस्य कोशेऽपि प्रयोक्तुस्सत्त्वेन त तत्प्रवृत्तेस्सुवचत्वात् ॥

ननु पर्यायशब्दस्वरूपप्रतिपादनपरे श्रुतिविशेषे पदानां स्वरूपपरत्वस् दृष्टतया तादृशे कोशेऽपि स्वरूपपरत्वमेव युक्तम् । न त्वर्थपरतेत्याशङ्क्य श्रुतावप्यर्थपरतैवेत्याह । अघ्न्ये इति । तेषामर्थपरत्वे मानं दर्शयति अत एवेति । अन्यथेति । तेषां पदपरत्वे इत्यर्थः । ननु कोशस्थपदानाम परत्वे विरूपाणामपि समानार्थकानामित्यनेनैकशेषापत्तिरत आह । एकशेषस्तु नेति ॥

बोधानापत्तेरिति । न चैकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्नसंसर्गेणैकरूप

अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् । अत एव 'यत्तदेतेभ्य' इत्यादौ पाणिनिनैकशेषो न कृतः ।

वच्छिन्नेऽन्वयबोधेच्छारूपसहविवक्षायाः कोशेऽभावेनैकशेषस्य प्राप्तिरेव नेति वाच्यम् । अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजानना इत्यादि सर्वपर्यायद्वन्द्वस्थले सहविवक्षाया अवश्यमाश्रयणीयतया द्वन्द्वं बाधित्वा तत्र, तद्रीत्या सहविवक्षामाश्रित्य विष्णुर्नारायण इत्यादौ च, तत्प्राप्तेस्सुवचत्वात् । तथा करीरादिपदार्थानामप्रसिद्धानां मिलितानां प्रसिद्धघटपदार्थेऽन्वये घटः करीरः, कलश इत्यादौ करीरादिपदानां तत्प्राप्तेस्सुवचत्वाच्च । एतेन वस्तुतस्तु कोशे सहविवक्षाया अभावेनैवैकशेषाप्रवृत्तिरित्यौत्तराहोक्तमपास्तम् । कोशतात्पर्यादिति । तदुक्तं कोशकारैः 'भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः । कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृत' इति । लिङ्गभेदाख्यानाय स्वरूपभेदाख्यानाय च द्वन्द्वैकशेषसङ्करा न कृता इति तदर्थः । लिङ्गभेदाख्यानाय 'ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशमि' त्यस्य स्थाने कुलिशह्रादिनीवज्रा इति द्वन्द्वो न कृतः । स्वरूपभेदाख्यानाय 'विष्णुर्नारायण' इत्यादावेकशेषो न कृतः । तथा पूर्वं परतश्चैकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठरूपः सङ्करोपि न कृतः । यथा 'स्तवस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इति कृतम् । न तु स्तुतिस्स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति कृतम् । अस्यापवादः भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृत इति, भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम् । तेन समानलिङ्गानां समानस्वरूपाणां द्वन्द्वः एकशेषश्च कृत एव । यथा 'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इति । पादा रश्म्यंघ्रितुर्यांशा इति च । अनुक्तानामित्यनेन स्थानान्तरानिर्दिष्टानां द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । अन्येषां तु कृत एव । यथा 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा' इति । मातापितरौ पितराविति च । क्रमादृत इत्यनेन यत्र क्रमो विवक्षितस्तत्र भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वसङ्करौ कृतावेव । यथा 'वर्गाः पृथ्वी पुर क्ष्माभृद्वनौषधिमृगादयः' इति । एवं विधे विषये एकशेषाप्रवृत्तौ सूत्रसम्मतिमाह । अत एवेति । तत्तच्छब्दस्वरूपस्य

एतेन कोशे शब्दानां शब्दपरता। अत एवैकशेषो न। अर्थपरत्वन्तु न सम्भवति इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात्। एते शब्दा एकार्था इति बोधः। एवञ्चात्र प्रकारार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यपास्तमिति दिक्। संख्यादि। 'सायेभ्य' इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय। एतेन द्व्यह्नप्रिय इत्येवैतदुदाहरणमित्यपास्तम् ॥

विश्वपा इति। विश्वं पातीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे' इति प्राप्ते वाऽसरूपन्यायेन 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' इति चेत् विच्। स चाऽदन्तेभ्यो लोकेऽपि, 'कीलालप आगतम्' इति

सम्यग्बोधानापत्तेरेवेत्यर्थः। एवं चेदृशे विषये एकशेषाप्रवृत्ताविदमपि सूत्रं ज्ञापकमिति भावः। प्राचीनोक्तं खण्डयति। एतेनेति ॥

षष्ठ्यन्तत्वलाभायेति। एवं च संख्यादिपूर्वस्योत्तरपदभूतस्याह्नशब्दस्याह्नादेश इत्यर्थस्सम्पद्यते। एतेन=उत्तरपद इत्यस्य षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानेन। सप्तम्यन्ततया व्याख्याने तु संख्यादिपूर्वस्याह्नशब्दस्योत्तरपदे परतोऽह्नादेश इत्यर्थलाभेन तदेवोदाहरणं स्यान्न तु द्व्यह्न इत्यादीति भावः। इत्यदन्ताः ॥

चेन विजिति। आतो मनिन्नित्यत्र चकारेणानुवृत्तो विजन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेनाऽत्र भवतीति भावः। तेनैव तु नाऽत्र विच्। तस्य छान्दसत्वात्। नन्वन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेनानाकारान्तेभ्य एव मनिन्नादीनां विधानलाभेनाकारान्तात्तेन विजयुक्त इत्यत आह। स चेति। अत्र वाक्येऽपि शब्दोभिन्नक्रमः। अन्येभ्योऽपीत्यनेन लोके विहितो विजादन्तेभ्योऽपि भवति प्रयोगानुसरणार्थादृशिग्रहणादिति भावः। ईदृशार्थाङ्गीकारे प्रमाणभूतमभियुक्तप्रयोगं दर्शयति। कीलालप आगतमिति। अत्र पिबतेर्ग्रहणम्

विभाषा पूर्वाह्ण इति सूत्रे भाष्यप्रयोगात्। क्विपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्विब्भ्योऽनभिधानमेव। अत एव 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र विजुक्तो भाष्ये, न तु क्विप्। अत एव शंस्था इत्यादिप्रयोगेषु भाष्यकृता ईत्वं

निष्प्रत्यूहतया सिद्धान्तभूते ईत्वमवकारादाविति वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षे क्विपीत्वप्रसक्त्या विजेव कार्य इति भावः। ननु यत्र दोषस्तत्र विजङ्गीकारेऽप्यत्र लुग्विकरणपरिभाषयेत्त्वाप्रसक्त्या विफला विचकल्पनेत्यत आह। क्विपस्त्विति। अस्य ग्रन्थस्य मिश्रोक्तदिशा आतो मनिन्नित्यनेनैवाऽत्र विजित्याशयकत्वे तु 'स चादन्तेभ्य' इत्यत्रादन्तेभ्य इत्यस्य नैरर्थक्यापत्तिः। नन्वादन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधाने 'धीध्यायतेर्दधातेर्वेति' भाष्यमसङ्गतं स्यादत आह। भाष्यानुक्तेति। अनभिधाने मानं दर्शयति। अत एवेति। आदन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधानादेवेत्यर्थः। न तु क्विबिति। अन्यथा सार्वत्रिकत्वात्क्विरमेव वदेदित्याशयः। अत एवेति। आदन्तेभ्यः क्विपोऽभावादेवेत्यर्थः। ईत्वं न कृतमिति। यद्यपीत्त्वमवकारादाविति वाच्यमिति वार्तिकेन क्विप्यपीत्त्वं वारयितुं शक्यं, तथाऽपि तस्य प्रत्याख्यातत्वेन तन्मते क्विपीत्त्वस्य दुर्वारतया शंस्था इत्यादिप्रयोगेषु विजेव कार्य इति भावः। स्थः क चेति सूत्रस्थे चेन क्विबिति भाष्ये क्विप्पदमपि सदृशलक्षणयाऽचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तत्वेन वा विचो बोधकमिति बोध्यम्। स्पष्टं चेदं घुमास्थेति सूत्रे उद्योते, स्थः क चेति सूत्रे शेखरे च। न च भाष्यकृता वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणानङ्गीकाराद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमतेऽपि क्विपीत्त्वस्याऽप्राप्त्या शंस्था इति प्रयोगसाधनाय निरुक्तप्रयासो विफल एवेति वाच्यम्। धीध्यायतेर्दधातेर्वेति ध्यायतेस्संप्रसारणमिति वार्तिकव्याख्यानपरभाष्ये दधातेर्वेत्युक्त्या घुमास्थेति सूत्रे हलीत्यस्याऽनजादिपरत्वाश्रयणेनेत्त्वस्य वर्णाश्रयत्वाभावात्तत्प्राप्तेस्सुवचत्वात्। एतेन वस्तुतस्तु शंस्था इत्यत्र क्विपीत्त्वापादनं न तावद्वार्तिकमतेन। तेनेत्त्वमवकारादाविति निषेधा-

न कृतमिति केचित् । अन्ये क्विपमेवाहुः । दीर्घाज्ज । चे "इचि" इत्यनुकर्षः । "दीर्घाच्छस्येव" इति नियमपरं 'दीर्घा

रम्भात् । नाऽपि भाष्यमतेन । तेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणानङ्गीकारादित्याचार्यो क्तमपास्तम् । केचिदिति । भाष्यानुयायिन इत्यर्थः । अन्ये इति । कैयटा दय इत्यर्थः । आहुरिति । अत्राऽरुचिबीजं तु यू स्त्र्याख्याविति सूत्रस्थ निरुक्तभाष्यविरोध एवेति बोध्यम् । क्विपीत्त्वप्रसक्तिरेवाऽत्राऽरुचिबीजमिति श्रीधरोक्तं तु न युक्तम् । ईत्त्वविधायके लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति न्यायेन पिबतेरेव ग्रहणेनात्रेत्त्वस्याप्रसक्तेः । अन्य इत्यादिग्रन्थस्य शंस्था इत्यत्र क्विप्प्र तिपादनपरत्वं तु नातीव संदर्भानुगुणमिति प्रतिभाति ॥

मिश्रास्तु आहुरिति प्रतीकमुपादायेत्त्वमवकारादाविति वार्तिकेनेत्त्वं वारयितुं शक्यमिति भावः । यद्यपि वकारादौ प्रत्यये घुमास्थेतीत्त्वं वचनेन चेन्निवार्यते, तदा वार्तिकमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेन यूस्त्र्याख्यावित्यस्य शंस्था इत्यादिपदस्य च क्विपापि साधनं सम्भवति, तथाऽपि विचः प्रथमोप स्थितत्वात्स एवोक्त इत्याहुः । तन्न । वार्तिकप्रत्याख्यातृभाष्यनये क्विपीत्त्वस्य दुर्वारत्वात् ॥

यदप्यौत्तराहाः—'परेतु ईत्त्वमवकारादाविति वाच्यमिति वसां वसापा वानः पिबत । घृतं घृतपावानः पिबत इत्यादावीत्त्ववारणाय कृतं वार्तिकं भगवता पावान इति वनिपा साधयित्वा प्रत्याख्यातम् । विश्वपाश्शंस्था इत्यादौ वार्तिकमते ईत्त्वाप्राप्त्या भाष्यमते ईत्त्वप्राप्त्याऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गत्यापत्तेरीत्त्वमवकारादाविति वार्तिकस्य श्रूयमाणवकारा दावीत्त्वं न भवतीत्यर्थः । तथाच विश्वपाश्शंस्था इत्यादौ न फलभेद इति एवं च क्विपि वकारस्य श्रूयमाणत्वाभावेन निषेधाऽप्रवृत्तावीत्त्वस्य दुर्वारतया विजेव । अत्र मानं कीलालप आगतमितिभाष्यप्रयोग एव । अत एव यू स्त्र्या

च्छसि' इत्येव तु न सूत्रितम् । दीर्घादेव शसीतिविपरीतनियमा पत्तेः । प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्रयणादत्र प्राप्तिः । न्याय्यत्वादिति । जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । धातोः किं हाहा निति । अव्युत्पन्नमिदम् । अस्य क्रियाशब्दत्वे तु 'सान्' इति प्रत्युदाहरणम् ॥

परे तु क्त्वः श्न इत्यादिसिद्ध्यर्थम् 'आतोऽनाप' इति वक्त व्यम्' इत्युक्ते 'आत' इति योगविभागेन तत्संसाद्ध्य तत्प्रत्याख्यातं

ख्यावित्यत्र विच्कथनं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । एवं चाऽदन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः कर्तरि क्विपि फलभेदाभावेनाऽऽचारक्विपोऽनभिधाने न मानमिति वदन्ति'। तदप्यसत् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया विश्वपाशब्दे ईत्त्वप्रसक्ते रेवाभावेनाऽरम्भप्रत्याख्यानयोस्तत्र फलभेदकथनस्यायुक्तत्वात् । आदन्तेभ्य आचारक्विपोनभिधानस्य केनाप्यत्रानुक्तत्वेन तत्खण्डनप्रयासस्य विफल त्वात् ॥

न सूत्रितमिति । प्रथमयोरिति सूत्रानन्तरमिति शेषः । एवं च तस्मा च्छस इत्यत्र शस्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तस्मादिति पञ्चम्या अनुवृत्तस्य शसीति सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनसम्भवात् । चकारोऽपि न कर्तव्य इति लाघवमिति भावः । विपरीतनियमापत्तेरिति । यदि तु तद्वारणाय पश्चिम त्वस्यमृगान् हन्तीत्यादिनिर्देश आश्रीयते, तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । एतत्सूत्रविषये पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्तिमुद्भावयति । प्रत्याहारेष्विति । क्रिया शब्दत्व इति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहातीति व्युत्पत्त्याश्रयणे त्वित्यर्थः । सानिति । अकारेणाऽकारेण वा सहितानित्यर्थः । तेन पञ्चमी समासेन स्थानिवत्त्वेऽपि नान्यथासिद्धिः । वस्तुत इदमपि न प्रत्युदाहरण-

भाष्ये । एवञ्च साशब्दादेर्यद्यभिधानं, तदा योगविभागेन लोप इष्ट एव । सूत्रे धातुग्रहणमाबन्तनिवृत्त्यर्थमेव । भाष्यवार्त्तिककृतोरज्ञानकल्पनापेक्षयेदृशार्थकल्पनस्यैवौचित्यात् । आबन्तादाचारक्विबेव न,

---

मित्याह । परे त्विति । यद्यभिधानमिति । यदीत्यनेन च वस्तुत आतोऽनाप इति वक्तव्यमिति वार्तिककारोक्तेस्तस्य च क्त्वो ल्यबिति सौत्रप्रयोगस्य भगवतोदाहरणदानात्तदनुकरणानामेव कैयटेनाप्युदाहरणदानाच्चाऽकारान्तधातुप्रकृतिकातिरिक्तानामाकारान्तप्रातिपदिकानामनभिधानमेवेति सूचितम्। स्पष्टं चेदमुद्योते । एतेनैषामनभिधाने न दृढं मानमिति वाराणसेयोक्तमपास्तम्। अभिधानाङ्गीकारेऽप्याह । लोप इष्ट एवेति । आतो धातोरिति सूत्रस्य निरुक्तभाष्यवार्तिकादिप्रामाण्येनेदृशानामनभिधानं वा, अभिधानस्वीकारे वार्तिकेन सह प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य फलैक्याय योगविभागेन लोपस्येष्टत्वमेव वा स्वीकार्यमिति नेदं धातुग्रहणव्यावर्त्यमिति भावः । एवं धातुग्रहणस्य मनोरमोक्तं प्रत्युदाहरणं निराकृत्य स्वयं तद्दर्शयति । आबन्तनिवृत्त्यर्थमेवेति । सूत्रे धातुपदस्याऽधात्ववयवाकारान्तेषु लोपनिवर्तकत्वस्यापाततः प्रतीतावपि वार्तिकेन सह फलैक्यायाऽबन्तनिवृत्तिमात्रफलकत्वमेव वाच्यमिति रमा इत्यादावेव तद्व्यावर्त्यमित्याशयः । अत्राऽर्थे मानमाह । भाष्यवार्तिककृतोरिति । आतोऽनाप इति वार्तिकेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्येण चाबन्तभिन्नाधात्ववयवाकारान्तानामपि लोपस्य लाभेन तदेकवाक्यतया क्त्वो ल्यप्, हलः श्न इत्यादिनिर्देशैश्च सूत्रे धातुपदस्याऽबन्तनिवृत्तिमात्रफलकत्वमेव वाच्यमिति भावः। नन्वाबन्तादाचारक्विबन्तात्कर्तृक्विपि धातुत्वाल्लोपप्राप्त्या धातुपदस्य सर्वथाऽबन्तनिवर्तकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन सूत्रवार्तिकयोः फलभेदो दुर्वार एवेत्यत आह। आबन्तादाचारक्विबेव नेति । सूत्रवार्तिकयोः फलभेदवारणायाबन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमाश्रयणीयमिति भावः । नन्वाबन्तादाचारक्विबङ्गीकारे

तत्क्विबन्ताद्वा कर्तृक्विप् न, अनभिधानादिति न तत्र सूत्रवार्त्तिकयोर्विरोधः । अत एव 'प्रथमयोः' इतिसूत्रभाष्ये पररूपं बाह्यसामान्यचिन्तया दीर्घमात्रस्य बाधकमिति पक्षे रामानित्यादिसिद्ध्यर्थम् 'अतो दीर्घ' इति, 'सुपि च' इति चानुवर्त्तमाने 'बहुवचने झल्येत्' इति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घं विधाय रामाणामित्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृतेऽश्रीनामित्यादौ सावकाशस्य नुटोऽप्राप्तिमाशङ्क्य 'ह्रस्वनद्यापः' इति सूत्रे 'आज्जसेः' इत्यत आद्ग्रहणानुवृत्त्या समाधाय कीलालपामित्यादौ-नुड्विधायके 'आतो धातोः' इत्यनुवर्त्य लोपेन नुड्बाधकेन समाहितम् । नुड्विधायके आब्ग्रहणं न कार्यमिति तदाशयः । अधात्ववयवाकारान्तानां लोपाभावे तु तदसङ्गति स्पष्टैवेत्याहुः ॥

ऽपि तदन्तस्य धातुत्वेनाऽप्रातिपदिकत्वात्सुबनुत्पत्तौ भसंज्ञाया अभावेन सूत्रवार्तिकयोरप्राप्त्या न फलभेदः । एवं च तदनभिधाने न मानमित्यत आह । तत्क्विबन्ताद्वेत्यादि । अत एवेति । आबन्तभिन्नाधात्ववयवाकारान्तानां लोपस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । समाहितमिति । एवं चैतदेकवाक्यतया निपातनेन धातुपदस्याऽभिन्नपरत्वबोधनद्वारा लोप इत्यर्थः कार्यः । तदग्रे कथं श्न इति प्रश्नस्तूक्तमाशयमजानत एकदेशिन एव । अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये क्रियावाचिन इत्यस्याऽभावे याः पश्यसीत्यत्र धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपापत्तिरित्युक्त्वा तस्यानाप इत्यनेनाऽन्यथासिद्धिः कृता। धातुपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । अधात्ववयवाकारान्तानामिति । साशब्दादीनामित्यर्थः । तदसङ्गतिरिति । यथाश्रुतन्यासे ह्रस्वान्तत्वाभावाऽन्नुटोऽप्राप्त्या ह्रस्वनद्याप इत्यत्राऽदित्यनुवर्त्याऽदन्तान्नुडिति कल्पे नुटः प्राप्त्या च फलभेदाद्भाष्यासङ्गतिरिति भावः ॥

यत्त्वातो धातोरिति सूत्रकृन्मते, आतोऽनाप इति वार्तिककृन्मते, आत इति योगविभागेन तद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमते च फलभेदवारणायातो धातोरिति सूत्रे आत इति पदं स्त्रीत्वबोधकतापर्याप्त्यधिकरणघटकाकारभिन्नाकारपरम्। तथा च सामित्यादावाकारस्य लोपे नुटोऽप्राप्त्या प्रथमयोरिति सूत्रस्थभाष्यमते फलभेदाभावेन अनभिधाने न दृढं मानम्। एवं धातुग्रहणमाबन्तनिवृत्त्यर्थमिति शेखरग्रन्थोऽसङ्गतः। न मुन इति निर्देशासङ्गतेः। ना इत्यस्याऽबन्तभिन्नत्वेन तत्र लोपस्य दुर्वारतया नि इति रूपस्यैव त्वन्मते लाभात्। अस्मन्मते आत्पदं स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधकघटकाकारभिन्नाकारपरमित्युक्तत्वेन नाशब्दस्य च स्त्रीलिङ्गत्वेन लोपाप्राप्त्या नाऽसङ्गतिः। अत एव ङ्याप्सूत्रे भाष्ये आबन्तस्थले पूर्वान्तवद्भावेनैव सिद्धे आब्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य बहुदामेत्यादिडाबन्तविषयं प्रयोजनमुक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा क्त्वायामित्यादिभाष्यप्रयोगेण क्त इत्यादिप्रयोगेण च क्त्वाशब्दस्य स्त्रीपुंलिङ्गत्वानुमानेन क्त्वायामित्यादिप्रयोगोपपत्तये टावर्थमजादौ क्त्वाशब्दपाठस्याऽवश्यकत्वेन त्वन्मते आबन्तभिन्नक्त्वासम्बन्धी य आकारस्तदन्तस्याऽबन्तभिन्नत्वेन टापि परतो भसंज्ञायां लोपे टाब्विषय एवाऽब्ग्रहणस्य प्रयोजनसत्त्वेन डाप्पर्यन्तमाब्ग्रहणप्रयोजनानुधावनमसङ्गतं स्यात्। मम तु स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधकघटकाकारभिन्नाकारस्याभावेन लोपाभावे पूर्वान्तवद्भावेन क्त्वायामित्यादौ प्रातिपदिकत्वमायातीति डाप्पर्यन्तमनुधावनं सङ्गच्छत इत्यौत्तराहाः। तन्न। आत इत्यस्य निरुक्तार्थपरत्वे प्रथमयोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः। तत्र हि नुड्विधायके आद्ग्रहणानुवृत्तिकल्पे कीलालपामित्यत्र प्रसक्तं नुटं वारयितुं तत्राऽतो धातोरित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन नुड्बाधकतया लोपं विधाय समाहितम्। आत इति पदस्य स्त्रीत्वबोधकतापर्याप्त्यधिकरणघटकाकारभिन्नाकारपरत्वे तु कीलालपां स्त्रीणामिति प्रयोगे आकारस्य तत्त्वाभावेन लोपाप्राप्त्या नुटि पक्षयोः फलभेदापत्तेस्तद्भाष्यमसङ्गतमेव

क्त्वः श्न इति। क्त्वाप्रत्ययस्य इडित्याद्यर्थकं 'क्त्व इट्' 'श्नः शस्येत्त्वम्' इत्यादिप्रयोगस्थमत्रोदाहरणम्। एतेनाऽऽचारक्विबन्तात् कर्तृक्विपा एते प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम्। आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तस्य भाष्ये क्वाप्यनुपन्यासेन तेभ्यः कर्तृक्विपोऽनभिधानस्यैव लाभाच्च। इत्यादन्ताः॥

जसि च। ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते। ह्रस्वस्य। 'संबुद्धौ च' इत्यतः संबुद्धाविति वर्त्तते। शेषो घ्य। 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यतो

स्यात्। न चाऽत इत्येतत्साहचर्येणाऽऽजसेरित्यतोऽनुवृत्ताऽऽत्पदस्यापि स्त्रीत्वबोधकाकारभिन्नाकारपरत्वेन कीलालपां स्त्रीणामिति प्रयोगे नुटोऽप्राप्त्या न भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्। आत इति पदस्यादिति पदस्य च विभिन्नवाक्यस्थत्वेन तादृशसाहचर्यस्याश्रयितुमशक्यत्वात्। यदपि धातुग्रहणमाबन्तनिवृत्त्यर्थमिति शेखरग्रन्थोऽसङ्गतः। न मुन इति निर्देशाऽसङ्गतेरित्यादि तदुक्तिः। तदप्ययुक्ता। बन्धुनि बहुव्रीहावित्यादौ बन्धुनीतिवच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकलिङ्गनिर्देशाङ्गीकारेण ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वेन तन्निर्देशोपपत्तेः। एतन्मते ङ्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोधोद्भावनमत एवेत्यादिना तत्कृतमप्ययुक्तम्। 'यद्यनाप इत्युच्यते, कथं क्त्वायामिति, निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। क्त्वायां च प्रतिषेध इत्यातो धातोरिति सूत्रस्थभाष्येण 'निपातनाल्लोपाभावो याडागमश्चेति तत्सूत्रस्थकैयटेन, याडागमश्चेति कैयटप्रतीकमुपादाय 'सोऽपि याडाप इति वचनान्न प्राप्नोतीति भाव' इत्युद्योतग्रन्थेन च क्त्वाशब्दस्य टाबन्तत्वाभावस्य स्पष्टतया तदुपपादितस्य तद्भाष्यविरोधस्य शशविषाणतुल्यत्वात्।

एतेनेति। पूर्वोक्तस्वारसिकप्रयोगविरोधेनेत्यर्थः। न केवलं स्वारसिकप्रयोगविरोध एव। वस्तुतस्तथा साधनमपि न युज्यत इत्यत आह। आचारक्विबन्तेति। आदन्तप्रकृतिकेत्यादिः॥

यू इति, 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यतो ह्रस्व इति च वर्त्तते । शेषपदार्थ-माह—अनदीत्यादि । तदन्तमिति । अनुवृत्तयुभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदन्तलाभ इति भावः । ननु मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वान्न-दीसञ्ज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह—एकसञ्ज्ञेति । अधिकारादिति । 'कडाराः कर्मधारये' इत्येतत्पर्यन्तं तस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतया तदन्तविधिलाभार्थमिति

ह्रस्व इतीति । नन्वत्र सूत्रेऽनुवृत्तस्य यूपदस्यार्थाधिकारानुरोधाद्दीर्घबोधकतयाऽस्यान्वयासम्भव इति चेन्न । अनुवृत्तयूपदस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामेन य्वोर्यौ ह्रस्वौ, तदन्तमित्यर्थाश्रयणेनानुवृत्तह्रस्वपदेन सामानाधिकरण्यार्थ शब्दाधिकाराश्रयणेन वाऽदोषात् । तदेतदभिप्रेत्याह । अनुवृत्तयुभ्यामिति । यूपदह्रस्वपदानुवृत्तिफलितार्थकथनपरमिदम् । ननु मूलेऽधिकारादित्यसङ्गतम् । लाघवात्तस्य परिभाषात्वाभ्युपगमात् । अधिकारत्वे हि प्रतिसूत्रं सम्बन्धकल्पने गौरवम्, बहुषु बहुवचनमित्यादौ तदसम्बन्धाय मण्डूकप्लुतिकल्पने गौरवं चेत्यत आह । बुद्धिस्थत्वादित्यर्थ इति । एवं च मूले अधिकारपदं बुद्धिस्थपरम् । एकसंज्ञाधिकारादित्यस्य, कडाराः कर्मधारय इत्येतत्पर्यन्तमेका संज्ञेत्यस्य बुद्धिस्थत्वादित्यक्षरार्थ इति भावः । स्पष्टतयेति । असखीति पर्युदासबलेन शब्दस्वरूपस्य विशेष्यस्य लाभेऽपि तस्य विलम्बोपस्थितिकतया झटिति विशेष्यलाभार्थमिति भावः । न च गव्यां पत्यै स्त्रिया इत्यादौ पतिस्समास एवेति नियमाद्धिसंज्ञाया अप्राप्त्या तत्र नदीसंज्ञायाश्चारितार्थ्यादपवादत्वाभावेन मत्यै इत्यादौ परत्वान्नदीसंज्ञां बाधित्वा घिसंज्ञा स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । इकारांशे चारितार्थ्येऽप्युकारांशे चारितार्थ्याभावात् ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेणोकारान्तस्य स्त्रियां वर्तमानस्यापवादत्वान्नदीसंज्ञा भविष्यतीति पारिशेष्यादनदीसंज्ञकस्यैवोकारान्तस्य घिसंज्ञालाभेन तत्साहचर्यादिकारान्तस्याप्यनदी-

भावः । मात्रे इति । 'ऋतो ङि' इति तु यू इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः ॥

आङोना । पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुलेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपा-

---

संज्ञकस्यैव घिसंज्ञेत्यर्थाश्रयणेन तत्रादोष इत्याशयात् । वस्तुतस्त्वहन्नित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या इकारांशेऽप्यनवकाशत्वं सुस्थमेव । पतिशब्देऽपि घिसंज्ञाप्राप्तियोग्यतायास्सत्त्वात् । नियमेनाऽपि तस्य बाध इत्यन्यत् । मूले यू किमिति । अयम्भावः । यूग्रहणाननुवृत्तावपि ह्रस्वपदानुवृत्त्या विश्वपादिशब्देषु नातिप्रसङ्गः । अदन्तस्य तु सत्यामपि घिसंज्ञायां न क्षतिः । रामेणेत्यत्रेनादेशस्य नादेशाऽपवादत्वात् । घेर्ङितीत्यलेकपरिभाषोपस्थित्या रामस्येत्यादावप्यदोषात् । अच्च घेरित्यत्रेदुद्भ्यामित्यस्यानुवृत्त्या सप्तम्येकवचनेऽपि न दोषः । द्वन्द्वे घीत्यस्य विषये हरिहराविल्यत्राऽप्यजाद्यदन्तमित्यस्याऽदन्तं चेदजाद्येवेति नियमाश्रयणाददोषः । ईदग्नेरिति ज्ञापकाच्च न विपरीतनियम इति । ननु यूग्रहणाननुवृत्तौ ह्रस्वान्तमात्रस्य घिसंज्ञायां ऋदन्ताङ्गस्य ङौ परतो घेर्ङितीत्येव गुणे सिद्धे ऋतो ङीति गुणविधानं व्यर्थं सत् ऋदन्ताङ्गस्य ङिति गुणो नेत्यर्थं ज्ञापयतीति मात्र इत्यादौ घिसंज्ञायामप्यदोषः । अतो यूग्रहणस्य नेदं प्रत्युदाहरणं युक्तम्, किन्तु पित्रेति । तत्र हि घिसंज्ञायां नाभावापत्तिरिति चेत्तत्राह 'ऋतो ङीति' । इति भाव इति । ङौ गुणविधानेनेदृशार्थज्ञापनेन घेर्ङितीति शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया तेन घिसंज्ञासूत्रे यूग्रहणानुवृत्तिज्ञापनमेव युक्तम्, लाघवात् । एवं च मात्र इत्यत्र गुणाभावः, पित्रेत्यत्र नाभावाभावश्च सिद्ध इति भावः ॥

रूपासिद्धेरिति । किंचाऽत्र न्यासे प्रियत्रिणा कुलेनेत्यत्र पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्रवृत्तौ नुमागमस्यैव वक्तव्यतया तत्र विभक्तेर्हलादित्वाभावेन पद्वि-

सिद्धेः। 'न मुने' इति निषेधस्तु न नुमि। 'न मु टादेश' इति वार्त्तिकविरोधात्। अत एव सूत्रकृता 'क्त्वि' इतिवत् 'नि' इति नोक्तम्। तथा सति तन्त्रेण नकारनिर्देशोऽपि सम्भाव्येत।

चतुर्भ्यो हलादिरिति स्वरासिद्धिरपि दोष इति बोध्यम्। **न नुमीति।** न नुम्यपीत्यर्थः। उच्चारणार्थकाकारेण तस्याऽपि तन्त्रेण निर्देशादिति भावः। वार्तिकविरोधादिति। वार्तिकस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्यर्थः। तत्राऽदेश इत्युक्त्या असति बाधके सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायेनाऽदेशविषय एव तत्प्रवृत्तेर्लाभादिति भावः। यद्यप्यमुष्मै कुलायेतिलक्ष्यासिद्धिरत्रार्थे वक्तुं शक्या, तत्र हि न मुन इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्तककार्याप्रवृत्तौ मुत्वे तस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन, विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वाऽस्य स्मैभावात्परत्वेन नुमापत्तेः, तथापि लक्षणैकचक्षुष्काणामेतत्सूत्रार्थनिर्णयमन्तरा अमुष्मै कुलायेति लक्ष्यसाधुत्वस्य सन्दिग्धतया तदसिद्धिप्रदर्शनं नातीवोपयुज्यत इत्याशयेन ऋष्यन्तरवचनविरोध एव दर्शयितुं योग्य इत्याशयेनैवमुक्तमित्यवधेयम्॥

एतेनैतत्प्रतीकमुपादाय मूले नुमीत्यस्य नुम्येवेत्याशयेन पूर्वपक्षिणो वार्तिकविरोधस्याऽकिञ्चित्करत्वादिदमयुक्तम्। अमुना घटेनेति लक्ष्यासिद्धेरिति तु वक्तुं युक्तमिति वदन्त आचार्याः परास्ताः। मनोरमायां नुम्येवेत्यत्र एवकारस्याऽप्यर्थकत्वं कथयता शब्दरत्नकृता विरोधाच्च॥

न मुन इत्यस्य नुम्विषयेऽप्रवृत्तौ सूत्रस्वारस्यमपि दर्शयति। अत एवेति। नुम्विषय एतन्निषेधाप्रवृत्तेरिष्टत्वादेवेत्यर्थः। **नोक्तमिति।** अन्यथा लाघवात्तथैव वदेदिति भावः। **सम्भाव्येतेति।** एवं च तादृशसंभावनानिवृत्त्यर्थमेव तथा नोक्तमिति सूत्राक्षरैरप्ययमर्थो निश्चेतुं शक्य इति भावः। ननु न इत्युक्तावप्युच्चारणार्थकाकारेण नुमोऽपि तन्त्रेण निर्देशान्नात्यन्तं सूत्र-

आगन्तुनाऽकारेण तस्यापि ने इति निर्देशेन तन्त्रस्वीकारे त्वत्यन्तं ज्ञानगौरवमिति न किञ्चिल्लाघवमिति स्पष्टं भाष्ये। आङितीति। ङकारविशिष्टा सञ्ज्ञा, न त्वस्य ङस्येत्त्वम्। अत एव हरिणा, मत्या इत्यादौ न गुणः। एवम् 'औङ आपः' इत्यत्रापि। अत एवासम्भव एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमतेऽपि रमे इत्यादौ न याट्। घेर्ङितीति।

स्वारस्यभङ्ग इत्यत आह। **आगन्तुनेति।** न किञ्चिल्लाघवमिति। एकस्यैव नेशब्दस्य सौत्रस्य तादृशशब्दद्वयोपस्थापकत्वतात्पर्येण निर्देशकल्पना, ततस्तत्सदृशशब्दद्वयोपस्थितिकल्पना, तयोर्मध्ये एकत्रागन्तुकाकारकल्पना, तत एकत्र नकारमात्रोपस्थितिरपरत्र नाशब्दस्येत्येवंरीत्या ज्ञानगौरवमपेक्ष्याङो ना पुंसीति न्यासकरणे न किंचिल्लाघवमिति भावः। **नत्वस्य ङस्येत्त्वमिति।** चित्रङो ङकारस्येव प्रातिपदिकान्त्यत्वेनास्य नेत्त्वमिति भावः। आचार्यास्तु, औङ आप इति सूत्रस्थकैयटानुसारेणाङो नादेशविधानादेव ढकि लोप इति लोपविधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्येव घेर्ङिपरटाया आङादेशविधायकं वाक्यमनुमीयते। **एवमौङ आप इत्यत्रापीति** तदीयङकारस्योपदेशान्त्यत्वात्प्राप्तमित्त्वं नेत्याशयमाविश्चक्रुः। तदयुक्तम्। उपदेशपदस्य करणघञन्ततया ग्रन्थकृता सिद्धान्तितत्वेन तन्मते विनैव वाक्यान्तरकल्पनं प्रातिपदिकान्त्यत्वादेवेत्त्वप्राप्तौ तत्प्रयासस्य निरर्थकत्वात्। स्पष्टं चेदमौङ आप इति सूत्रे उद्योते। **अत एवेति।** ङस्येत्त्वाभावादेवेत्यर्थः। **न गुण इति।** अन्यथा सूत्रे इत्संज्ञकङकारविशिष्टस्य स्थानित्वेनोपादानसामर्थ्यान्नादेशस्थानिभूतटायां ङित्त्वप्रयुक्तं कार्यं लभ्यत इति घेर्ङितीति गुणस्स्यादिति भावः। हरिणेत्यत्र नादेशस्य तक्रन्यायेन गुणबाधकतया न दोष इत्यरुचेराह। **मत्येति।** ङस्येत्त्वे तत्सामर्थ्यात्तदुपस्थाप्ये तत्कार्यसमर्पणादत्र गुणापत्तिरिति भावः। **इत्यत्रापीति।** ङकारविशिष्टा संज्ञा न तु ङस्येत्त्वमिति शेषः। तत्रेत्त्वाभावे फलं दर्शयति। **अत एवेति।** **वार्तिकमतेऽपीति।** अपिना भाष्यकृन्मतेऽपि, रमे इत्यत्र शीभावस्य

'सुपि च' इत्यतः सुपीति वर्त्तते । तेन पट्वीति सिद्धम् । न च 'घेर्ङि' इत्येव सूत्रं कार्यं, ङकारादावित्यर्थः । प्रचाहवेत्यत्र 'आङ्याजयारामुपसंख्यानम्' इत्याङादेशस्तु ङा इत्येवक्तुं शक्यः, इति वाच्यम् । मत्यामित्यादौ 'आण्नद्याः' इत्यस्यानापत्तेः। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् । इद्ग्रहणे त्वनुबन्धकार्यत्वात्

याडप्राप्तियोग्यस्थलेऽचारितार्थ्यस्य याटि कृतेऽपि निर्दिश्यमानस्य याटा व्यवधानात्तदप्राप्तेश्च मतद्वयेऽपि सर्वथा निरवकाशत्वविषयेण माठरकौण्डिन्यन्याये नैव शीभावस्य याड्बाधकताया वक्तव्यत्वात् । तत्पक्षेऽपवादप्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरिष्टत्वेऽप्यत्र शीभावोत्तरं न याट्, ङकारस्येत्त्वाभावादिति भावः ॥

अत्र वार्तिकमत इत्यस्यानन्तरं, एवात्र सतीति शेषपूरणेन श्रीधराणां व्याख्यानन्तु न युक्तम् । भाष्यकृन्मतेऽपीदृशस्थलेषु शास्त्रसामर्थ्यमूलकस्य बाधकत्वस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात् । वार्तिकमतेऽपीति प्रतीकमुपादाय 'असम्भव एवापवादत्व'मिति हि तन्मतम् । स चाऽसम्भवः प्रकृते नास्तीति भाव इति वदतां मिश्राणां तु प्रमाद एव । असम्भवस्य प्रागुपदर्शितत्वात् ॥

अनापत्तेरिति । तत्र तदप्रवृत्तौ ह्रस्वनद्याप इति नुडापत्तिः । सिद्धान्ते तु परत्वादाटा नुटो बाधात्सकृद्गतिन्यायेन नुटोऽप्रवृत्तिरसिद्ध्यतीति भावः। मूले आदिपदेन रमायामित्यस्य संग्रहः । आण्नद्या इति तु याडाप इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत्र सूत्रे ङीत्येतन्मात्रोक्तौ तस्यैव याडाप इत्यत्राप्यनुवृत्त्याऽबन्ताङ्गात्परस्य ङादेर्याडागम इत्यर्थापत्त्या रमायामित्यत्र याटं बाधित्वाऽमि ततोऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या ङादित्वाभावाद्याण्न स्यादिति भावः । यदि तत्र ङेर्ङ्यामादेश एव क्रियते, तदा रमायामित्यत्र पूर्वं प्रत्ययत्वाभावेनेत्त्वाप्रवृत्त्या ङकारयुक्त एवाऽऽदेशे कृते ततोऽन्तरङ्गत्वपीत्संज्ञालोपौ बाधित्वा वार्णपरिभाषया याटि कृते प्रत्ययादित्वाभावादित्त्वं न स्यात् । यद्याङ्गवार्णयोस्समा-

स्थानिवत्त्वं स्पष्टमिति दिक् । ङसिङ । एङो द्वित्वेऽपि अस्वरितत्वाद्यथासंख्यं न । 'ङितश्च' इति तु नासूत्रि, 'ऋत उत्' इत्यत्र ऋदन्तात् ङितोऽति परे पूर्वपरयोरित्यर्थे जाग्रतीत्यादौ दोषः स्यादिति ङसोरित्येव सिद्धे ङसिग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

अच्च घेः । इदुद्भ्यामिति किम् ? 'घेः परस्य ङेरौदच्च' इति, 'ङिप्रकृतेर्घेरौदच्च' इति वाऽर्थो मा भूदिति । अदौतोस्तपरत्वं मुखसुखार्थम् । इत्सञ्ज्ञायां च 'तस्य लोप' इति तयोर्लोपः । न चौतो

नकारेत्त्व एव तत्परिभाषाप्रवृत्त्या नाऽत्र तत्प्रवृत्तिरित्युच्यते, तदापि ङस्येत्संज्ञालोपयोः स्वीकारेण ङस्योच्चारणेनार्धमात्राधिक्येन सर्वत्र भूतपूर्वगत्या ङादित्वस्वीकारेण चात्यन्तं गौरवापत्तिरिति बोध्यम् । तदेतद्ध्वनयन्नाह । दिगिति ॥

नाऽसूत्रीति । जयन्ति भवन्तीत्यत्र गुणादन्तरङ्गत्वात्पररूपेऽचः परेति स्थानिवत्त्वेन गुणे परादिवत्त्वेन ङित्त्वसत्त्वात् प्रकृतसूत्रेऽपि दोषो बोध्यः । पूर्वरूपे तु न स्थानिवत्त्वम्, पूर्वपरविधित्वात् ॥

इदुद्भ्यामिति किमिति । तदनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । अनुवृत्तौ दोषमाह । घेः परस्येति । अनुवृत्तस्य ङेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्तत्साहचर्येण घेरित्यस्याऽपि षष्ठ्यन्तत्वसम्भावनयाऽऽह । ङिप्रकृतेरिति । मा भूदिति । तदनुवृत्तौ तु तस्य पूर्वत्र ङेरित्यनेन सम्बन्धस्य क्लृप्ततयाऽत्रापि तथैव सम्बन्धाद्धेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भावना नेति भावः । मुखसुखार्थमिति । न तु तपरशास्त्रप्रवृत्त्या तत्कालग्रहणार्थमिति शेषः । भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाऽप्राप्तेः । अकारांशे ह्रस्वस्यैव स्थानित्वेनाऽन्तरतम्यात्तस्यैव प्रवृत्तेश्च । नन्वेवं तकारविशिष्टस्यैव विधेयत्वलाभात्प्रयोगे तकारश्रवणापत्तिरत आह । इत्संज्ञाया-

विभक्तित्वात् 'न विभक्तौ' इति निषेधात् कथमित्सञ्ज्ञेति वाच्यम्। मुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनं नतु कार्यान्तरं, नापि प्रयोगे श्रवणमित्यर्थात्तत्त्वप्रतिज्ञयैव 'न विभक्तौ' इत्यस्य तत्राप्रवृत्तेः। अत एव 'इद्वृद्धौ' 'पत्यावैश्वर्ये'—इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते। यदि तूच्चारणार्थानां विनैव शास्त्रमपगमः स्यात्, तदा इत्सञ्ज्ञकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु, किं तस्य लोप इत्यनेन। स्वभाववादस्योभयत्रापि समत्वात्। ध्वनितश्चेदं 'तस्य लोपः' इत्यत्र भाष्ये इति दिव औत्सूत्रे निरूपयिष्यामः। न चैवमग्नाविल-

---

मिति। तथा च तद्विनिर्मुक्तस्यैव लक्ष्ये प्रवृत्त्या न दोष इति भावः। विभक्तित्वादिति। यद्यपीत्त्वप्रवृत्तिकाले न विभक्तित्वज्ञानं, तथाऽपि विभक्तावित्यस्य विभक्तित्वयोग्य इत्यर्थादत्र तत्प्राप्तिः। अत एव स्मात्स्मिनोरन्त्यस्य नेत्त्वम्। सूत्रे वर्गग्रहणं च चरितार्थमिति भावः। तत्त्वप्रतिज्ञयेति। मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञयेत्यर्थः। अत एवेति। न विभक्तावित्यस्याऽप्रवृत्त्या इत्त्वप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः।

यत्तु 'वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येति शास्त्रेणाऽत् आदित्यादीनामेव संज्ञात्वबोधनेन नेत्संज्ञाप्राप्तिरिति वाराणसेयाः', तन्न। अत्र तकारस्य मुखसुखार्थत्वकथनेनाऽस्य तपरसूत्राविषयत्वात्। अवध्यवधिमतोस्साजात्यात् वर्णस्यैव संज्ञात्वम्, न तु तकारविशिष्टस्येति ग्रन्थकृता प्रागुपदर्शितत्वाच्च। औतस्तकारस्य उच्चारणार्थत्वादित्संज्ञां विनैव निवृत्तिः। अत एव न स्वरितत्वमिति प्राचीनोक्तं दूषयितुमाह। यदि त्विति। विनैव शास्त्रमिति। येषामन्यत्र विशेषणार्थत्वेनाऽपि प्रयोजनं नास्ति, किन्तु मुखसौकर्यमेव प्रयोजनं तथाविधानां नान्तरीयकतया वह्न्यानयनादौ विनैवोपदेशं सौकर्यार्थं परिगृहीतानां पात्रादीनामिव विनैव शास्त्रव्यापारमकस्मादेव निवृत्तिरित्याशयः। तद्वदेवेति शास्त्रव्यापारं विनैवेत्यर्थः। स्वोक्तार्थे मानं दर्शयति। ध्वनितमिति।

औतः स्वरितत्वापत्तिः,—न च 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे पुनः 'तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकादौपदेशिकप्रत्ययत्वबलेव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसिद्ध्ये भाष्यकृता क्वाप्यनाश्रयणात्। स्पष्टश्चेदं 'तित्स्वरितम्' इत्यत्र कैयटे। 'अङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिना सोक्ता, न तु सिद्धान्तिनेति स्पष्टं तद्विदाम्। 'श्वान्नलोपः' इति सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितस्तदभाव इति वाच्यम्। 'प्रत्ययग्रहणम्' इत्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववद्ग्रहणमित्यर्थात्। अत एवाऽदेशेषु दित्त्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फलभेदो नेति दिक्।

न चेति। अस्य परेण वाच्यमित्यनेनाऽन्वयः। एवमिति। उच्चारणार्थकेष्वपीत्संज्ञालोपयोः प्रवृत्तावित्यर्थः। अनाश्रयणादिति। सनाशंसभिक्ष उः, वले इत्यादौ व्याख्यानात्प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति तदाशयः। नन्वङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये साऽश्रितैवेत्याशङ्क्याह। एकदेशिनेति। वर्णग्रहणेष्वेतत्परिभाषायाः प्रवृत्त्ययोगेनाऽम्भक्ष इत्यादावपो भीत्यादेः प्रसङ्गेन एनामाश्रित्य अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानानुपपत्तेरस्यैकदेश्युक्तित्वमित्याशयः। ध्वनित इति। तत्र हि नान्नलोप इति न्यासे नन्दिता नन्दक इत्यादौ नलोप आपादितः। उक्तपरिभाषासत्त्वे तु नशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावादेव नलोपाप्रसक्तौ तदसङ्गतिरिति तेनैतदभावो ध्वनित इति भावः। इत्यर्थादिति। लक्षणयेति भावः। वार्त्तिकस्थप्रत्ययपदस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववति लक्षणायां मानमाह। अत एवेति। फलभेदो नेति। अन्यथा प्रत्याख्यानपक्षे तित्त्वाभावात्स्वराप्राप्त्याऽऽरम्भपक्षे च विधानोत्तरं स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वस्य सत्त्वात् तत्प्राप्त्या च फलभेदस्स्पष्ट एवेति भावः

अनङ् सौ। साविति प्रथमैकवचनम्, असम्बुद्धाविति पर्युदासात्। नकाराकारस्तूच्चारणार्थ इत्सञ्ज्ञकः। अलोन्त्यात्। अवध्यवधिमतोः साजात्यादाह—पूर्वो वर्ण इति। अत एव शिष्ट इत्यादौ शा इति समुदायस्य 'शास इत्' इतीत्वं न। पञ्चम्यन्ताल्ग्रहणाच्च शस्य न। सर्वनामस्थाने। 'नोपधायाः' इति, ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते। अपृक्त। अपृक्त इति पुंस्त्वमविवक्षितम्। अत एवापृक्तं हलिति सङ्गच्छते। अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव

सावित्यनेन सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणङ्कुतो नेति शङ्कानिरासायाह। सावितीति। पर्युदासादिति। सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणे सम्बुद्धौ प्राप्तेरेवाभावात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। इत्संज्ञक इति। विधेयविषय उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यामेव निवृत्तेर्वक्तव्यत्वादिति भावः॥

अलोऽन्त्यादित्यत्र पूर्वशब्देन वर्णस्यैव ग्रहणे बीजमाह। अवध्यवधिमतोरिति। अन्त्यस्यालोऽवधित्वादवधिमानप्यल्त्वेन रूपेण तत्सजातीय एव गृह्यते, यथा लोकेऽमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते एक एवाऽन्त्यात्पूर्वोऽनन्तर आनीयते न समुदाय इति वर्णस्यैव संज्ञात्वमित्याशयः। उक्तरीत्या पूर्वशब्देन वर्णस्यैव ग्रहणे फलं दर्शयति। अत एवेति। समुदायस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषा तु नाऽनर्थक इति निषेधान्न प्रवर्तत इति भावः। तत्प्रत्याख्याने तु न दोष इति स्पष्टमत्रैव सूत्रे भाष्ये। पञ्चम्यन्नाल्ग्रहणादिति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायात्संज्ञाशास्त्रेऽपि तस्मादिति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः॥

प्रदेशेष्विति। अस्तिसिचोऽपृक्ते, गुणोऽपृक्ते, वेरपृक्तस्येत्येतेषु सूत्रेष्वपृक्तपदं विहाय तत्स्थाने हलीति वक्तव्यमिति भावः। तत्राद्ययोरुतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतोऽनुवर्तमाने पुनर्हल्ग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन तदा-

सिद्धे सञ्ज्ञाविधानमदृष्टार्थम्। हल्ङ्याप्। सुतिसीति पृथक् पदम्। हलन्तादिति। सुतिसीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन तदन्तलाभ इति भावः। एवं ङ्याब्भ्यां द्वेधा तदुपस्थित्या ङ्याबन्तान्तादित्यर्थो द्रष्टव्यः। हल्ङ्याभ्यः

दिविधिर्न भवतीति बोध्यम्। एतेन वस्तुतस्तु गुणोऽपृक्त इत्यस्य हलादौ सार्वधातुक इत्यर्थे ऊर्णोतीत्यत्राऽपि गुणापत्तिः। नचोर्णोतेर्विभाषेत्यस्य वैयर्थ्यम्। सूत्रद्वयस्य विषयव्यवस्थाया एवानापत्तेः। एवमदस्सर्वेषामित्यस्य हलादेस्सार्वधातुकस्येत्यर्थापत्तावत्ति, अत्तामित्यादावडापत्तिरित्याचार्योक्तमपास्तम्। इदानीमदस्सर्वेषामित्यत्राऽस्तिसिचोऽपृक्त इत्यतो हल्ग्रहणानुवृत्त्याऽर्थाधिकारानुरोधात्सार्वधातुकसंज्ञकस्य हल इत्येवार्थादत्तीत्यादावदोषात्। अदृष्टार्थमिति। नन्वेवं हल्ङ्याबिति सूत्रे तदन्तविधिना हलन्तं सुतिसि लुप्यत इत्यर्थेन हन्यादित्यादौ यासुड्विशिष्टस्य लोपः स्यात्, संज्ञाकरणे तु न तदन्तविधिरित्यस्त्येव दृष्टं फलम्। नच निर्दिश्यमानपरिभाषया निस्तारः। सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावात्। यदि तूक्तातिप्रसङ्गभङ्गाय लोपशब्दस्य भावसाधनत्वमाश्रित्य हलन्तानां सुतिसीनां लोप इत्यर्थाश्रयणेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिरभ्युपेयते, तदाऽपि भिन्तादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वारः। स्थानिवद्भावविषये उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति चेन्न। अपृक्तपदं विहाय सुतिसि हलिति सुतिसि हल इति वा कर्मधारयनिर्देशे हल्पदस्य परनिपातनात्तस्य विशेषणत्वाभावनिर्णयेन तदन्तविधेरभावेनाऽदोषात्। षष्ठीतत्पुरुषस्तु न। निषादस्थपत्यधिकरणोक्तदिशा कर्मधारयस्यैव न्याय्यत्वात्। एतेन हल्ङ्यादिसूत्रस्थापृक्तग्रहणस्य चिन्त्यप्रयोजनत्वकथनपरशब्दरत्नग्रन्थोऽपि व्याख्यात इत्यवधेयम्॥

पृथक्पदमिति। अपृक्तपदेन कर्मधारयाश्रयणे तु तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तिरिति भावः। द्वेधा तदुपस्थित्येति। सुतिसिभिरेकस्य ङ्याब्भ्यामेकस्य च तदादेरुपस्थित्येत्यर्थः। ङ्याबन्तान्तादिति। सुतिसिभि-

किमिति। राम इत्यादौ दीर्घान्तत्वाभावान्न दोष इति प्रश्नः। दीर्घात्किं निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यारभ्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यन्तोऽपपाठः, मनोरमायां दर्शनात्। सखेति। यद्यप्यत्रैव 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति लेख उचितस्तथापि नान्तलक्षणदीर्घेणैव सिद्धेः 'अत उपधायाः' इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवौचित्याच्चात्र नोक्तम्। अचो ञ्णि। 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्त्तते, अङ्गस्येति चाधिकृतं, तदाह—अङ्गस्य वृद्धिरिति। ख्यत्यादिति। उच्चारणार्थाकारेण कृतयणः प्रयोगस्थस्यानुकरणादविशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्याह—खितीत्यादि। ङस्यादिपरस्तादृशः खिखीतितीशब्दप्रकृतिक एव संभवतीति भावः॥

सुसखेति। 'न पूजनात्' इति निषेधाद् 'राजाहःसखिभ्य' इति टज् न। समुदायस्येति। असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवाविति वर्णसंज्ञापक्षेऽर्थः। अत्र पक्षे पर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकान्त्येवर्णादे-

रुपस्थितं तदादिं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधौ पुनरन्यं तदादिं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः। अत एव गोवष्कयणी बहुश्रेयसीत्यादौ सुलोपसिद्धिः। अन्यथा सुतिसीनां यतो विधानं तदादेङ्याबन्तादित्यर्थस्य न्यायप्राप्ततयाऽत्र लोपो न स्यात्। राम इत्यादाविति। राजेत्यादौ तु संयोगान्तलोपेन निर्वाह इत्याशयः। यद्वा हल्ङ्याभ्यः किमित्यस्य ङ्याभ्य इति किमर्थमित्येवाऽर्थः, समुदायद्वाराऽवयवप्रश्ने तात्पर्यात्॥

अत्राकारान्तयोर्मुख्यापत्यादिशब्दवर्तिनोर्ग्रहणं न भवति। सख्युर्यः, पत्युर्नौ यञ्संयोगे, आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्याशयेनाह। उच्चारणार्थाकारेणेति। उभयोर्ग्रहणमिति। अत एव विकृतनिर्देशः सार्थकः। अन्यथा खित्योरिति, खीत्योरिति वा वदेदिति भावः। अत पक्ष इति। वर्णसंज्ञापक्ष

रेव ग्रहणात् 'कृतं सख्या' इति वाक्ये न दोषः। सिद्धान्तिसंमते तदन्तसञ्ज्ञापक्षे सखिभिन्नावित्यर्थः। पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्दे तदन्तग्रहणन्तु न, विशेष्यासन्निधानादिति भावः। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन॥

'यस्येति च' इतिसूत्रभाष्यात्तु—सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः। यथा 'अत्वसन्तस्य' इति सूत्रेऽधातोरित्यनद्धटकधातुपदस्य 'पिण्डग्रः' इत्यादिसिद्ध्यर्थं

इत्यर्थः। न दोष इति। अत्रेकारस्य सखिभिन्नसमुदायावयवत्वेऽपि तस्याऽप्रातिपदिकत्वान्न घित्वप्रसङ्ग इति भावः। यद्यपि पर्युदासेनैतदशार्थाश्रयणस्य सख्येत्यत्र घित्ववारणमपि फलं वक्तुं शक्यम्। तत्राऽपि सखिभिन्नखीतिसमुदायावयवत्वस्येकारे सत्त्वात्, तथाऽपि सखिभिन्नस्याऽर्थवतो ग्रहणेनाऽपि तत्र दोषो वारयितुं शक्य इति न तदस्याऽसाधारणं फलमित्याशयेन वाक्ये फलं दर्शितमिति बोध्यम्। ननु सिद्धान्तभूते तदन्तसंज्ञापक्षेऽसखीति समासावयवसखिशब्देन तदन्तविधौ सख्यन्तभिन्नेवर्णोवर्णान्तयोरित्यर्थे सुसखिशब्दस्य घित्वं दुर्लभमित्यत आह। पर्युदस्यमानसमर्पकेति। पर्युदस्यमाना ये प्रायोगिकास्सखिशब्दास्तेषां समर्पकस्सङ्ग्राहको योऽसखीति समासावयवसखिशब्दस्तत्रेत्यर्थः। विशेष्यासन्निधानादिति। सामानाधिकरण्येनान्वययोग्यस्य विशेष्यस्यासन्निहितत्वादित्यर्थः। पर्युदासस्थलेषूत्तरपदार्थस्य प्रतियोगितया नञर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वादिति भावः। इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेत्यनेन सूचितामरुचिं दर्शयन् सिद्धान्तमाह। यस्येति चेति सूत्रभाष्यात्त्विति। अस्य वक्ष्यमाणेन लभ्यत इत्यनेनान्वयः। पिण्डग्र इत्यादीति। अन्यथा पिण्डग्र इति समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घस्स्यादिति भावः। ननु वर्णसंज्ञापक्षे एवंरीत्या सुसखिशब्दे घिसंज्ञाया अप्रवृत्तावपि सिद्धान्तभूते तदन्तसंज्ञापक्षे घित्वं

भात्ववयवे लक्षणाऽऽकरे दृश्यते । तदन्तसञ्ज्ञापक्षेऽप्यसखीति त्वोरेव विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः । 'उतश्च प्रत्ययाद्, इतिवत् ततश्च सख्यवयवभिन्नेवर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया । एवञ्च प्रकृते नैव घिसञ्ज्ञा इति लभ्यते । तत्रहि भाष्ये 'इवर्णस्येति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति । यत्त्वत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वाद तिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे

दुर्वारमेव । तत्पक्षे सख्यवयवभिन्नयोरिवर्णोवर्णान्तयोरित्यर्थेन समुदायस्य तद्भिन्नत्वादित्याशङ्क्याह । तदन्तसंज्ञापक्षेऽपीति । ततस्तदन्तविधिरिति । गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनेति भावः । एवं सति पर्यवसितार्थमाह । सख्यवयवभिन्नेत्यादि । सख्यवयवभिन्नौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं घिसंज्ञमिति तदन्तसंज्ञापक्षेऽप्यर्थ इति भावः । यदुक्तं यस्येति चेतिसूत्रभाष्याच्चिति, तद्दर्शयति । तत्र हीत्यादिना । इवर्णस्येतीति । इवर्णस्येकारे परे लोपविधानस्य किं फलमिति प्रश्नाशयः । अतिसखेरागच्छतीति । सखिशब्दात् सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वाद्दृचोऽप्रवृत्तौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । अत्राऽसखीति निषेधाऽप्रवृत्त्या घिसंज्ञासम्पत्तिर्लोपविधाने फलमित्युत्तराशयः । तदेतद्विशदयति । यत्त्वत्र लोपो न स्यादित्यादिना । नन्वत्र लोपाभावेऽपि न दोषः पूर्वान्तवद्भावेन कृतदीर्घे सखिशब्दत्वातिदेशेऽपि ह्रस्वान्तत्वाभावेन तदानीं घिसंज्ञाया अप्राप्तेः । उपसर्जनह्रस्वोत्तरं तत्प्राप्तावपि सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वादसखीति निषेधाप्रवृत्तेरित्यत आह । अतिदेशविषय इति । पूर्वान्तवद्भावेन कृतदीर्घेतिऽदिष्टं सखिशब्दत्वमुपसर्जनह्रस्वोत्तरं स्थानिवद्भावेन ह्रस्वान्तेऽतिदिश्यते । एवञ्चातिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽसखीति निषे-

कृतेऽपि घिसञ्ज्ञा न स्यात् । लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः' इत्युक्तम् । भवद्रीत्या हि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसञ्ज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

धात् घिसंज्ञा न स्यादिति भावः । घिसंज्ञा निर्बाधैवेति । अस्येकारस्य लोपाभावेऽपीत्यादिः । तदसङ्गतिरिति । इकारस्येकारे परे लोपविधानस्याऽतिसखेरागच्छतीति फलप्रदर्शनपरभाष्यासङ्गतिरित्यर्थः । ननु कैयटेन 'प्रसज्यप्रतिषेधे चाऽयं दोषो, न तु पर्युदासे, तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वात् घिसंज्ञायास्सिद्धत्वादि' त्यादिना असखीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमाश्रित्येदं भाष्यं योजितमेवेति नेदं भाष्यं त्वदुक्तार्थे मानमिति चेन्न । वर्णसंज्ञापक्षे प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणाया आवश्यकत्वेनाऽऽश्यकलक्षणाश्रयणेन पर्युदासपक्षेप्यस्य भाष्यस्य सुयोजत्वेन पक्षान्तरपरतया योजनपरस्य कैयटस्याऽयुक्ततया तदवलम्बनेनैतद्भाष्यस्यामानत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नायं दोषः। अतिसखीति समुदायनिष्ठघिसंज्ञायास्तेन वारयितुमशक्यत्वात् । विशेष्यान्तरासत्त्वेऽपि सखिशब्दांशे शब्दस्वरूपाध्याहारमूलकतदन्तविधिकल्पने मानाभावादिति सर्वथा कैयटोक्तदिशा तद्भाष्ययोजनमयुक्तमेवेति बोध्यम् । स्पष्टञ्चेदमुद्योते । सूचितश्चायमर्थः समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादिति मूलयोजनावसरे 'पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्दे तदन्तग्रहणं तु न, विशेष्यासन्निधानादिति वदता ग्रन्थकृताऽपि । न च पर्युदासपक्षे उत्तरपदार्थस्य नञर्थेन सामर्थ्याद्विशेष्यान्तरसम्बन्धप्रयुक्ततदन्तविधेस्सखिशब्दांशेऽभावेपि प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे उत्तरपदार्थस्य नञर्थेन सामर्थ्याभावाच्छेषपदार्थविशेषणतया सखिशब्देन तदन्तविधिः कुतो नेति वाच्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्युत्तरपदार्थस्य नञर्थान्वयिन्येवान्वयस्य क्लृप्ततयाऽन्यत्र तदन्वयायोगात् । ननु सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणाङ्गीकारेऽपि न भाष्यसङ्गतिः । लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः। सखिशब्द
तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात्। प्रातिपदिकत्ववदुप
पकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणम्। ख्यत्यात्सूत्रे—'कि
विकृतनिर्देशो 'न 'सखिपतिभ्याम्' इत्येवोच्येत, अतिसखेरि
मा भूत्' इति भाष्येपि ङ्यन्तप्रकृतिक एवायम्। विहितविशे

ङ्यन्ते सखिशब्दत्वातिदेशेनासखीति निषेधस्य दुर्वारत्वात्। अतस्त
तद्भाष्यमेकदेशयुक्तमेवेति न त्वदुक्तार्थे साधकमित्याशङ्कते। न चेति।
इति। घिसंज्ञानापत्तिरूप इत्यर्थः। समाधत्ते। सखिशब्दस्येति। न
ख्यत्यात्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि किमर्थं विकृतनिर्देशः, न सखि
भ्यामित्येवोच्येत। अतिसखेरित्यत्र माभूदित्युक्तम्। विकृतनिर्देशाभावेऽति
रित्यत्राऽप्युत्वापत्तिरिति तदाशयः। तत्र सखीमतिक्रान्त इति विग्रहे ङ्यन्त
खिशब्दस्य लाक्षणिकत्वेन प्रतिपदोक्तपरिभाषयाप्युत्ववारणसंभवाद्विकृत
शस्य फलत्वप्रतिपादनमसङ्गतमेव स्यात्। अतोऽतिक्रान्तस्सखा येनेति
ह्रस्वीकार्यः। तथा च सख्यवयवभिन्नेवर्णस्येत्यर्थेऽत्र घिसंज्ञाया अप्राप्
तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। मूलोक्तार्थे तु विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञा नि
वेति न तद्भाष्यासङ्गतिरित्याशङ्क्य तद्विरोधं परिहरति। ङ्यन्तप्रकृ
एवेति। एवं च सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वेनासखीति निषेधाप्रवृत्तौ
तत्प्रयोगानुपपत्तिरित्याशयः। नन्वेवं सखिपतिभ्यामित्युक्तावप्यत्र सखिश
लाक्षणिकत्वादुत्वाप्रवृत्त्या विकृतनिर्देशस्यात्र फलप्रदर्शनमयुक्तं स्या
आह। विहितविशेषणानाश्रयणेनेवेत्यादिना। अयम्भावः। अ
क्रान्तस्सखा येनेति विग्रहेऽपि सखिपतिभ्यामित्यत्र विहितविशेषणल
श्रित्य सखिपतिभ्यां विहितयोर्ङसिङसोरित्यर्थाश्रयणे दोषाभावाच्च
श्रयणेनैव तद्भाष्यं प्रवृत्तमिति त्वयाप्यवश्यमभ्युपेयतया ममाऽपि सखि

णानाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवैतद् भाष्यं प्रवृत्त-
मिति न तद्विरोध इत्यलम्॥

भ्यां परस्येत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्यनाश्रयणेनैव तद्भाष्यं प्रवृत्त-
मिति न तद्विरोध इति। न च परस्येत्यनेन विरोधाद्विहितविशेषणासम्भव
इति वाच्यम्। परस्येत्यस्याभावे पूर्वपरयोरित्यनुवृत्त्या सखिपतिभ्यां विहितयो-
र्ङसिङसोः परतः पूर्वपरयोरित्यर्थापत्त्या तन्निवृत्त्या परस्यैवादेशलाभार्थं तत्सत्त्वेन
तद्विरोधाभावात्। नन्वेतद्भाष्यस्थातिसखेरित्यस्य ङ्यन्तप्रकृतिकत्वे तद्घटकस-
खीशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखिशब्दत्वातिदेशे उपसर्जनह्रस्वोत्तरं स्थानि-
वद्भावेन सखिशब्दत्वातिदेशेऽतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्सि-
द्धान्तसिद्धतया तदनाश्रयणेनैतद्भाष्यप्रवृत्तिवर्णनमनावश्यकमेवेति चेन्न।
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्। अलमिति। तदर्थस्तु विहितविशेषणत्यस्य
प्रतिपदोक्तपरिभाषाया वा आश्रयणे सह खेन वर्तत इति सखः, तत इच्छायां क्य-
जन्तात्क्विपि सख्युरित्यादौ लून्युरित्यादौ चाऽव्याप्तिरेव विकृतनिर्देशस्य फलम्।
अत एव तदुत्तरं भाष्ये 'इह च न स्यात् सखीयतेरप्रत्ययः, सख्युः, पत्युः,
लूनीयतेरप्रत्ययः लून्युः पून्युरि'त्युक्तम्। कैयटेनाऽपि विहितविशेषणपक्षाश्रयणे-
ऽव्याप्तिरेव दोष इत्युक्तमिति। एतेनैतद्भाष्यप्रामाण्यादसखीत्यस्य सखिभिन्न-
प्रातिपदिकावयवावित्यर्थं वदन्त औत्तराहाः परास्ताः। यदपि यस्येति चेति
सूत्रस्थं भाष्यं न स्वोक्तार्थे साधकम्। विनाऽपि प्रत्ययमित्यनेनाऽतिशब्दस्य
लोपे ततो ङसि सखेरित्यत्र लोपाभावे घिसंज्ञानापत्तिरूपदोषस्य जागरूक-
त्वेन सखीशब्दे यस्येति लोपाभावेऽतिसखिरित्यादौ सखीशब्दे पूर्वान्तव-
द्भावेन सखिशब्दत्वे ह्रस्वान्ते एकदेशविकृतन्यायेन पुनस्तत्त्वेऽतिदेशविषये
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अनङ्णिद्वद्भावयोरापत्तिरूपदोषान्तर-
त्वेन च भाष्यस्योपलक्षणतया व्याख्यातुं शक्यत्वादित्यौत्तराहाः, तन्न।

घनिलचौ चेति सूत्रे मनुष्यनाम्न इत्यस्यानुवृत्त्या इलचो मनुष्यनामस्वेव प्रवृत्त्या तत्रैव तत्संभवेन 'चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य चे'ति वार्तिकस्थचरमवाक्यस्य मनुष्यनामस्वेव प्रवृत्तेर्वक्तव्य-तया वाक्यान्तराणामपि तत्रैव प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेन च तत्साहचर्यादप्रत्यये तथैवेष्ट इत्यस्यापि तत्रैव प्रवृत्तेर्न्याय्यतया तेनात्र लोपकथनस्यात्यन्तमयुक्तत्वात्। अत एव भाष्याद्याकरग्रन्थेष्वेतद्वार्तिकस्य मनुष्यनामान्येवोदाहृतानि। किञ्च विनापि प्रत्ययमित्येतन्नापूर्वम्। किं तु न्यायसिद्धार्थानुवादकम्। तथा हि, भीमसेनादिपदानां विशिष्टार्थे शक्तिग्रहकाले नान्तरीयकानां भीमादिपदैकदेशा-नामपि विशिष्टार्थे शक्तिग्रहाद्भीमादयः पदैकदेशाः पदस्यार्थे प्रयुज्यन्ते। भीमसेन-पदं पृथक् प्रयुज्यमानं तदवयवपदं च भीमसेने शक्तमिति शक्तिग्रहः। सेन-पदादपि विशिष्टार्थबोधापत्तिस्तु न। तत्पदस्य तत्रार्थे शिष्टप्रयोगाभावेन शक्ति-ग्रहे तद्विषयकत्वांशेऽप्रामाण्यसंदेहेन ततो बोधानुदयात्। अप्रामाण्यज्ञानानास्क-न्दितशक्तिग्रहस्यैव बोधजनकत्वात्। शक्तिभ्रमाद्बोधोऽपि भ्रमत्वेनाज्ञातादेव। एवं कृष्णसर्प इत्येतत्पदैकदेशकृष्णपदेनापि न विशिष्टार्थबोधः। तत्पदस्य तत्रार्थे शिष्टप्रयोगाभावात्। एवं च यादृशपदैकदेशस्य विशिष्टार्थे शिष्टप्रयोग-स्तत एव विशिष्टार्थबोधः। तस्यैव च तत्रार्थे साधुत्वम्, नान्यस्य। विनापि प्रत्ययमित्येतदप्येतल्लब्धार्थानुवादकं सङ्खी इत्यादीनां वर्णानां विशिष्टार्थे साधुत्वं वारयति। पदैकदेशस्य विशिष्टार्थे शिष्टप्रयोगस्तु प्रायशो मनुष्यनामस्वेव दृष्टः। अत एव तस्य भाष्याद्याकरग्रन्थेषु सर्वत्र मनुष्यनामान्येवोदाहृतानि। क्वचि-दन्यत्रापि तथा प्रयोगः। यथा 'इग्यणस्संप्रसारणम्' 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यादिसूत्रवार्तिकादिप्रयोगेषु। क्वचित्पूर्वपदस्यैव तथा प्रयोगः, क्वचिदुत्तर-पदस्यैव, क्वचिदुभयोरित्यत्र तु शिष्टव्यवहार एव नियामकः। तथा च स्वेच्छया अस्माभिस्तथा प्रयोगेऽसाधुत्वं स्पष्टमेवेति प्रकृते भाष्यस्यातिसखि-

पतिः समा। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादि व्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव। त्रिशङ्क्वाद्य-याज्ययाजनादाविव तपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेऽपि ऋषीणां दोषा-भावात्। याज्ञे कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च। अस्माकमपि स्मृति-पुराणाध्ययनविधिबलात् तेषां तपोबलाच्च यज्ञमध्येऽपि तदन्तर्ग-ततत्पाठे दोषाभावः। स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः

शब्दैकदेशसखिशब्दोपलक्षकत्वकथनं सुतरामयुक्तमेव। सखीमतिक्रान्त इत्यर्थे केवलसखिशब्दस्य शिष्टप्रयोगाभावेन तदर्थे तस्यासाधुत्वात्। स्पष्टं चेदं मञ्जूषायाम्। किंच नागेशोक्तदिशा अतिसखेरित्यत्रापि फलस्य सम्भवेन तस्यो-पलक्षणपरतया व्याख्यानमयुक्तम्। ख्यत्यात्सूत्रविरोधस्य परिहृतत्वेनात्वसन्त-स्येत्यादिषु बहुषु प्रदेशेष्वाकरसम्मतस्यार्थस्य त्यागे मानाभावश्चेत्यवधेयम्॥

इष्टतोऽवधारणार्थ इति। विपरीतनियमवारणार्थ इत्यर्थः। अन्यथा समासे पतिरेव घिसंज्ञ इत्यपि नियमाकारस्स्यात्। तथा चातिसखेरागच्छति, अतिसखेस्स्वमिति भाष्यप्रयोगविरोधस्स्यात्। धात्वादेरिति निर्देशेन विपरीत-नियमवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। ननु पतिशब्दस्समास एव घिसंज्ञ इति नियमेऽपि 'सीतायाः पतये नमः', 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतावि'ति स्मृतिपुराणीयप्रयोगविरोध इत्यत आह। स्मृतिपुराणेष्विति। नन्वसाधुशब्दप्रयोगे तेषां प्रत्यवायप्रसङ्ग इत्यत आह। त्रिशङ्क्वादीति। इदञ्च यज्ञकर्मणोऽन्यत्राप्यसाधुशब्दप्रयोगस्य प्रत्यवायजनकत्वमभ्युपेत्योक्तम्। वस्तुतो याज्ञे कर्मण्येवासाधुशब्दप्रयोगे दोषो, नान्यत्रेत्याह। याज्ञे कर्मणीति। ननु ऋषीणां तपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगे दोषाभावेऽपि ब्रह्मयज्ञमध्ये तादृशा-साधुपदघटितस्मृतिपुराणाध्ययनेऽस्माकं दोषः स्यादेवेत्यत आह। अस्माक-

प्रत्ययवयन्त्येव । अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये छन्दोव कवयः कुर्वन्तीत्युक्त्वा न ह्येषेष्टिरस्तीत्युक्तम् । "यूस्त्र्याख्यौ इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टनरश्चैतत् । समास इत्युक्तेः बहु पूर्वे न घित्वम् । अत एव "पतिर्वृत्तावेव" इति नासूत्रि वर्णसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवेकार इत्यर्थः । तदन्तसञ्ज्ञापक्षे पत्यवय कारान्त इत्यर्थः । सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लाक्षणिक

मपीति । अत एवेति । स्वातन्त्र्येणासाधुप्रयोगे प्रत्यवायसत्त्वादेवेत्यर्थः लाघवात्पतिर्वृत्तावेवेति वक्तव्ये समास इत्युक्तेः फलं दर्शयति । बहुच्पूर्व इति समास इत्युक्तेरित्यनेन सूचितमर्थं विशदयति । अत एवेति । तत्र घिसंज्ञाया अनिष्टत्वादेवेत्यर्थः । नाऽसूत्रीति । अन्यथा लाघवात्तथैव कुर्यादिति भावः यत्तु वृत्तिसंज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्त्याऽस्मदादिकृतसंज्ञाया अव्यवस्थापकत्वेन पतिर्वृत्तावेवेति न्यास एव वक्तुमशक्य इति वाराणसेयाः । तदयुक्तम् । कृत्तद्धित समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चसु वृत्तिव्यवहारस्य पूर्वसिद्धतया तदनु रोधेनापि पाणिनिना सूत्रप्रणयनस्य तत्र तत्र दृष्टचरत्वेन च तथान्यासकरणस शक्यत्वात् । इत्यर्थ इति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्ष समासाघटकपतिशब्दावयवेकारः घिसंज्ञको न भवतीति सूत्रार्थः । सिद्धान्तभूत विधिमुखप्रवृत्तौ तु घिसंज्ञासूत्रघटकेकारे समासघटकपतिशब्दावयवातिरिक्तत्वेन सङ्कोचादस्य विधित्वलाभ इति बोध्यम् । लाक्षणिक इति । अत ए भाष्योक्तवर्णसंज्ञापक्षतदन्तसंज्ञापक्षयोर्न फलभेदः । अन्यथाऽस्य नियामकत्वेन नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे समासाघटकपतिशब्दो घिसंज्ञको न भवतीत्यर्थात्केवलपतिशब्दस्यानेन घिसंज्ञानिषेधेऽपि वर्णस्य घित्वं दुर्वारमेव स्यात् । किञ्च पूर्वसूत्रेण वर्णस्यैव घिसंज्ञाविधानात्समुदायस्य घित्वाप्राप्त्या विशिष्टस्य निषेधविधानमप्यशक्यं स्यादिति नेष्टसिद्धिः । तदन्तसंज्ञापक्षे

एतेन 'शेषो घ्यसखिपती' 'पतिसखी समास एव' इति वा सूत्र्यतामित्यपास्तम् । 'यस्येति चेति सूत्रभाष्यरीत्या सुपतिना सुसख्येत्यादीष्टासिद्ध्या तथा न्यासस्य कर्तुमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

नित्यं बहुवचनान्त इति । 'किमः संख्यापरिमाण' इत्यनेन किंशब्दाद् बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्न एव डतिरिति भाष्ये

तु पूर्वसूत्रेण पतिशब्दस्य घिसंज्ञायाः प्राप्तौ समासाघटकस्य तस्यानेन घिसंज्ञानिषेधाद्भवतीष्टसिद्धिरिति तयोः फलभेदस्स्पष्ट एव । लक्षणा चात्रावयवमात्रे । इकार इत्यर्थस्तु यूग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्ध इति बोध्यम् । एवं घिसंज्ञाविधिनियमशास्त्रयोर्भाष्यानुगृहीतमर्थं निरूप्य तत्र कैश्चिदुत्प्रेक्षितं न्यासान्तरं दूषयति । एतेनेति । प्रागुक्तभाष्यप्रामाण्यादसखीत्यत्र सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणाया आवश्यकत्वेनेत्यर्थः । अमुमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तय आह । यस्येति चेति । इष्टासिद्ध्येति । तत्राद्यन्यासे सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणाया भाष्यसम्मततया तदनुरोधेन पतिशब्दस्याऽपि तदवयवे लक्षणा वाच्या । अन्यथा सख्यवयवभिन्नत्वमिकारस्य विशेषणम् । पतिभिन्नत्वमिकारान्तस्य विशेषणमित्येकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाभावेन द्वन्द्वानुपपत्तिस्स्यात् । एवञ्च तन्न्यासे सुपतिनेत्यस्यासिद्धिः । द्वितीयन्यासे तु सुसख्येत्यस्यासिद्धिरिति भावः । किञ्चाऽद्यन्यासे पतिश्च मित्रञ्चेति सहविवक्षायां द्वन्द्वे पतिमित्रमित्यत्र पतिशब्दस्य घिसंज्ञाप्रयुक्तपूर्वनिपातानापत्तिरपि दोषो बोध्यः ॥

कतिशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वे उपपत्तिमाह । किमस्संख्येत्यादि । बहुत्वसंख्येति । बहुत्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्येत्यर्थः । एतेनेदं प्राचामनुसारेण । लभते बहुत्वे सङ्कोचत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भट्टानां व्याख्यानं नात्यन्तमादरणीयमिति बोध्यम् । भाष्ये स्पष्टत्वादिति । तत्र हि किमित्ये-

स्पष्टत्वादिति भावः । बहुगुण । संख्याप्रदेशेष्वेतत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणसत्त्वेऽपि तन्मूलकृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः, कर्त्तरि कर्मेत्यादाविव । अत एव 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति शदन्तपर्युदासः सङ्गच्छते । न हि शदन्ता कृत्रिमा संख्या-

---

तत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञातश्च बहुषु भवति । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातमेवेत्युक्तम् । द्व्येकयोस्संख्याया निर्णयेन प्रष्टव्यत्वाभावेन किमोऽप्रयोग इति तदाशयः । एवञ्च बहुत्वावच्छिन्नस्यात्र नियमेनोपस्थित्या बहुवचनान्तत्वं न्याय्यमेवेति भावः ॥

नन्वेतत्सूत्रारम्भे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन संख्याप्रदेशेषु बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यान्न त्वेकद्व्यादीनामित्याशङ्कां परिहरति । संख्याप्रदेशेष्विति । न प्रवृत्तिरिति । उभयगतिरिति परिभाषासत्त्वादिति भावः । तत्र मानमाह । अत एवेति । तादृशपरिभाषासत्त्वादेवेत्यर्थः । शदन्तपर्युदास इति । इदमुपलक्षणम्, त्यन्तपर्युदासस्यापि । अत एव यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्तीत्यादिना तस्यापि ज्ञापकत्वमुक्तं भगवता । ननु त्यन्तः कतिशब्दः कृत्रिमोऽस्तीति कथं तत्पर्युदासो ज्ञापकः । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणेन कतेस्तिशब्दस्यानर्थकत्वात्कृत्रिमसंख्यास्वर्थवत्त्यन्तभेदस्याव्यभिचरिततया व्यावर्त्यालाभात्तद्विशेषणं व्यर्थं सज्ज्ञापकं भवत्येवेति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां संख्यापदेन कृत्रिमानामेव ग्रहणात्तासु चार्थवत्त्यन्तानामभावादर्थवदनर्थकयोरुभयोरपि ग्रहणप्रसङ्ग एवार्थवद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्याऽत्र तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति चेदत्रोच्यते । अतिशदन्ताया इत्यस्य बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणतयाऽन्वयस्य वाच्यतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणतया च तत्पदजन्योपस्थितिकाले अर्थवदनर्थकयोरुभयोरपि तिशब्दयोः संभवेन पूर्वमर्थवत्परिभाषयाऽर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणे निर्णीते पश्चात्संख्यापदा-

स्ति । तस्मात्संख्याप्रदेशेषूभयगतिः । किं च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरिति स्पष्टं भाष्ये । अत एव पञ्चकृत्व इत्यादिसिद्धिः । एतन्न्यायोपयोगस्त्वभ्यासाम्रेडितादिसञ्ज्ञाविषये द्रष्टव्यः । सूत्रे बहुगणग्रहणन्तु तयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् । बहुत्वादि हि

न्यवेलायां जायमानानुपपत्तिज्ञानेन परिभाषाज्ञापनं युक्तमेव । अत एव परिभाषेन्दुशेखरे तस्यापि ज्ञापकत्वमुक्तं ग्रन्थकृता । स्पष्टश्चेदं प्रदीपोद्योतयोः । संख्याप्रदेशेषु लोकप्रसिद्धसंख्याया अपि ग्रहणे भाष्यकृदुक्तं पक्षान्तरं दर्शयति । किञ्चेति । महासंज्ञाकरणेनेति । तद्धि अन्वर्थत्वविज्ञानात्संघवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोस्संज्ञावारणायेति वाच्यम् । तदभावेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोर्ग्रहणमित्याश्रयणेन तयोस्संज्ञाया वारयितुं शक्यतया न तदर्थमन्वर्थसंज्ञा । अतस्तत्सामर्थ्यात् प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्यापि ग्रहणं सिद्ध्यतीति भावः । अत एव = प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्यापि ग्रहणादेव । नन्वेवं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य का गतिरत आह । एतन्न्याय इति । अभ्यासाम्रेडितेति । तत्रानेन न्यायेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं, न तु लोकप्रसिद्धार्थस्य, महासंज्ञाकरणन्तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । ननु संख्याप्रदेशेषु एकद्व्यादीनामिव बहुगणयोरपि ग्रहणे सिद्धे तयोरनेन संज्ञाविधानं व्यर्थमत आह । सूत्र इति । तयोरिति । तदर्थयोरित्यर्थः । नियतविषयपरिच्छेद इति । नियतो यो विषयपरिच्छेदः, विषयज्ञानं, तद्धेतुत्वाभावेनेत्यर्थः । नियतत्वं च त्रित्वादीनामवान्तरधर्मप्रकारकसंशयानुत्थापकत्वम् । वक्ष्यमाणभाष्यप्रामाण्यान्नियतविषयपरिच्छेदहेतोरेव संख्यात्वेन बहुत्वादेस्तथात्वाभावात्संज्ञां विना तयोः संख्यापदेन ग्रहणं न भवतीति भावः । ननु तर्हि बहुपदशक्यतावच्छेदकं बहुत्वं किं, तत्राह । बहुत्वादीति । आदिना गणत्वम् ।

त्र्यादिसङ्ख्याव्यापको धर्मविशेषः। अत एव भाष्ये 'एतत्सूत्रमतिदेशार्थं, यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह' इत्युक्तम्। यत्तु भाष्ये 'एकादिकया चापि सङ्ख्यायते' इत्युक्तं, तस्यायमर्थः। बह्वादिकयाऽपि स्वव्या-

---

त्र्यादिसंख्येति। त्रित्वादिसंख्येत्यर्थः। धर्मविशेष इति। अखण्डोपाधिरूपो, न तु जातिरूपः। तत्त्वे मानाभावादित्यर्थः। अत एवेति। बहुत्वादेरसंख्यत्वादेवेत्यर्थः। इत्युक्तमिति। तत्र ह्यस्य सूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन प्रदेशेषु बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यान्न त्वेकद्व्यादीनामिति तेषामपि तत्र ग्रहणाय तेषामप्यनेन सङ्ख्यासंज्ञा विधेयेत्याशयक 'सङ्ख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं संख्यासम्प्रत्ययार्थमिति कात्यायनवचनस्य प्रत्याख्यानाय 'अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयं बहुगणवतुडतयस्संख्यावद्भवन्तीति। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः, न कर्तव्यः। अन्तरेणापि वचनमतिदेशो गम्यते। तद्यथा, अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यत' इति पक्षान्तरमुक्तम्। यद्यत्र संख्याशब्दस्संज्ञापरस्स्यात्तदा टिघुभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत। तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयतीति तदाशयं कैयटः। एवं चास्य संज्ञाविधायकत्वाभावे प्रदेशेषु न कृत्रिमाकृत्रिमन्यायप्रवृत्त्यवकाश इति भावः। बहुगणयोस्संख्यावाचकत्वे तु तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। ननु बहुत्वादेस्संख्यात्वे एकादिकया चापि संख्यायत, इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्रापिशब्देन बह्वादिष्वपि संख्यापदयोगार्थस्य प्रदर्शितत्वादित्याशङ्क्य तदाशयं वर्णयति। यत्त्विति। बह्वादिकयेति। बहुगणशब्दवाच्यबहुत्वादिकयेत्यर्थः। स्वव्याप्येति। एवञ्च स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारकपरम्परया कथञ्चिद्बहुत्वादेस्संख्यानकरणत्वेन न तयोरत्यन्तमवयवार्थबाध इत्येव तद्भाष्याशय इति न तद्भाष्यविरोध इति भावः। एवं बहुगणशब्दयोः

प्यत्रित्वादिसङ्ख्यया सङ्ख्यायते। कतिशब्दोऽपि सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया सङ्ख्यानकरणम्। एवं वत्वन्तेऽप्यूह्यम्। यद्वा चापिशब्दौ वाक्यालङ्कारे। एकादिकया सङ्ख्यायते साऽपि प्रदेशेषु यथा गृह्येतेति लोकप्रसिद्धमहासञ्ज्ञाकरणमिति तदर्थः। एतेन 'अर्थान्तरवाचित्वे, सति बहुत्ववाचिनश्चेत्सङ्ख्याकार्यं, तर्हि बहुगणयोरेव'

कथञ्चिदवयवार्थस्योपपत्तिमुपपाद्येतरयोरपि तां दर्शयति। कतिशब्दोऽपीति। संख्यानेति। संख्यानकरणीभूतो योऽर्थस्त्रित्वादिरूपस्तद्विषयप्रश्नार्थकतयेत्यर्थः। वत्वन्तेऽपीति। क्रियानियानित्यादावित्यर्थः। ननु कथञ्चिद्बह्वादीनां संख्यानकरणत्वस्य सत्त्वात्प्रदेशेषु संज्ञां विनैव बह्वादीनामपि ग्रहणे सिद्धे किं संज्ञाविधानेनेति चेन्न। संज्ञाविधानाभावे संख्यापदेन साक्षात्संख्यानकरणीभूतार्थवाचकलोकप्रसिद्धानामेव ग्रहणापत्त्या यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति भाष्येण बह्वादीनां लोकप्रसिद्धसङ्ख्यावाचकत्वाभावबोधनादेषां तद्ग्रहणस्य दुर्वचत्वात्। संज्ञाविधाने तु तद्बलाद्यथाकथञ्चित्सङ्ख्यानकरणीभूतार्थवाचकानामपि ग्रहणसिद्धिरिति तत्तात्पर्यात्। इदं चापिशब्दार्थयोर्वाक्यार्थान्वयित्वमभिप्रेत्य, वस्तुतस्तदेव नेत्याह। यद्वेति। वाक्यालङ्कार इति। एवञ्चैतद्भाष्येण बह्वादीनां सङ्ख्यानकरणत्वस्याबोधनान्न तद्विरोधाशङ्का। बह्वादिषु सङ्ख्यापदस्यान्वर्थता नास्त्येव। प्रदेशेषु महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकादीनां, संज्ञाविधानेन बह्वादीनां च ग्रहणं भवतीति भावः। लोकप्रसिद्धेति। संज्ञाकरणस्य लाघवार्थतया टिघुभादिवदेकाक्षरसंज्ञायामेव कर्तव्यायां लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणं सामर्थ्यात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्यापि ग्रहणमवगमयतीति भावः। संघवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोस्संज्ञावारणन्तु न तत्फलमित्युपपादितं प्राक्। एवं तद्भाष्याशयं स्वयमुपवर्ण्य तत्र कैयटोक्तं दूषयति। एतेनेति। एकादिकया चापीतिभाष्यस्य प्रागुक्ताशयकत्वेन नियतनियम्यपरिच्छेदहेतुत्वा-

इति नियमार्थं तत्। तेन भूर्यादीनां न। तेषां वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात्। वैपुल्यं विशालता। विशेष्यविशेषणदलाभ्यामबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बह्वर्थमात्रवाचिनां त्र्यादीनाञ्च न व्यावृत्तिः। यद्वा 'अनियतसङ्ख्यावाचिनाञ्चेद्बहुगणयोरेव' इति नियमः। अनन्तशब्दवदनन्तवाचिशतशब्दस्य सङ्ख्याकार्याभाव इष्ट एवेत्यपास्तम्।

भावेन बहुत्वादेरसङ्ख्यात्वेन चेत्यर्थः। **नियमार्थं तदिति।** अथवा महती संज्ञा क्रियत इति भाष्यमुपादाय 'ननु महत्यास्संज्ञायाः करणात्संघवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोः संज्ञा माभूदेकादीनां तु कथं स्यादित्याशङ्क्य तदाशयं कैयट आह। सङ्ख्येति योगो विभज्यते', महासंज्ञाकरणेन चान्वर्थत्वाश्रयणात्संज्ञायास्संख्याकाङ्क्षतया च तावदनुरूपो नियतानियतसङ्ख्यावाची सर्व एव संज्ञी आक्षिप्यते। एवंच सङ्ख्यानकरणीभूतास्सङ्ख्यासंज्ञका इत्यर्थः। अतस्सङ्ख्याप्रदेशेषु बह्वादीनामेकादीनां च ग्रहणं सिद्धम्। ततो बहुगणवतुडतय इति द्वितीयं सूत्रम्। विभक्तसूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थमिति नियमफलं दर्शयति। **तेनेति।** अन्यथा सामान्यसूत्रेण तेषामपि संज्ञा स्यादिति भावः। **न व्यावृत्तिरिति।** विशेष्यदलं विहायार्थान्तरवाचिनां चेद्बहुगणयोरेवेत्येतन्मात्रोक्तावेकशब्दस्यैकोऽन्यार्थे प्रधाने चेति कोशादनेकेषामर्थानां सत्त्वात्तत्संज्ञानापत्तिः। विशेषणदलं विहाय बहुत्ववाचिनां चेद्बहुगणयोरेवेत्येतन्मात्रोक्तौ बहुत्ववाचिनां त्र्यादिशब्दानां संज्ञानापत्तिरतो दलद्वयं नियम्यकोटावावश्यकमिति भावः। नियमशरीरे लाघवायाह। **अनियतेति।** नन्वेवमनन्तवाचिशतशब्दस्य सङ्ख्याकार्यं न स्यादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या समाधत्ते। **अनन्तवाचिशतशब्दस्येति। अपास्तमिति।** यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति भाष्येण बह्वादिषु सङ्ख्यापदयोगार्थाभावबोधनेन द्वितीयसूत्रस्य नियामकत्वासङ्गतेर्योगविभागं विनाऽपि पूर्वोक्तदिशा प्रदेशेष्वेकाद्यादीनां ग्रहणसम्भवाच्चैषा क्लिष्टकल्पना दुःखा दुरुपपादा चेति भावः॥

यत्त्वेतत्प्रतीकमुपादाय 'परे तु सङ्ख्यावाचकत्वं सङ्ख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वमेव। अत एवैकादिकया चाऽपि सङ्ख्यायत इति भाष्ये चापिशब्दौ सङ्गच्छेते। अन्यथा बह्वादीनां निरुक्तसङ्ख्यावाचकत्वस्याभावेन तद्सङ्गतिस्स्पष्टैव। न च यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति भाष्यविरोध इति वाच्यम्। वत्वन्तस्य डतिप्रत्ययान्तस्य च सङ्ख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वरूपसंख्यावाचकत्वस्याभावेन तस्य भाष्यस्य तद्विषयकत्वेनादोषात्। भूर्यादीनां तु 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्बहुगणयोरे'वेत्यादि नियमेनैव वारणं बोध्यमित्याहु'रित्यौत्तराहाः। तदयुक्तम्। एकादिकया चापीति भाष्यस्थचापिशब्दार्थयोर्वाक्यार्थान्वयित्वस्वीकारे तेन सूत्रोपात्तेषु चतुर्ष्वपि बह्वादिषु संख्यानकरणीभूतार्थवाचकत्वलाभात्तद्भाष्यबलेन वत्वन्तडत्यन्तासंग्राहकतया संख्यावाचकत्वपरिष्करणस्य तेषामयुक्तत्वात्। चापिशब्दाभ्यां बहुगणयोरेव संख्यानकरणत्वप्रतिपादने भाष्यतात्पर्यं, न त्वितरयोरपीति कल्पनायां मानाभावात्। बह्वादीनां चतुर्णामपि नियामकत्वप्रतिपादनपरप्रकृतसूत्रस्थकैयटेन डति चेतिसूत्रस्थकैयटेन च चतुर्णामपि संख्यानकरणीभूतार्थवाचकताया लाभेन तन्मतस्थापनाग्रहवतां तेषां तत्सिद्धान्तविरुद्धार्थकथनस्यात्यन्तमयुक्तत्वात्। किंच यदयमसंख्यां संख्येत्याहेति भाष्यस्य वत्वन्तडत्यन्तमात्रविषयकत्वकल्पनमपि सुतरामयुक्तम्। तथा सति सूत्रस्य बहुगणशब्दविषये संज्ञाविधायकताया इतरविषयेऽतिदेशबोधकत्वस्य च वक्तव्यतया वैरूप्यापत्तेः। वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। 'अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयमि'ति सम्पूर्णसूत्रस्यातिदेशशास्त्रत्वप्रतिपादनपरप्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च। किंच त्वदुक्तरीत्या बहुगणशब्दयोस्संख्यावाचकत्वस्यैव भाष्याभिप्रेतत्वे 'यदयमसंख्यां संख्येत्याहे'ति भाष्योत्तरं बहुगणशब्दविषयेऽतिदेशत्वानुपपत्तिशङ्कासमाधाने कुर्यात्। तथाऽकरणेन च तयोरप्यसंख्यात्वमेव भाष्याभिप्रेतमित्यवधेयम्। ननु महासंज्ञाकरणसामर्थ्याल्लौकिकसंख्याया

संघवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं, परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसङ्ख्याव्या पकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणात्। 'वतु' इति सानुबन्धनिर्देशो ब्राह्मण वदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः। डतिस्तद्धित एव, वतुसाहचर्यादित्यलम् 'ष्णान्ता' इत्यतः षडिति वर्तते, सङ्ख्येति च प्रकृतं तदाह डत्यन्तेति। अत एव 'षट्कति' इति डडनुवादेन शुग्विहितः

अपि प्रदेशेषु ग्रहणमिति भाष्याशयवर्णनमयुक्तम्। संघवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयो स्संज्ञानिरासाय तत्सार्थक्यादित्याशङ्क्याह। संघेत्यादि। अस्य ग्रन्थस्य यदी सूत्रं न नियमार्थं, तदा संघवैपुल्यवाचकयोरपि ग्रहणं प्राप्नोतीत्यत आहे मिश्रोक्तमवतरणं तु न सम्यक्। नियमार्थत्वाश्रयणेऽपि नियमेन तयोस्संज्ञा वारयितुमशक्यत्वात्। परस्परसाहचर्येणेति। अवैपुल्यार्थकगणशब्दसाह चर्याद्बहुशब्दस्य तथाविधस्यैव ग्रहणम्। तस्य च त्र्यादिसङ्ख्याव्यापकध विशेषवाचकतया तादृशबहुशब्दसाहचर्याद्गणशब्दस्यापि तथाविधस्यैवेत्ये परस्परसाहचर्येणेत्यर्थः। सानुबन्धनिर्देश इति। उकारानुबन्धनिर्दे इत्यर्थः। अन्यथा निरनुबन्धकस्य वत उभयसाधारणत्वात्तस्यापि ग्रह स्यादिति भावः। पतिशब्दस्याप्यौणादिकडतिप्रत्ययान्तत्वेन संज्ञाप्रस वारयति। डतिस्तद्धित एवेति॥

संज्ञाविधावपि तदन्तविधावुपपत्तिं दर्शयति। संख्येति च प्रकृतमिति अत्र तदन्तविध्यभावे केवलप्रत्ययमात्रस्य संख्यासंज्ञाया अभावेन तेन सहान्व सम्भवात्संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिरिति भावः। ननु संज्ञाविधाविति निषेध त्संख्यासंज्ञाया डतेरेव सत्त्वेनात्र तदनुवृत्तावपि तदन्तविधिर्दुरुपपाद एवेत्य शङ्क्य तत्र तदन्तविधौ मानमाह। अत एवेति। संख्यासंज्ञायां तदन्तवि रेवेत्यर्थः। डडनुवादेनेति। अन्यथा तस्य पूरण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिका त्प्रातिपदिकसंज्ञकात्संख्यावाचकाड्डडित्यर्थे कतिशब्दात्तदप्राप्त्या तदनुवा

अत एव सञ्ज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। सङ्ख्येति किम्। पतयः॥

प्रत्ययस्य। अनेकसञ्ज्ञाकरणादावृत्त्या विभक्तिविपरिणा-

शुग्विधानमसङ्गतं स्यादिति भावः। यद्यपि केवलयोस्संज्ञायाः फलाभावात्तत्र तदन्तविधिर्वक्तुं शक्यः, उक्तं च तथैव हरदत्तेनाऽपि, तथात्युपायस्योपाया- न्तरादूषकत्वादेवमुक्तमिति बोध्यम्। पूर्वसूचितमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तय आह। अत एवेति। संख्येत्यस्य प्रकृतेऽनुवर्तनादेवेत्यर्थः। यद्यपि संख्यापदाननु- वृत्तावपि केवलप्रत्ययस्य संज्ञायां फलाभावात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्लभ्यत एव, तथाऽपि शास्त्रारम्भसामर्थ्यात्संज्ञाविधावित्यस्याप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया पति- शब्दस्य संज्ञावारणायावश्यकसंख्यापदानुवृत्त्यैव तदप्रवृत्तिकल्पने लाघवमित्या- शयेनैवमुक्तमिति बोध्यम्। पतय इति। संख्याग्रहणाननुवृत्तौ डत्यन्तं शब्दस्वरूपं षट्संज्ञमित्यर्थादौणादिकडतिप्रत्ययान्तपतिशब्दस्यापि षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुगिति जसो लुगापत्तिः। तदनुवृत्तौ तु संख्यासंज्ञासूत्रे वतुसाहचर्यात्तद्धित- डत्यन्तस्यैव संख्यासंज्ञात्वेन नास्य षट्त्वप्राप्तिरिति भावः। वस्तुतस्त्वेतत्सर्वं इति चेति सूत्रस्थकैयटानुरोधिमूलकृन्मतेन, सिद्धान्ते तु तदनुवृत्तिरनावश्यिकैव। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च पतिशब्दे न दोषः। व्युत्पन्नत्वेऽपि पातेः कतिनाऽपि तत्सिद्धिरिति न तत्र डतिनियम इति बोध्यम्। स्पष्टं चेदमुद्योते॥

ननु प्रत्ययादर्शनं लुक्श्लुलुप्संज्ञमित्यर्थे लुगादिसंज्ञानां परस्परं साङ्कर्य प्रसङ्गः। लोपशब्देन भावितप्रत्ययादर्शनविषयेऽप्यासां प्रसङ्ग इत्यत आह। अनेकसंज्ञाकरणादिति। यद्यासां परस्परं साङ्कर्यं स्यात्तदा तिसृणामपि संज्ञानां समानफलकत्वस्यैव लाभेनैकस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य वृद्धि- संज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतत्वेनानेकसंज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्। तस्मादनेकसंज्ञा- विधानात्तद्भावितानां संज्ञाऽश्रीयत इति न साङ्कर्यप्रसङ्ग इति भावः। तद्भावि- ग्रहणे उपायं दर्शयति। आवृत्त्येति। यद्यप्यदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः

प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञा इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यया संज्ञया यददर्शनं भाव्यते, तस्यैव सा संज्ञेत्यर्थ आवृत्तिं विनाऽपि लभ्यते, तथाऽपि तादृशी प्रत्यासत्तिस्सर्वैर्दुर्ज्ञेये-त्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः ॥

आचार्यास्तु—अत्र तद्भावितसंज्ञाश्रयणे विधिप्रदेशेष्वन्योन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाश्रयणे गौरवादनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यादाकडारीयत्वाभावेऽपि नाऽसां संज्ञानां समावेश इत्येव युक्तम् । लोपसंज्ञा त्वासां विषये प्रवर्तत एव । बाधकाभावात् । न ह्येता इव लोपसंज्ञा प्रत्ययादर्शनमुद्दिश्य विहिता, किन्त्व-दर्शनमात्रम् । एकसंज्ञ्युद्देश्यकानेकसंज्ञानां तु पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यान्न युक्तस्समावेशः । न लुमतेति निषेधाच्च लोपसंज्ञैव तासां विषये प्रवर्तते । लोपसंज्ञाविषये तु नासां प्रवृत्तिः । पृथक्संज्ञात्रयकरणसामर्थ्येन स्वभिन्नसंज्ञासामान्यविषये आसामप्रवृत्तिकल्पनात् । अत एव प्रत्ययलोप इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । तत्र हि प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमित्यादिना लुगादिसंज्ञानां परस्परं साङ्कर्यमाशङ्क्य, न वा पृथक्करणात् । न वा एष दोषः, किं कारणम्, पृथक्करणात् । पृथक्करणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यतीति समाधायानन्तरं 'तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञामवगाहत' इति लुगादिसंज्ञाविषये लोपसंज्ञायाः प्रवृत्तिमुपपाद्य ततो 'यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञामवगाहते, एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येतेत्युक्तम् । न वा पृथक्करणादिति भाष्यस्य तद्भावितसंज्ञाभिप्रायकत्वे तु लोपसंज्ञाविषयेऽपि लुगादिसंज्ञानां प्रवृत्तिशङ्कापरं यथैव तर्हीत्याद्युत्तरभाष्यमसङ्गतं स्यादतः प्रागुक्तरीत्यैवाऽसां समावेशाभावकल्पनमुचितमित्याशयमाविश्चक्रुः । तन्न । संज्ञाविधायकेष्विग्यणस्सम्प्रसारणमित्यादिषु प्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धे संज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितसंज्ञाश्रयणस्याऽकरसम्मततयाऽत्रापि तद्रीत्या पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यात्तद्भा-

वितपक्षाश्रयणेन साङ्कर्याभावप्रतिपादन एव भाष्यतात्पर्यवर्णनस्य न्याय्यत्वात् । उपपत्तिं विना केवलं पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्येन परस्परसमावेशाभावकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अत एव कैयटहरदत्तादिभिः कौस्तुभकृता चैवमेव लुगादिसंज्ञानां समावेशाभाव उपपादितः । उद्योतकृताऽपि 'यथैव तर्हीत्यादिभाष्याशयवर्णनपरस्य 'तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां माभूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन्निति कैयटग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे' तद्भावितग्रहणे यथैवेत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह । तिसृणामिति । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवापत्त्या सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्करः प्रतिपादितो भगवता, न तु तद्भावितसंज्ञाश्रयेणेत्यभिमान इत्युक्त्या, उपपत्तिं विना केवलं संज्ञात्रयकरणसामर्थ्येन समावेशाभावकल्पनमयुक्तमित्यर्थस्सूचितः । कैयटोऽपि 'यथैव तर्हीत्यादिशङ्कापरभाष्यसमाधानभूतं 'ननु चात्रापि पृथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्ध'मिति सिद्धान्तभाष्यं लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थ इत्येव व्याचख्यौ, न त्वाचार्योक्तदिशा । तस्माद्बहुग्रन्थविरोधादुपपत्तिशून्यत्वाच्चाचार्योक्तं नादरणीयमिति बोध्यम् । ननु पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादिति भाष्यस्य तद्भावितसंज्ञाभिप्रायकत्वे यथैव तर्हीत्यादिशङ्कापरभाष्यमनुपपन्नं स्यादिति चेन्न । एतद्भाष्यस्य 'न वा पृथक्करणादि'ति भाष्यस्य पूर्वोक्ताशयकत्वाज्ञानेन प्रवृत्ततयैकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । अत एव तदुत्तरमेकदेश्युक्तशङ्कासमाधानाय पूर्ववार्तिकाशयं स्पष्टयितुं तेनैव वार्त्तिकेन सिद्धिरुक्ता । पूर्ववार्तिकस्य त्रयाणामेव परस्परसाङ्कर्यवारणपरत्वे तूत्तरत्र 'इत्येव, सिद्ध'मित्युक्तेरसाङ्गत्यं स्पष्टमेव । न वा पृथक्करणादित्येव सिद्धमिति भाष्यस्य लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थ इति व्याचक्षाणः कैयटोऽपि यथैव तर्हीत्यादिभाष्यं पूर्वभाष्याशयाज्ञानेनैव प्रवृत्तमित्यर्थं सूचयति । किं चोत्तरत्र 'न वा पृथक्करणादित्येव सिद्ध'मिति भाष्याक्षरानुगुण्याय

मेन च तद्भावितसञ्ज्ञाश्रयणम्, अतो न सङ्करः। तेन 'हन्ति' इत्यादौ 'श्लौ' इति द्वित्वं न, तदाह—लुक्श्लुलुप्शब्दैरिति। 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽदर्शनमित्यनुवर्त्तते। प्रदेशेषु भाविसञ्ज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः। एकसञ्ज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वेन लोपसञ्ज्ञया आसां समावेशः। तेन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः॥

'न वा पृथक्करणादिति' पूर्वभाष्यस्यान्यसंज्ञाविषय इव लोपसंज्ञाविषयेऽपि लुगादिसंज्ञानामप्रवृत्तिरित्याशयो यदि त्वया कल्प्येत, तदा 'यथैव तर्हीति' भाष्यस्यैतदाशयापरिज्ञानेनैव प्रवृत्तत्वकल्पनं तवाप्यायातीति न किंचिदेतत्। पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यात्किंचिदर्थकल्पनमावयोस्समम्। परन्तु तव शास्त्रेऽक्लृप्तार्थस्य स्वभिन्नसंज्ञाभिः स्वस्यासमावेश इत्यस्य कल्पनप्रयुक्तमेकं, लुगादिसंज्ञाविषये लोपसंज्ञाया ज्ञापकान्तरेण साधनप्रयुक्तमपरं च गौरवम्। मम तु शास्त्रे क्लृप्तस्य प्रदेशेषु लोकन्यायसिद्धभाविसंज्ञाश्रयणपूर्वकतद्भावितपक्षस्यैवाश्रयणमिति लाघवमित्याचार्योक्तं गौरवोद्भावनं विपरीतमेवेति बोध्यम्। अतत्यं तत्त्वमाकरग्रन्थपर्यालोचयितॄणां सुधियां स्फुटीभविष्यतीति नास्माभिर्विशेषतः प्रतन्यत इत्यलम्। द्वित्वमिति। इदमुपलक्षणम्। जुहोतीत्यादावुतो वृद्धिरिति वृद्धेः, हरीतक्याः फलानीत्यर्थे हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुपि लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययलुकः, श्रविष्ठासु जात इत्यर्थे श्रविष्ठाफल्गुनीत्यादिना जातार्थप्रत्ययस्य लुकि लुपि युक्तवदिति लिङ्गवचनयोश्च। तद्भावितग्रहणे विधिप्रदेशेष्वन्योन्याश्रयदोषशङ्कां परिहरति। भाविसंज्ञाविज्ञानादिति। सूत्रशाटकन्यायेन षड्भ्यो लुगित्यादौ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोस्स भवति, यस्य जातस्य लुगित्येषा संज्ञा भवतीत्यर्थाश्रयणादिति भावः। लोपसंज्ञयाऽसां समावेशं दर्शयति। अन्यदेशस्थत्वेनेति। अनाकडारीयत्वेनेत्यर्थः॥

षड्भ्यो। "जश्शसोः शि" इत्यतो जश्शसोरिति वर्त्तते। षड्भ्य इति विहितविशेषणम्। तेन गौणे न।

यत्तु वाराणसेयाः, लुक्श्लुलुप्पदानां लुक्श्लुलुप्पदप्रयोज्यत्वे, विधेयतायां, अदर्शने च खण्डशः शक्तिः। यत्र लुगादिपदं विधेयसमर्पकं, तत्रादर्शनरूपखण्डस्यैवोपस्थितिः, न तु लुगादिपदप्रयोज्यत्वरूपखण्डस्य, विधेयतारूपखण्डस्य चानुपयोगात्। तन्नियामिका च समभिव्याहृता प्रथमेति। यत्र तु लुगादिपदमुद्देश्यसमर्पकं, तत्र खण्डत्रयस्याप्युपस्थितिः। लुगादिपदप्रयोज्यविधेयताश्रयादर्शनरूपार्थलाभस्त्वाकाङ्क्षावैचित्र्यात्। तथा च न लुकि श्लुपदप्रयुक्तं कार्यम्। नाऽपि लुपि, नवा श्लौ लुगादिपदप्रयुक्तकार्यसङ्कर इति भाविसंज्ञाविज्ञानस्य नोपयोगः। गुरुचरणास्तु लुगादिपदशक्यतावच्छेदकमदर्शनत्वमेव। अन्यत्सर्वमुपलक्षणमिति वदन्तीत्याहुस्तदयुक्तम्। लुगादिपदानां शक्तिग्राहकेण प्रकृतसूत्रेण लुगादिपदप्रयोज्यविधेयताश्रयप्रत्ययादर्शने लुगादिपदानां शक्तिबोधनात्खण्डशक्तिस्वीकारे मानाभावात्। तत्स्वीकारेऽपि खण्डशक्तिस्थले विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनान्वयाङ्गीकारेऽप्येकांशमोषेणान्यांशबोधस्यादृष्टचरत्वेन प्रदेशेष्वन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहरत्वाद्भाविसंज्ञाविज्ञानस्याऽवश्यकत्वात्। लुक्पदप्रयोज्यत्वविधेयत्वयोरुपलक्षणत्वमित्यपि न युक्तम्। काकवद्देवदत्तगृहं पश्येत्यादौ सिद्धस्यैव धर्मस्योपलक्षणतायाः क्लृप्ततया षड्भ्यो लुगित्यादौ लुक्पदप्रयोज्यविधेयताया असिद्धतया लुक्पदप्रयोज्यविधेयत्वोपलक्षितमदर्शनं भवतीत्यर्थेऽन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहरत्वेन भाविसंज्ञाविज्ञानस्याऽवश्यकत्वात्॥

विहितविशेषणमिति। अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति सर्वादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति भावः। नचैवं परमकतीत्यत्र लुगनापत्तिरिति वाच्यम्। उक्तभाष्यबलेनात्र विहितविशेषणतायाः सिद्धतया परमकतरेऽद्भूडभावस्येव सत्यभिधानेऽत्र लुगभावस्यैवेष्टत्वात्। एतेनैवं सति परमकतीत्यत्र लुगनापत्तिरित्याचार्योक्तमपास्तम्। गौणे इति। प्रियपञ्

परमपश्चेत्यादौ तु विशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबो-धजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येवेति न दोषः। स्पष्टं 'षट्प्रधान एष समासः' इत्यादिना सर्वादिसूत्रे भाष्ये। कैयटस्तु प्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितम् ॥

इत्येवेत्यर्थः। नन्वेवं तदन्ते परमपश्चेत्यत्र कथं निर्वाह इत्यत आह। परमपश्चेत्यादाविति। संख्येयविशेष्यकेति। संख्येयमुख्यविशेष्यकेत्यर्थः। तच्च स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वम्। यस्य संख्यावाचकत्वमभिमतं स स्वपदार्थः। एवं च प्रियपश्चान इत्यत्र समासवाच्यान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्यैव संख्येये सत्त्वेन संख्येयमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वाभावात् षट्संज्ञाया अभावेन न लुगिति भावः। अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामीतिसूत्रव्याख्यानावसरे प्रपञ्चितमिति तत एवावगन्तव्यम्। कैयटस्येति। तेन हि गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति भाष्यस्य गृह्यमाणानां सम्बन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी, तस्या इत्यर्थ उक्तः। स चायुक्त इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्। निरूपयिष्यते चात्रापि अदड्डतरादिभ्य इति सूत्रव्याख्यानावसरे ॥

यत्तु 'बोधजनकत्वेनेति प्रतीकमुपादाय 'यस्य संख्यावाचकत्वं वक्तव्यं, तदन्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या विशेष्यता, तादृश-विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणा, या संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपित-संख्येयनिष्ठविशेष्यता तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपसंख्या-वाचकत्वस्य परमपञ्चन्शब्दघटकपञ्चन्शब्दे सत्त्वेन षड्भ्यो लुगित्यादा-वुद्देश्यताया अपर्याप्ताया अपि विवक्षणात्परमपश्चेत्यादौ न दोष इति भाव' इत्यौत्तराहा व्याचख्युः। तत्तु विशिष्टस्यापि संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्ये-वेत्यक्षराननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् ॥

प्रत्ययलोपे। प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपे मा भूत्। तेन "आघ्नीय" इत्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टं भाष्ये। इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवेऽपि

अनुवृत्त्या सिद्ध इति। यस्य कस्य चिल्लोपे प्रत्ययनिमित्तककार्यातिदेशाभाव इत्यर्थः। यथा भागुरिमते लुप्ताकारादपिपूर्वादीङ् गतावित्यस्मात् क्विपि पियौ पिय इत्यादावेरनेकाच इति यणः, ननन्देत्यत्रेत्संज्ञकवर्णयोर्लोपे प्रत्ययनिमित्तकामश्च। अवयवलोपे मा भूदिति। पुनः प्रत्ययग्रहणे सति तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य लोप इत्यर्थादवयवलोपेऽस्याप्रवृत्तिरिति भावः। अवयवलोपस्थलं निर्दिशति। आघ्नीयेत्यादाविति। आदिना समिधमिच्छति समिध्यति, क्विप्, समिधा इत्यत्रेनादेशाभावस्य संग्रहः। आघ्नीयेत्यत्राङो यमहन इत्यात्मनेपदम्। विधिलिङुत्तमपुरुषैकवचने इट्। गमहनेत्युपधालोपः। सीयुटस्सकारस्य प्रत्ययावयवस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेन झलादिप्रत्ययपरत्वेन नानुनासिकलोप इति भावः। ननु प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वाभावेनावयवलोपे प्रत्ययलोपाभावात्प्रत्ययलक्षणाप्रसक्त्या पुनः प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह। इदमेवेत्यादिना। ज्ञापकमिति। ननु प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रे कैयटे उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्य, मित्यादिभाष्यव्याख्यानावसरे 'अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते। यथा पटो दग्ध इति। अवयवेऽपि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः। न त्वयं गौणव्यपदेशः। गौणत्वे हि मुख्यस्यैव सम्प्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यादित्युक्तम्। तस्यायमाशयः। समवायिकारणनाशेऽसमवायिकारणनाशे वा कार्यनाश इति सर्वसम्मतम्। एवञ्चावयवनाशे महापटस्य नाशो मुख्य एव। तन्नाशसहकृताच्च कारणकलापात् खण्डपटोत्पत्तिः। तद्वत्प्रकृतेऽप्यवयवलोपे मुख्यस्य प्रत्ययलोपव्यवहारस्य सत्त्वात्प्रत्ययलक्षणप्रसक्त्या तद्वारणाय पुनः प्रत्ययग्रहणं कार्यम्।

प्रत्ययत्वव्यवहारस्य । एवञ्च "आदेशप्रत्यययोः" "इदुदुपधस्य

कृते तु तस्मिन् तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणस्येत्यर्थान्न दोष इति। एवञ्च तद्रीत्या प्रत्ययग्रहणस्य सार्थकतया कथं ज्ञापकत्वमिति चेदत्रोच्यते। तदभावबुद्धिं प्रति तद्बुद्धिः प्रतिबन्धिकेति सर्वसम्मतम् । शास्त्रे त्वाहार्यापि सा तथेति च निर्विवादम् । एवं चावयवलोपेन समुदायलोपे सत्यप्यवयवान्तरे ऽतिदेशेन तद्बुद्धिसत्त्वेन कथं तल्लोपबुद्धिः स्यादतः कैयटोक्तमयुक्तम् । तथा चावयवलोपे प्रत्ययलोपव्यवहाराभावेन प्रत्ययलक्षणाप्रसक्त्या न तद्वारणाय प्रत्ययग्रहणमिति तज्ज्ञापकमेवेति । वस्तुतस्तु लोपे प्रत्ययलक्षणमित्युक्तावपि प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थेन यस्य कस्य चिल्लोपे प्रत्ययनिमित्तकार्यातिदेशाभावस्य सिद्धतयाऽतिरिक्तं प्रत्ययपदं सामर्थ्यात्प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य लोप इत्यर्थसम्पादकं भवतीत्येकं प्रत्ययग्रहणं शक्यमकर्तुम् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये । **अवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्येति।** नचैवं खुक्रञि ककारस्य, इष्णुचि षकारणकारयोश्चेत्त्वापत्त्याऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आदिग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्येन प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणस्याऽदेरेव विवक्षितत्वेनादोषात् । एवमेवाऽयनेयीत्यादौ, आद्युदात्तश्चेत्यादौ चातिप्रसङ्गो वारणीय इति बोध्यम् । नन्वेवमपि येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये अचि श्नु इति सूत्रे तदादिविधेरभावे श्रियौ भ्रुवावित्यत्रैव स्यात् । श्रियो भ्रुव इत्यादौ न स्यादित्युक्तम् । यदि प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्स्यात्तदाऽज्रूपे प्रत्यय इत्यर्थे अजन्ते प्रत्यय इत्यर्थे वा तत्राऽदेशस्य सुलभतया तदर्थं तदादिविधेरनावश्यकत्वेन तद्विरोध इति चेन्मैवम् । तस्य प्रत्ययत्वेपि तावन्मात्रस्य ततो विधानाभावेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् । अङ्गस्येत्यधिकारेणाङ्गसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्यय एव तद्विधानात् । यदि क्वाप्यन्यत्रातिप्रसङ्गः प्राप्नोति, तदा ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन परिहरणीय इत्यन्यत्रघेयम् । ज्ञापनफलं दर्शयति

इत्यनयोर्लक्षणादि नाश्रयणीयं, सात्पदाद्योः' इति च चरितार्थम् । स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यम् ।

आदेशप्रेति । लक्षणादीति । अत्रादिशब्देनाऽद्ये सौत्रत्वाद्द्वन्द्वो व्यधिकरणान्वयश्च, अन्त्ये व्यधिकरणान्वयश्च गृह्यते । उत्तरार्थे साधकान्तरमप्याह । **सात्पदाद्योरिति चेति** । प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वानङ्गीकारे सातेस्सकारस्य प्रत्ययत्वाभावेन षत्वाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्सामर्थ्येन तत्र तत्र प्रत्ययपदस्य लक्षणाद्याश्रयणापेक्षया ईदृशार्थज्ञापनमेव युक्तमिति भावः । **स्थानिवत्सूत्रेण सिद्ध इति** । न च स्थानिवत्सूत्रस्याल्विधावप्रवृत्त्या तत्र विध्यर्थमिदमावश्यकमिति वाच्यम् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधेनास्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । न च तन्निषेधस्य वर्णप्राधान्यविषयकतयाऽप्राधान्येनालाश्रयणे तस्याप्रवृत्त्या तत्र विध्यर्थमिदमावश्यकम् । अत एवातृणेडित्यत्र हल्ङ्यादिलोपोत्तरं हलादिपिन्निमित्तकेमागमस्य, मित्रशीरित्यत्र हलादिकिन्निमित्तकेत्त्वस्य च सिद्धिरिति वाच्यम् । तृणह इमित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यतोऽचि नेत्यनुवर्तनेनाजादौ तस्याप्रवृत्तेस्सिद्धतया तत्र हल्ग्रहणानुवृत्तेः फलाभावेनाल्विधित्वाभावात्तत्रापि स्थानिवद्भावेनैव सिद्धिः । एवं शास इदङ्हलोरित्यत्राङीति योगं विभज्याजादौ यदि स्यात्तदा अङ्येवेति नियमाश्रयणेन हल्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्मित्रशीरित्यत्रापि स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धिरिति न तदर्थमपीदमावश्यकमित्याशयात् । **नियमार्थमिति** । तत्फलं तु शोभना दृषदोऽस्य सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र स्थानिवद्भावेनासन्तत्वादत्वसन्तस्येति दीर्घस्य, सोर्मनसी अलो मोषसीति स्वरस्य चाभावः । न च निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानासवयवस्याच एव दीर्घविधानात्कथमत्र तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । अस्पदस्य षष्ठ्यन्तत्वाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । न चातुसाहचर्यात्सकारप्रश्लेषाद्वाऽसन्तमपि श्रूयमाणासन्तमेव गृह्यत इति नात्र दीर्घप्राप्तिरिति नियमो व्यर्थ इति वाच्यम् । यमवच्छन्दा-

प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति। न चैवं दाधर्त्तीति सूत्रे 'तेतिक्ते इति किं निपात्यते? । आत्मनेपदम्। नैतदस्ति 'अनुदात्तङित' इत्येव सिद्धम्। नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यङ्लुगन्तस्य, नान्यत्र बेभिदीति' इत्युक्तम्। अस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं, ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधरणत्वादिति वा च्यम्। आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात्। ततो विध्यर्थ मिदमिति वार्तिकानुसारिणा "अनुदात्तङित" इत्येव सिद्ध

त्क्विपि णिलोपटिलोपयोः ततस्सुविभक्तौ तत्रातोऽप्यश्रूयमाणस्य संभवेन श्रूयमा णत्वेनातुसाहचर्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। नन्वन्तरङ्गानपीति परिभाषया इत्सं ज्ञालोपाभ्यां प्रागेव जसो लुकि स्थानिवत्त्वेन जसन्तत्वमेव नासन्तत्वमिति कथं तत्प्राप्तिः। न च स्थानिवत्त्वेन जसन्तत्वेऽसन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति वाच्यम् तथा सत्याटिटदित्यादौ स्थानिवत्त्वेन ण्यन्तत्वे निर्दिश्यमानणिबुद्धेरप्यार्थसमा जग्रस्तत्वेन णिलोपसिद्धौ षाष्ठद्वित्वस्य आदेशरूपत्वे आटिटदित्यत्र णिलोपो न स्यादिति भाष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेरिति चेन्न। तन्न्यायस्येत्संज्ञालोपातिरिक्त विषयकत्वेन प्रकृते तद्प्रवृत्तेः। अत एव लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योप सङ्ख्यानमिति न लुमतेति सूत्रस्थवार्तिकतद्भाष्ययोस्सङ्गतिः। अन्यथा गर्गा भिदा इत्यादावपत्यार्थकयोर्यञञोर्बहुत्वेऽनेन न्यायेनेत्संज्ञातः पूर्वमेव यञञोश्चेति लुकि स्वराप्राप्त्या वार्तिकारम्भो विफल एव स्यात्। किञ्च वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्यस्य गवे हितं गोहितमित्युदाहरणपरं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्य मप्यत्रार्थे मानमिति बोध्यम्। नियमस्वरूपं दर्शयति। प्रत्ययस्यासाधारण रूपमिति। प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्म इत्यर्थः। एतच्च स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्याल्लिभ्यत इति प्रत्ययलोप इति सूत्रे उद्योते स्पष्टम्। न च प्रत्ययलक्षणमित्यस्याभावे नखनिर्भिन्न इत्यादौ स्थानिवत्त्वेनैसापत्तिः

यथान्यासे तु बहुव्रीहिणा प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति, न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थाश्रयणाददोष इति कथं तेनासाधारण्यलाभ इति वाच्यम्। नखनिर्भिन्न इत्यत्र स्थानिवद्भावेन भिस्त्वातिदेशेऽप्युच्चारणप्रसङ्गरूप-स्थानषष्ठ्यर्थाभावेनैसोऽप्रवृत्त्या तदर्थं प्रत्ययलक्षणग्रहणस्यानावश्यकत्वमित्या-शयात्। ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारणान्तर्भावेण समासेऽसाधारण्यलाभेऽपि स्वसमानाधिकरणवर्णविशेष्यत्वरूपं प्रत्ययप्राधान्यं दुर्लभम्। एवं च चित्रायां जाता चित्रेत्यादावनिष्टङीबादिविधायकत्वमेवास्य स्यान्न नियामकत्वमिति चेन्न। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येतावन्मात्रोक्तावपि स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तल्लक्षणग्रहणसामर्थ्यादवधारणान्तर्भावेण समासाश्रयणादसाधारण्यलाभे सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्येन यत्र विधौ प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणं तदेव भवतीत्यर्थस्य सुलभतया चित्रेत्यादावस्या-प्रवृत्तेः। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति परिभाषाव्याख्यानावसरे 'स्थानि-वदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणात्प्राधान्यलाभं, प्रत्ययलोप इति सूत्रस्थ-भाष्यव्याख्यानावसरेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्यादसाधारण्यलाभं च वदतोपाध्यायेन प्रागुक्तदिशा तदुभयलाभः प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्यादेव भवतीति सूचितमित्यवधेयम्। एतेन विभाषा फाल्गुनीश्रवणेत्यादिसूत्रे श्रवणे-त्यादिनिर्देशेन प्राधान्यलाभ इति भट्टोक्तं नातीवादरणीयम्। परिभाषेन्दुशेखरे प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्राधान्यलाभस्योपाध्यायैः कण्ठत उक्तत्वात्। यत्रा-श्रीयत इति। यत्र शास्त्रे प्राधान्येन निमित्ततया आश्रीयत इत्यर्थः। तत्रैवेति। तादृशकार्यविषय एव स्थानिवद्भाव इत्यर्थः। प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्म-पुरस्कारेण यत्र प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति, नान्यदिति नियम्यत इति भावः। नियामकत्वाश्रयणे भाष्यविरो-धमाशङ्कते। न चैवमिति। तेनेति। अनुदात्तङित इत्यनेनेत्यर्थः।

मिति शङ्किते तदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषादि... न्यत्र विस्तरः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्य... निमित्तकमेव, न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थलाभार्थम् । तेन नखभि... इत्यादावैसादिकं नेत्येके । अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धिसम्पादनेऽप्युच्चा... रणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावान्नैसादीति तद्व्यर्थमित्यपरे । कार्यमिति... प्राधान्यात् कार्यातिदेशोऽयमिति भावः । इहापि 'परिवीरिति... शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति' इति भाष्ये...

प्रत्ययवदिति सिद्ध इति । प्राधान्यलाभस्यासाधारण्यलाभस्य च सिद्धे इत्य... र्थः । प्रत्ययनिमित्तकमेवेति । लक्षणशब्दस्य निमित्तपरत्वात् । ईदृशार्थाश्रय... फलं दर्शयति । नखभिन्न इत्यादावित्यादिना । नचात्र लुगुत्तरमप्यैसः प्राप्त्या... लुकोऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावेनान्तरङ्गानपीति परिभाषाया अप्रवृत्त्या... पूर्वमैसि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनरैसोऽप्रवृत्त्या दोषाभाव इति लक्षणग्रहणं व्यर्थ... मिति वाच्यम् । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतं कुलं पञ्चखट्वमित्यत्र क्रीतार्थकप्रत्ययस... टापश्च लुकि टाब्लुकः पूर्वमदन्तत्वाभावेनैसादेशाप्राप्त्या लक्ष्ये लक्षणन्याया... विषयत्वेन भिसः प्रत्ययलक्षणेनैसादेशवारणाय, रमायाः पुत्र रमापुत्र इत्यादौ... निरुक्तदिशा पूर्वं याटि निर्दिश्यमानपरिभाषया याड्वहितस्य लुकि याट्श्रवणा... भावाय च लक्षणग्रहणसामर्थ्येन तादृशार्थकल्पनाया आवश्यकत्वात् । तदे... तदुभयत्राऽदिपदाभ्यां ग्रन्थकृत्सूचयति । एके इति । प्राञ्च इत्यर्थः । अपरे= सिद्धान्तिनः । प्राधान्यादिति । कार्यस्यैव शास्त्रे प्राधान्यादिति भावः । ननु प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादिति व्याख्याने प्रत्ययलोप इति सूत्रेणैव... कार्यप्राप्तिर्वाच्या । तथा च परिवीरित्यत्र वेञः क्विपि सम्प्रसारणे कृते क्विपो लोपे प्रत्ययलोप इति शास्त्रेण तुग्दीर्घत्वयोः प्राप्तौ पर्यायस्तयोः स्यादेकदेशस्थत्वादत आह । इहापीति । कार्यातिदेशेऽपीत्यर्थः ।

तृज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरैक्यकथनेन चातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यङ्गीकारात्परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण न; किंतु दीर्घ एव, परत्वात् । अन्यथाऽनेनैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावेन पर्यायो दुर्वार इति बोद्धव्यम् । तदाह—जसि चेति गुणे प्राप्त इति । जसिचेति विहितेऽनेन गुणे प्राप्त इत्यर्थः ॥

न लुमता । लुशब्दयुक्ता लुमन्तस्तदाह । लुगित्यादि । अङ्गकार्यमिति । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसञ्ज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वेत्यर्थः । ....

अन्यथा = उपदेशदेशत्वानङ्गीकारे । तदाहेति । अतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेशत्वमभिप्रेत्याहेत्यर्थः । इति गुणे प्राप्त इति वक्तव्ये 'जसि चेति गुणे प्राप्ते' इति कथनेन गुणस्यानेनातिदेशेऽप्युपदेशदेशत्वमेव तस्य, नैतद्देशत्वमिति मूलकारोऽप्यभिप्रैतीति भावः ॥

इत्यर्थ इति । लुप्तप्रत्ययाव्यहितपूर्वत्वावच्छिन्ना लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञावल्लुप्तप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया अवच्छिन्ना च या उद्देश्यता, तादृशोद्देश्यताके कार्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थ इति भावः । पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वमाश्रित्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायामेतन्निषेधाप्रवृत्तये लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नेति । उत्क्रामेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन परस्मैपदपरकशिन्निरूपिताङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण परम्परया अवच्छिन्नोद्देश्यताके क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घे कर्तव्ये एतन्निषेधाप्रवृत्तयेऽङ्गसंज्ञायां लुप्तप्रत्ययनिरूपितत्वनिवेशः । अङ्गसंज्ञायां कर्तव्यायामेतन्निषेधाप्रवृत्तयेऽङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तधर्मेणेति । असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे विदाङ्कुर्वित्यत्र हिलुगुत्तरं प्रत्ययलक्षणेनात उत्सार्वधातुक इत्युत्वसिद्धये लुप्तप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्मेणेति । अन्यथा सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टोप्रत्ययान्तकरोतेरत उत्वविधानेन तदीयोद्देश्यतायां लुप्त-

तेन पश्चेत्यादौ पदसंज्ञा भवति। राजपुरुषादौ भसञ्ज्ञा च न। अङ्ग सञ्ज्ञा तु यथोद्देशत्वात् प्रत्ययसत्ताकाले जाता तिष्ठत्येव। तत्काले कार्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा। तस्या लब्धाङ्गसञ्ज्ञक कार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः। स्पष्टश्चेदं 'युवोरनाकौ' इत्यत्र कैयटे

त्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वस्य लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण पर म्परयाऽवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेनानेन निषेधात्प्रत्ययलक्षणाप्राप्त्या उत्त्वं न स्यात्। तन्निवेशे तु लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञावत्पुप्रत्ययान्ते लुप्तप्रत्ययप्रकृतित्वाभावान्न दोषः। निर्जरधनं, परमत्रिपुत्र इत्यादावेतन्निषेधसिद्धये परम्परयेति। अन्यथा प्रत्ययलक्षणेनाजादिविभक्तिपरत्वाज्जरसादेशत्रयादेशयोरापत्तिः। त्रयाणां धनं त्रिधनमित्यत्रैतन्निषेधसिद्धये साक्षादिति। यत्तूक्तमेत्यत्रैतन्निषेधाप्रवृत्त्ये लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेश इति वाराणसेयास्तन्न। क्रमः परस्मैपदेष्वित्यनेन परस्मैपदपरकशिन्निरूपिताङ्गसंज्ञावतो दीर्घविधाना- त्तदीयोद्देश्यताया लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया वा अवच्छिन्नत्वाभावादेव निषेधाप्रवृत्तौ तदर्थं तादृशनिवेशस्यानावश्यकत्वात्। न लुमताङ्गस्येति सूत्र उद्योते, प्रत्ययलोप इति सूत्रशब्दरत्ने च उत्क्रामेत्यत्र न लुमतेति निषेधाप्रवृत्तेरुक्तरीत्यैवोपपादितत्वाच्च। लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्व इत्यस्य फलमाह। तेनेति। अप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्र- मिति वार्तिककृन्मतेनैतत्सूत्रोदाहरणं दर्शयति। **राजपुरुषादाविति**। सर्वमत- साधारण्येनैतत्सूत्रोदाहरणं तु कतीत्यादि। लब्धाङ्गसंज्ञक इत्यस्य प्रयोजनमाह। **अङ्गसंज्ञा त्विति**। अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायेनाङ्गसंज्ञातः पूर्वं लुक्प्रवृत्तौ यथोद्देशेऽपि सा न स्यात्तद्विशेषणे तु लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तेरव्या- हतत्वेन लुकोऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात्तन्न्यायाप्रवृत्तावङ्गसंज्ञासिद्धि- रिति भावः। कार्यकालेऽपि तद्विशेषणस्य फलमाह। **तत्काल इत्यादिना**। कैयट इति। तत्र हि 'एवं तर्हि न वा परनिमित्तं, संज्ञा च प्रत्ययलक्षणे-

'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वादङ्गसंज्ञायामप्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति कश्चित्। अत एव पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमिति 'तद्धितार्थ' इति समासे ठको 'अध्यर्ध' इति लुकि 'लुक्तद्धित, इति स्त्रीप्रत्ययलुकि च 'पञ्चक्रोष्टृ' इत्यत्र तृज्वत्त्वम्। तदुक्तं भाष्ये तृज्वदिति सूत्रे—'न

ने'ति भाष्यव्याख्यानावसरे न हीह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं वा परं निमित्तत्वेनो- पात्तमिति प्रत्ययलक्षणत्वमनाकयोर्नास्तीति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रति- षेधस्यायमविषयः। केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते, अस्ति च प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा। न हि तस्यां विधीयमानायां न लुमताङ्गस्येति प्रति- षेधः प्रवर्तते। लब्धाङ्गसंज्ञस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्तते। न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभाव इत्युक्तम्। अत्र कैयट इत्यनेनारुचिरसू- चिता। तद्बीजं तु न लुमता तस्मिन्निति वार्तिककृदुक्तन्यासान्तरे लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तन्निमित्तकं तत्प्रकृतिसम्बन्धि यत्कार्यं, तत्र प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्था- दङ्गसंज्ञाविषयेऽपि निषेधलाभेन तदनुरोधात्तत्प्रत्याख्यानेन सह फलैक्याय च सूत्रमतेऽप्यङ्गपदस्य प्रकृतिमात्रोपलक्षकत्वमाश्रित्य लुमता लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृत्युद्देश्यकं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा नेत्येवार्थ उचित इति चिन्त्योऽयं कैयटः। तस्मान्निषेधानित्यत्वादेवाङ्गसंज्ञा भवतीति तद्भाष्याशयो वक्तुमुचितः। स्पष्टं चेदं तत्रैव सूत्रे, तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे चोद्योते। अत एवाव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्त्या, इति शब्दरत्नग्रन्थोऽपि सङ्गच्छत इति। तदेतद्ध्वनयन्नाह। **अनित्यत्वादिति**। **कश्चिदिति**। न लुमता तस्मिन्निति वार्तिकसमानफलकतासम्पत्तये सूत्रेऽङ्गपदस्य प्रकृतिबोधकत्वमावश्य- कमिति विजानानो यः कोऽपीत्यर्थः। एतेनैतत्प्रतीकमुपादाय 'अत्रारुचिबीजं तु अङ्गसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन तन्निषेधो न लुमताङ्गस्येत्यनेन कर्तुमशक्य इती'ति वाराणसेयोक्तमपास्तम्। पूर्वोक्तदिशाऽङ्गसंज्ञाया उपजीव्यत्वविरहात्। अत एव=अङ्गसंज्ञाविषयेऽस्य निषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तेरेव। तृज्वत्त्वमिति।

अन्तरङ्गत्वाज्ञातं तिष्ठत्येवेति शेषः। अयं भावः। पञ्चन् + भिस्, क्रोष्टु भिस् इत्यवस्थायामङ्गसंज्ञातृज्वद्भावयोः तद्धितार्थे विषये समासस्य च प्राप्तौ पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गसमाससंज्ञां बाधित्वान्तरङ्गत्वादङ्गसंज्ञातृज्वद्भावयोः कृतयोः ततोऽन्तरङ्गत्वात् ङीपि समासे लुकि च कृते आर्हीये ठकि तस्या ऽध्यर्धेति लुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि चान्तरङ्गत्वात्पूर्वं जातं तृज्वत्त्वं तिष्ठत्येव। अन्तरङ्गानपीतिन्यायेन तृज्वद्भावात्पूर्वं समासस्य तु न प्रवृत्तिः। समासे लुकि च कृतेऽपि अङ्गसंज्ञाविषये न लुमतेति निषेधस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेनाङ्ग संज्ञायास्सुलभतया तन्मात्रनिमित्तकतृज्वद्भावप्रवृत्तेरव्याघातात्समासस्यान्त रङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात्। अङ्गसंज्ञाविषयेऽपि न लुमतेतिनिषेधप्रवृत्तौ तद सिद्धिरिति॥

एतेनास्य ग्रन्थस्य स्वयमन्यादृशमाशयं प्रकल्प्य इदमयुक्तं, तथाहि किमयं ग्रन्थः स्त्रियां चेत्यत्र स्त्री ई इति प्रश्लिष्येकारे परतस्त्रियां तृज्वद्भावः, अत एव ज्ञापकात्तुन्नन्तात् ङीषिति भाष्योक्तपक्षान्तराभिप्रायेण, आहोस्वित् स्त्रियां क्रोष्टोरङ्गस्य तृज्वद्भाव इति पक्षान्तराभिप्रायेण। नाद्यः। स्त्रीप्रत्ययलुकि प्रत्ययलक्षणेन ईकारपरत्वस्य न लुमतेति निषेधे जागरूके सत्यसम्भवेन तत्पक्षे पञ्चक्रोष्ट्रिति रूपस्यैव दुर्लभत्वात्। नान्त्यः। तत्पक्षे तृज्वत्त्वप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीप्रत्ययस्यैवाभावेन तल्लुकः खपुष्पगन्धायमानत्वात्। तस्मात्पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमित्यर्थे ठकि तस्याध्यर्धेति लुकि पञ्चक्रोष्टृ इत्यत्र तृज्वत्त्व मिति वक्तुं युक्तमित्याचार्योक्तमपास्तम्॥

औचराहास्तु स्त्रीप्रत्ययलुगपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं जातं तृज्वत्त्वं तिष्ठत्येव, तल्लुकोऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावेनान्तरङ्गानपीतिन्यायाप्रवृत्तेरित्याशय- परतया व्याचख्युः। तदसत्। तथा सत्याचार्योक्तानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्॥

चापरं निमित्तमाश्रीयते, किंतर्हि, अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति; अङ्ग- सञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन' इति। न चोरदत्त्ववत् तृज्वत्त्वेऽपि परनिमित्ताश्रयणमिति पञ्चक्रोष्टृ इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्। 'उरत्' इत्यत्र शब्दतः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेऽपि अङ्गसञ्ज्ञा- द्वारोरदत्त्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरित्येव 'लिट्य- भ्यासस्य' इति सूत्रस्थभाष्याशयात्। नियमतः परबुद्धेः पूर्ववृत्ति- तया परनिमित्तत्वात्। अत एव 'चर्करीति' 'अजर्घा' इत्यादावत्त्व- प्रवृत्तिः। 'अचिरनु' इत्यदावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु अङ्गस्येतिषष्ठ्या

ननु लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये वव्रश्चेत्यत्रोरदत्त्वस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वमुक्तम्। तथा च तस्य परनिमित्तकत्वं भाष्यकृतो- ऽभिप्रेतमित्यवश्यमभ्युपेयम्। तच्चाङ्गस्येत्यधिकारादेव लभ्यं, नान्यथा। तथा च तद्वदत्राऽप्यङ्गस्येत्यधिकारेण प्रत्ययनिमित्तलाभे पञ्चक्रोष्टृ इत्यस्याऽसिद्धि- स्तदवस्थैवेत्याशङ्कते। न चेति। लिट्यभ्यासस्येति सूत्रभाष्याशयं वर्णयति। उरदित्यत्रेति। अङ्गसंज्ञाद्वारेति। अङ्गस्येत्यनेन सह तस्य सूत्रस्यैक- वाक्यतयाऽङ्गत्वज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञाने करणतयाऽङ्गत्वज्ञानस्य परप्रत्ययप्रयो- ज्यतयोरदत्त्वस्यापि परप्रत्ययप्रयोज्यत्वेन वस्तुतः परनिमित्तकत्वात्तावताऽपि स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरित्येव तद्भाष्यबलात्कल्प्यते, न तूरदत्त्वस्य शब्दतः पर- निमित्तत्वमस्तीति न तद्दृष्टान्तबलेनास्य परनिमित्तकत्वलाभ इति भावः। नच तृज्वत्त्वस्यापि तादृशं परनिमित्तकत्वमाश्रित्य न लुमतेति निषेधप्रवृत्तौ पञ्चक्रोष्टृ इत्यस्यासिद्धिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। तस्य निषेधस्य तृज्वत्सूत्र- स्थभाष्यप्रामाण्याच्छब्दतो लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञावदुद्देश्यककार्य एव प्रवृत्तिर्न तु वस्तुतो लुप्तप्रत्ययनिमिककार्य इति कल्पनेनादोषात्। अत एवेति। उरदत्त्वस्य शब्दतः परनिमित्तत्वानाश्रयणेन न लुमतेति निषेधस्याऽप्रवृत्तेरे- वेत्यर्थः। अत्त्वप्रवृत्तिरिति। अन्यथा यङो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावेन

'निमित्ते' इत्यद्ध्याहारेण तस्य विशेष्यतया यथाकथञ्चिदुपपाद्यः आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभावाच्च। वस्तुतस्तु कार्य-

---

प्रत्ययपरत्वाभावात्तन्न स्यादिति भावः। न च तयोरस्तिब्निमित्तकाङ्गत्वमादाय ऽत्त्वप्रवृत्तिरिति पाठकोक्तदिशा न दोष इति वाच्यम्। अङ्गाधिकारस्थाभ्या-सकार्याणां प्रत्यासत्त्याऽभ्यासाङ्गोभयनिमित्तप्रत्यय एव प्रवृत्तेः। अत एव जिहननीयिषतीत्यादौ न कुत्वम्॥

नन्वेवमचि श्नित्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थो दुर्लभः। शब्दतः प्रत्ययस्य निमित्तत्वानाश्रयणे तदादिविधेर्दुर्वचत्वादत आह। अचि श्नित्यादाविति। निमित्त इत्यध्याहारेणेति। निमित्त इति शब्दस्याध्याहारेणेत्यर्थः। तस्य-अध्याहृतनिमित्त इति पदस्य। विशेष्यतयेति। अजादावङ्गस्य निमित्त इत्येवं रीत्येत्यर्थः। कथंचिदिति। शब्दाध्याहारेणोपपादनात्क्लेशः। तृज्वत्क्रो-ष्टुरित्यादीनामङ्गस्येत्यधिकारमात्रेण न शब्दतः परनिमित्तकत्वलाभ इत्यत्र हेतुमाह। कार्यकालत्वस्याभावाच्चेति। चो हेतौ। यत आकडारीयसंज्ञासु कार्यकालत्वाभावः, अतोऽङ्गसंज्ञासूत्रस्य तत्राऽनुपस्थित्या न तेषां शब्दतः परनिमित्तकत्वलाभ इति भावः। इदं चायादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्यस्य यथाश्रुताशयकत्वं स्वीकृत्य प्रवृत्तेन संज्ञाशास्त्राणां कार्यकालपक्षे विधिदेशीयत्वमिति सिद्धान्तेन। तदानीं पञ्चमीप्रदेशोपस्थिता-पादानसंज्ञाया एव तृतीयादिविध्युपस्थितकरणादिसंज्ञापेक्षया परत्वादपादान-मुत्तराणि कारकाणि बाधन्त इत्याकडारादिति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति तद्बले-नाऽकडारीयसंज्ञासु यथोद्देश एवेति नियमोऽवश्यमङ्गीकार्यः। वस्तुतस्तु परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तप्रकृतिभावः पर इत्येवं रीत्याऽशयस्य

कालपक्षेऽपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, अङ्गसंज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्त्वं, स्त्रियामित्येवार्थ इति तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव। उरदि-त्यादौ तु गतिरुक्तैव। पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितम्। एतेन उरदित्यादौ त्वावृत्त्याऽत्त्वं प्रति निमि-त्ततापि। वव्रश्चेति लक्ष्यानुरोधात्। न तथा प्रकृते, लक्ष्यानुरोधा-

---

तत्सूत्र एवोद्योते परे त्वित्यादिनोपाध्यायैरुपवर्णितत्वेन न तद्बलात्कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां विधिदेशीयत्वलाभः। अत एव परिभाषेन्दुशेखरे तत्पक्षे संज्ञा-शास्त्राणां विधिदेशीयत्वं केचिच्चित्यादिनैवोक्तम्। अन्यथाऽन्यत्रेव तत्रापि स्वसिद्धान्तप्रकाशनं परे त्वित्यादिनैव कुर्यात्। एवं च संज्ञाशास्त्राणां विधि-देशीयत्वस्य सर्वथा नागेशानभिप्रेतत्वेन तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तः 'आकडारीय-संज्ञासु यथोद्देश' एवेति नियमोऽपि नागेशानभिप्रेत एव। अत एव रामा-वित्यादौ कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमित्येकदेशविकृतन्यायावतरणग्रन्थोऽपि स्वरसतस्सङ्गच्छते। विवृतं चैतल्लघुटिप्पण्यामस्मद्गुरुचरणैरिति नास्माभिः प्रतन्यत इत्यवधेयम्। तदेतद्ध्वनयन् कार्यकालपक्षेऽपि दोषमुद्धरति। वस्तु-तस्त्वित्यादिना॥

एतेन कार्यकालत्वस्याभावाच्चेति प्रतीकमुपादाय इदमयुक्तम्, कार्य-कालं संज्ञापरिभाषम्, भस्येत्युपस्थितमिदं भवति, यचि भमितीत्याद्यनेकभा-ष्यविरोधादित्याचार्योक्तम्, कार्यकालत्वमभ्युपेत्याप्याह। वस्तुतस्त्वितीति मिश्रोक्तमवतरणं चापास्तम्॥

दुर्लभ इति। अन्यतरपदवैयर्थ्यादिति भावः। कैयटोक्तं दूषयति। एतेनेति। आवृत्तिं विनाऽपि पूर्वोक्तदिशा निर्वाहेणेत्यर्थः। आवृत्त्येति। उपस्थितसंज्ञासूत्रघटकप्रत्यय इत्यस्येत्यर्थः। लक्ष्यानुरोधादेवेति। पञ्चक्रोष्टृ

देवेति तदाशयः । 'चर्करीति' 'अजर्घा' इत्यादौ तु 'न लुमता' इति निषेधानित्यत्वादत्त्वप्रवृत्तिः 'त्रपो' इत्यादौ गुणवत् । अङ्गाक्षि- प्रत्ययनिमित्तं लुकि भवत्येवेति तु भ्रुवे हितं भ्रूहितमित्यादावुवङा- पत्त्या चिन्त्यमित्यपास्तम् ।

त्रिषु सरूपा इति । 'ङे प्रथमयोः' इति सूत्रे युष्मानित्यादौ 'तस्माच्छसो नः' इत्युपन्यासपरेण भाष्येण 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिकेन, तद्भाष्येण च, 'न षट्' इति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेऽपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपे न विशेष इत्यर्थः । 'साम आकम्' इतिसूत्रस्थस्य 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्यस्य पदान्तरसन्निधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयत इत्यर्थ इति दिक् ।

इति लक्ष्यानुरोधादित्यर्थः । चर्करीत्यजर्घा इत्यादावत्त्वप्रवृत्तये केन चिद्दर्शित- मुपायं दूषयति । अङ्गाक्षिप्तेति ॥

स्वमोर्नपुंसकादिति । इत्यनुवर्तमाने नेतराच्छन्दसीति सूत्र इत्यर्थः । लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्येति । युष्मदस्मच्छब्दविषये शेषे लोपस्यान्त्य- लोपत्वे बुद्धावित्यत्रैव सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः । षट्संज्ञकेषु च न षडिति निषेधादनुत्पत्तिरिति भावः । युष्मदस्मच्छब्दार्थयोर्लिङ्गसत्ताभ्युपगमे प्रसक्तं साम आकमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधं परिहरति । साम आकमिति । न प्रतीयत इति । लिङ्गस्य वस्तुतस्सत्त्वेऽप्यनियतलिङ्गेभ्यो लिङ्गप्रतीतेर्गमकापेक्षत्वेन स्त्रीत्वप्रतीतिगमकस्य टापस्सन्निपातपरिभाषयाऽप्रवृत्त्या पदान्तरसन्निधानस्यैवात्र गमकत्वस्य वक्तव्यतया पदसंस्कारवेलायां तत्सान्निधेरभावेन लिङ्गविशेषो

त्रेस्त्रयः । अयं न सान्तो 'निजां त्रयाणाम्' इति निर्देशात् । त्रेरयङ् न कृतः 'अयङ् यि' इत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय । केचिदिति । 'आमि सर्वनाम्नः' इति साहचर्यादिति भावः । वस्तुत-

---

न प्रतीयते । अतष्टाब्न भवतीति तात्पर्यम् । अत एव सन्निपातपरिभाषया टाबभावप्रतिपादनपरतयोत्तरत्र व्याख्यास्यमानस्य 'न वा टिलोपवचनानर्थ- क्यम्, लिङ्गाभावात्' इति वार्तिकस्य विवरणपरतयैतत्प्रवृत्तिरुपपद्यत इति बोध्यम् । उद्योतेऽस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकथनं त्वेतद्भाष्यस्य लिङ्गनिषेध- बोधकत्वेन लिङ्गसत्त्वबोधकदर्शनापेक्षया पृथग्दर्शनत्वमिति कैयटानुसारेण, दर्श- नान्तरत्वाभ्युपगमेऽप्यस्य दर्शनस्यैकदेश्युक्तित्वं लिङ्गसत्त्वबोधकस्य सिद्धा- न्त्युक्तित्वमित्यवश्यमभ्युपेयम् । अतो लिङ्गनिषेधाश्रयणं सर्वथाऽनादरणीय- मित्येवमाशयकम्, न तु सर्वथा एकदेश्युक्तित्वबोधनाभिप्रायकमिति न तेनो- द्योतेनायं ग्रन्थो विरुणद्धीति बोध्यम् । एतेनास्य ग्रन्थस्येदशार्थकत्वं न युक्तमिति वदन्त आचार्याः परास्ताः ।

त्रयोदशेत्यादौ त्रेस्त्रय इत्यनेन विहितत्रयसादेश इवायमपि सान्त एव स्यादिति शङ्कायामाह । अयं न सान्त इति । ननु त्रेरयङिति न्यासे ङस्येत्संज्ञालोपकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य यथाश्रुतन्यासे मात्रागौरवेण तुल्यत्वेऽपि यथाश्रुतन्यासे सान्तत्वशङ्कावारणाय निर्देशाश्रयणे गौरवात् त्रेरयङित्येव कुतो न सूत्रितमित्यत आह । त्रेरयङिति । शङ्कावारणायेति । एवञ्चायङ्पक्षे- ऽप्यकारस्योच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय निर्देशाश्रयणमावश्यकमिति न त्रयादेशा- पेक्षया लाघवमिति भावः । किञ्च परमात्रिशब्दादाख्यानार्थे णिचि टिलोपे ततः क्वौ णिलोपे च कृते तत आमि क्वौ लुप्तमिति स्थानिवत्त्वनिषेधे निर्दिश्यमान- त्रिशब्दस्य त्रयादेशे परमत्रयाणामित्यत्रान्त्यरेफस्यादेशापत्तिरत्र न्यासे दोष इत्यपि बोध्यम् । एतेन 'इदमयुक्तम् । त्रयोदशेत्यादौ सान्तादेशविधायके

स्त्विति । साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात्सूत्रान्तरस्थतदाश्रयणे दृढत प्रमाणाभावाच्चेति भावः। न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यम् अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात्। अत एव उपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्धो वार्त्तिककृता। इतरविशे णतामात्रेण तत्त्वाभावात्। पदकार्य एव तत्प्रवृत्तेश्चेत्यन्य विस्तरः ॥

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्त इति। संख्यापरत्वेऽपीत्यर्थः अत एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थे 'कयोर्द्वयोः' इति भाष्ये 'बहुषु इति सूत्रे प्रयुक्तम्। त्यदादी ॥ 'अष्टन' इत्यतो विभक्ताविल्यनु वर्त्तते, तत्फलं तत्कुलम्। सोर्लुक्यत्वं न। इष्टिरिति। भाष्यका स्येति भावः। द्विपर्यन्तानां किमिति। युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोप बाधात् किमः कादेशविधानाच्च प्रश्नः। भवान् भवन्ताविल्यभ्यु च्चयाय ॥

त्वेस्त्र्य इत्यादाविवात्राऽपि सान्तत्वभ्रमवारणसम्भवादि'त्याचार्योक्तमपास्तम् अयङादेशविधानेन सान्तत्वशङ्काया दूरापास्तत्वेऽप्यकारस्योच्चारणार्थत्वशङ्का वारणाय निर्देशाश्रयणस्याऽवश्यकत्वेन लाघवाभावात्। साहचर्यस्यासार्वत्रि कत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावोऽत आह। सूत्रान्तरेति। नन्वस्य गौ साहचर्येणाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि न्यायसिद्धैवास्य तत्राप्रवृत्तिरिति शङ्के न चेति। अत एवेति। गौणमुख्यपरिभाषायां तादृशगौणत्वस्यैव ग्रहणाद् वेत्यर्थः। आरब्ध इति। अन्यथा सर्वनामकार्याणामनेनैवोपसर्जने वारणसम्भ तदारम्भो व्यर्थ एव स्यादिति तदप्युक्तार्थे गमकमिति भावः। लोकनिरूढ उपसर्जनस्यापि गौणत्वेन परिग्रहेऽप्यत्र तन्न्यायाऽप्रवृत्तिरित्याह। पदका एवेति। अत एव=संख्यापरत्वेऽपि नित्यद्विवचनान्तत्वादेव ॥

बाधादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेनेत्यर्थः। अभ्युच्चयायेति। अने

ङौ तु सवर्णदीर्घ इति। इदं सम्भावनामात्रेण। एषां ङौ 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्। क्विबन्तवातेति। 'ईत्वमवकारादौ' इतिवार्तिकस्य, पावान इत्यादीनां वनिपा साधनरूपस्य तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च फलैक्यायेदृशेभ्यः क्विपोऽनभिधानमावश्यकमिति। ... .

प्रत्युदाहरणदानेन समाधानस्य व्यापकत्वबोधनात्तदर्थावश्यकतायाः स्पष्टप्रतिपत्तय इत्यर्थः। केचित्तु त्यच्छब्दात्प्रागेव भवच्छब्दः पठ्यते। तथा च भवानित्यादौ न दोष इत्यरुचेराह। भवन्ताविति। स च भवांश्च भवन्ताविति विग्रहः। त्यच्छब्दात्पूर्वं भवच्छब्दपाठे तु 'त्यदादीनां मिथस्सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत' इति तच्छब्दस्यैकशेषापत्तिः। तद्वारणाय यथाश्रुतरीत्यैव पाठे भवानित्यस्यासिद्धिरिति मूलकाराशयमाहुः। परे तु भवन्ताविल्येकेनैव प्रत्युदाहरणेन यथाश्रुतपाठे पाठविपर्यासे वा भाष्यकारोद्देश्यसाफल्यसम्भवे प्रत्युदाहरणद्वयदानमभ्युच्चयायेत्याशयः। अत एव भवान् भवन्तावित्यभ्युच्चयायेत्युपाध्यायैरुक्तम्। न तु भवन्तावित्यभ्युच्चयायेति नागेशनिगूढाशयमुद्भावयन्ति ॥

भाष्यप्रामाण्येनेति। तत्र हीकारोकाररूपसप्तम्या असम्भवात्सप्तमीपदेन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणं भवतीत्युक्तम्। एषां ङावभिधाने तु ईकाररूपसप्तम्यास्सम्भवेन तदसङ्गतिरिति भावः। ईत्त्वमवकारादाविति। अस्य तथेत्यादिः। आदाविति फलितार्थकथनम्। भाष्ये ईत्त्वे वकारप्रतिषेध इत्येवोक्तेः। ईदृशेभ्यः=आदन्तेभ्यः। आवश्यकमितीति। अस्येदमपि सम्भावनामात्रेणेत्यन्तः। ङौ तु सवर्णदीर्घ इति परममूलवत् 'क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य त्वि'त्याद्यपि सम्भावनामात्रेणैव। न तु वस्तुतस्तेषामभिधानमस्तीत्याशयः ॥

धीवरी पीवरीत्यादि तु 'ध्याप्योः संप्रसारणञ्च' क्विप् क्वनिप् च चे त्यर्थकात् 'जनसनखनां सञ्झलोः' 'घुमास्थागापा' इति सूत्रभा

अयं भावः। घुमास्थेति सूत्र घृतपावानः, वसापावान इत्यादौ पाधा क्वनिपीत्ववारणायारब्धं 'ईत्वे वकारप्रतिषेध' इति वार्तिकं वनिपा तद् सिद्धिमास्थाय प्रत्याख्यातम्। यद्यादन्तेभ्यः क्विप् स्याच्चदा वार्तिकारम्भप वकारादिप्रत्ययसामान्ये तेन निषेधबोधनेन क्विपीत्वप्रतिषेधस्य वनिपा तत् ध्यप्रयोजनसाधनरूपतत्प्रत्याख्यानपक्षे च प्रत्ययलक्षणेनेत्वप्राप्त्या च फलभेद स्पष्टतया तयोः फलैक्यायाऽऽदन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधानं कल्पनीयमिति॥

नन्वप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्तिक आदन्तेभ्यः क्विपि प्रत्याख्यानपक्षे ईत्वप्राप्तावपि नियमार्थं तदिति भाष्यमते ऽल्विधौ प्रत्ययलक्षणनिषेधेनेत्वाप्राप्तेरनभिधानकल्पनमनावश्यकमेवेति चेन्न ध्यायतेस्सम्प्रसारणमिति वार्तिके धीध्र्यायतेर्दधातेर्वेति भाष्यकारोक्त्या घुमास्थे त्यत्र हलीत्यस्यानजादिपरत्वतात्पर्यकतया अङ्गीकार्यतयेत्वस्यालाश्रयत्व भावेन भाष्यमतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनेत्वप्राप्त्या फलभेदस्य दुर्वारत्वात्। चैवमपि यादृशादन्तेभ्यः क्विपि वार्तिकारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेद आपतति तेभ्यो घुमास्थाभ्यः क्विपोऽनभिधानकल्पनेऽपि सामान्यत आदन्तेभ्यः क्विप ऽनभिधानकल्पने न मानमिति वाच्यम्। सार्वत्रिकत्वात् क्विप्येव वाच्ये स्त्याख्याविल्यत्र विच्प्रतिपादनपरभाष्यस्यैव सामान्यतोऽनभिधानकल्प मानत्वात्। नन्वेवंरीत्या धीवर्यादीनामप्यनभिधानं प्राप्नोति। आरम्भे ईत्व प्रतिषेधस्य प्रत्याख्यानपक्षे ईत्वस्य च प्राप्त्या फलभेदादित्यत आह। **धीवरी पीवरीत्यादि त्विति।** आदिना धीरित्यादिसंग्रहः। **भाष्यपर्यालोचन**सिद्धादिति। एतेनैतादृशानुपूर्वीकवार्तिकानुपलम्भेऽपि न क्षतिरिति ध्वनि तम्। जनसनेति सूत्रे धियौ धिय इत्यत्रेयङादेशे कर्तव्ये धाधातोः क्वि

पर्यालोचनया सिद्धाद्वार्त्तिकात्सिद्धम्। धीद्ध्र्यायतेर्दधातेर्वेति 'क्विब्व-चि' इतिवार्तिकस्थभाष्ये दधातेर्वेत्युक्तिरेकदेशिनः। शंस्था इत्यत्र विजेवेति न दोषः। मीङ् माने इतीकारान्तात् क्विबित्येके। वातप्रमीर्निःशृङ्गो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः। बहुश्रेयसीति। 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः॥

यदीत्वं तस्यासिद्धत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'नैतदीत्वं, किं तर्हि ध्याप्योस्सम्प्रसारणमेतदि'त्युक्तम्। एवं घुमास्थेति सूत्रे पावान इत्यादावीत्ववारणायेत्वे वकारप्रतिषेध इति वार्तिकारम्भे 'यदि तर्हि वकारप्रतिषेध इत्युच्यते, कथं तर्हि धीवरीपीवरीति प्रश्ने नैतदीत्वं, किं तर्हि ध्याप्योस्सम्प्रसारणमेतदि'त्युक्तम्। एवं चैतत्सूत्रद्वयभाष्यपर्यालोचनया तादृशं वार्तिकं फलतीति भावः। **सिद्धमिति।** एवं चानयोर्धीञ्धातुप्रकृतिकत्वाभावेन नानभिधानावश्यकतेति भावः। नन्वादन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधाने 'धीध्र्यायतेर्दधातेर्वे'ति भाष्यविरोध इत्यत आह। **दधातेर्वेत्युक्तिरिति। एकदेशिन इति।** घुमास्थेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन ततः क्विपोऽनभिधानलाभेन तद्विरोधादिति भावः। नन्वेवमपि शंस्था इत्यत्र स्थाधातोः क्विप्प्रतिपादनपरस्थः क चेति सूत्रभाष्यविरोधो दुर्वार एवेत्यत आह। **शंस्था इत्यत्रेति। विजेवेति।** तत्र भाष्ये क्विप्पदमाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तम्। सदृशलाक्षणिकं वेति तात्पर्यम्। यदि क्विबन्तवातप्रमीशब्दोऽपि प्रामाणिकस्सोऽन्यथा साधनीय इति मनसि निधायाह। **मीङ्मान इति। एके इति।** मुख्या इत्यर्थः॥

यत्तु वस्तुतस्तु यथोत्तरमिति परिभाषयेत्वमवकागदाविति वार्त्तिकं पावादीनां वनिपा सिद्धिमबुद्ध्वैव प्रवृत्तमिति धीध्र्यायतेर्दधातेर्वेति भाष्यानुग्रहात्कल्प्यते। शंस्था इत्यादावन्तरङ्गपरिभाषयेत्वात्पूर्वमेव वेरपृक्तस्येति लोपे हलादित्वाभावादेव नेत्वप्राप्तिः। धीः वातप्रमीरित्यादावन्तरङ्गपरिभाषाया

अनित्यत्वान्न दोष इत्यौत्तराहाः, तन्न । धीरित्यत्रान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तावपि नित्यत्वाद्वेरपृक्तस्येत्यनेन लोपे शंस्था इत्यत्रेव हलादिकित्परत्वाभावेनेत्वाप्रवृत्तौ दधातेर्वा धीरिति भाष्यविरोध इति तद्बलाद्धलीत्यस्यानजादिपरत्वतात्पर्यकताया वक्तव्यत्वेनेत्वस्यालाश्रयत्वाभावेन शंस्था इत्यत्रान्तरङ्गत्वादपृक्तलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेनेत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥

यदपि 'परे तु प्रकृतिविशेषोद्देश्यकक्विपि परत एवेत्वमवकारादावितिवार्तिकं प्रवर्तते । शंस्था इत्यादौ स्थः क चेति चकारेण स्थाधातोः क्विपोविधानादीत्वं न जायते । धीः वातप्रमीरित्यादौ क्विप्चेत्यनेन क्विपो विधानात् तत्र प्रकृतिविशेषोपादानाभावात् 'ईत्वमवकारादा, वित्यस्य विषयो नास्तीतीत्वमवकारादाविति वार्तिकमते, वनिपा तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमते च न फलभेद इत्याहुरित्यौत्तराहाः । तदप्ययुक्तम् । ईत्वमवकारादाविति वार्तिकस्य कश्चिद्विशेषपरत्वाङ्गीकारेऽपि प्रकृतिविशेषोद्देश्यकवकारादिप्रत्ययपरत एव निषेध इत्यर्थलाभेऽपि क्विप्येवेति तदुक्तार्थालाभात् । अथैवमपि शंस्था इत्यत्र निषेधस्य धीर्वातप्रमीरित्यादौ तदभावस्य च सिद्धतया सिद्धमेव मदभिलषितमिति ब्रूषे, तदा वार्तिकस्य तादृशविशेषपरत्वस्वीकारे घृतपावान इत्यादावेतन्निषेधो न स्यात् । वनिपः प्रकृतिविशेषोद्देशेनाविधानात् । किंच दधातेर्वा धीरिति भाष्यबलेन यथाकथंचित् त्वदुक्तरीत्या विशेषपरत्वाङ्गीकारेऽपि शंस्था इत्यत्र वार्तिकारम्भपक्षे तेन निषेधादीत्वाप्राप्त्या, तत्प्रत्याख्यानपक्षे तत्प्राप्त्या चारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्तदवस्थ एव । किंचाऽदन्तशेखरे व्याख्यानावसरे विश्वपाश्शंस्था इत्यादौ क्विपीत्वापत्त्या विजेव भवतीति पोत्वित्यादिना स्वेनैवोक्तत्वेन पुनरत्र शंस्था इत्यत्र क्विप्प्रतिपादनं स्वग्रन्थविरुद्धं चेत्यपि बोध्यम् ॥

यू स्त्र्या । दीर्घयोरेव ग्रहणं, व्याख्यानात् । 'वा च्छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यू किम् । मात्रे । 'आग्नव्या' इति न । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात् कः । स्त्र्याख्यावित्युपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्याह—ईदूदन्ता-

व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यरूपादित्यर्थः । तत्र हि 'किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोरिति विकल्प्य दीर्घग्रहणपक्षे यू इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य, ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र सामानाधिकरण्यस्य चानुपपत्तिमुद्भाव्य ह्रस्वग्रहणे शकटिबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तस्य बहुशकटिरित्यत्र नद्यृतश्चेति कपः प्राप्तिं चोक्त्वा दीर्घयोरेव ग्रहणमिति सिद्धान्तितम् । पूर्वसवर्णदीर्घस्तु दीर्घाज्जसि चेत्यत्र वा च्छन्दसीत्यनुवृत्त्या साधितः । ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे तु य्वोर्यौ ह्रस्वावित्येवं वैयधिकरण्यमेवाऽऽश्रितमिति बोध्यम् । यू किमिति । स्त्र्याख्यं नदीत्येव सूत्रमस्तु । आबन्तस्य तु न नदीसंज्ञा, ङेराम्नद्याम्नीभ्य इत्यत्र नद्याः पृथगापो ग्रहणादित्याशयः । मात्र इति । न च मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तृवाचकतया नानालिङ्गत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादेव न नदीत्वमिति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य शब्दभेदनियामकत्वेन जननीपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन भेदात् परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि जननीवाचकस्य तस्य नित्यस्त्रीत्वाव्याघातादत्र तस्यैव ग्रहणेन स्त्र्याख्यावित्यनेन नदीत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् । ननु स्त्र्याख्यावित्यत्र स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययस्याणा परत्वाद्बाधादुपसर्गपूर्वत्वेनाऽतोऽनुपसर्ग इत्यस्याप्राप्त्या च रूपासिद्धिरत आह । मूलविभुजादित्वादिति । विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरिति । तन्त्र्यादिघटकेकारादेरवाचकत्वात्स्त्रीप्रत्ययानां द्योतकत्वेन गौर्यादिघटकस्यापि तस्यावाचकतया वर्णसंज्ञापक्षो न युक्त इति बोध्यम् । ननु तदन्तसंज्ञापक्षे तुदन्तीत्यत्र नुम् न

विति। 'आच्छीनद्योः' इत्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोद्धया। आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति तत्फलन्तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः। नित्यस्त्रीत्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये

स्यात्। अवर्णान्ताङ्गात्परो यश्शतुरवयवस्तदन्ताङ्गस्य नदीपरत्वाभावादित्यत आह। तदवयवे लक्षणेति। शत्रन्तस्याङ्गसंज्ञाया निमित्तभूते नद्यवयवे इत्यर्थः। तेन तुदद्गौरीत्यत्र गकारस्य नद्यवयवत्वेऽपि न दोषः। नन्वेवमपि शत्रन्तान्मतुपि तुदद्वतीत्यत्र नुमापत्तिः, मतुपस्तदङ्गसंज्ञानिमित्तत्वान्नद्यवयवत्वाच्च। न चेष्टापत्तिः। वर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तेरिति चेन्न। शीसाहचर्येणेकारप्रश्लेषेण वा ईकाररूपनद्यवयवस्यैव ग्रहणेनादोषात्। न चैवमपि तुदते हितं तुदतीयम्, तद्वति गच्छतीति तुदतीयात्, ततस्तमाचष्ट इति णिचि क्विपि णिलोपे टिलोपे यलोपे च कृते तुदती, ततो मतुपि ङीपि तुदतीमतीत्यत्र दोष एव। छप्रत्ययसम्बन्धीकारस्य शत्रन्ताङ्गसंज्ञानिमित्तत्वादीकाररूपनद्यवयवत्वाच्चेति वाच्यम्। वर्णसंज्ञापक्षेऽपि तत्र नुमः प्राप्त्या इष्टापत्तेः। अत एव शीङ्योरिति नासूत्रि। यदि तत्र नुमोऽनिष्टत्वे मानमुपलभ्यते, तदा नदीपदस्य नदीचरमावयवे लक्षणेति बोध्यम्। आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभ इति। आख्याग्रहणसामर्थ्येन स्त्रीत्वविशिष्टमेव यावाचक्षाते, न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्येवं नियमाश्रयणादिति भावः। निरुक्तनियमाश्रायणे फलं दर्शयति ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिरिति। ग्रामणीशब्दस्य क्रियाशब्दत्वेन त्रिलिङ्गत्वान्नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीसंज्ञा न भवतीति भावः। लिङ्गभेदेन शब्दभेदस्तु न प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्यैव शब्दभेदप्रयोजकत्वात्। लिङ्गभेदेऽपि भेदव्यवहारस्य लोकेऽदृष्टत्वात्। नित्यस्त्रीत्वं चेति। नित्यस्त्रीलिङ्गशब्दत्वं चेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति। यदा येन प्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तराविशिष्टेन स्वेन स्त्रीत्वविशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते, तदा स्वस्य नित्यस्त्रीत्वमिति भावः। यस्य नदीसंज्ञा

लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वम्। ङ्यन्तकुमार्यादीनां क्यचि निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति। नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न स्यात्, अत आह—प्रथमेति। अर्थान्तरसङ्क्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यम्। ....

चिकीर्षिता, स स्वपदार्थः। येन प्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्याभिधायकं, तेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थस्याभिधायकं यन्न भवति तादृशशब्दत्वं नित्यस्त्रीलिङ्गशब्दत्वमिति यावत्। प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति विशेषणस्य फलमाह। ङ्यन्तकुमार्यादीनामिति। क्यचि निर्वृत्तेनेति। क्यजन्तकुमारीशब्देनेत्यर्थः। समानाकारतयेति। शब्दतस्समानाकारत्वेनेत्यर्थः। इदं च प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि शब्दमात्रसारूप्येण शब्दैकत्वमित्याशयकप्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वार्तिकस्थकैयटानुरोधेन। वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य शब्दभेदप्रयोजकतायाः प्रकृतसूत्रे प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टतया ङ्यन्तक्यजन्तकुमारीशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्भेदेन क्यजन्तकुमारीशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वेऽपि ङ्यन्तकुमारीशब्दस्य लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपनित्यस्त्रीत्वस्याव्याघातात्प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति विशेषणमनावश्यकमेवेति बोध्यम्। एवमिति। एवंविधस्य नित्यस्त्रीत्वस्य स्वीकार इत्यर्थः। नदीत्वं न स्यादिति। तस्यान्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वेन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वादिति भावः। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारं दर्शयति। यथोद्देश इति। पूर्वप्रवृत्तेति। तत्र पक्षे भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण संज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वाद्वृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तेत्यर्थः। न चाकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं नदीत्वं न भवतीति वाच्यम्। तस्या असत्त्वात्। प्रकृतवार्तिकप्रत्याख्यान

कार्यकालपक्षेऽपि कुमारीत्यादौ प्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्री- त्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वेन नदी- सञ्ज्ञा। समासे तु स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः। तन्मात्रबोधक- त्वनिवेशे प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे वा न मानम्। तदुक्तं भाष्ये 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्, अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदा- श्रया नदीसञ्ज्ञा भविष्यति' इति। आकडारस्थसञ्ज्ञानां कार्यकाल- त्वाभावात्। अन्यथा तत्तद्विध्येकवाक्यतापन्नयोः कथं बाध्यबा-

परस्य 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति' भाष्यस्य कैयटोक्तयथोद्देशमात्राभि- प्रायकत्वं न युक्तमिति सूचयन् कार्यकालेऽपि वार्तिकस्यानावश्यकतां दर्श- यति। **कार्यकालपक्षेऽपीति**। **कुमारीत्यादाविति**। क्यजन्तादाचारक्वि- बन्ताद्वा कर्तृक्विपि निष्पन्नकुमारीशब्दादावित्यर्थः। **प्रकृतिभूतकुमारीशब्द- स्येति**। क्यचः क्विपो वा प्रकृतिभूतस्य ङ्यन्तकुमारीशब्दस्येत्यर्थः। **तदव- यवस्य** = समासावयवस्य श्रेयसीशब्दादेः। समुदायस्य नदीकार्यं तु नद्यन्तत्वा- द्भवतीति भावः। प्रत्याख्यानप्रकारस्य भाष्यारूढत्वं दर्शयति। **तदुक्तमिति**। **अवयवस्त्रीविषयत्वादिति**। अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्र- ग्रहणम्। तेन क्यजाद्यन्ते न दोषः। इदं च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्। अत एव तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीत्युक्तम्। कार्यवेलायामपि भविष्यतीति तदर्थः। कैयटरीत्या यथोद्देशमात्राभिप्रायकत्वे तु 'तदाश्रया नदीसंज्ञाऽस्ती'- त्येव वदेत्। स्पष्टं चेदमुद्योते। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति भाष्यं यथो- द्देशपक्षाभिप्रायकमेवेति कैयटाशयमुपवर्णयति। **आकाडारस्थसंज्ञानामिति**। **कार्यकालत्वाभावादिति**। एतदुत्तरमवयवस्त्रीवियत्वात्सिद्धमिति भाष्यं यथोद्देशपक्षाभिप्रायकमेवेति शेषः। **अन्यथा** = कार्यकालत्वाङ्गीकारे। **एक- वाक्यतापन्नयोरिति**। अपादाने पञ्चमी, कर्तृकरणयोस्तृतीयेति शास्त्रैकवाक्य- तापन्नयोरपादानसंज्ञाकरणसंज्ञयोरित्यर्थः। **कथं बाध्यबाधकभाव इति**।

धकभावः स्यादिति बोध्यमित्यपि केचित्॥

अभीष्ट इत्यर्थः। प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्संज्ञानां कार्यकालपक्षे विधि- देशीयत्वाभ्युपगमेनाऽऽकडारीयसंज्ञानां कार्यकालत्वाङ्गीकारे तृतीयाविध्येकवाक्य- तापन्नकरणसंज्ञापेक्षया पञ्चमीविध्येकवाक्यतापन्नापादानसंज्ञाया एव परत्वेन करणसंज्ञाबाधकत्वमेवापादानसंज्ञायाः स्यान्न त्वभीष्टमपादानसंज्ञाबाधकत्वं करणसंज्ञायाः। तथा चापादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्त इत्याकडारादिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। एवं च तद्बलादाकडारीयसंज्ञानां कार्यकालत्वाभाव अभ्युपेय इति भावः॥

केचिदिति। अत्रारुचिबीजं तु, व्यवहर्तृदृष्टान्तमूलकस्य परिभाषा- स्वभ्युपगतस्य विधिदेशीयत्वाभावस्य संज्ञासु परित्यागो निर्बीजः। कश्चिदेक- देशस्थ इत्यादि भाष्यमपि संज्ञापरिभाषोभयसाधारणमिति वक्तुं शक्यम्। परि- भाषारूप इति कैयटस्तु परार्थोपलक्षकतया योज्यः। अत एव निषेधशास्त्राणामपि सङ्ग्रह उपपद्यते। संज्ञासु पदैकवाक्यतया असम्भवेन दीपदृष्टान्तविरोधान्न तद्भाष्यं संज्ञाविषयकमिति तु न युक्तम्। तद्दृष्टान्तबलेन कथंचित् विधिप्रकाश- कत्वलाभेऽपि पदैकवाक्यतायाश्शब्दमर्यादया अलाभात्। अन्यथा क्ङिति चेति सूत्रविषये तद्दृष्टान्तोपन्यासस्यासाङ्गत्यापत्तिः। निषेधशास्त्राणां विधिभि- र्वाक्यैकवाक्यतया एवाङ्गीकारात्। अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्यं तु प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तः प्रकृतिभावः पर इत्यर्थकम्। अन्यथा संज्ञाया अन्तरङ्गत्वात्तदसङ्गतिरेव। कथम्? कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यादि तदुत्तरभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरमेव। स्पष्टश्चेदमुद्योते। एवञ्च संज्ञा- शास्त्राणां कार्यकालपक्षेऽपि विधिदेशीयत्वाभावस्य परमसिद्धान्ततया अपादान- मुत्तराणि कारकाणि बाधन्त इति भाष्यस्य कार्यकालेऽप्यनुपपत्त्यभावेनाऽऽक- डारीयसंज्ञासु कार्यकालत्वाभावो निर्मूलः, अत एव भसंज्ञाविषये कार्यकालत्व-

हे बहुश्रेयसीति। ह्रस्वे कृते गुणस्तु न। प्रक्रियालाघवा अम्बार्थानां ह्रस्वः' 'ह्रस्वनद्योर्गुणः' इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधा सामर्थ्यात्। 'जसि च' इत्यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्व स्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम्। अम्बार्थानामपि गुणस्तु व मशक्यः। 'अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि' इ रभसाद्युक्तानःशब्दस्याम्बार्थत्वेन गुणापत्तेः। ह्रस्वग्रहणे तु 'अ

प्रतिपादनपरं ष्यङस्सम्प्रसारणमिति सूत्रस्थं भाष्यमपि सङ्गच्छते। पक्षवि नुपक्रमेण प्रवृत्त 'मवयबस्त्रीविषयत्वासिद्ध'मित्यादि प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छत इति। एतेन केचिदिति प्रतीकमुपादाय संज्ञयोः कार्यार्थ देशगमनेऽपि न स्वदेशीयत्वत्यागः। व्यवहारार्थं तत्तद्देशगतानां व्यव मित्यस्वरस इति कैश्चिदुक्तमस्वरसम्, इदमयुक्तम्। अधिकारो नाम त्रिप्रका कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यफक्किकाव्याख्यानावसरे का त्परिभाषारूप' इति कैयटव्याख्यानेन परिभाषाविषय एव स्वदेशात्यागेन का सम्पादनमिति कल्पना। संज्ञाविषये तु कार्यकालपक्षेऽप्यादिभ्यः परैव प्रगृ संज्ञेति प्रगृह्यसंज्ञायाः परत्वस्यादसो मादिति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेन संज्ञावि स्वदेशत्यागेन व्यवस्थाया भाष्यसम्मतत्वादिति ग्रन्थेन खण्डयित्वान्या मस्वरसं वदन्तो मिश्राः परास्ताः॥

यथाश्रुतन्यासापेक्षया करिष्यमाणन्यासे मात्रालाघवस्य पदलाघवस वाऽभावादाह। प्रक्रियालाघवायेति। सामर्थ्यादिति। ह्रस्वोत्तरं गुणप्रवृ रिष्टत्वे ह्रस्वं विधाय तस्य गुणविधाने प्रक्रियागौरवाल्लाघवार्थं साक्षादेव गु विदद्ध्यान्न तु ह्रस्वमिति तत्सामर्थ्यात्तस्य न गुण इति भावः। नन्वेवं न्या जसि चेत्यनेन नद्या अपि गुणः प्राप्नोतीत्यत आह। एकदेश इति। भा स्पष्टमिति। ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणवारणं 'ह्रस्वस्य गुण' इति सूत्रे, क्वचिदे

त्युपस्थित्याजन्ताम्बार्थग्रहणान्न दोषः। तस्य नपुंसकत्वेऽपि हे वारे इतिवत् पक्षे गुणः स्यादेव। गुणश्रुत्येकपरिभाषोप-

---

देशस्याप्यनुवृत्तिरिति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रस्थे च भाष्ये स्पष्टमित्यर्थः। तत्र हि संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतस्संख्यादेरिति वर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तमित्युक्तम्। यद्यपि ह्रस्वस्य गुण इति सूत्रे भाष्ये नद्यन्तेषु सम्बुद्धिह्रस्वे कृते गुणः कुतो नेत्याशङ्क्य 'अम्बार्थानां ह्रस्वो नदीह्रस्वयोर्गुण' इत्येव सिद्धे ह्रस्वविधान-सामर्थ्याद्गुणो न भवतीति समाधाय तदुत्तरं यद्येवमुच्यते, जसि चेत्यनेन नद्या अपि गुणः प्राप्नोतीत्याशङ्क्यैवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अम्बार्थनद्यो-र्ह्रस्वः, ततो ह्रस्वस्य, अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति किमर्थमिदं' गुणं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो गुणो गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति। अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यत इत्येवं पक्षद्वयमुक्तम्, तथाऽपि पूर्वभाष्यस्यैकदेशानुवृत्तितात्पर्यकत्वाज्ञानेन प्रवृत्तं 'यद्येवमुच्यत' इत्यादिशङ्का-परभाष्यं योगविभागवाक्यभेदाद्याश्रयणप्रयुक्तगौरवोपहितप्रकारान्तरानुधावन-परमेवं तर्हीत्यादि तदुत्तरभाष्यं चैकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरमित्याशयेन तन्ना-दृतमिति बोध्यम्। एतेन भाष्ये स्पष्टमिति प्रतीकमुपादाय 'वस्तुतो नैवं भाष्यकृतोक्तम्। किन्त्वित्यादिना पूर्वोक्तपक्षद्वयं प्रदर्शयन्त आचार्याःपरास्ताः। अम्बार्थनद्योर्गुण इत्येव सिद्धे ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुण इति कस्य चिदुक्तिं खण्डयति। अम्बार्थानामपीति। ननु मातृवाचकस्याप्यनश्शब्दस्य नपुं-सकलिङ्गत्वात् स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न गुणापत्तिरित्यत आह। तस्य नपुंसकत्वेऽपीति। गुणः स्यादेवेति। इकोऽचि विभक्ताविति सूत्रस्थाज्ग्रहणवैयर्थ्यमूलकेन न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन सम्बुद्धिगुणप्रवृत्ते-रिकोऽचि विभक्ताविति सूत्रस्थाकरसम्मतत्वेन तद्रीत्याऽत्रापि गुणस्स्यादेवेति भावः। यत्त्वनित्यस्थले लक्ष्यैकचक्षुष्कताया आवश्यकत्वेन न लुमताङ्गस्ये-

स्थितौ त्वम्बेत्यादावप्यनापत्तिः। अयं ह्रस्वः—'अनन्तरस्य' इति न्यायाद् ह्रस्वस्य गुणः' इत्यस्यैव बाधकः। तेन मातरित्यत्र 'ऋतो ङीति गुणो भवत्येवेति दिक् ॥

आटश्च ॥ 'न माङ्योगे' इति सूत्रस्थभाष्योक्ते 'अटश्च' इति न्यासे तु 'वृद्धिरेचीति बोध्यम्। अत्र अट् तु वक्तुमशक्यः। अस्वपोऽहसन्नित्यत्र वृद्धिवारणाय 'अटश्च' इत्यत्र धातो

त्यस्याप्रवृत्तौ बीजाभावान्नदीसाहचर्यात् स्त्रीलिङ्गस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणादनश्रवे गुणप्राप्तेरभावाच्चेदमयुक्तमिति मौनिश्रीकृष्णभट्टा इत्याचार्याः। तत्र। अशा दशामन्यत्राविद्यमानाया लक्ष्यैकचक्षुष्कताया अनित्यस्थलेऽपि सम्भवाभावे लक्ष्यैकचक्षुष्केण भगवता सम्बुद्धिगुणविषये न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वाद् प्रवृत्तेरुक्तत्वेन तद्रीत्याऽत्रापि गुणापत्तेस्सुवचत्वात्। अत्र सूत्रे सहचरितपरि भाषाप्रवृत्ताविगन्तत्वेनापि नदीसाहचर्यस्य सम्भवेन विनिगमनाविरहात् रूपेण साहचर्यग्रहणेऽम्बार्थके मातृशब्द एव गुणस्स्यान्न त्वम्बेत्यादावविनिगम इत्यत्र सूत्रे सहचरितपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तेरावश्यकत्वाच्च। न ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्नद्यामीवाम्बार्थकेऽपि गुणसामान्यस्याप्रवृत्तौ मातरित्यादौ ऋतो ङीति गुणोऽपि न स्यादत आह। अयमिति। अनन्तरस्येति न्यायादिति। सामर्थ्यवर्णन उपस्थितस्य ह्रस्वस्य गुण इत्यस्यैव ग्रहणौचित्या दिति भावः। बाधक इति। सामर्थ्यान्निवर्तक इत्यर्थः। गुणो भवत्येवेति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वादिति भावः। भाष्योक्त इति। तत्र हि अजादीनाम सिद्धम्, नार्थ आटा इत्याडजादीनामिति सूत्रं प्रत्याख्याय तदुत्तरमेवं वृध्यर्थमाट्वक्तव्य इत्याशङ्क्याटो वृद्धिर्वक्ष्यत इत्युक्तम्। नन्वेवमत्राऽपि लाघ दडेव कुतो न विहित इत्यत आह। अत्रेति। आणद्या इत्यत्रेत्यर्थः। अस्वप हसन्नित्यत्रेति। स्वपेर्लङि सिपि अड्गार्ग्यगालवयोरित्यटि शपि तस्य लु

वित्यपकर्षेण वृद्ध्यनापत्तेः। 'वृद्धिरेचि' इत्यस्य तु पररूपं बाधकमिति बोध्यम्। ङेरिति सप्तम्येकवचनं, व्याख्यानात्। इह परत्वादिति। सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः। स्पष्टश्चेदं 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्र भाष्ये। यद्यपीह आडपवादो नद्याम् सर्वथाऽनवकाशत्वात्

सस्य रुत्वे हशि चेत्युत्वम्। तत्राऽड्गुणं बाधित्वाऽटश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति। न चान्तरङ्गायां वृद्धौ बहिरङ्गस्योत्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्। नाजानन्तर्य इति निषेधात्। अपकर्षेणेति। उपसर्गादृति धाताविव्यतो भाष्यकृत्कृतेनेत्यर्थः। वृद्ध्यनापत्तेरिति। धात्ववयवाच्येवाटश्चेत्यस्य प्रवृत्त्यङ्गीकाराद्बहुश्रेयस्यै इत्यत्र वृद्ध्यनापत्तेरिति भावः। ननु माभूदनेन वृद्धिः, इदानीमपि वृद्धिरेचीत्यनेनैव वृद्धिः क्रियतामित्याशङ्कायामाह। पररूपं बाधकमिति। अतो गुण इति सूत्रविहितं पररूपं बाधकमित्यर्थः। अड्विधानसामर्थ्यात्पररूपं नेति तु वक्तुमशक्यम्। ङेरामि कृते नुड्बाधनार्थमटश्चारितार्थ्यात्। किञ्च श्रियै श्रिया इत्यादौ 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति'रिति विभक्त्युदात्तत्वं मा भूदागमानुदात्तत्वं यथा स्यादित्यड्विधानमिति न तत्सामर्थ्यम्। आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव विभक्तिस्वरमपि बाधते। विशेषतोऽत्राड्वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम्। व्याख्यानादिति। व्यवस्थायामिति निर्देशमूलकादित्यर्थः। सकृद्गतिन्यायेति। ङेरामि कृते परत्वादाटा बाधितो नुडनेन न्यायेन वृद्ध्युत्तरं न पुनः प्रवर्तत इत्यर्थः। नद्याम आडपवादत्वेन तदुत्तरं कथमाटः प्रवृत्तिरिति कस्यचिच्छङ्कां निरस्यति। यद्यपीति। सर्वथाऽनवकाशत्वादिति। आटि कृते निर्दिश्यमानस्याऽटा व्यवधानादिति भावः। नच वृद्ध्युत्तरं चारितार्थ्यमस्तीति वाच्यम्। पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावात्तदुत्तरमप्याटा व्यवधानात्। नन्वागमादेशयोर्भिन्नफलकत्वेन बाध्यबाधकभावाभावादिदमयुक्तम्। अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न

'अपवादो नुग्दीर्घत्वस्य' इति 'दीर्घोकिन' इतिसूत्रभाष्ये उक्तत्वेनाऽगमादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वात्, तथाऽपि अनवकाशत्वे बाधेऽपवादप्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः। अत एव 'न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते, किं तर्ह्यनवकाशत्वात्' इति 'गुणो यङ्लुकोः' इति सूत्रभाष्ये उक्तम्। 'पादः पत्' इति

दधिदानबाधः। स्पष्टश्चेदं च्छ्वोरिति सूत्रे कैयट इत्यत आह। अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति। एवं चैतद्भाष्यविरोधात्प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य इति भावः। उत्सर्गप्रवृत्तेरिति। सर्वथाऽनवकाशत्वे माठरकौण्डिन्यन्यायेनैव बाधस्य वक्तव्यतया तद्विषयेऽपवादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरभ्युपगमादिति भावः। अत एव=सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधस्थले येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधस्थलीयव्यवस्थाविलक्षणव्यवस्थास्वीकारादेव। किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति। अलोऽन्त्यपरिभाषैकवाक्यतया गण्रूपाभ्यासान्त्यस्येत्वमित्यर्थे हलादिश्शेषेण णकारनिवृत्तावीत्वमनवकाशमित्यर्थः।

यत्तु वस्तुतस्तु गण्रूपाभ्यासान्त्यस्येत्वमित्यर्थाश्रयणेनानवकाशत्वप्रतिपादने 'अभ्यासविकारेषु बध्यबाधकभावो नास्ती'ति परिभाषाश्रयणेऽपि हलादिश्शेषो न स्यात्। ईत्वस्योक्तरीत्या निर्विषयत्वापत्तेः। तस्माद्युगपद्द्वयोरसम्भवेऽनवकाशत्वं, यथाऽडामोः, आमो ङिद्वचनापहारकत्वेनाऽगमिन एवासत्त्वेन युगपत्तयोः प्रवृत्त्यसम्भवादित्याचार्याः। तन्न। अभ्यासविकारेष्विति परिभाषाश्रयणे तया परिभाषयाऽभ्यासविकाराणां परस्परं समावेशबोधनाद्धलादिश्शेषोत्तरं सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या गण्रूपत्वमाश्रित्येत्वप्रवृत्तेर्येन नाप्राप्तिन्यायनिरूपणावसरे ग्रन्थकृता स्वयमेवोक्तत्वात्। भाष्ये उक्तमिति। तत्र ह्यभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे 'गणेरीत्वं हलादिश्शेषस्य, गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिश्शेषं न बाधते

सूत्रस्थं 'शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्ययोराडामोः परत्वादाम्' इति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोधयम्॥

अङ्यन्तत्वादिति। 'लक्षेर्मुट् च' इत्यौणादिकेप्रत्ययान्तत्वादिति भावः। कुमारीति। ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणाद् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न। अचि श्नु। भ्रूशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, भ्रमेर्डूप्रत्ययान्तो वा। इह 'य्वोः' इति धातोः समानाधिकरणं विशेषणं, तदाह–इवर्णोवर्णान्तधातोरिति। इत्यस्येति। इयन्तस्येत्यर्थः। तेन सुभ्रुवाविति सिद्धम्। आन्नरेति। स्थानत इति भावः। य्वोरिति किम्। वव्रे। अचि किम्। युयात्। इती-

---

त्युक्त्वा तदुत्तरं न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिश्शेषं बाधते, किंतर्ह्यनवकाशत्वा'दित्युक्तम्। शब्दान्तरप्राप्त्येति। अयं हेतुराटोऽनित्यत्वे। आम् तु स्वत एवानित्यः। आटि कृते निर्दिश्यमानस्याऽटा व्यवधानात्तदप्राप्तेः। एकदेश्युक्तिरिति। उभयोस्तुल्यबलत्व एव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्याऽमोऽनवकाशत्वेन परत्वादित्यस्यासङ्गतत्वादिति भावः॥

ननूङ्च गमादीनामिति निष्पन्नस्य क्विबन्तभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे भ्रूशब्दोपादानं व्यर्थमत आह। अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। व्युत्पन्नत्वेऽपि न तद्वैयर्थ्यमित्याह। डूप्रत्ययान्तो वेति। समानाधिकरणमिति। सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिति भावः। इयन्तस्येति। आङ्गत्वात्तदन्तविधेर्न्याय्यत्वादिति भावः। ग्रहणवतेति निषेधस्तु न। तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वात्। वव्रे इति। पूर्वोत्तरसाहचर्येणाजन्तधातोरेव ग्रहणाद्धलन्तेषु दोषवारणेऽप्यत्र दोषो दुर्वार इति भावः। ननु धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषयेयङुवङोर्धातुसंशब्देनन विहितप्रत्यय

यङीति । सुधीशब्दे यण्निषेधारम्भादत्र प्रकरणे 'धातोः स्वरू[illegible] ग्रहणे' इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः ।

एरनेकाचो । धात्ववयवसंयोग पूर्वो न भवतीति । धात्ववयव[illegible] संयोगपूर्वभिन्न इत्यर्थः । तद्भिन्नश्च धात्ववयवपूर्व एवेति उदिया[illegible] वित्यादौ न दोषः । असंयोगादित्येव धात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्ये[illegible] त्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् । ....

एव प्रवृत्त्या कथं कुमार्यावित्यत्रेयङः प्राप्तिरत आह । अत्र प्रकरण इति[illegible] असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातादिति भावः । अप्रवृत्तिरिति[illegible] नन्विको यणचीति यण्णिषेधेन न भूसुधियोरिति चरितार्थमिति कथम[illegible] ज्ञापकत्वमिति चेन्न । इको यणचीत्यनन्तरमेव निषेधे कर्तव्य एतत्प्रकरण[illegible] निषेधकरणान्निरुक्तार्थज्ञापनसम्भवात् । किञ्च न भूसुधियोरिति इयङ्घटित[illegible] निर्देशोऽपि निरुक्तार्थे मानम् । अन्यथा धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषे[illegible] यङोऽप्राप्त्या तन्निर्देशासङ्गतिस्स्पष्टैवेति बोध्यम् ॥

मूले 'न भवति य इवर्ण' इत्युक्त्या नञः क्रियान्वयेन प्रसज्यप्रति[illegible] षेधत्वभ्रमं निराकरोति । धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्न इति । धात्ववयवपू[illegible] एवेति । नञिवयुक्तन्यायादिति भावः । पर्युदासपरतया व्याख्याने फलमाह[illegible] उदियाविति । उत्पूर्वादीङ्तावित्यस्मात्किपि रूपम् । स्पष्टार्थमिति । न[illegible] धात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थे यवक्रियौ, कटप्रुवावित्यादौ धात्ववयव[illegible] योगभिन्नसंयोगघटितसमुदायात्परत्वस्येकारे सत्त्वेन यणापत्तिः । पूर्वग्रहणसत्त्वे[illegible] धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य लाभेन यवक्रियावित्याद[illegible] विकारे तादृशभेदाभावान्नातिप्रसङ्ग इति कथं पूर्वग्रहणस्य स्पष्टार्थत्वमि[illegible] वाच्यम् । धात्ववयवसंयोगभिन्नस्य पर्युदासन्यायेन धात्ववयवस्यैव ग्रहण[illegible] पूर्वग्रहणाभावेऽपि तत्र दोषो वारयितुं शक्य इत्याशयात् । न चैवमपि धात[illegible]

एः किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्, अङ्गविशेषणं मा भूदिति । तेन यवक्रियावित्यादौ नातिप्रसङ्गः । लुलुवतुरित्यादौ तु नातिप्रसङ्गः 'ओः सुपि' इति नियमात् । विपरीतनियमस्तु न । सुधीशब्दे 'अचि सुपि' यण्निषेधारम्भात् । कुमार्या-

वयवसंयोगभिन्नसंयोगावयवरेफमादायोक्तदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम् । असंयोगादिति विशेषणसामर्थ्येन धात्ववयवसंयोगभिन्नधात्ववयवस्य संयोगानवयवस्यैव ग्रहणेनादोषात् । एवं रीत्या तत्र दोषवारणेऽपि तद्वारणोपायं स्पष्टं बोधयितुं पूर्वग्रहणमिति बोध्यम् ॥

एतेन 'वस्तुतस्तु संयोगभिन्नसंयोगैकदेशात्तद्घटितसमुदायाद्वा परस्य संयोगपूर्वकस्यापि यणापत्तिः । धात्ववयवसंयोगात्परस्य नेत्यर्थे तूदियावित्यादौ दोषः । पर्युदासेनोक्तार्थालाभादिति पूर्वग्रहणमावश्यकमिति वदन्त आचार्याः, तदनुसारेणास्य ग्रन्थस्य चिन्त्यत्वं वदन्त औत्तराहाश्च परास्ताः ॥

एः किमिति । अचि श्नुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्याशयः । यथा स्यादिति । 'श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान्' इति न्यायेनेति भावः । अङ्गविशेषणं माभूदिति । एरित्यस्याभावे द्वयोरप्यनुमितत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तौ कदाचिदङ्गविशेषणताऽपि स्यादिति भावः । तेन=असंयोगपूर्वग्रहणस्येवर्णविशेषणत्वेन । नन्वेरित्यस्याभावे पूर्वसूत्रात् य्वोरित्यस्यानुवृत्त्या लुलुवतुरित्यादावुवर्णस्य यणापत्तिरिति तन्निवृत्त्यर्थमपि एरित्युपात्तमिति कुतो नोक्तमत आह । लुलुवतुरित्यादाविति । नियमादिति । एरित्यनुच्यमानेऽनेनैवोरपि यण्सिद्धावोस्सुपीति सूत्रमुवर्णान्तस्य चेत्सुप्येवेति नियमार्थं भवतीति न लुलुवतुरित्यादौ यणापत्तिरिति भावः । विपरीतनियमस्त्विति । सुपि चेदुवर्णान्तस्यैवेत्येवं रूप इत्यर्थः । यण्णिषेधारम्भादिति । अन्यथा नियमेन सुपि सुधीशब्दस्य यण्वारणसम्भवे तन्निषेधो व्यर्थ एव स्यादिति भावः ॥

विति। अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्छाकलं त्वत्र न। 'नः क्ये' इति निषेधात्। प्रधीरिति। 'प्रकृष्टं ध्यायति' इति विग्रहे नित्यत्वाभावान्न नदीत्वम्। 'प्रकृष्टा धीर्यस्य' इति विग्रहे तु नदीत्वम्। ग्रामणीरिति। अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ॥

'गतिकारकपूर्वस्यैव' इति भाष्ये पठ्यते। स च नियमः

निषेधादिति। नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तेन निषेधादित्यर्थः। विधिमुखप्रवृत्तौ तु क्यचक्यङ्प्रकृतिभूतसुबन्तातिरिक्तत्वे सामान्यशास्त्रे सङ्कोचात्पदत्वाप्राप्तिरेवेति बोध्यम्। न चैवमपि राजीयतेः क्विपि राज्यावित्यादाविकोऽसवर्णे इति शाकलं स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनात्रय इत्यादौ पूर्वरूपस्येवात्र शाकलप्रकृतिभावस्य वारयितुं शक्यत्वात्। उत्तरपदशब्दस्य वृत्तिचरमावयवे रूढत्वात्। यद्यप्येवं रीत्या कुमार्यावित्यादावपि शाकलं वारयितुं शक्यं, तथाऽप्युपायस्योपायान्तरादूषकत्वात्तथोक्तमित्यवधेयम्। न नदीत्वमिति। मतद्वयेऽपीति शेषः। अस्य पुंलिङ्गत्वेन वृत्तिमते न नदीत्वम्। कैयटमते तु सुतरां तन्नेति भावः। इति विग्रहेत्त्विति। इदमुपलक्षणम्। कर्मधारयस्यापि। नदीत्वमिति। स्त्रीलिङ्गेऽपि मतद्वयेऽप्यत्रयवस्य धीशब्दस्येति शेषः। अत्र नेयङिति निषेधस्तु न यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिः क्वचिद्दृष्टा, तस्य तदवयवस्य च नदीत्वं नेति तस्यार्थेन प्रकृते इयङो यणा बाधेन बाधकाबाधितेयङादिस्थितेरभावात्। निरूपयिष्यते चेदमग्रे ॥

भाष्ये 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत' इत्येवोक्तत्वेन मूले गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्णे'ति कथनमयुक्तमित्यत आह। स च नियम इति। सपूर्वस्य चेद्गतिकारकपूर्वस्यैवेत्येवं रूप इत्यर्थः। अन्यथा एवकारस्यानन्वयापत्तेः

तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति। तद्भिन्नश्च तत्सदृशं सपूर्वपदमेव। तेन निन्यतुरित्यादौ यण्। तदाह—गतिकारकेतरेति। यत्त्वत्र गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वाद् गृह्यत इति। तन्न। भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थः 'प्रकृष्टा धीर्यस्या' इतिविग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः 'प्रध्व्यै ब्राह्मण्यै' इतिभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। शुद्धधियाविति। 'शुद्धा धीर्यस्य' इति विग्रहः। 'शुद्धं ध्यायति' इति विग्रहे यणेव। आद्ये सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि न कारकत्वामिति भावः ॥

नियामकत्वाश्रयणेन फलितमर्थमाह। तेनेति। पर्युदासन्यायेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य सपूर्वस्यैव ग्रहणे फलमाह। तेनेति। तदाहेति। नियामकत्वाश्रयणेन फलितमर्थमाहेत्यर्थः। नित्याधिकारस्थ इति। कुगतिप्रादय इत्यनेन विहित इत्यर्थः। पूर्वपदग्रहणाभावेनेति। गतिकारकेतरपूर्वपदस्येति मूलोक्तस्य मूलभूतभाष्येष्टौ पूर्वपदग्रहणाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टरूपोपादानविषय इति। प्रतिपदोक्तत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकं लाक्षणिकत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकं च यद्रूपं, तद्रूपावच्छिन्नोपादानविषय इत्यर्थः। अत एव=अत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेव। सङ्गच्छत इति। अन्यथा तत्र प्रतिपदोक्तगतिसमासाभावेन यणोऽप्रवृत्त्या तदसङ्गतिरिति भावः ॥

यणेवेति। शुद्धत्वस्यासत्त्वभूतक्रियान्वयित्वेन कारकत्वादिति भावः। सत्त्वभूतार्थकेति। विग्रहे स्त्रीत्वान्वयानुरोधाच्छुद्धत्वस्य सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वस्याऽवश्यकत्वेन वृत्तिविग्रहयोस्समानाकारकत्वानियमाद्वृत्तावपि तद्विशेषणत्वमाश्रयणीयमिति भावः। न कारकत्वामिति। असत्त्वभूत-

कथन्तर्हीति । 'दुर्ध्यायतीति 'दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति 'वृश्चिकाद् भीः' 'इति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः । दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः । प्रकृष्ट धीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमिति यण् भवत्येव । यत्क्रियेति । या चासौ क्रियेत्यर्थः । तं प्रति–तद्वाच प्रति । यद्वा यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता इत्यर्थः । नेहेति ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः । भीत्रार्थानामिति हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थम् । विभक्तिप्रकरणे तु न कृत

क्रियान्वयिनामेव कारकत्वादिति भावः । सत्त्वभूतक्रियायोगेऽपि गतित्वमस्तीत्या शयेनाह । धीर्ध्यानमिति । तद्वाचकमिति । तच्छब्दस्य तद्वाचके लक्षणेति भावः । या चाऽसौ क्रियेति विग्रहे तम्प्रतीत्यत्र पुंलिङ्गानुपपत्तिं लक्षणाया गौरवं चाभिप्रेत्याह । यद्वेति । यत्क्रियेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । वाच्यवाचकभाव सम्बन्धश्च षष्ठ्यर्थः । यच्छब्दार्थो धातुः । तदाह । धातोर्वाच्ययेति ततश्चेति । भाष्यकृता बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते बौद्धस्य तस्याविवक्षणादित्यर्थः । नन्वत्र कथं षष्ठी समासः । भीत्रार्थानामित्यस्याऽरम्भपक्षे शेषषष्ठीबाधनार्थत्वस्य कैयटेनोक्त त्वेन तन्मते आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदाय प्रत्याख्यानपक्षेऽप्यनभिधाना षष्ठ्या अप्रवृत्तेरवश्यमभ्युपेयत्वात् । उद्योते च तथैव तदाशयस्य वर्णितत्वादि त्याशङ्क्य कैयटानुरोधेनाऽनभिधानं न युक्तम् । तस्य चिन्त्यत्वादित्याशये तद्ध्वनयन् सूत्रारम्भाशयमन्यथा वर्णयति । भीत्रार्थानामिति त्विति तृतीयाबाधनार्थमिति । हेतुपदस्वारस्येन हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधक ताया एव तस्य न्याय्यतया षष्ठीबाधकत्वमुपजीव्य प्रत्याख्यानपक्षेऽनभिधाना श्रयणं निर्मूलमेवेति भावः । नन्वेवमकर्तर्यृणे पञ्चमीति सूत्रानन्तरमेव भीत्रार्थाना

कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किं च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारम्भेपीत्यपि बोद्धव्यम् । अभ्यु-च्चयेनाह—वृश्चिकसम्बन्धिनीति । अत्र पूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदलोपः, शाकपार्थिवादित्वात् ॥

न भू ॥ अनन्तरस्येति न्यायेन 'एरनेकाचः' 'ओः सुपि' इत्यनयोरेव निषेधः । सुपीति चानुवर्त्तते तदाह–सुपीति । लोपा-विति । 'अतो लोपः' 'लोपो व्योर्वलि' इत्याभ्यामिति भावः । यलोपे निषेधादल्लोपो न स्थानिवत् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप इष्यते,

---

भयस्येति कुतो न सूत्रितम् । हेताविल्यस्य पञ्चमीत्यस्य चाऽनुवृत्त्या इष्टसिद्धे-रित्यत आह । कारकत्वप्रयुक्तकार्येति । वृश्चिकभीत इत्यादौ कारकत्वप्रयुक्त-थाथादिस्वरादेरित्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रारम्भपक्षे षष्ठ्या दुर्घटत्वेन प्रत्याख्यान-पक्षे शेषत्वविवक्षया षष्ठ्याः प्रसक्तया चारम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदायानभि-धानस्य तवाप्यावश्यकतया षष्ठीसमासानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । किञ्चेति । बोद्धव्यमिति । सूत्रकारमतेऽपि हेतुत्वप्रकारकबोधस्य वैकल्पिकतया तदभावे षष्ठी निर्बाधैवेति फलभेदस्यैवाभावादनभिधानाश्रयणं निर्मूलमेवेति न षष्ठी-समासानुपपत्तिरिति भावः । एवं सूत्रभाष्यमतयोरुभयोरपि पूर्वोक्तसमाधानस्य सुसंबद्धतया सूत्रमते आद्यं समाधानं न घटत इत्याशयेन मतद्वयसाधारणं समाधानमिदमिति मनोरमाग्रन्थं कटाक्षयन्नाह । अभ्युच्चयेनेति । पूर्वसमा-धानस्य मतद्वयसाधारणत्वेन न ततोऽस्य वैलक्षण्यमिति भावः ॥

सुद्ध्युपास्य इत्यत्रापि यणिषेधमाशङ्क्याह । अनन्तरस्येति । प्रका-रान्तरमप्याह । सुपीति चेति । नन्वल्लोपयलोपाभ्यां प्रागन्तरङ्गत्वाद्वेरपृक्त-लोपे ततोऽल्लोपेऽपि वलि लोपो न स्यादत आह । वेरपृक्तलोपादित्यादि । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा भवति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः । एवं चातो

कथन्तर्हीति । 'दुर्ध्यायतीति 'दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति 'वृश्चिकाद् भीः' 'इति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः । दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः । प्रकृष्टा धीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमिति यण् भवत्येव । यत्क्रियेति । या चासौ क्रियेत्यर्थः । तं प्रति–तद्वाचकं प्रति । यद्वा यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता इत्यर्थः । नेहेति ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः । भीत्रार्थानामिति हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थम् । विभक्तिप्रकरणे तु न कृत

क्रियान्वयिनामेव कारकत्वादिति भावः। सत्त्वभूतक्रियायोगेऽपि गतित्वमस्तीत्या-शयेनाह । धीर्ध्यानमिति । तद्वाचकमिति । तच्छब्दस्य तद्वाचके लक्षणेति भावः । या चाऽसौ क्रियेति विग्रहे तत्प्रतीत्यत्र पुंलिङ्गानुपपत्तिं लक्षणायां गौरवं चाभिप्रेत्याह । यद्वेति । यत्क्रियेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । वाच्यवाचकभाव-सम्बन्धश्च षष्ठ्यर्थः । यच्छब्दार्थो धातुः । तदाह । धातोर्वाच्ययेति ततश्चेति । भाष्यकृता बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते बौद्धस्य तस्याविवक्षणादित्यर्थः । नन्वत्र कथं षष्ठी-समासः । भीत्रार्थानामित्यस्याऽऽरम्भपक्षे शेषषष्ठीबाधनार्थत्वस्य कैयटेनोक्त-त्वेन तन्मते आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदाय प्रत्याख्यानपक्षेऽप्यनभिधाना-षष्ठ्या अप्रवृत्तेरवश्यमभ्युपेयत्वात् । उद्योते च तथैव तदाशयस्य वर्णितत्वादि-त्याशङ्क्य कैयटानुरोधेनाऽनभिधानं न युक्तम् । तस्य चिन्त्यत्वादित्याशये-तद्धनयन् सूत्रारम्भाशयमन्यथा वर्णयति । भीत्रार्थानामिति त्विति तृतीयाबाधनार्थमिति । हेतुपदस्वारस्येन हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधक-ताया एव तस्य न्याय्यतया षष्ठीबाधकत्वमुपजीव्य प्रत्याख्यानपक्षेऽनभिधाना-श्रयणं निर्मूलमेवेति भावः । नन्वेवमकर्तर्यृणे पञ्चमीति सूत्रानन्तरमेव भीत्रार्थानां

कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किं च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारम्भेपीत्यपि बोद्धव्यम् । अभ्यु-च्चयेनाह—वृश्चिकसम्बन्धिनीति । अत्र पूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदलोपः, शाकपार्थिवादित्वात् ॥

न भू ॥ अनन्तरस्येति न्यायेन 'एरनेकाचः' 'ओः सुपि' इत्यनयोरेव निषेधः । सुपीति चानुवर्त्तते तदाह–सुपीति । लोपा-विति । 'अतो लोपः' 'लोपो व्योर्वलि' इत्याभ्यामिति भावः । यलोपे निषेधादल्लोपो न स्थानिवत् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप इष्यते,

---

भयस्येति कुतो न सूत्रितम् । हेताविल्यस्य पञ्चमीत्यस्य चाऽनुवृत्त्या इष्टसिद्धे-रित्यत आह । कारकत्वप्रयुक्तकार्येति । वृश्चिकभीत इत्यादौ कारकत्वप्रयुक्त-थाथादिस्वरादेरित्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रारम्भपक्षे षष्ठ्या दुर्घटत्वेन प्रत्याख्यान-पक्षे शेषत्वविवक्षया षष्ठ्याः प्रसक्त्या चारम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदायानभि-धानस्य तत्राप्यावश्यकतया षष्ठीसमासानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । किञ्चेति । बोद्धव्यमिति । सूत्रकारमतेऽपि हेतुत्वप्रकारकबोधस्य वैवक्षिकतया तदभावे षष्ठी निर्बाधैवेति फलभेदस्यैवाभावादनभिधानाश्रयणं निर्मूलमेवेति न षष्ठी-समासानुपपत्तिरिति भावः । एवं सूत्रभाष्यमतयोरुभयोरपि पूर्वोक्तसमाधानस्य सुसंबद्धतया सूत्रमते आद्यं समाधानं न घटत इत्याशयेन मतद्वयसाधारणं समाधानमिदमिति मनोरमाग्रन्थं कटाक्षयन्नाह । अभ्युच्चयेनेति । पूर्वसमा-धानस्य मतद्वयसाधारणत्वेन न ततोऽस्य वैलक्षण्यमिति भावः ॥

सुद्ध्युपास्य इत्यत्रापि यणिणषेधमाशङ्क्याह । अनन्तरस्येति । प्रका-रान्तरमप्याह । सुपीति चेति । नन्वल्लोपयलोपाभ्यां प्रागन्तरङ्गत्वाद्वेरपृक्त-लोपे ततोऽल्लोपेऽपि वलि लोपो न स्यादत आह । वेरपृक्तलोपादित्यादि । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा भवति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः । एवं चातो

विति। अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्छाकलं त्वत्र न। 'नः क्ये'
इति निषेधात्। प्रधीरिति। 'प्रकृष्टं ध्यायति' इति विग्रहे नित्यत्वा
त्वाभावान्न नदीत्वम्। 'प्रकृष्टा धीर्यस्य' इति विग्रहे तु नदीत्वम्।
ग्रामणीरिति। अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ॥

'गतिकारकपूर्वस्यैव' इति भाष्ये पठ्यते। स च नियमः

निषेधादिति। नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे ते
निषेधादित्यर्थः। विधिमुखप्रवृत्तौ तु क्यच्क्यङ्प्रकृतिभूतसुबन्तातिरिक्ते
सामान्यशास्त्रे सङ्कोचात्पदत्वाप्राप्तिरेवेति बोध्यम्। न चैवमपि राजीयतेः क्वि
राज्यावित्यादाविकोऽसवर्ण इति शाकलं स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे
चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनात्रय इत्यादौ पूर्वरूपस्येवात्र शाकलप्रकृतिभावस्य
वारयितुं शक्यत्वात्। उत्तरपदशब्दस्य वृत्तिचरमावयवे रूढत्वात्। यद्यप्ये
रीत्या कुमार्यावित्यादावपि शाकलं वारयितुं शक्यं, तथाऽप्युपायस्योप्रायान्तरा
दूषकत्वात्तथोक्तमित्यवधेयम्। न नदीत्वमिति। मतद्वयेऽपीति शेषः। अस
पुंलिङ्गत्वेन वृत्तिमते न नदीत्वम्। कैयटमते तु सुतरां तन्नेति भावः। इति
विग्रहेत्विति। इदमुपलक्षणम्। कर्मधारयस्यापि। नदीत्वमिति। सर्व
लिङ्गेऽपि मतद्वयेऽप्यन्वयस्य धीशब्दस्येति शेषः। अत्र नेयङिति निषेधस्तु न
यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिः क्वचिद्दृष्टा, तस्य तदव
वस्य च नदीत्वं नेति तस्यार्थेन प्रकृते इयङो यणा बाधेन बाधकाबाधिते
ङादिस्थितेरभावात्। निरूपयिष्यते चेदमग्रे ॥

भाष्ये 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत' इत्येवोक्तत्वेन मूले गतिकारकेतर
पूर्वपदस्य यणे'ति कथनमयुक्तमित्यत आह। स च नियम इति। सपूर्वस्
चेद्गतिकारकपूर्वस्यैवेत्येवं रूप इत्यर्थः। अन्यथा एवकारस्यानन्वयापत्तेः

तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति। तद्भिन्नश्च तत्सदृशं सपूर्व-
पदमेव। तेन निन्युरित्यादौ यण्। तदाह—गतिकारकेतरेति।
यत्त्वत्र गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वाद् गृह्यत
इति। तन्न। भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन
विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अत
एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थः 'प्रकृष्टा धीर्यस्या' इतिविग्रहाभिप्रायेण
प्रवृत्तः 'प्रध्यै ब्राह्मण्यै' इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। शुद्धधिया-
विति। 'शुद्धा धीर्यस्य' इति विग्रहः। 'शुद्धं ध्यायति' इति
विग्रहे यणेव। आद्ये सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् शुद्ध-
त्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः ॥

नियामकत्वाश्रयणेन फलितमर्थमाह। तेनेति। पर्युदासन्यायेन गतिकारक-
पूर्वभिन्नस्य सपूर्वस्यैव ग्रहणे फलमाह। तेनेति। तदाहेति। नियामकत्वा-
श्रयणेन फलितमर्थमाहेत्यर्थः। नित्याधिकारस्थ इति। कुगतिप्रादय इत्यनेन
विहित इत्यर्थः। पूर्वपदग्रहणाभावेनेति। गतिकारकेतरपूर्वपदस्येति
मूलोक्तस्य मूलभूतभाष्येष्टौ पूर्वपदग्रहणाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टरूपोपादान-
विषय इति। प्रतिपदोक्तत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकं लाक्षणिकत्वे-
नाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकं च यद्रूपं, तद्रूपावच्छिन्नोपादानविषय
इत्यर्थः। अत एव=अत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेव। सङ्गच्छत इति।
अन्यथा तत्र प्रतिपदोक्तगतिसमासाभावेन यणोऽप्रवृत्त्या तदसङ्गतिरिति भावः ॥

यणेवेति। शुद्धत्वस्यासत्त्वभूतक्रियान्वयित्वेन कारकत्वादिति भावः।
सत्त्वभूतार्थकेति। विग्रहे स्त्रीत्वान्वयानुरोधाच्छुद्धत्वस्य सत्त्वभूतार्थकधी-
शब्दार्थविशेषणत्वस्याऽवश्यकत्वेन वृत्तिविग्रहयोस्समानाकारकत्वानियमाद्वृत्ता-
वपि तद्विशेषणत्वमाश्रयणीयमिति भावः। न कारकत्वमिति। असत्त्वभूत-

स्थानिवत्त्वादिति। एवञ्च यणादेशे यलोपे सख्य् इति स्यादिति भावः। अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् 'न पदान्त' इति निषेधस्य न स्थानिवत्त्वस्य। 'नः क्ये' इतिसामान्यापेक्षनियमेनास्यापद त्वात्। परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च। क्विबपेक्ष क्यच्सम्बन्धियलोपस्य यणि बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु न, अनित्यत्वात्

लोपस्य वलि लोपस्य च वेरपृक्तलोपात्पूर्वं प्रवृत्तिरिति भावः। सामान्यापेक्षेति। असति बाधक इतिन्यायेन क्ये सुबन्तं यदि पदं स्यात्तदा नान्तमेवेत्येवंरूपे त्यर्थः, न त्वननुनासिकान्तं यदीति हलन्तं यदीति वा विशेषापेक्षेति भावः। तथा सति सुत्याविल्यादौ शाकलप्रकृतिभावापत्तेः। ननु पदान्तस्य स्थाने विधौ नेत्यर्थेऽत्र पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तावपि पदचरमावयवे कर्तव्ये निषेध इत्यर्थे निषेधो दुर्वारः। सम्प्रति पदत्वाभावेऽपि जायमानस्य यणः पदचरमावयवत्वा दत आह। परपदस्थेति। नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि यलोपस्य यणि बहिरङ्गासिद्धत्वेन यणोऽप्राप्तिरेव। नचाऽत्र 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्ग त्वस्यैव वक्तव्यतया तस्य च लोकन्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयकताया अन्यत्र वर्णित त्वेन प्रकृते युगपत्प्राप्तेरभावेन कथमसिद्धत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्। तन्न्याय सिद्धस्यातरङ्ग बहिरङ्गाद्बलीय इत्यस्याऽसिद्धपरिभाषया क्रोडीकरणमिति नागेशनये उभयसङ्ग्राहकवाक्ये तत्राऽन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दाभ्यां सर्वविधान्तरङ्गा नामपि ग्रहणस्येष्टत्वादित्यत आह। असिद्धत्वं तु नेति। अनित्यत्वादिति। अनित्यत्वादप्रवृत्तिश्च जातविषये युगपत्प्राप्तिविषये च। अत एव तत्सङ्ग्राहकपरि भाषापवादत्वेन जातासिद्धविषयकनाजानन्तर्यपरिभाषाया युगपत्प्राप्तिविषयका णामन्यासां च परिभाषाणां प्रदर्शनं सर्वासां परिभाषाणामनित्यत्वमूलकत्व मिति कथनं च सङ्गच्छते। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं युगपत्प्राप्ति विषयकमेवेति सङ्कोचोऽपि नाऽजानन्तर्य इति परिभाषावदनित्यत्वमूलक

कौशुम्भमिति। भावे क्तः। लोप इत्यर्थः। गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति भाष्योक्तेरस्याप्यर्थस्य क्वचिदङ्गीकारः। क्वौ विधिं प्रति नेत्येव तु सार्वत्रिकमित्यन्यत्र विस्तरः। अनङिति। 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायस्तु गौणमुख्यन्यायवत् पदकार्यविषय एवेति भावः।

एवेति भावः। एवं चाऽनित्यत्वादित्यस्य यलोपे कृते अकृते च यणोऽप्राप्त त्वादित्यक्षराननुगुणमर्थवर्णनं श्रीधरस्य मुधैवेति बोध्यम्। नन्वल्लोपस्य स्थानि वत्त्वाद्यणि प्राप्ते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति मूलमसङ्गतं, लोपस्य लोपकर्मत्वा भावादित्यत आह। भावे क्त इति। अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् क्वचित्सकर्म केभ्योऽपि भावे क्तो भवति, यत्र प्रयोगस्य न गत्यन्तरमिति भावः। भाष्योक्तेरिति। अन्यथा तत्राऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नुम् न स्यादिति भावः। अस्याप्यर्थस्य = क्वौ लोपो न स्थानिवदित्यर्थस्यापि। क्वचिदिति। सखीयतेः क्विपि सख्युरिति ख्यत्यात्सूत्रभाष्योक्ते, ण्यन्तपदेः पद इति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्ते, गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानित्यादौ, कण्ड्यतेः पिपठि षतेश्चाप्रत्यये कण्डूः पिपठीरित्यादौ चेत्यर्थः। तत्राऽद्येऽस्यार्थस्यानाश्रयणे ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यणि लोपो व्योर्वलीति यलोपापत्तिः। यलोपे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं तु न, यलोपे तन्निषेधात्। यकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वा भावाद्वा। द्वितीये णिलोपस्य स्थानिवद्भावाच्छसि पादः पदिति पद्भावाना पत्तिः। गोमानित्यत्राऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नुमनापत्तिः। कण्डूरित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यणापत्तिः। पिपठीरित्यत्र स्थानिवत्त्वेन रुत्वानापत्तिश्चेति बोध्यम्। अन्यत्र = न पदान्तसूत्र उद्योते॥

पदकार्यविषय एवेति। तस्याऽपि गौणमुख्यन्यायमूलकत्वादिति भावः। यच्चेद 'मभिव्यक्तपदार्था य इति न्यायमूलकं प्रसिद्धे'ति सर्वनामप्रकरणस्थ सग्रन्थविरुद्धमित्याचार्यास्तन्न। तद्ग्रन्थस्य मतान्तरपरतायाः प्रागुक्तत्वात्॥

दीर्घस्यापीति। प्रयोगस्थयकारान्तानुकरणं, सूत्रेऽकारश्चोच्चारणा इति भावः। लूनीरित्यादि। 'ल्वादिभ्यः' 'क्षायो मः' प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति नत्वमत्वे। 'शुषः कः' 'पचो वः' इति कत्ववत्वे।

व्याख्यानात् प्राधान्याच्च रूपातिदेशोऽयमित्याह—क्रोष्टृशब्द इति। तच्चोदात्तऋकारविशिष्टमतिदिश्यते, तृज्वदिति चकारोच्चारणात्। तेन क्रोष्ट्रेत्यादौ 'उदात्तयणः' इति स्वरसिद्धिर्बोद्ध्या। पक्त्रादेस्तु नातिदेशः, अर्थत आन्तर्याभावात्। इदं सूत्रं 'स्त्रियाञ्च' इति च प्रयोगनियमफलकमिति बोद्धयम्॥

व्याख्यानादिति। निमित्तव्यपदेशादिभेदेनातिदेशस्य षड्विधत्वेऽपि तत्र तृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य तद्व्यवहारस्य वाऽतिदेशे प्रतिपदोक्तस्य तृजन्तत्वप्रयुक्तकार्यस्य लाभेऽपि ऋदन्तत्वप्रयुक्तं कार्यं न स्यात्। तादात्म्यातिदेशस्त्वसम्भवी। उभयोस्सहप्रयोगाभावात्। शास्त्रकार्यातिदेशावपि न, तुन्नन्तस्याऽऽद्युदात्ततया तृज्वद्भावेनोकारस्य रेफरूपयणादेशेऽपि तस्योदात्तस्थानिकयणोऽभावेनोदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरानापत्तेः। अर्थातिदेशस्त्वसम्भवी। तयोरैक्यस्य स्वत एव सत्त्वादित्येवंरूपादित्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह। प्राधान्यादिति। सर्वेषामप्यतिदेशान्तराणां रूपनिष्पादनार्थत्वादित्यर्थः। ननु रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यात्। वर्णसंस्थानविशेषस्यैव रूपत्वेन स्वरस्यारूपत्वात्। अत एव विभिन्नस्वरकयोर्विभिन्नार्थकयोर्हरिणीशब्दयोरेकशेष इत्यत आह। तच्चेत्यादि। उदात्तविशिष्टातिदेशे प्रमाणमाह। चकारोच्चारणादिति। तत्सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु रूपातिदेशे यस्य कस्यचित्तृजन्तस्य रूपं कुतो नाऽतिदिश्यत इत्यत आह। पक्त्रादेरिति। आन्तर्याभावादिति। स्थानषष्ठ्यभावेऽपि रूपातिदेशस्य फलतः स्थान्यादेशभावपर्यवसायित्वेन स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तिरित्याशयः। प्रयोगनियमफलकमिति। फलतः

अप्तृन्। ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा दीर्घे सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थम्, अत आह—नियमार्थमिति। अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां नेति। नेष्ट्रादयोऽप्युणादय एवेति भावः। तेषां 'तृन्' इतिसूत्रस्थवार्तिकेन व्युत्पादनात् नप्त्रादीत्यादिग्रहणेन प्रशास्तृशब्दस्यैव ग्रहणमित्यन्ये। अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेवेति बोद्धयम्। भाष्यप्रयोगादिति। एवञ्चोणादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः। पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयम्। ये त्वौणादिकत्वमेवास्य स्वीकृत्य भाष्यप्रयोगादेव दीर्घत्वमिच्छन्ति ते मान्याः। भाष्याकृताऽन्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेन दानेऽप्यस्य

प्रयोगनियामार्थमित्यर्थः। शृगालवाचिनोस्तुन्नन्ततृजन्तयोर्द्वयोरपि प्रकृत्यन्तरयोस्सत्त्वेऽप्यसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तुन्नन्तस्य नित्यं तृजन्तरूपातिदेशेन तत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगो, न तुन्नन्तस्येत्येवं प्रयोगनियमः फलतीति भावः। वाच्यवृत्त्या तु न प्रयोगनियमलाभः। रूपातिदेशस्यैव तया लाभात्॥

अन्येषामिति। इदं फलितार्थकथनम्, नियमशरीरं तूणादिव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां चेदेषामेवेति। इति भाव इति। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादीनां ग्रहणस्य नियमार्थत्वप्रतिपादनपरमूलग्रन्थस्येत्यर्थः। वार्तिकेनेति। ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्यानिट्त्वं चेत्यनेनेत्यर्थः। प्रशास्तृशब्दस्यैवेति। तस्य तृजन्तत्वेनोणादिषु व्युत्पादनादिति भावः। इत्यन्य इति। एवं चात्र मते सूत्रे नेष्ट्रादिग्रहणं प्रपञ्चार्थमेवेति भावः। अप्रामाणिकमिति। उणादिव्युत्पन्नत्वे नियमेन दीर्घानापत्तेरिति भावः। ननूद्गातृशब्दस्य रूढत्वदर्शनादुणादिभिन्नरूढ्युत्पन्नानां यौगिकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्कथमेतदित्यत आह। पङ्कजादिवदिति। तेषां मान्यत्वे हेतुमाह। भाष्यकृतेति। अन्यप्रयोगस्येति।

भाष्यप्रयोगत्वाभावात्। 'ण्वुल्तृचौ' इति भाष्ये तु 'तृचश्चकारा[...]थ्यर्थः। न च 'अप्तृन्तृच्' इत्यादौ विशेषणार्थः। तृ इत्येव सिद्धे[...] न च तृ इत्युच्यमाने मातरौ पितरावित्यादौ प्राप्नोति। तत्र हि[...] तृप्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यम्। नप्तृग्रहणस्य योनिसम्ब[...]न्धवाचिनाञ्चेदस्यैव, नान्येषां योनिसम्बन्धवाचिनामिति नियमात्' इत्युक्तम्। नेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृणान्तृन्नन्तत्वस्य प्रशास्तुस्तृजन्त[...]त्वस्य 'तृन्' इति सूत्रे भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वेन तेषाङ्ग्रहणं प्रपञ्चा[...]र्थमेव। एवञ्च यथान्यासे नियमफलं चिन्त्यम्। क्रोष्टेति। अनडि[...]

कुत्रचिद्दृष्टस्य होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यस्येत्यर्थः। भाष्यप्रयोगत्वाभावा[...]दिति। भाष्यकृता स्वातन्त्र्येणास्याप्रयुक्तत्वादित्यर्थः। एवं प्राचीनरीत्या नियमस्वरूपं प्रतिपाद्य भाष्यरीत्या तमाह। ण्वुल्तृचाविति। पितराविल्या[...]दाविति। इत्यादावपीत्यर्थः। न च तृ इत्युच्यमाने निरनुबन्धकपरिभाषया[...]ऽस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। लक्ष्यानुरोधेन ज्ञापकसिद्धतयाऽनित्यत्वेन [...]तस्या इहाप्रवृत्तेः। अत एव भाष्ये 'तृ इत्युच्यमाने मातरौ पितरावित्यत्रापि प्राप्नोती' त्युक्तम्। अन्यथा 'इत्यत्रैवेत्येव' वदेत्। इत्युक्तमिति। एवं चा[...] नियमो योनिसम्बन्धवाचिविषयक इत्युद्गातृशब्दे दीर्घः स्वत एव सुलभ इति भाष्यप्रयोगाद्दीर्घ इति कथनं निष्फलमेवेति भावः। प्रपञ्चार्थमेवेति। यथान्यासे भाष्योक्तन्यासे चेति भावः। यथान्यास इति। ण्वुल्तृचौ, अप्तृ[...]तृजिति न्यास इत्यर्थः। नियमफलं चिन्त्यमिति। एतद्भाष्यबलेन पि[...]मातृप्रभृतीनां तृप्रत्ययान्ततया लाभेन तत्र दीर्घस्य प्राप्तेरेवाभावेन तत्र दीर्घ[...]व्यावृत्तेर्नियमस्य फलत्वेन वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। एवं च यथान्यासे नप्तृग्रहणमपि प्रपञ्चार्थमेव। भाष्योक्तन्यासे तु पितृमातृप्रभृतिषु दीर्घवारकतया

'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। प्रथमोपस्थितत्वात्। क्रोष्टाराविल्या[...]द्यर्थन्तु तल्लेखः। यद्वा विशेषविहितत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव न्याय्यः॥

विभाषा तृ। अयमपि नियम एव। 'तृतीयादावच्येवोभयम्' इति। तेन भ्यामादौ, शसि, क्रोष्टुपुत्र इत्यादौ च न दोषः। सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात्। 'तृज्वत्क्रोष्टुः' 'स्त्रियाञ्च' इत्याभ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च तृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थ-

---

नियमार्थं तदावश्यकमिति बोध्यम्। प्रथमोपस्थितत्वात्=अष्टाध्याय्यां प्रथमोपस्थितत्वात्। ननु तर्ह्यप्तृन्नित्यस्यात्र किमर्थं लेख इत्यत आह। क्रोष्टाराविति। स एव=अप्तृन्नित्येव। न्याय्यः=साधवीति शेषः॥

अयमिति। योग इत्यर्थः। नियम एवेति। फलतः प्रयोगनियम एवेत्यर्थः। तृतीयादावच्येवेति। अजादितृतीयादिविभक्तावेवेत्यर्थः। तृतीयादावचि तुन्नन्ततृजन्ताभ्यां रूपद्वयसिद्धावपि तुन्नन्तस्य विकल्पेन तृजन्तरूपातिदेशात्तत्रैवोभयोः प्रयोगो, नान्यत्रेति प्रयोगनियमः फलतीति भावः। न दोष इति। न द्वयोः प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। विशिष्टाभावस्येति। भ्यामि तृतीयादिविभक्तिपरत्वेऽप्यजादित्वरूपविशेषणाभावेन, शस्यजादिपरत्वेऽपि तृतीयादिविभक्तित्वरूपविशेष्याभावेन, समासे विशेषणविशेष्ययोरुभयोरप्यभावेन चाजादित्वविशिष्टतृतीयादिविभक्तिपरत्वाभावस्य सुलभत्वादिति भावः। नन्वस्य प्रयोगनियामकता न सम्भवति। तृज्वत्क्रोष्टुः, स्त्रियां चेत्यनयोरसम्बुद्धौ सर्वनामस्थान एव, स्त्रियामेव तृजन्तस्य प्रयोग इति नियमाङ्गीकारेण तृतीयादावचि तृजन्तस्य प्रयोगासिद्धौ तत्सम्पादनायास्यावश्यकत्वादित्यत आह। तृज्वदित्यादिना। प्रयोगनियमार्थत्वमिति। सर्वनाम-

त्वं फलति। एतेन तृज्वत्सर्वनामस्थान एवेति नियमादिदं विद्ध्य[illegible] मिति परास्तम्। न चैवमपि क्रोष्टूनित्याद्यसङ्गतम्। अन्य[illegible] तृजन्तस्यैव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम्[illegible] तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः। न[illegible] 'तद्धितेष्वचामादेः' 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रयोः क्रौष्टूः, क्रोष्ट्री[illegible] इतिभाष्यप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्। ऋकारान्तस्यैव ऋषिवाच[illegible] त्वेनादोषात्। इदं सूत्रत्रयन्तु शृगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयो[illegible]

स्थाने, स्त्रियां च तृज्वदेव, न तुन्नन्त इत्येवंविधो नियम इति भावः। फलतीति[illegible] विधेयत्वेन प्रधानभूतस्य तृज्वद्भावस्य सङ्कोचकल्पनापेक्षया निमित्तत्वेन[illegible] ऽभिमतस्य सर्वनामस्थानस्य तुन्नन्तनिरूपितपरत्वं यथा न भवति, त[illegible] कल्पनमुचितमिति भावः। एतेन = पूर्वसूत्रद्वयस्योक्तरीत्या नियमाश्रयणे[illegible] विध्यर्थमिति। तृतीयादावच्यप्राप्ततृजन्तप्रयोगसम्पादनार्थमित्यर्थः। नन्व[illegible] सूत्रस्य तृतीयादावच्येवोभयं नान्यत्रेति नियमस्य फलितत्वेन शसादावुभ[illegible] प्रयोगवारणेऽपि तत्राभीष्टस्तुन्नन्तस्यैव प्रयोगः कथं लभ्यते। अन्यत्र तृजन्त[illegible] स्यैव प्रयोगेणापि नियमस्य कृतार्थत्वात्। शसादावुभयोः प्रयोगवारणस्[illegible] तेन लाभादित्याशयेन शङ्कते। न चैवमिति। इत्यादीत्यादिशब्देन भ्याम[illegible] दिसङ्ग्रहः। योगविभागस्येति। इदमुपलक्षणम्, स्त्रियां चेति सूत्रस्यापि[illegible] वैयर्थ्यापत्तेरिति। उक्तनियमेन तृतीयादावच्येवोभयमन्यत्र तृजन्तस्[illegible] प्रयोग इत्येवं कल्पनायां सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तुन्नन्तस्याप्रयोगे सि[illegible] तदर्थं योगविभागस्त्रियां चेति सूत्रं च व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्यादन्य[illegible] तुन्नन्तमेवेत्येव कल्पनीयमतो नातिप्रसङ्ग इति भावः। एवं कल्पनायां दोष[illegible] माशङ्कते। न चेति। ननु तस्य ऋषिवाचकत्वेऽपि तृजन्तत्वेन कुतो [illegible] नियमविषयतेत्यत आह। इदं सूत्रत्रयमिति। उक्तव्यवस्थाङ्गीकारे मान[illegible]

[illegible]स्थार्थमित्यवधेयम्। तदुक्तं भाष्ये—'तृज्वद्भावविषये एतत् तृजन्तं मृगवाचि' इति। 'तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु तृजन्तं तुन्नन्तञ्च मृगवाचि' इति च। अनेन हि अन्यत्र तुन्नन्तमेवेत्यपि सूचितमिति दिक्॥

ऋत उत्। तपरत्वं भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकताज्ञापनद्वाराऽन्तर्यतो द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम्। तेनादूः इत्यादिसिद्धिरिति छ्वोरिति सूत्रे कैयटः। यत्तु तपरत्वं 'ढ्लोप' इति दीर्घबाधनार्थमिति; तन्न॥

'सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः।
नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा'॥

इति रामायणप्रयोगविरोधात्। 'उरण् रपरः' इति सूत्रेऽणग्रणाभावे 'ऊ रपर' इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च। सस्यैवेति। संयोगान्तलोपेन सिद्धे नियमार्थम्। तेनोर्गित्यादौ नेति भावः। विपरीतनियमस्तु न, 'पुनान् स्त्रिया' इति निर्देशात्॥

माह। तदुक्तमित्यादिना। मृगवाचीति। मृगशब्दोऽत्र पशुजातीयपरः। अन्यत्र = तृज्वद्भावाविषये। भाव्यमानस्याऽपीति। उकारस्येति शेषः। क्वचिदिति। अदसोऽसेरित्यत्रेत्यर्थः। तेन सनाशंसेत्यत्र, तनादिकृञ्भ्य इत्यत्र च न सवर्णग्रहणं, धर्मिग्राहकसाजात्यादादेशविषय एवास्याः प्रवृत्तेरिति भावः। कौस्तुभोक्तिं खण्डयति। यत्त्विति। दीर्घबाधनार्थमिति। प्रयोगे श्रूयमाणैकमात्रिक एवाऽऽदेशो भवतीत्यर्थकल्पनेनात उत्सार्वधातुक इत्यादाविव भाविद्विमात्रव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः॥

विपरीतेति। रादेव संयोगान्तस्य सस्येत्येवं रूपेत्यर्थः। निर्देशादिति। खर्परे शरीत्यनेन विसर्गस्य झरो झरीत्यनेन सस्य वा लोपेऽपि तस्या-

'एरनेकाचः' इति सूत्रमेरितिपदरहितं सानुवृत्तावृत्तविशेष सवार्तिकञ्चानुवर्त्तत इत्याह—धात्ववयवेत्यादि । गतीत्यादि च सकृल्ल्वावित्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वादण् । 'न भूसुधियो' इति निषेधे प्राप्ते आह–वर्षाभ्वश्चेति । वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् । स्वा थिक इति । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भव इत्यर्थेऽध्यात्मादि त्वाट्ठञ् । द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दादेश्चेत योरेवेति नियमार्थकेनैजागमो न । पुनर्भूशब्दस्य रूढस्य नित्य त्वादाह–यौगिक इति ॥

सिद्धत्वान्नस्यापदान्तत्वादनुस्वारस्स्यात् । संयोगान्तलोपे तु तस्य सिद्ध त्वात् पदान्तत्वान्नस्याऽनुस्वाराभावे निर्देशसङ्गतिरिति भावः । क्रियाविशे णत्वेनेति । लुनात्यर्थफलांशविशेषणत्वेनेत्यर्थः । ननु मूले स्वार्थिक इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । स्वशब्दस्य द्वारादित्वेन द्वारादीनां चेत्यैचो दुर्वारत्वात् । च स्वशब्दस्य तत्र पाठेऽपि विशिष्टस्य पाठाभावान्न तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् अचामादेरित्यनुवृत्त्याऽङ्गस्याचामादेरनन्तरौ यौ य्वौ ताभ्यां परस्य न वृद्धि ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चेद्द्वारादिसम्बन्धिनावित्यर्थाश्रयणेन तदादा तस्य प्रवृत्तेराकरसम्मतत्वादत एव स्वादेरिञीति निषेधस्सार्थकः । द्वारपालस्य दौवारपालमित्यत्रैजागमश्च सिद्ध इत्यत आह । द्वारादिष्विति । ऐजागम नेति । स्वाभाविकं, स्वाराज्यमित्यादावैजभावोऽपि नियमफलं बोध्यम् । नन्वे सौवर्यस्सप्तम्य इति निर्देशासङ्गतिः । अनेन नियमेनैचोऽप्राप्तेरिति चेन्न । सुपूर्वकऋधातोरचि निष्पन्नस्य स्वरशब्दस्य ग्रहणेन तस्य च प्रकृतनिय विषयत्वेनादोषात् । अप्राकृतस्तु यः स्वार इत्यादौ तु स्वशब्दपूर्वकराधात के निष्पन्नस्वरशब्दस्य ग्रहणादनेन नियमेनैज्न । सौवर्यस्सप्तम्यः, अप्राकृत यस्स्वार इत्यादिनिर्देशा एव द्विविधस्वरशब्दस्वीकारे मानमिति बोध्यम् रूढस्य = द्विरूढाबोधकस्य ॥

वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणे रेफाभावादाह–ऋवर्णादिति । व्युत्पत्तिपक्षे इति । अव्युत्पत्तिपक्षेऽबादिष्वपाठाद्दीर्घशङ्कैव नेति भावः । व्युत्पत्तिपक्षे निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ता एवेति 'ण्वुल्तृचौ' इति भाष्यस्वरसः ॥

वैकल्पिकेति । 'यत्तदेतेभ्यः' इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादतिदेशस्य, 'क्षियः' इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः । अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्वम् । अनुकार्यश्चानुकरणाद्भिन्नमेवेति 'मतौ छः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईषदानुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्या-दर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टम् । अत एव 'किर' इत्यादितः कृधातुरिति बोधः । 'भू सत्तायाम्' इत्यादौ त्वित एव निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्य-

---

अग्रहण इति । इति पक्ष इति शेषः । भाष्यरीत्या व्युत्पत्तिपक्षेऽपि दीर्घशङ्का नेत्याह । व्युत्पत्तिपक्ष इति । वैकल्पिकत्वस्य चेति । अन्यथा-ऽनन धातुत्वातिदेशे प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्त्यनुपपत्तिरिति भावः । नन्वनु-कार्यानुकरणयोरभेद इति पक्षे वृत्त्याऽर्थत्रयाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्कथं विभक्तिरत आह । अनुकार्यश्चेति । नन्वनुकरणे किञ्चिद्विकारे कथमनुकार्य-बोधोऽत आह । ईषदिति । वाचकेति । अनुकरणेत्यर्थः । अर्थोपस्थाप-कत्वमिति । एकदेशविकृतन्यायेन तत्राप्यनुकरणत्वसत्त्वादिति भावः । अत एव=एकदेशविकारेऽप्यनुकरणस्यानुकार्योपस्थापकत्वादेव । ननु किर इत्यादाविव भू सत्तायामित्यत्राप्यनुकरणात्कुतो न विभक्तिरत आह । निर्देशादिति । भुवो वुगित्यादौ विभक्तिकरणादाह । कदाचिदिति । विभक्त्यभावोऽपीति । ततो निर्देशात्प्रातिपदिकमात्रस्यापि प्रयोगोऽभ्यनु-

भावोऽपि । स च सूत्रेष्वेवेति प्रामाणिकाः । गवित्ययमाहेति वान्त-स्यैवानुकरणम् । अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया च न वलोपः, 'झलां जश्' इत्यादौ जश्त्वाभाववदित्याहुः । इत्वे इति । 'किरश्च पञ्चभ्यः' इति निर्देशादधातुप्रत्ययेऽपि तत्प्रवृत्तिरिति भावः । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । गुणो नेति । 'ऋत उत्' इत्युत्वमप्यत एव न । अत एव 'ग्रो यङि' इति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते ॥

अनङिति । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः । गम्ऌनिति । ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्ण एवेति भावः । ननु तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये

ज्ञायत इति भावः । सूत्रेष्वेवेति । प्रातिपदिकमात्रप्रयोगाभ्यनुज्ञानमार्षवाक्ये-ष्वेव न लौकिकेष्विति तात्पर्यम् । नन्वेवं गवित्ययमाहेत्यादिलौकिकप्रयोगे गोशब्दादनुकरणाद्विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह । वान्तस्यैवानुकरणमिति । तथा च ततो विभक्त्युत्पत्तावपि हल्ङ्यादिलोपेनापहारान्न श्रूयत इति भावः । नन्वेवमन्तर्वर्तिविभक्त्या वान्तस्य पदत्वात्कुतो न वलोप इत्यत आह । अनुकार्येति । यत्तु न वलोप इति प्रतीकमुपादाय 'गवित्यस्य सादृश्यज्ञाना-धीनोपस्थित्याऽर्थबोधकत्वेऽपि शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यार्थ-विषयकबोधजनकत्वरूपार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वस्याभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः, इत्यौत्तराहाः, तन्न । सिद्धान्तभूतभेदविवक्षायामपि दोषवारणाय तद्ग्रन्थप्रवृत्त्याऽस्याभेदविवक्षातात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्चास्य तदुक्त-रीत्याऽभेदविवक्षातात्पर्यकत्वेऽपदान्तत्वादेव लोपवारणसम्भवादनुकार्यस्वरूप-भङ्गभियेति हेतूपन्यसनमनर्थकं स्यादिति बोध्यम् । ननु धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषया कथमत्रेत्वप्रवृत्तिरत आह । किरश्च पञ्चभ्य इति । अत एव नेति । तपरकरणादेव नेत्यर्थः । अत एव=तपरकरणादुत्वा-प्रवृत्तेरेव ॥

कृता 'ऋति ऋ वा' इत्यादिविधेययो रेफद्वयगर्भयोरच्त्ववदीर्घत्वाङ्गी-कारेणात्र द्विलकार ईषत्स्पृष्टो दुर्वारः । आमि च तथा धातुना-मित्यत्र रेफद्वयगर्भोऽपीति चेन्न । 'अकः सवर्णे' इति सूत्रे उक्तोत्तरत्वात् । गम्लेति । यत्तु—लण्सूत्रे 'उरण्रपरः' इत्यत्र 'अजि-ति वक्तव्येऽण्ग्रहणसामर्थ्येनाणपूर्वेणैव' इत्युक्तं भाष्ये, ऌकारस्य यणि हि तत्र लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्योक्तिर-

---

ईषत्स्पृष्टो दुर्वार इति । नच प्रथमयोरिति सूत्रस्य पूर्वसवर्णादेशविधाय-कत्वेनास्य प्रयत्नभेदेन पूर्वस्य सवर्णत्वाभावात्कथमियमाशङ्केति वाच्यम् । तत्रत्यसवर्णपदस्य सजातीयपरत्वेनास्याच्त्वविशिष्टदन्त्यत्वेन सजातीयत्वा-त्प्राप्तिरित्याशयात् । वस्तुतस्तु तत्रत्यसवर्णपदस्य सवर्णसंज्ञकपरत्वेनात्र तदापत्तेरभावादन्यत्र तमापादयति । आमि चेति । गम्लृणामित्यत्रेत्यर्थः । ईष-त्स्पृष्टो दुर्वार इति शेषः । रेफद्वयगर्भ इति । ईषत्स्पृष्ट ऋकार इत्यर्थः । उक्तो-त्तरत्वादिति । वार्तिके ऋतीति तपरकरणेन 'यदेतद्दतीति' 'एतद्दत इति वक्ष्यामी'ति तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्येण च प्रथमस्य ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेश एव, द्वितीयवार्तिके ऌकारग्रहणेन तस्य ह्रस्वऋकारऌकारद्वयस्थानिकैकादेश एव च साधुत्वमिति प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ऌका-रस्य स्थाने यणोऽप्रवृत्त्या गम्लेत्यसङ्गतमिति केषांचिदुक्तिं खण्डयति । यत्त्वित्यादिना । सामर्थ्योक्तिरसङ्गतेति । अयं भावः । लण्सूत्रे भाष्ये उरण् रपर इत्यत्राण् पूर्वेण परेण वेति सन्दिह्य यद्यत्र सूत्रे परेणाऽण्ग्रहणं स्यात्तदा हलरूपाण्सु एतत्सूत्रप्रवृत्तौ फलाभावेनासन्देहायाजित्येव वक्तव्ये-ऽण्ग्रहणमनर्थकं स्यादतस्तत्सामर्थ्यादणपूर्वेणैवेति सिद्धान्तितम् । ऌकारस्य स्थाने याणि तु तत्र लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणं स्यादिति हलरूपाण्सु फलाभावा-दजित्येव वाच्येऽण्ग्रहणसामर्थ्यादणपूर्वेणैवेति भाष्योक्तिरसङ्गतेति । ननु तुल्य-

सङ्गता। ऋकारस्य यणि तु 'रो रि' इति लोपेन न विशेष इति। तन्न, ऋकारांशे हल्रूपाऽंशे रोरीति प्रवृत्त्या फलाभावेनाप्रवृत्त्या तत्साहचर्याद् लृकारांशेऽपि हल्रूपाऽप्रवृत्तिरित्याशयात् वस्तुत ईदृशानामभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ॥

युक्त्या ऋकारस्थानिकयण्घटितप्रयोगाणामप्यसाधुता स्यादत आह। ऋकारस्येति। न विशेष इति। उरण् रपर इत्येतच्छास्त्रप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्न फले विशेष इत्यर्थः। एवं च ऋकारस्य यण्यपि न तद्भाष्यविरोध इति भावः। अप्रवृत्त्येति। उरणित्यस्याप्रवृत्त्येत्यर्थः। आशयादिति। भाष्यकारस्येत्यादिः। ननु ऋकारांशे रपरत्वप्रवृत्तेः फलाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेन तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारतया तत्साहचर्येण लृकारांशे लपरत्वाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यतया भाष्यासङ्गतिस्तदवस्थैवेत्यत आह। वस्तुत इति। ईदृशानामिति। लृकारस्थानिकलादेशघटितानामनार्षप्रयोगाणामित्यर्थः। क्वापि तादृशानामार्षप्रयोगाणां सत्त्वेऽप्यार्षत्वादेव तत्रोरण् रपर इत्यस्याप्रवृत्त्या न भाष्यासङ्गतिरिति भावः ॥

यत्त्विदमयुक्तम्। अग्निपुराणे इको यणित्यस्य लाकृतिरित्युदाहरणदर्शनादलोऽन्त्यस्येत्यतोऽल्ग्रहणमपकृष्य शब्दाधिकारं चाश्रित्योस्स्थाने लकारभिन्नोऽण् रलपर इत्यर्थाङ्गीकारेण, लाकृतिरित्यग्निपुराणोक्तप्रामाण्येन मूलोक्तसाहचर्याश्रयणाद्वा नोरणिति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याचार्याः। तन्न अनार्षप्रयोगानभिधानस्यैवैतद्ग्रन्थाभिप्रेतत्वेनाऽर्षस्य तस्य सत्त्वेऽपि बाधकाभावात्। उक्तभाष्यविरोधपरिहाराय शब्दाधिकारालग्रहणापकर्षविभक्तिव्यत्ययकल्पनापेक्षयाऽनभिधानकल्पनाया एवौचित्याच्च। यरोऽनुनासिक इति सूत्रेऽपकर्षस्य भाष्यासम्मतत्वं स्वयमुक्त्वा पुनरत्रापकर्षमाश्रित्य भाष्यविरोधपरिहारस्य स्वोक्तिविरुद्धत्वाच्च। साहचर्यानुपपत्तेरप्यस्माभिरनुपदमेवोपपादितत्वाच्च ॥

सेरिति। इना सहेत्यर्थः। 'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम्। एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेऽपि लिङ्गाद्यन्वय्यर्थप्रतिपादकत्वादव्ययमिति महासञ्ज्ञयाऽस्यानव्ययत्वान्न विभक्तिलुक्। सादेशात्पूर्वमाद्गुणस्तु न। 'नेन्द्रस्य' इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः। न च 'नान्तः पादम्' इति सूत्रस्थेन 'न वैङः पदान्तात्परो रुरस्ति' इति भाष्येण विरोधात्सावीदृशानां प्रयोगोऽनुचितः, सावपि पदत्वसत्त्वादिति वाच्यम्। योगविभागसिद्धस्य सौ पदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादेषात्। सावप्रयोग एवेत्यन्ये। सय इति। न चास्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाद् 'एङः पदान्तात्'

नन्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादव्ययत्वे विभक्तिलुका भाव्यत्वेन सेरित्यनुपपन्नमत आह। एकादेशस्येति। ननु सादेशात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादाद्गुणे ततस्सादेशेऽदन्तरूपापत्तिः। न च गुणोत्तरमुत्तरपदपरत्वाभावात्सादेशाप्राप्तिरिति वाच्यम्। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनोत्तरपदपरत्वसत्त्वात्तत्प्राप्तेरित्यत आह। आद्गुणस्तु नेति। सावपीति। उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकप्रत्याख्यानाय स्वादिष्विति योगं विभज्य सामान्यतस्स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीत्युत्तरेण यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वस्य पदत्वं निषिध्य ततो भमित्यनेन यजादावसर्वनामस्थाने पूर्वस्य पदत्व बाधकतया भसंज्ञाविधानात् पारिशेष्यात् भ्यामादाविव सावपि स्वादिष्विति विभक्तसूत्रेण पदत्वसिद्धिरिति भावः। ननु योगविभागसिद्धार्थस्य क्वाचित्कत्वे तत्समानविधिकद्वितीययोगवैयर्थ्यस्यैव मूलत्वेनात्र पूर्वोत्तरसूत्रयोर्विधेयभेदेन द्वितीययोगविभागवैयर्थ्याभावात क्वाचित्कत्वे मानाभावाऽत आह। अप्रयोग एवेति। अन्ये = सिद्धान्तिनः। अस्येति। परादिवद्भावेनैकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन विशिष्टस्य चेत्यर्थः। विभक्त्येति। इशब्दप्रकृतिकया सहशब्दप्रकृतिकया चेत्यर्थः। विभज्येति। अस्योत्तरेण व्याख्यानेनेत्यनेनान्वयः।

इत्यादि दुर्वारमिति वाच्यम् । भाष्ये 'स्वादिषु' इति योगं विभ
स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः, ततो 'अ सर्वनामस्थाने यचि' । सुबन्त
मित्यनुवर्त्तते । अ यचीति प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन यजादौ सर्व
नामस्थाने पूर्वं पदं न, मद्ध्ये चेत्सुबन्तं तदपि पदं नेति व्याख्या
नेनादोषात् । आतिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव । 'उत्तर
पदत्वे चापदादिविधा'विति प्रतिषेधाच्च । उत्तरपदस्य तद्घटितस्

अयचीति । असर्वनामस्थान इत्यत्र अ इति पृथक्पदं निषेधार्थकम्
तदेवाऽत्र निर्दिष्टम् । न त्वसर्वनामस्थानेऽयचीति छेदः । नञ्द्वयवैयर्थ्यात्
यद्यप्यसर्वनामस्थान इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्येव वक्तुमुचितम्, तथा
भाष्ये नञस्सर्वनामस्थान इत्यनेनासम्बन्धसूचनाय सर्वनामस्थानेऽयचीति
पाठस्याऽऽश्रितत्वेन तदनुरोधादत्रैवमुक्तमिति बोध्यम् । पूर्वमिति । तदादे
त्यर्थः । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यतस्तदनुवृत्तेः । नन्ववयवस्यानेन निषेधात्पद
त्वाभावेऽपि पूर्वान्तवद्भावेन विशिष्टे तत्त्वं दुर्वारमेवेत्यत आह । आतिदेशि
कस्याऽपीति । मध्ये सुबन्तस्यातिदेशमन्तरा पदत्वस्य दुर्लभत्वेन तद्व
दातिदेशिकस्याऽप्ययं निषेध इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः । तदाह
स्पष्टमेवेति । प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि नि
याऽऽह । उत्तरपदत्वे चेति । प्रतिषेधाच्चेति । प्रतिषेधाद्वेत्यर्थः । पूर्वान्
वत्त्वेन प्राप्तपदत्ववारणायाह । तद्घटितस्य वेति । उत्तरपदत्व इत्यत्रोत्त
त्यावर्तते । एकमुत्तरपदपरम् । अपरं तु तद्घटितपरम् । वाशब्दश्चार्थ इ
भावः । यद्वा उत्तरपदघटितस्य पदत्वे कर्तव्येऽन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्ष
नेत्येवार्थः । वाशब्दः प्रथमपक्षप्रतिक्षेपे । एकारस्योत्तरपदघटितत्वं तु व्यप
शिवद्भावेन बोध्यम् । न च सशब्दमादाय ससहायत्वेन नास्ति व्यपदेशि
वद्भावावकाश इति वाच्यम् । इशब्दप्रकृतिकप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञायां क

या पदत्वे कर्त्तव्येऽन्तर्वर्त्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः । अतो
न योगविभागमूलकप्रत्याख्यानेन फलभेद इति केचित् ॥

इतोदित्यतोऽनुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते,

व्यायां सशब्दस्य विजातीयत्वेन सजातीयसहायाभावात् । न चैवं दधिसेचा-
वित्यादौ समुदायोत्तरसुपमादाय विशिष्टस्य पदत्वं प्रत्ययलक्षणेन न स्यात् ।
विशिष्टस्योत्तरपदघटितत्वेन प्रकृतनिषेधादिति वाच्यम् । विशिष्टोत्तरसुप्प्राग्वर्ति-
समुदायघटकसुन्निमित्तकपदत्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । अत एवा-
ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोर्न फलभेद इति बोध्यम् । अत्र मानमाह । अत इति ।
फलभेद इति । अन्यथा सय इत्यादौ प्रत्याख्यानपक्ष उक्तरीत्या पदत्वाभावा-
त्पूर्वरूपाप्रसक्त्याऽऽरम्भपक्षे तत्प्रसक्त्या च फलभेदो दुर्वार इति भावः ।
केचिदिति । अत्रारुचिबीजं त्वारम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदायास्यानभि-
धानमेव । वार्तिकस्योक्तार्थकत्वं तु भाष्यानुक्तत्वादप्रामाणिकमिति ॥

विपरिणम्यत इति । अयं भावः । प्रकृतसूत्रे भाष्ये 'किमिदं गोतः
परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमुच्यते, आहोस्वित्सर्वनामस्थाने परे णित्कार्यमति-
दिश्यत इति पक्षद्वयमुक्तम् । तत्राऽऽद्यस्याणितस्सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्व-
नामस्थानमादेशो भवतीत्याशयः । द्वितीयस्य त्वनुवृत्तसर्वनामस्थान इत्यस्य
प्रथमान्ततया विपरिणामेन गोतः परं सर्वनामस्थानं णिद्वद्भवतीति वाच्यार्थे
निष्पन्ने सत्यणितो णित्त्वासम्भवाल्लोकन्यायेन णिद्वद्भवतीत्यर्थलाभात्तस्मिन्परे
पूर्वस्य णित्कार्यं फलतीत्याशयः । तत उक्तपक्षद्वये विशेषमाशङ्क्य, आद्यपक्षे
षष्ठ्यभावादसम्प्रत्ययं द्वितीये कार्यातिदेशस्य वक्तव्यतां चोक्त्वा तत एवं तर्हि-
त्यादिनाऽतिदेशत्वं व्यवस्थाप्य तदुत्तरमनुवृत्तसर्वनामस्थानपदस्य सप्तम्यन्तत्वे
वतिनिर्देशं विनाऽतिदेशत्वलाभो न भवतीतित्याशयेन 'स तर्हि वतिनिर्देशः
कर्तव्यः, न कर्तव्यः, न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यत, इत्युक्तम् । तदुत्तरं

णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह—सर्वनामस्थानमिति। ... णित कार्यस्यासंभवात् णिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते। शसेति। ... त्यधिकारात्तद्धितशसो न ग्रहणमिति भावः। गामिति। परत्वा...

सर्वनामस्थानपदस्य प्रथमान्तत्वेन विपरिणाममभिप्रेत्यान्तरेणापि वतिमा... देशो गम्यते। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ब्रह्मदत्तवदिति गम्यते। ... मिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्वदिति गम्यत इत्युक्तम्। अनेन च भाष्यग्र... सन्दर्भेण विपरिणामस्य भाष्याभिप्रेतत्वं स्पष्टमेव गम्यते। किं च णलुत्त... वेत्युत्तरसूत्रे णित्पदस्य सामानाधिकरण्येनैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततयाऽर्थाधिकारा... रोधादत्रापि तथैवोचित इति तदनुरोधाद्विपरिणाम आवश्यकः। किञ्च... ऽसंयोगादित्यादिष्वतिदेशशास्त्रेषु विधेयस्य सामानाधिकरण्येनैव सम्बन्ध... क्लृप्ततयाऽत्राप्यनुवृत्तसर्वनामस्थानपदस्य विभक्तिविपरिणामेन तथैव सम्ब... उचित इति ॥

एतेनोक्तभाष्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा प्रवृत्तं 'भावनापक्षे गोत इ... पञ्चमी, तद्वदतिदेशपक्षे तु षष्ठीति कैयटमनुसृत्य 'वस्तुतस्तु सर्वनामस्था... इति सप्तम्यन्तं' गोत इति षष्ठ्यन्तं 'णित्पदं णित्त्वप्रयुक्तकार्यपरम्। एवं... गोशब्दस्य सर्वनामस्थाने परतो णित्त्वप्रयुक्तकार्यं भवती'त्येवार्थो युक्त इत्या... चार्योक्तमपास्तम् ॥

तत्रेति। सर्वनामस्थान इत्यर्थः। तदतिदिश्यत इति। तत्कार्यं स... नामस्थाने परे पूर्वस्यातिदिश्यत इत्यर्थः। णिद्वदिति वृत्तौ तृतीयान्ताद्वतिरि... भावः। ननु शसस्तद्धितस्यापि सम्भवादेतत्साहचर्यात्सुबेवाम् गृह्यत इत्यनुपप... मत आह। अचीत्यधिकारादिति। परत्वादिति। आङ्वर्णयोर्युगपत्प्रा... वन्तरङ्गपरिभाषाया अव्यवस्थापकत्वस्य वार्णपरिभाषया बोधनेन तयाऽन्त... प्राबल्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन विप्रतिषेधसत्त्वाद्विप्रतिषेधे परमित्येवात्र व्यवस्...

वृद्धिस्तु न। अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात्। तदाह—ओतो णिदिति। सूत्रे तपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वमिति भावः। तेन चित्रगुरित्यादौ न दोषः। अन्यथाऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन स्थानिवत्त्वेन गोऽन्तत्वाद्दोषः स्यादेव। मम त्वोकारान्तत्वाभावादल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः। परे तु गोतो णिदिति सूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातम्। चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः। गोः पूर्वत्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्। हे चित्रगो इत्यादौ तु

...पकम्। अत एव भाष्ये परत्वात् वृद्धिरापादितेति भावः। एतेनास्य ग्रन्थस्य अनौचित्यं सूचयन्तः आङ्त्वादिति वक्तुं युक्तमिति वदन्त आचार्याः परास्ताः। ननु गोशब्दातिरिक्तौकारान्ते णित्त्वस्याभावेन वृद्धेरप्राप्त्या तत्राऽत्वं कृतार्थमिति कथमपवादत्वमत आह। तदाहेति। अपवादत्वमेव दर्शयतीत्यर्थः। ओतो णिदित्येतद्वचनं नापूर्वं, किन्तु कथञ्चित्सूत्राक्षरलब्धमेवेति सूचयति। सूत्र इति। तपरकरणेनेति। वृद्धिरादैच्, अतो लोप इत्यादौ वर्णनिर्देश एव तपरत्वस्य दृष्टतयाऽत्रापि तपरकरणेन गकारस्याविवक्षणादिदं लब्धमिति भावः। न दोष इति। सम्बुद्धौ तु विहितविशेषणत्वस्य वक्ष्यमाणतया न दोष इति बोध्यम्। एवं मूलकाराशयमुपवर्ण्य गकारस्याविवक्षितत्वं सर्वथा भाष्यवार्तिककारासम्मतत्वान्नादरणीयमित्याह। परे त्विति। प्रत्याख्यातमिति। तत्र हि भाष्ये तपरकरणस्य प्रयोजनमाशङ्क्य तपरकरणाभावे चित्रगुरित्यादावपि स्थानिवद्भावेन गोशब्दत्वस्य विद्यमानत्वादङ्गाधिकारे तदन्तविधेस्सत्त्वाच्च णिद्वद्भावापत्तिः। तत्सत्त्वे तु तत्सामर्थ्यादनण्त्वेऽपि तत्कालग्रहणं भवतीति भिन्नकालिकस्य चित्रगुशब्दावयवगोशब्दस्य ग्रहणं न भवतीति न दोष इति समाधाय तदुत्तरं सम्बुद्धिजसोः स्वाश्रयप्राप्तेर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बाधयितुं शक्यत्वेऽप्यतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन गोशब्दत्वमाश्रित्य प्रसक्तस्याति-

लाक्षणिकत्वान्न दोष इत्यत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'द्योः स[illegible] नामस्थाने णित्त्वं वक्तव्यम्' इति 'औतोऽम्' इत्यत्र भाष्ये उक्त[illegible] त्याहुः । सुद्यौरिति । केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद् बहुव्रीहिरुदाहृत[illegible]

प्रसङ्गस्य तपरत्वसत्त्वेऽपि वारयितुमशक्यतया तद्वारणाय गोः पूर्वत्वणित्वात[illegible] स्वरेषु स्थानिवद्भावप्रतिषेध'' इत्यस्यावश्यकतया आवश्यकेन तेनैव चित्रगुरि[illegible] त्यादावप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवात्तपरकरणं न कार्यमिति वार्तिकरीत्या तपर[illegible] प्रत्याख्यातम् । यदि प्राचीनोक्तदिशा तपरकरणेन गकारस्य सर्वथाऽविवक्षि[illegible] तत्वमित्युच्यते, तदा निरुक्तस्थानिवद्भावप्रतिषेधानाश्रयणेऽपि सम्बुद्धिजस[illegible] रोकारस्य लाक्षणिकत्वेन स्वाश्रयप्राप्तेर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽनल्विधावि[illegible] निषेधेन स्थानिवद्भावप्राप्तातिप्रसङ्गस्य च वारणसम्भवात्तदर्थं स्थानिवद्भावप्रति[illegible] षेधस्यावश्यकत्वप्रतिपादनं तमवष्टभ्य तपरकरणप्रत्याख्यानं चासङ्गतं स्यात्[illegible] अतस्तपरकरणेन गकारस्य सर्वथाऽविवक्षितत्वमिति प्राचीनोक्तं वार्तिककार[illegible] सम्मतमिति भावः । एवं प्राचीनमते वार्तिककारासम्मतिं प्रदर्श्य भाष्यकारासम्म[illegible] तिमपि दर्शयति । द्योश्च सर्वनामस्थान इति । यदि तदुक्तरीत्या गकारस्य [illegible] सुतरामविवक्षा स्यात्तदाऽस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् । वार्तिकरीत्या तदु[illegible] त्थानेऽपि तपरत्वसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वप्रतिषेधस्यैव तस्याकर्तव्यतां वा ब्रूयात्[illegible] तदप्रत्याख्यानेन गोत इत्यस्यौकारोपलक्षकत्वं सर्वथा भाष्यविरुद्धमिति भावः[illegible] किञ्चौतोऽमित्यत्र भाष्ये 'ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचिनवम्, असु[illegible] नवम् । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, गोग्रहणं करिष्यते । आ गो[illegible] इति वक्तव्यमि'त्युक्तम् । यदि तदुक्तरीत्या वर्णनिर्देश एव तपरकरणस्य प्रसिद्ध[illegible] त्वात्तपरकरणेन गकारस्याविवक्षितत्वमित्युच्यते, तदाऽत्रापि तेन गकारस्या[illegible] ऽविवक्षालाभादत्र न्यासेऽप्यचिनवमित्यादावतिव्याप्तेर्वारयितुमशक्यतयाऽनेन न्यासेनौतस्तिङीति वार्तिकप्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यात् । गोग्रहणे द्योरुपसंख्या[illegible]

कर्तव्यमिति तदुत्तरभाष्यं चासङ्गतं स्यादित्यपि बोध्यम् । ननु स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये 'गोः पूर्वत्वणित्त्वात्वस्वरेषु स्थानिवद्भावप्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्तिके णित्त्वात्वग्रहणस्य चित्रगुश्चित्रगुं पश्यत्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्राप्तयोर्णित्त्वात्वयो-रभावं फलत्वेन प्रदर्श्य तदुत्तरं 'नैष दोषस्तपरकरणात्सिद्धम्' । तपरकरण-सामर्थ्याण्णित्त्वात्वे न भविष्यत इति णित्त्वात्वग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तस्य च तपरकरणेन गकारस्याविवक्षितत्वादोकारमात्रस्यैव निर्दिष्टत्वादनल्विधाविति निषेधेन तस्याऽतिदेष्टुमशक्यत्वान्न दोष इत्येवाशयो वाच्यः । अन्यथा चित्र-गुरित्यादौ तात्कालिकगोशब्दत्वस्याभावेन दोषवारणेऽपि चित्रगव इत्यत्र स्थानिवद्भावेन गोशब्दत्वस्य स्वतस्तत्कालत्वस्य च सत्त्वेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध-मन्तराऽतिप्रसङ्गस्य वारयितुमशक्यतया तत्प्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यात् । तस्य पूर्वोक्ताशयकत्वे त्वत्र स्वत ओकारत्वस्य विद्यमानत्वेऽपि तस्य लाक्षणिकत्वा-त्स्थानिवद्भावेनौकारत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च न दोष इति तत्सङ्गतिरतो गकारस्याविवक्षितत्वं सर्वथा भाष्यकारासम्मतमित्येतदयुक्तमेवेति चेन्न । औतोऽमिति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन तद्भाष्यस्य विशिष्टसवर्णाप्रसिद्ध्या तदानीं गकारस्याविवक्षया ओकारमात्र एव तपरत्वस्य पर्यवसानेनौकारस्य विवक्षि-तत्वलाभादोकारविशिष्टगोशब्दे त्यर्थलाभेन चित्रगुशब्दे तत्त्वस्यात्वृत्तिधर्मघटित-धर्मत्वेनाऽतिदेष्टुमशक्यतया णित्त्वात्वयोरप्राप्त्या स्थानिवद्भावोऽनावश्यक इत्येव तात्पर्यस्य वक्तव्यत्वेन तस्य तदुक्तार्थासाधकत्वात् । न चैवं रीत्या चित्रगुरित्यत्र दोषवारणेऽपि चित्रगव इत्यत्र गुणोत्तरं स्वत ओकारवैशिष्ट्यं, स्थानिवद्भावेन गोशब्दत्वं चाश्रित्य दोषो दुर्वार एवेति प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति वाच्यम् । ओत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्या प्रतिपदोक्तौकारवैशिष्ट्यस्यैव ग्रहणेन स्वतो विद्यमानमोकारवैशिष्ट्यमादायाति-प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तपरत्वसामर्थ्याद्गस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्था-

विहितामिति । यदि तु वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्त्ते तदा व्यर्थोऽयं यत्नः ॥

स्मृतौरिति । स्मृत उपेनेत्यर्थः । यत्तु एषामभिधाने 'अयवा... वादिष्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तत्स्थानि... यादीनामस्वरितत्वाय' इतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे 'अवादेशे नात्... दाहरणम्' इति 'स्वरितो वा' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । प्र... पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्य

निवृत्त्याभाव इति तत्रत्योद्योतग्रन्थोऽप्येवमाशयक एव, प्रकृतसूत्रस्थशेखर... रोधादिति सर्वमनवद्यम् । न चैवं द्योस्सर्वनामस्थान इत्यारम्भणीयं... गौरवमिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्यविधानापेक्षया... मतविशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्यविधान एव लाघवस्य सर्वैरभ्युपगत... अत एव कतेर्नामीति वक्तव्ये नामीत्यारम्भस्य सामर्थ्यकल्पनं ग्रन्थ... संगच्छत इति दिक् ॥

एतेन परे तु त्वदुक्तरीत्या गोद्योशब्दातिरिक्तौकारान्ताभावेन त... णित्त्वस्येष्टत्वेनात गस्य विवक्षितत्वे द्योर्णित्त्वं वक्तव्यं स्यादिति लाघवाद्... विवक्षैव । चित्रगो इत्यादौ तु विहितविशेषणेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरि... वा न दोषः । एवं च गोः पूर्वत्वणित्त्वात्वेत्यत्र णित्त्वात्वग्रहणं न कार्य... परमनुकूलम् । ध्वनितं चेदं तपरकरणाण्णित्त्वात्वयोः स्थानिवत्त्वप्रतिषेध... वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येण । प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरित्याहु... चार्योक्तिपास्तम् ॥

यदि त्विति । अत्र यदीति न पाक्षिकत्वसूचनाय, किन्तु श... चेत्प्रमाणानीतिवदसंदिग्धे संदिग्धवचनं विधेयस्यार्थस्य दार्ढ्यसूचकमेव

...दात्तत्वात्तदेकादेशस्य 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्तत्वे स्मृतवेत्यादौ तदुदाहरणसम्भवादिति । तन्न; तृतीयादिष्वनभिधानेऽप्यन्यत्र तत्सत्वे बाधकाभावात् । न च गोत इति सूत्रे 'द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इति वार्तिके द्योशब्दस्यैवोपादानादन्यौकारान्ताभाव इति वाच्यम् । उपलक्षणतया व्याख्यानेनादोषात् । परेतु ईदृशानामनभिधानेऽपि न क्षतिरित्याहुः ॥

रायो हलि । अष्टन आ इत्यत आ विभक्तावित्यनुवर्त्तते ॥

॥ इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

रमेति । रमयतेः पचाद्यच् टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन

ग्रहणेऽस्याप्रवृत्तिरिति केषां चिदुक्तिस्तद्भाष्यविरोधादिना परिभाषेन्दुटिप्पण्यां विस्तरेण निराकृतेति नात्र प्रतन्यते । **उरिति ।** शम्भुरित्यार्थः । तृतीयादिष्विति । अजादिष्विति शेषः । तावतापि भाष्यस्योपपन्नत्वादिति भावः । बाधकाभावादिति । इदं गोत इत्योकारमात्रोपलक्षणमिति प्राचीनानुरोधेन । उपलक्षणतयेति । ओकारान्तमात्रोपलक्षणतयेत्यर्थः । इदं कैयटरीत्या । वस्तुतस्तु गोतो णित्, औतोऽम्शसोरिति सूत्रद्वयस्थभाष्यग्रन्थसंदर्भेणैषां सामान्यत एवानभिधानं वक्तुमुचित इत्याह । परे त्विति । ईदृशानामिति । गोद्योशब्दातिरिक्तौकारान्तानामित्यर्थः ॥

॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

पचाद्यजिति । घञजपाः पुंसीति पुंस्त्वापत्तिस्तु न, तेन भावार्थकघञाद्यन्तानामेव पुंस्त्वविधानेन कर्त्रर्थकाजन्ते तदप्राप्तेः । पूर्वान्तवत्त्वेनेति ।

प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः। वाचेत्यादौ तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्त्वात्ते। आप इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यादङ्गस्येति पञ्चम्या विपरिणम्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याह—आबन्तादिति। 'जसः शी' इत्यतः शीति वर्त्तते। रमे इति। यस्येति लोपो न, अभत्वात्। सम्बुद्धौ च॥ 'बहुवचने झलि' इत्यत एदिति 'आङि चापः' इत्यत आप इति चानुवर्त्तते।एङ्ह्रस्वादिति। सम्बुद्धि प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया हल्ङ्यादिलोपात् प्रथममेतेऽनेन सम्बुद्धिलोप इति भावः। सन्निपातपरिभाषा त्वनित्यत्वान्नात्र प्रवर्तते। आङि चा॥ चेन प्रकृतम् 'ओसि' इतिपरा...

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति तु नोक्तं, लिङ्गबोधकप्रत्ययज्ञानायान्तादिवत्सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकतया तेनैव निर्वाहेऽतिदेशद्वयस्वीकारे गौरवात्। हलन्तेभ्यः टाभावस्य वाचेत्यस्यासाधुतायाश्च वक्ष्यमाणत्वादाह। आदाविति। आदि दामेति डाबन्तस्य, अनडुहीति ङ्यन्तस्य च संग्रहः। प्रतिपदोक्तत्वेनेति अपवादत्वेनेत्यर्थः। एतेन हल्ङ्यादिलोपस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमस्तीत्यपास्तम्। अनेन संबुद्धिलोप इति। एत्त्वस्य तक्रन्यायेन लोपबाधकतया तक्रन्याय विषयेऽनादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गाप्रवृत्तेर्न्यायसिद्धतया एत्वोत्तरं हल्ङ्यादिलोप वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। भाष्यमते आकाररूपस्यापोऽभावाच्च। एतेना ग्रन्थस्यान्तरङ्गत्वादेत्त्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरित्याशयकत्वमभिप्रेत्य प्रश्लेष इदम्। वस्तुतस्त्वेत्वस्य हल्ङ्यादिलोपापवादत्वेन पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तावेङ्ह्रस्वादिति लोप इत्याशय उचित इत्याचार्योक्तमपास्तम्। अनित्यत्वादिति गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संबुद्धिलोपविषये तस्या अनित्यत्वादित्यर्थः। न चास्य परिगणितेष्वभाव इति वाच्यम्। भाष्योक्तपरिगणन दोषाल्पत्वसूचनद्वारा परिभाषास्वीकार एव तात्पर्यात्। न हि भिक्षुक

द्यते। 'घेर्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति—आप इति पञ्चम्या षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह—ङिद्वचनस्येति॥

सर्वनाम्नः स्या॥ आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः। तेन मासपूर्वायै इति सिद्धम्। अत्र ह्रस्वो न स्यादतः, तस्य विधयत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात्। नापि ङिद्वचनस्य, ...

स्सन्तीति दृष्टान्तेन तथैव लाभात्। अत एव गवाग्रादिसिद्धिः। ध्वनितं चेदमितोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेवेति स्वकीये वाक्ये इतोऽन्यत्रेत्यत्र रुत्वोत्वे गुणं पूर्वरूपं च कुर्वता भाष्यकृता। अन्यथाकारनिमित्तकोत्वस्य गुणद्वारा पूर्वरूपद्वारा च तद्विघातकत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम्। विपरिणम्यत इति। ङितीति सप्तम्याः पूर्वत्र कृतार्थत्वादिति भावः॥

मासपूर्वायैत्यत्रातिप्रसङ्गवारणायाबन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्युक्तौ तस्यै इत्याद्यसिद्धिरित्याशयेनाह। आबन्तात्परस्येति। सर्वनाम्नो विहितस्येति॥

यत्तु 'वस्तुतस्तु आबन्ताङ्गाभिन्नं यत्सर्वनाम ततः परस्य ङितः स्याट्स्यादापश्च ह्रस्व इत्युच्यमानेऽपि मासपूर्वायै इत्यादौ दोषाभावाद्विहितविशेषणे गौरवात्तस्मादिति परिभाषायां जागरूकायां दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तं विहायान्यथाकल्पनायां मानाभावाच्च चिन्त्यमिदमिति वाराणसेयास्तन्न। अङ्गाधिकारेऽङ्गस्यैव विशेष्यतायाः पदाङ्गाधिकार इत्यनेन बोधनात्तादृशार्थालाभात्। तस्य विशेष्यत्वे त्वाबन्तं यत्सर्वनाम तदन्तं यदङ्गमित्यर्थलाभेन मासपूर्वायै इत्यत्र दोषस्य दुर्वारत्वात्। अधिकं जसश्शीति सूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम्॥

उद्देश्यत्वासंभवादिति। सिद्धस्यैवोद्देश्यत्वेनात्र चकारात्स्याड्ढ्रस्वयोरेककालमेव विधानलाभेन स्याट उद्देश्यत्वं न संभवतीति भावः। सायंचिरमिति सूत्रविहितयोः ट्युट्युलोस्त्वनद्यतन इत्यादिनिर्देशादावृत्त्या उद्देश्यत्व-

व्याख्यानात् । अत आपो ह्रस्व इत्याह—आपश्चेति । आबन्तस्य गा पाठाभावेन सर्वनामत्वाभावादाह—एकादेशस्येति । ग्रहणादिति सर्वनामशब्देनेत्यर्थः । न चैवमप्याबन्तत्वाभावः, एकादेशनिष्पन्न स्याप्त्वाभावात्, अत एव खट्वेत्यादौ परादिवद्भावेनाप्त्वमाश्रित्या बन्तादिति सोऽपि उक्तः, परादिवद्भावेन तत्त्वं तु न लभ्यम् उभयत आश्रयणे अन्तादिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । उभयत आश्रयणे तदभावस्य भाष्ये एकदेशयुक्तत्वेऽपि सिद्धान्तिसंमतत्वा

माश्रयणीयम् । युष्मदुपपद इत्यत्र तु तिङ्पदं तत्स्थानिकलकारे लाक्षणि मिति बोध्यम् । व्याख्यानादिति । ङित इत्यस्यागमापेक्षयावयवषष्ठ्यन्त त्वेन स्थानषष्ठ्यन्तत्वासंभवरूपादित्यर्थः । आपो ह्रस्व इति । ह्रस्वपद श्रुत्याचश्चेति परिभाषोपस्थितावाबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङिद्वचनस्य स्याद स्यादचश्च ह्रस्व इत्यर्थादलोऽन्त्यपरिभाषयाऽयमर्थः फलतीति भावः । एते वाक्यभेदेन मिश्राणां व्याख्यानमनादरणीयमिति बोध्यम् । न चैवमिति यद्यपि सुड्विधावाबन्तत्वस्य न निवेशः, तथापि तुल्यन्यायात्स्याड्विधावा पूर्वान्तवद्भावेन सर्वनामत्वाश्रयणे आबन्तत्वं दुर्लभमिति भावः । अत एवं एकादेशनिष्पन्नस्य स्वत आप्त्वाभावादेव । उभयत आश्रयण इति पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वाद्विरुद्धातिदेश द्वयस्य युगपदसंभवः । यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यस्ताभ्यां युगपद्भिन्नदेशकार्य प्रेरितोऽविरोधार्थी कस्यापि कार्यं न करोति, तद्वदिति भावः । सिद्धान्तीति वतिघटितशास्त्रस्याहार्यारोपबोधकत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्संभ वेन न प्रागुक्तलोकन्यायेनास्य सिद्धिः । किन्तु पौर्वापर्यलक्षणो व्यपवर्गो विरुद्धातिदेशद्वयेन लभ्य इत्येव सिद्धान्तिसम्मत इत्यव्यपवर्गे प्रकृते तदभावस सिद्धान्तिसम्मतत्वाभावादिति भावः । एकदेशिमतेऽपि प्रकृते निर्वाहमाह

भावात् । एतच्च तिङन्ते इण्धातौ वक्ष्यामः । परे तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वन्तु परादिवद्भावेनेत्याहुः । सर्वस्यामिति । इह परत्वात्स्याटि कृते सकृद्गतिन्यायात्सुड्न ॥

प्रतिपदोक्तस्येति । दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादस्य तत्त्वम् । योत्तरेति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इतिमात्रग्रहणात्सम्प्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवत्त्वम् । योत्तरेति । यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्या योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थेनोत्तरापदस्य गुणवाचकत्वात्पूर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टार्थमिति । 'दिङ्नामानि'

परे त्विति । आबन्तस्येति । एतदुत्तरं सर्वादित्वातिदेशादिति शेषः । सर्वनामत्वमिति । सर्वादीनीत्यनेनेत्यर्थः । एतेन विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति निषेधादिदं चिन्त्यमिति भट्टोक्तमपास्तम् । सकृद्गतिन्यायादिति । इदमुपलक्षणम्, सन्निपातपरिभाषाया अपि । बुद्धावित्यत्रैव तयाप्यत्र सुटो वारयितुं शक्यत्वात् ॥

ननूपसर्जनप्रतिषेधेन बहुव्रीहिघटकानामसर्वनामत्वात्कथं पुंवद्भाव इत्यत आह । मात्रग्रहणादिति । तेन सकलास्वपि वृत्तिषु पुंवत्त्वविधानलाभेन तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसर्वनामत्वमाश्रित्यापि बहुव्रीहौ पुंवत्त्वमिति भावः । उद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्येति । यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्त्या यत्तच्छब्दसमभिव्याहृतयोरुद्देश्यविधेयभावप्रतीत्येत्यर्थः । इदं च योत्तरा सा पूर्वेति वाक्यस्य वक्ष्यमाणार्थकत्वे हेतुः । इत्यर्थेनेति । तच्छब्दसमभिव्याहृतस्य पूर्वाशब्दस्य न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेन लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वादीदृशार्थस्यैव वाक्याल्लाभेनेत्यर्थः । गुणवाचकत्वादिति । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वादित्यर्थः । पूर्वनिपात इति ॥

अयं भावः। वृत्तावेकार्थीभावमहिम्ना उद्देश्यविधेयभावस्याप्रतीतावपि वाक्यानुरोधेन तत्राप्युत्तराशब्दस्यैव ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया युक्तत्वेन तस्य गुणवाचकत्वाद्गुणद्रव्ययोः समभिव्याहारे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकस्य विशेषणतया विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भाष्यकृता व्यवस्थापितत्वाद्ग्रन्थकृतापि संज्ञागुणयोस्समभिव्याहारे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकस्य विशेषणतायास्समासशेखरे वक्ष्यमाणत्वाद् गुणवाचिन उत्तराशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तः, न तु संज्ञावाचिनः पूर्वाशब्दस्य। वस्तुतस्तु वृत्तावप्युद्देश्यविधेयभावप्रतीतिरस्त्येव। अत एव भगवतैकार्थीभावविशेषपरिगणनेऽयं नोक्तः। स्पष्टं चैतल्लघुमञ्जूषायाम्। एवं च न विधाविति न्यायेन विधेयबोधके पूर्वाशब्दे लक्षणाया वक्तुमशक्यतया निरुक्तदिशोत्तराशब्दस्यैव पूर्वनिपात इति॥

न च पर्वतो वह्निमानित्यादावुद्देश्यस्य विशेष्यतया विधेयस्य प्रकारतायाश्च दृष्टत्वेन पूर्वापदार्थस्य विधेयत्वे विशेषणतया तस्य पूर्वनिपातापत्तिः। अतः पूर्वाशब्दस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षणया या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या, सा प्रसिद्धोत्तरा यस्या इत्येव युक्तमिति वाच्यम्। पूर्वाशब्दस्य लाक्षणिकत्वे तस्य गुणवाचकत्वेन निरुक्तदिशा तस्य पूर्वनिपातापत्तेः। विधेयतायाः प्रकारतासमनैयत्याभावेन पूर्वाशब्दार्थस्य विधेयत्वेऽपि विशेष्यत्वे बाधकाभावात्। अत एव नीलरूपवत्त्वेन ज्ञातं पदार्थं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य नीलः क इति प्रश्नस्योत्तरभूते नीलो घट इति वाक्ये विधेयभूतघटस्य विशेष्यता सङ्गच्छते। एवं पर्वते वह्निरित्यादिसाध्यविशेष्यकानुमितौ विशेष्यस्य वह्नेर्विधेयतापि सङ्गच्छते। पर्वतो वह्निमानित्यादिपक्षविशेष्यकानुमित्युत्तरमिव पर्वते वह्निरित्यादिसाध्यविशेष्यकानुमित्युत्तरमपि वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यैव दृष्टत्वेनोभयत्रापि वह्नेरेव विधेयतायाः स्वीकार्यत्वात्। स्पष्टं चेदं जागदीश्यां, सिद्धान्तपक्षतायां गादाधर्यां च। अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्येपि या पूर्वा सोत्तरा-

ऽस्योन्मुग्धस्य पूर्वोत्तर उन्मुग्ध इत्युद्देश्यभूतस्य पूर्वाशब्दस्यैव पूर्वनिपातः कृतः। एवं चानुभवविरोधात्तन्त्रान्तरविरोधाद्भाष्यविरोधाच्च नोद्देश्यविधेयभावो विशेषणविशेष्यभावनियामकः। किन्तूक्तभाष्याद्युक्तदिशैव स निर्णेय इति बोध्यम्। नन्वेवमपि योत्तरा सा पूर्वेति विग्रहे प्रसिद्धोत्तरस्यां पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वेन विधेयबोधकस्य पूर्वाशब्दस्यैव लक्षणास्तु, न विधौ परः शब्दार्थ इति तु चिन्त्यम्। सिंहो माणवक, आयुर्घृतमित्यादौ विधेये लक्षणाया दृष्टत्वादिति चेन्न। तथा सति पूर्वाशब्दस्य गुणवाचकत्वेन भाष्योक्तदिशा तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः। किंच न विधाविति न्यायस्य, विधेयस्यापूर्वबोध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वा प्रायशोऽसंभव इत्येतादृशयुक्तिमूलकतया यत्र विधेयविषयेऽप्यनुपपत्तिप्रतिसंधानं दृश्यते, लक्षणामन्तराऽनुपपत्तिपरिहारो न भवति च यथा सिंहो माणवक इत्यादौ, तादृशे विधेयविषयेऽस्य त्यागेऽप्यौत्सर्गिकस्य तस्य सर्वथा त्यागे मानाभावः। एवं च योत्तरा सा पूर्वेति विग्रहे सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या कस्य चिल्लक्षणाया आवश्यकत्वे औत्सर्गिकेनानेन न्यायेनोद्देश्यवाचकोत्तराशब्दस्यैव सा युक्ता। तस्य लक्षणायामप्यनुपपत्तेः परिहर्तुं शक्यत्वात्। सिंहो माणवक इत्यत्र तु माणवके प्रसिद्धसिंहसादृश्यप्रतिपादन एव वक्तृतात्पर्याच्चदनुपपत्त्या विधेयबोधकसिंहपदस्यैव लक्षणा। माणवकपदे लक्षणायां तस्याः परिहर्तुमशक्यत्वात्। एव मायुर्घृतमित्यादावप्यव्यभिचारेणायुर्जनकत्वरूपस्य लक्षणाफलस्यायुश्शब्दे लक्षणां विनाऽसिद्ध्या तत्रैव लक्षणेति बोध्यम्॥

एतेन पर्वतो वह्निमानित्यादाविवोद्देश्यस्य विशेष्यत्वेन विधेयस्य प्रकारता स्यादितीदं चिन्त्यम्। एवं च पूर्वाशब्दस्य पूर्वात्वप्रकारकज्ञानलक्षणया, या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरेत्येव परमप्राचीनोक्तमुत्तरपूर्वेत्येव युक्तम्। न विधौ परः शब्दार्थ इत्यपि चिन्त्यम्। आयुर्घृतमित्यादौ घृतमायु-

इत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारे सत्त्वादिति भावः । अन्तरायै नगर्यै इति अपुरीत्यस्य पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थ इति भावः । अत्र मानमन्वेष्यम् । हे अम्बेति । ह्रस्वे कृते 'सम्बुद्धौ च' इत्येत्वं न आआविति प्रश्लेषात् । द्व्यक्षरं यदीति पठित्वा द्व्यच्काम्बार्थकस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य 'डलकवतां ह्रस्वो न' इत्यस्य भाष्ये प्रत्या ख्यानात्फलाभेदाय सामान्यतोऽपि वार्तिकमसंयुक्तविषयमित्याश येनाह-असंयुक्ता इति । द्व्यक्षरं यदीत्यस्याङ्गत्वाद् द्व्यक्षराम्बार्थकान्ता ङ्गस्य ह्रस्व इति नियमशरीराज्जगदम्बेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव ॥

यद्यपि जरसादेशस्येति । एवञ्चैत्वशीनुड्याडामां नित्यत्वा

जनकमित्यर्थेन विधेयायुश्शब्दस्य लक्षणया तस्य दुष्टत्वात् । सिंहो माणवक इत्यादौ विधेयसिंहशब्दस्य सिंहसदृशे लक्षणायाः स्वयमुक्तेश्चेति भट्टोक्तमपास्तम् ॥

अत्र मानमन्वेष्यमिति । स्वं रूपमिति शास्त्रेण पूःशब्दस्य स्वरूप परत्वात्प्रत्यासत्त्याऽन्तरशब्दार्थनिरूपितविशेष्यसमर्पके पूःशब्दे सतीत्यर्थस्यैव ततो लाभादिति भावः । एवं च नगरीशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे सर्वनामत्वमिष्ट मेवेति बोध्यम् । प्रश्लेषादिति । याडापः हल्ङ्याभ्य इत्यनयोरेव प्रश्लेष इति वक्ष्यमाणरीत्या तु ह्रस्वस्य तक्रन्यायेनैत्वबाधकतया न तदुत्तरमेत्वमिति बोध्यम् । फलाभेदायेति । आरम्भपक्षे हे अक्केत्यादौ ह्रस्वनिषेधात्प्रत्याख्या नपक्षे च द्व्यक्षरत्वेन ह्रस्वप्राप्त्या च फलभेद इति भावः । नन्वेवमपि जगदम्बे त्यस्य द्व्यक्षरत्वाभावेन प्रत्याख्यानपक्षे ह्रस्वाप्राप्त्याऽऽरम्भपक्षे निषेधाविषयत्वेन ह्रस्वप्राप्त्या च फलभेदो दुर्वार एवेति चेत्तत्राह । आङ्गत्वादिति । द्व्यक्षर मित्यस्य श्रौतेनाम्बार्थकेनैव संबन्धो न त्वङ्गेनेति न फलभेद इति भावः एवं चेति । जरसादेशोत्तरं स्थानिवद्भावेनाप्त्वादेत्वादीनां प्राप्तौ चेत्यर्थः नित्यत्वादिति । उक्तरीत्या तेषां कृताकृतप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । यद्यप्येत

त्पूर्वमेषु क्व चिदजादित्वाभावात्क्वचित्सन्निपातपरिभाषया जरसोऽनापत्तिरिति भावः । यद्यपि याडामोर्जरसपेक्षया परत्वात् तयोः कृतयोराद्येऽजादित्वविघातादन्त्ये सन्निपातपरिभाषया च न जरसः प्राप्तिः, एवमेत्वेऽपि; तथापि ....

विषये जरसोऽपि नित्यत्वमस्ति, तथाप्युभयोर्नित्ययोः परत्वादेत्वे ततस्सकृद्गति-न्यायेन जरसोऽनापत्तिरित्याशयः । एत्वे नित्यत्वप्रतिपादनं त्वेत्वापेक्षया नित्यत्वात्पूर्वं जरस एव प्रवृत्तिरिति शङ्कावारणायैव, न तत्साक्षात्तस्य पूर्वप्रवृत्ति-प्रयोजकम् । किन्तु परत्वमेव । 'क्वचित्सन्निपातपरिभाषये'त्यत्र सन्निपातपरि-भाषयेति सकृद्गतिन्यायस्याप्युपलक्षणम् । न च जरसादेशोत्तरं निर्दिश्यमान-स्यापोऽभावादेत्वाप्राप्त्या कथं तस्य नित्यत्वमिति वाच्यम् । स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यभिमानेनाप्त्वस्य पकारेत्संज्ञकाकार-रूपत्वेनाल्विधिति वर्णग्रहणतया प्राचीनमते वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयेन वा तद्ग्रन्थप्रवृत्तेः । जरसोऽनापत्तिरिति । सति त्वाकार-प्रश्लेषे जरसादेशोत्तरमनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या तेषां नित्यत्वा-भावाच्छीनुड्विषये परत्वाज्जरसः प्रवृत्तिः । याडामेत्वानामाकाररूपाधिकसा-पेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्ततः पूर्वं जरसः प्रवृत्तिरित्याशयः । एवं 'यद्यपि जरसा-देशस्ये, त्यादिमूलस्याशयमुपवर्ण्य तदुत्तरग्रन्थमवतारयति । यद्यपीत्यादिना । परत्वादिति । अल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्य तत्तद्भाष्यविरोधादिनाऽन्यत्र निरा-कृतत्वान्न तादृशान्तरङ्गत्वमादाय जरसः पूर्वं प्रवृत्तिरित्याशयः । न जरसः प्राप्तिरिति । एवं च तत्राकारप्रश्लेषस्य न फलमिति भावः । एवमेत्वेऽपीति । एतदुत्तरमाकारप्रश्लेषस्य न फलमिति शेषः । तद्विषये नित्यत्वाज्जरसि तदुत्तरं निर्दिश्यमानस्यापोऽभावेनैत्वाप्राप्तेरिति भावः । आबन्ते जरसादेशप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन जरस्याबन्तत्वातिदेशेऽप्याब्वृत्तिनिर्दिश्यमानत्वस्यातिदेष्टुमश-

तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह—एवमिति। अत्र यद्वक्तव्यं तन्निर्ज
शब्दे उक्तम्॥

स्वाश्रयमिति। स्वं श्रूयमाण आकारः। स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति
न च ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति ह्रस्वे आप्त्वस

क्यतयाऽत्र तत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ न मानम्। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तौ
च न मानम्। हयवरट् सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्याशयः। याडामपेक्षयैत्वविषये
एवं विधवैलक्षण्यसूचनायैवास्य ततः पृथगुपन्यासः। अन्यथा याडामेत्वाना
मित्येव ब्रूयादित्यवधेयम्। तत्रेति। याडामोर्विषय इत्यर्थः। प्रश्लेषफल
मिति। अन्यथा द्वयोरपि नित्यत्वेन परत्वाद्याडामोः कृतयोः सकृद्गति
न्यायेन नसादेरनापत्तिः। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चत्प्रवृत्तावपि नसे नसीया
दिरूपासिद्धिः। सति त्वाकारप्रश्लेषे याडामोर्नित्यत्वाभावेन ततः प्रागादे
शेषु कृतेषु तत्सिद्धिरित्याशयः। आङि चाप इत्यत्राकारप्रश्लेषफलं त्वति
खट्वशब्द इति बोध्यम्। एतेनैत्वशीनुड्याडामामिति प्रतीकमुपादा
इदमेत्वेऽपीति वक्ष्यमाणं च चिन्त्यम्। नित्यत्वस्यैत्वविषये जरस्यो
तौल्यात्। तस्मात्परत्वादेत्वे पश्चाज्जरसि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनः
त्वाप्रवृत्तिरित्येव तत्त्वमित्याचार्योक्तमपास्तम्। निर्जरशब्दे उक्तमिति
याडामेत्वानां परत्वान्नुट्द्वयोर्भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्तेषु कृते
क्वचिदजादित्वाभावात्क्वचित्सन्निपातपरिभाषया जरसोऽप्राप्तिरेव। चतुर्षु प्रश्ले
फलं त्वतिखट्वशब्दे, ह्रस्वनद्याप इत्यत्र प्रश्लेषस्य न फलं नापि मानमित्यु
तत्रेति बोध्यम्। वस्तुतः पदादीनामादेशत्वाभावान्न तदर्थमपि ह्रस्वनद्या
इत्यत्र प्रश्लेष आवश्यक इति तदाशयः। स्वं श्रूयमाण आकार इति। न
कर्म गच्छतीत्यादि प्रयोगवारणाय तद्धर्मे तद्धर्मविशिष्टान्वयस्याव्युत्पन्नता
अन्यत्रोक्तत्वेन कथमेतत्सङ्गतिरिति वाच्यम्। तद्धर्मस्यानुल्लेखे तथान्वयस्यान

विच्छेदात्कथं दीर्घे स्थानिवत्त्वेन तल्लाभः। ङ्याप्स्थानिको दीर्घभिन्न
आदेशो न स्थानिवदिति तदर्थ इति वाच्यम्। 'याडापः' 'औङ
आपः' आङि चापः' 'ङेराम्नद्याम्' 'हल्ङ्याब्भ्यः', इत्येतेष्वाकार
प्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यानात् भाष्यनये शङ्कासत्त्वेना-

---

कारेऽपि तस्योल्लेखे तथान्वयस्य भट्टाचार्यादिभिरङ्गीकृतत्वेनादोषात्॥

एतेन स्वमादेश इति वक्तुं युक्तम्। आकाराश्रयमाकारत्वमित्युक्तौ पौन-
रुक्त्यापत्तेरिति भट्टोक्तमपास्तम्॥

ङ्याब्ग्रहणे आदेशो न स्थानिवदित्युक्तौ खट्वाशब्देऽपि स्थानिवद्भा-
वस्य निषेधः स्यादत आह। दीर्घभिन्न इति। खट्वाशब्दे सवर्णदीर्घात्क्य-
जन्तकुमारीशब्दे क्यजन्तखट्वाशब्दे चाकृत्सार्वेतिदीर्घाच्च भिन्न इत्यर्थः। याडा-
दिविधायकानां डाबन्ते चारितार्थ्यान्न तत्सामर्थ्यादत्र स्थानिवत्त्वं वक्तुं
शक्यमिति भावः। न च खट्वा इत्यादौ सवर्णदीर्घे परत्वेन परादिवद्भाव-
प्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाभावादिदं विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्। न स्थानि-
वदित्यस्य स्थानिकार्यं न लभत इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य
निषेध इति दीर्घेप्याप्त्वप्रयुक्तकार्याभावशङ्कावारणार्थं तस्यावश्यकत्वात्। ह्रस्व
इति तु नोक्तम्। चित्रायां जातश्चित्रेत्यादौ जातार्थप्रत्ययस्य लुकि टापो लुक्यपि
प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादिलोपापत्तेः। अदीर्घ इत्युक्तौ तु लुकोऽपि दीर्घभिन्नत्वा-
त्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति बोध्यम्। भाष्यनय इति। एतन्मते
ह्रस्वे स्थानिवत्त्वेनाप्त्वे तदादेशे पुनः स्थानिवत्त्वेन तद्बुद्धिस्सुलभेति भावः।
ननु गङ्गीयतेः क्विपि गङ्गीरित्यादावादेशस्य दीर्घरूपत्वेन स्थानिवत्त्वनिषेधा-
प्रवृत्तौ सुलोपापत्तिः। भाष्यनये त्वाकाररूपस्यापोऽभावेन न तत्प्रसङ्गः।
एवं सूत्रमतेऽपि दीर्घपदेन ङ्याप्पदोपस्थितेकाराकाररूपयोरेव दीर्घयोर्ग्रहणेन
न सुलोप इति फलभेदः। एवमतिखट्वस्य अः अतिखट्वा इत्यादौ सूत्रमते

दोषात्। अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्त्तिकानां फलभेद आपतति तेषामनभिधानम्। यथा अतिखट्वस्य अः अतिखट्वा इत्यादेः वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्पूर्वं फलाभावेन स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तौ फलभेदस्यैवाभावाच्च। यत्त्वाकारान्तरं प्रश्लिष्याकाररूप एव यो न कृतः

भाष्यमते च सुलोपो भवति। वार्तिकमते तु न। अतिखट्वे आबन्तत्व-विच्छेदात्सवर्णदीर्घोत्तरं तस्य पुनः प्ररोहाभावादिति फलभेदस्य विद्यमानत्वे कथमनेन वार्तिकेन दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमाकारप्रश्लेषेण वार्तिकप्रत्याख्यानं च घटत इत्याशङ्क्याह। अत्रेति। उक्तसूत्रविषय इत्यर्थः। इत्यादेरिति। आदिना गङ्गीरित्यादिसङ्ग्रहः। वस्तुतोऽतिखट्वा इत्यस्यानभिधानं नावश्यक-मेवेत्याशयेनाह। वक्ष्यमाणरीत्येति। फलाभावेनेति। अतिदेशस्य कार्यार्थ-त्वात्तदभावे तदप्रवृत्तौ सूत्रभाष्यमतयोरपि दीर्घोत्तरमाप्त्वस्य प्ररोहाभावे सुलोपाप्राप्तेरिति भावः। नन्वेवं सुनयिकेत्यादौ गुणोत्तरं फलाभावात्स्थानि-वत्त्वाप्रवृत्तावयादेशोत्तरं स्थानिवत्त्वेन धातुत्वस्य दुर्लभतया धात्वन्तयकोप-धत्वं न स्यात्, एवं शिवोऽर्च्य इत्यादौ रुत्वे उत्वे च फलाभावात्स्थानि-वत्त्वेन पदत्वाप्रवृत्तौ गुणोत्तरं तदभावेन पूर्वरूपानापत्तिः। तथा आरतुरित्यादौ तसि स्थानिवत्त्वेन कित्त्वाप्रवृत्तौ तदादेशे तन्न स्यादिति चेन्न। फलाभावेऽपि संज्ञाविषये भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसंधिमात्रेणोपदेशस्येवाति-देशस्यापि प्रवृत्त्याऽद्ययोर्दोषाभावात्। अन्त्येऽपि लावस्थायां कित्त्वस्य फला-भावेनापिदिति पर्युदासबलेन च लिट्पदस्य लिडादेशपरत्वेन लिडादेशे तसि कित्त्वप्रवृत्तौ तदादेशे तस्य सुलभत्वात्। एतेनोक्तलक्ष्यासिद्ध्याऽस्य ग्रन्थस्य चिन्त्यत्वं वदन्तो भट्टा अन्ये च परास्ताः। अतिखट्वा इत्यत्र फलभेदवारणाय कैश्चिदुक्तमनूद्य खण्डयति। यत्त्वित्यादिना। आकारान्तरं प्रश्लिष्येति। सूत्रमते ईकाराकारौ प्रश्लिष्य, भाष्यमते ईकाराकारयोः प्रश्लेषान्तरं च कृत्वे-त्यर्थः। आकाररूप एवेति। ईकाराकारयोः प्रश्लेषेणैव निष्कौशाम्बिरतिखट्वे-

त्यादिरूपान्तरं प्राप्त इत्यर्थ इति। तन्न; मानाभावात्। भाष्ये तस्या-नुक्तेश्च। आबन्तं यदङ्गमिति। 'प्रत्ययग्रहणे' इति परिभाषयाऽति-खट्वस्य नाबन्तत्वं, यच्चाबन्तं खट्वेति, न तदङ्गमिति भावः। न चानयाऽऽबन्तग्रहणे तेनाङ्गविशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थादति-खट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्। अङ्गस्य विशेषणत्वात्। एतेन श्रुतमाकारमादाय स्मृतमनुबन्धमादाय आप्त्वानुसन्धाना-त्याादेव याडित्यपास्तम्। तस्य लाक्षणिकत्वाच्च। ननु स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्ति-रत आह। उपसर्जनेति। 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' इति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भावः। अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव। स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात्। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्ते शास्त्रीयोप-सर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन 'प्रत्ययग्रहणे' इति तदादिनियम-प्रसक्तिः। एतत्सर्वं व्याख्यादर्शाद्यनुरोधेन॥

इत्यादौ सुलोपव्यावृत्तौ सिद्धायां सूत्रमते दीर्घग्रहणस्यैकप्रश्लेषेणैव निर्वाहे भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानाय कृतस्य प्रश्लेषान्तरस्य च नियमार्थत्वेनेष्टार्थलाभ इति तदाशयः। मानाभावादिति। ननु प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेवात्र मानं किं न स्यादत आह। भाष्यानुक्तेश्चेति। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इत्यस्यातिखट्वा-मित्येव प्रयोजनं प्रदर्श्याऽकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्यानाद्वार्तिकफलत्वेनास्याकथ-नाच्च न तद्भाष्यं हल्ङ्याबित्यत्राकारद्वयप्रश्लेषे मानं भवितुमर्हतीति भावः। एतेनेति। आबन्तं यदङ्गमित्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः। उक्तरीत्याऽकारे आप्त्वानु-सन्धानेऽप्याबन्तेऽङ्गत्वाभावादिति भावः। अङ्गस्य विशेष्यतयाऽबित्यनेना-बन्तान्तं यदङ्गमित्येवार्थ इति वक्ष्यमाणस्वसिद्धान्तरीत्यापि तस्यायुक्ततां दर्श-यति। तस्येति। असंभवादिति। परिभाषायां स्त्रीप्रत्ययपदेन न तदन्त-

ग्रहणं, तेन तदादिविधेरप्रसक्त्या निषेधस्यानुपयोगात् । किन्तु स्त्रीप्रत्ययमा
स्यैव । एवं च प्रत्यासत्त्या 'यो ह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्तत्रैषा परिभाषोपतिष्ठ
इति ष्यङ इति सूत्रस्थभाष्यस्वारस्येन च स्त्रीप्रत्ययगतमेवोपसर्जनत्वं ग्रही
मुचितमिति तन्मात्रगतस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्यासंभवात्परिभाषायां लौकि
मेवोपसर्जनत्वं ग्राह्यमिति भावः । ननु वासुदेववाचकाकारात्पुंयोगलक्षणे ङी
यस्येति चेत्यकारलोपे तस्य निरित्यनेन प्रादिसमासे निरिरित्यत्र स्त्रीप्रत्य
मात्रस्यापि विग्रहे नियतविभक्तिकत्वरूपस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य संभवा
द्ध्रस्वयुक्तमिति चेन्न । तत्र तन्मात्रस्य कथं चित्तत्संभवेऽपि फलाभावात् । न
विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावाद्ध्रस्वाभाव एव फलमिति वक्तुं श
मिति वाच्यम् । अतिराजकुमारिरित्यादौ ह्रस्वसिद्धये गोस्त्रियोरित्यस्योपस
स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थस्यावश्यकतयाऽत्र ह्रस्वस्य दुर्वारत्वा
न चैवमपि विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावात्स्त्रीभ्यो ढगिति ढगभा
फलमिति वाच्यम् । तस्य स्त्रीत्वरूपार्थवाचकेभ्यो ढगित्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वेन
प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अविषयत्वात् । न च तस्य तादृश
कत्वेऽनुपसर्जनादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि तदधिकारसामर्थ्
तदन्तविधिज्ञापनात्कौम्भकारेयसिद्धिः । अन्यथा कारशब्दान्ङीप्यनुपसर्जन
प्रत्यये तदादिनियमाभावेन विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेन ढकसिद्धावपि का
शब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्ततया कदाचित्ततोऽपि ढकि कुम्भकारेयोऽप्यापद्ये
त्युक्तम् । त्वदुक्तार्थे केवलकारीशब्दस्य स्त्रीत्वरूपार्थवाचकत्वाभावात्तदसङ्ग
स्पष्टैवेति वाच्यम् । विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगे विशेष्ये तदयोगस्य वक्तु
कयतया कारशब्दस्यापि स्त्रीत्वरूपार्थबोधकत्वेन तद्विरोधाभावात् । निष्क
निवेशेतु न मानमिति बोध्यम् । दरदिडविडादिशब्देभ्यस्त्वनभिधानाद्
भावः । शिवादित्वाद्वा तत्सिद्धिः । ध्वनितं चेदमृष्यन्धकेतिसूत्रे भाष्य
तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढगित्यर्थप्रतिपादन

स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । अत्र पक्षे वैमात्रेय इत्यादिसिद्धये विमात्रादीनां शुभ्रादिपाठस्यार्थग्रहणपक्षे दरदादिशब्देभ्यो ढग्वारणाय तेषां शिवादिपाठस्य च तुल्यत्वेऽपि स्त्र्यधिकारोक्तप्रत्ययानां ग्रहणमित्यर्थलाभाय स्त्रीशब्देऽधिकस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारविहितानामग्रहणाय प्रत्यासत्तेश्चावश्यकतया गौरवग्रस्तत्वात् । जम्बूशब्दादस्त्रीप्रत्ययान्तात् ढ्यचश्चेति ढकप्राप्तिप्रतिपादनपरर्ष्यन्धकेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वाच्च । किञ्च ढकि लोप इत्यारम्भसामर्थ्येन पितृष्वसृमातृष्वसृशब्दयोरपूर्वतया ढक्कल्पनापेक्षया तत्सामर्थ्येनास्यार्थपरत्वमेव युक्तमित्यलमतिविस्तरेण । नन्वत्र परिभाषायां लौकिकोपसर्जनत्वस्वीकारे एकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरपरवल्लिङ्गमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि समानाधिकरणसमासमाश्रित्यैकदेशिसमासः प्रत्याख्यातः । यद्यत्र लौकिकमेवोपसर्जनत्वं गृह्यते, तदाऽर्धपिप्पलीमतिक्रान्त इति विग्रहे एकदेशिसमासपक्षे ङीष उपसर्जनत्वात्तदादिनियमेन ह्रस्वाप्रवृत्तेरत्यर्धपिप्पलीति भवति । कर्मधारयाश्रयणेन तत्प्रत्याख्याने तु स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वप्रवृत्त्याऽत्यर्धपिप्पलिरिति भवतीति फलभेदस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिः । शास्त्रीयोपसर्जनत्वग्रहणे त्वेकदेशिसमासपक्षे 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचन'मिति प्रतिषेधेन, समानाधिकरणसमासपक्षे कस्यापि विग्रहे नियतविभक्तिकत्वाभावेन पक्षद्वयेऽप्युपसर्जनत्वाभावात्तदादिनियमनिषेधेन ह्रस्वो भवतीति फलभेदाभावान्नासङ्गतिरिति चेन्न । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदाय तेषामनभिधानात् । एतेन निरिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययमात्रस्यापि शास्त्रीयोपसर्जनत्वसंभवाच्चिन्त्यमिदम् । स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रशेखरोऽपि चिन्त्य एवेति भट्टोक्तमपास्तम् । पदाङ्गाधिकार इति परिभाषयाऽङ्गस्य विशेष्यतया एवौचित्यादावन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थस्यैव लाभेन सूलोक्तरीत्याऽत्र याड्वारणमयुक्तमित्याशयेन

परे त्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वान्नात्र याट्। वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेः 'ओत्' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्। न च खट्वा

प्रकारान्तरेण तं वारयति। परे त्विति। लाक्षणिकत्वादिति। लक्षणत संपन्नत्वादित्यर्थः। यत्तु तत्तच्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपप्रतिपदोक्तत्व सत्त्वेन कथं परिभाषया वारणमिति चिन्त्यमेतदिति भट्टास्तन्न। तत्तच्छब्दा वादेन विहितत्वमित्यस्य यत्किञ्चिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानसंपादकत्वेन प्रयुज्यमानानुपूर्व्यवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वमित्यर्थेन तादृशप्र पदोक्तत्वस्यात्रासंभवात्। नन्वादेच उपदेश इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणेन ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्राचीनैरङ्गीकृतत्वेन कथमत्र परिभाषायाऽत्र याड्वारणमत आह। वर्णग्रहणेऽपीति। उक्तत्वादिति तत्र ह्यदोऽभवत्, तिरोऽभवदित्यादावोकारस्य लाक्षणिकत्वादनया परिभाष प्रगृह्यसंज्ञा वारितेति वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिर्भाष्यविरुद्धेति भावः। न च गोऽभवदित्यादौ प्रगृह्यसंज्ञावारणायाश्रितेन गौणमुख्यन्यायेनैवात्रापि दो वारणसंभवादियमेकदेश्युक्तिरिति वाराणसेयोक्तदिशा नेदं भाष्यं वर्णग्रहणे तत् वृत्तिसाधकमिति वाच्यम्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अविषये गोऽभ दित्यादावतिप्रसङ्गवारणायाश्रितेन गौणमुख्यन्यायरूपप्रकारेण पूर्वपरिहारस्यै देश्युक्तित्वकल्पनाया अयुक्तत्वात्। न हि प्रतिपदोक्तपरिभाषाविषय ए गौणमुख्यन्यायोऽपि संचारितः, येन तत्सामर्थ्यात्पूर्वपरिहारेऽरुचिर्वा तस्यै देश्युक्तित्वं वा कल्पयितुं शक्येतेति बोध्यम्। आदेच इति सूत्रस्थोपदेशग्रहण गोभ्यामित्यादावात्ववारणायावश्यकतया न तदस्या वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिज्ञापकम् तत्र धातुग्रहणानुवृत्तिः स्त्वणिजोरिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा। अत एव ना बन्धकृतमनेजन्तत्वमिति परिभाषाज्ञापनोत्तरमपि माङ इति निर्देशसङ्गति अन्यथाऽनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुसंज्ञाया न धातुलोप इति

इत्यत्र याडनापत्तिः, सूत्रन्तु निशायै इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम्। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वात्। न चेह तथा। एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वात्। पदाङ्गाधिकारे इति वार्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एवौचित्यबोधनाच्च। ....

भाष्यकृता प्रतिपादितत्वेन विशिष्टस्य क्रियावाचकत्वनिबन्धनधातुसंज्ञाया अभावाच्चदसङ्गतिरित्यन्यत्र निरूपितम्। न च वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तौ क्रापय-तीत्यादावाकारस्य लाक्षणिकत्वादनया परिभाषया पुङ्न स्यादिति वाच्यम्। भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणेन सामान्यतः परिभाषाया अनित्यत्वस्वीकारेण तेनैव तत्र तस्या अप्रवृत्तेरदोषात्। फलाभावेनैषा वर्ण-ग्रहणे न प्रवर्तत इति वाराणासेयोक्तं तु न युक्तम्। औत्सर्गिकस्य तन्न्याय-स्यान्यत्रेव बाधकाभावाद्वर्णग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरौत्सर्गिकत्वेन तत्र फलविचारस्या-नावश्यकत्वात्। प्रत्युतौत्सर्गिकस्य तस्य वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिरिति सङ्कोचयतां तेषामेव फलप्रमाणयोर्विचारस्यावश्यकत्वात्। निरुक्तरीत्या द्वयोरप्यभावेन तादृशसङ्कोचस्यायुक्तत्वात्। ननु वर्णग्रहणेऽप्यस्याः प्रवृत्त्यभ्युपगमे खट्वायै इत्यत्र याडनापत्तिः। तत्राकारस्य सवर्णदीर्घनिष्पन्नत्वेन लाक्षणिकत्वादिति शङ्कते। न चेति। आरम्भसामर्थ्यात्तु नात्र याट्सिद्धिरित्याह। सूत्रं त्विति। भाष्यानुक्तत्वाद्धलन्तेभ्यष्टापोऽभावादाह। आदाविति। आदिना-डावन्तसंग्रहः। तद्रूपसत्त्वादिति। आकाररूपसत्त्वादित्यर्थः। यत्त्वतिखट्वा-येत्यत्र ह्रस्वात्पूर्वमाकारसत्त्वेन कथं तस्य लाक्षणिकत्वमिति चिन्त्यमेतदिति भट्टास्तन्न। ह्रस्वात्पूर्वमाकाररूपसत्त्वेऽपि ह्रस्वोत्तरमाकाररूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना संभवाभावेनात्र तद्रूपस्य लाक्षणिकत्वाव्याघातात्। औचित्यबोधना-चेति। चो हेतौ। यतोऽङ्गाधिकारेऽङ्गस्य विशेष्यत्वमेवोचितमतो याडाप

अत एवाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाभिप्रायेणातिखट्वायेत्येतत्सिद्धये तिखट्व ए इति स्थिते प्रवृत्तं 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ' इति वार्त्तिकं व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाशङ्कां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एतत्परिहारायोपायान्तराकथनं भाष्ये। किंचाङ्गस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानायाऽऽकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ....

इत्यस्याबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थलाभेऽपि मूलोक्तार्थालाभादनयैवात्र याड्वारणीय इत्याशयः। ननु विशेष्यान्तरासत्त्व एव शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकतदन्तविधेरुक्तत्वेनाङ्गस्य विशेष्यत्वेऽपि तदन्तविधिद्वयालाभेन मूलोक्तरीत्याऽत्र याट् सुवार एवेत्यत आह। अत एवेति। विशेष्यान्तरसत्त्वेऽप्यर्धखट्वायै इत्यादौ याट्सिद्धये वनो रचेत्यादाविव शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकतदन्तविधेरावश्यकत्वेनात्रानयैव परिभाषया याटो वारणीयत्वादेवेत्यर्थः। इत्यर्थाभिप्रायेणेति। एवं चेदमपि भाष्यमङ्गस्य विशेष्यत्वे शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकतदन्तविधेरप्याश्रयणे च मानमिति भावः। तत्प्रत्याख्यान इति। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकप्रत्याख्यान इत्यर्थः। एतत्परिहारायेति। अतिखट्वायेत्यत्र दीर्घोत्तरं स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य प्रसक्तस्य याटः परिहारायेत्यर्थः। उपायान्तराकथनमिति। अनेन च पूर्वोक्त एवोपायो न त्वन्य इति सूचितमिति भावः। एतेनोपायान्तराकथनमात्रेण तत्कल्पनायाः कर्तुमशक्यत्वात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषया दोषवारणेन तत्कथने फलाभावाच्चेदमयुक्तमिति वदन्त औत्तराहाः परास्ताः। नन्वतिखट्वायेत्यत्र याड्वारणायोपायान्तराकथनेनाङ्गस्य विशेषणत्वमेव सूचितमिति युक्तमेव मूलोक्तमित्यत आह। किंचेति। वैयर्थ्यमिति॥

अयं भावः। स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ' इति वार्त्तिकस्य

किं च खट्वाया अर्द्धमर्द्धखट्वायामित्यादौ याडनापत्तिः। किं चाऽऽकारप्रश्लेषपक्षेऽपि दीर्घोत्तरं स्वाश्रयाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति शङ्काऽयुक्तैव। दीर्घात्पूर्वं स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे दीर्घे तदारोपस्य दुर्लभत्वात्। परंपरया कार्यमादायस्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात्।

निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादौ सुलोपवारणं फलत्वेन प्रदर्श्य ततो दीर्घग्रहणेनैव तस्य वारयितुं शक्यतया वार्तिकारम्भो विफल इत्याशयेन 'ननु च दीर्घादित्युच्यत' इत्याशङ्कां कृत्वा वार्तिकारम्भे तन्न वक्तव्यं भवतीति समाधाय तदुत्तरं 'किं पुनरत्र ज्यायः, स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान्, इदमपि सिद्धं भवति। अतिखट्वाय, अतिमालाय। याडाप इति याड् न भवती'त्युक्तम्। अनेन च वार्तिकानारम्भेऽनयोरसिद्धिस्सूचिता। अङ्गस्य विशेषणत्वे तु वार्तिकानारम्भेऽपि तत्सिद्ध्या तदर्थं गुरुभूतेन प्रश्लेषेण तत्सिद्धिमास्थाय वार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकारम्भस्यावश्यकत्वप्रतिपादनं च व्यर्थं स्यादिति॥

एतेन चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ दोषवारणायोभयोरप्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमेतदित्याचार्योक्तमपास्तम्। अङ्गस्य विशेषणत्वे लक्ष्यासिद्धिमपि दर्शयति। किंचेति। याडनापत्तिरिति। उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमेनाङ्गस्याबन्तत्वाभावादिति भावः। कर्मधारयसमासमाश्रित्यैकदेशिसमासप्रत्याख्यानपक्षे तु गोवशायै इत्यादौ याडनापत्तिर्बोध्या। वस्तुतो मूलोक्ता शङ्कैवायुक्तेत्याह। किंचेति। मानाभावादिति। यत्त्विदं चिन्त्यम्। अतिखट्वायै इत्यादावुक्तरीत्यैव याडप्रवृत्तावाकारप्रश्लेषवैयर्थ्यापत्तेरेव मानत्वादित्याचार्यास्तन्न। अतिखट्व ए इत्यवस्थायां यादेशं बाधित्वा नित्यत्वात्प्राप्तस्य याटो वारणाय प्रश्लेषस्यावश्यकत्वेन तद्वैयर्थ्याभावात्। तस्यामवस्थायां फलस्य विद्यमानत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेरव्याघातात्। आकारप्रश्लेषसत्त्वे तु ह्रस्वे स्था-

'याडापः' इति सूत्रे भाष्येऽपि 'अतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वात् प्राप्तस्य याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यो ङायब्ग्रहणेऽदी- इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। न च दीर्घत्वे आबसौ भूतपूर्व इति याट् प्राप्नोति, लाक्षणिकत्वात्। स्थानिवत्त्वे तु तत्सामर्थ्यात् तत्परिभाषाप्रवृत्तिः' इत्युक्तम्। यद्यपि स्थानिवत्सूत्रयाडापसूत्र- स्थभाष्याभ्यां हल्ङ्याप्सूत्रयाडापसूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते तथापि भाष्यमुपलक्षणमितरसूत्रविषयोदाहरणानभिधानं वेत्यत्र- योर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमित्याहुः ॥

व्रश्च। अत्र राजिसाहचर्याद्भ्राजिः फणादिरेव। तेनान्यस्य

निवत्त्वेनाऽप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाभावेन याडादेरप्राप्त्या फलाभावेन तत्र स्थानि- वत्त्वाप्रवृत्तौ न दीर्घे स्थानिवत्त्वेन तत्त्वमिति बोध्यम्। मूलोक्तसमाधानस्या- प्ययुक्ततां भाष्यान्तरसंवादेन द्रढयति। याडाप इति सूत्र इति। भाष्या- भ्यामिति। तत्राद्ये सूत्रद्वयोदाहरणविषय एव शङ्कासमाधानयोः करणे- अन्त्येऽतिखट्वायेत्यत्रैव शङ्कासमाधानयोः करणेन चायमर्थो लभ्यत इति भावः। सुधीभिर्विचार्यमिति। स्थानिवत्सूत्रे याडाप्सूत्रविषये शङ्कासमाधाने कृत- याडाप इति सूत्रे पुनः शङ्कासमाधानयोः करणेनेतरसूत्रोदाहरणविषये तदक- णेन च तद्वार्तिकारम्भस्य तद्विषय एवासाधारणफलत्वध्वननात् तत्प्रत्या- ख्यानायाश्रितस्य प्रश्लिष्टनिर्देशस्यापि तद्विषयकत्वमेवोचितमितीतरसूत्रविषयो- दाहरणानभिधानमेव भाष्याल्लभ्यत इत्याशयः ॥

राजिसाहचर्यादिति। अर्थवता राजिना साहचर्यादित्यर्थः। फणा- दिरेवेति। न च विनिगमनाविरहादेकनुबन्धकराजिसाहचर्यादेकानुबन्धस्य भ्राजेरेव ग्रहणे द्व्यनुबन्धकस्य फणादेष्षत्वं न स्यादितीदमयुक्तमिति वाच्यम्, इत्संज्ञाविधायकशास्त्रानुसंधानसापेक्षतया विलम्बोपस्थितिकैनैकानुबन्धकत्वरूप-

विभ्राडित्येवेत्याहुः। छशौ वर्णौ ताभ्यां शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणमित्याह—छशान्तयोरिति। छशयोरित्युक्तेऽपि न क्षति- रिति चिन्त्यम्। पदस्येति तु पृष्टमित्यादिसिद्धये व्यधिकरण- मेव। अन्तादेश इति। अलोऽन्त्यस्येति वचनात्। अत्र 'झलो झलि' इत्यतो झलीति, पदस्येति, 'स्कोः' इत्यतोऽन्ते इति चानुवर्त्तते। 'छ्वोः शूड्' इत्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तेः प्रष्टेत्यादौ शादेशाभावाद्

धर्मेण साहचर्याश्रयणापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकेन फणादित्वरूपधर्मेण साहचर्या- श्रयणस्योचितत्वमित्याशयात्। एतेनास्य ग्रन्थस्य चिन्त्यत्वं वदन्तो भट्टाः परास्ताः। फणादिरेवेति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया राजृदीप्ताविल्यस्यैव ग्रहणे तत्साहचर्याद्भ्राजिरपि फणादिरेव गृह्यत इति भावः। न चैवं शान्तस्य भ्राशतेष्षत्वे विभ्राडिति, जान्तस्य भ्राजतेः कुत्वे विभ्रागिति च रूपद्वयसिद्धौ सूत्रे भ्राजिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। विभ्राजयतेर्णिजन्तात्क्विपि णिलोप- टिलोपयोः कृतयोरवशिष्टस्य षत्वार्थं तत्सत्त्वात्। आहुरिति। भाष्यानुक्तत्व- मत्रारुचिः। चिन्त्यमिति। केचित्तु व्रश्चेतिसूत्रे धातोरित्यनुवर्तयन्तीति वक्ष्य- माणमूलग्रन्थेनात्र सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेर्मूलकारानभिमतत्वस्य स्पष्टतया लाभे- नात्र शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकतदन्तविधेरेव स्वीकर्तव्यतया तथा स्वी- कारे फलं चिन्त्यमिति भावः। एतेन धातोरित्यस्यैकाच इत्युत्तरार्थमत्रानु- वृत्तस्य विशेष्यत्वेन तदन्तविधेस्सुलभत्वादिदं चिन्त्यमित्याचार्योक्तमपास्तम्। ननु पदस्येत्यधिकारात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिस्सुलभ एवेत्यत आह। पदस्येति। छग्रहणप्रयोजनं दर्शयति। छ्वोश्शूडित्यत्रेति। ननु प्रष्टेत्यत्र छका- रस्य षत्वेऽपि तुकः श्रवणापत्तिः। निमित्तापाय इत्यस्य सिद्धान्तेऽसत्त्वादित्यत

अशान्तत्वेन षत्वाप्राप्तौ छग्रहणम्। अत्रापि सतुङ्निर्दे… बोद्धयः। तस्यासिद्धत्वादिति। 'चयो द्वितीया' इत्यस्य 'नादिन्या… इति सूत्रे भाष्ये पाठादिति भावः। टतयोरिति। धुडभावे… धुटि तस्येत्यर्थः। न भवतीति। जश्त्वात्प्राक् षस्य नेत्यर्थः। जश्… तु प्राप्तिरेव नेति बोद्धयम्। के चित्त्विति। 'एकाचः' इत्युत्तरसूत्र… ऽनुवृत्त्या मध्येऽपि सम्बन्ध एवोचित इति भावः। जश्त्वेनेति… यत्तु 'जश् झशि' इति निर्देशात् शस्य न जश्त्वमिति तत्र… अविकृतस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यादयस्मयादित्वेन भत्वाच्च त… तदप्राप्तौ न्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगात्। 'उपदेशेऽज्' इत्या…

आह। अत्रापीति। अनुवृत्त्येति। तद्वादित्यत्र भष्भाववारणाय तत्र… धातुग्रहणानुवृत्तिरावश्यकीति भावः। तात्पर्यादिति। आचार्यस्येति शेषः… जश्त्वेन विकृतस्य स्वरूपस्योच्चारणे तत्र प्रत्याहारज्ञानस्यासुलभतया स्वरूप… विधेयत्वशङ्का स्यादिति भावः। अत एवैकाचो बशो भष् झषन्तस्य, अभ्या… चर्चेत्यादौ सन्धिकार्यं न कृतमिति बोध्यम्। ननु सत्यपि तथा तात्प… कथमस्य साधुत्वं, जश्त्वस्य दुर्वारत्वादत आह। भत्वाच्चेति। चो हे… यतोऽयस्मयादिपाठाद्भत्वमतो जश्त्वाप्रवृत्त्या साधुत्वमिति भावः। तत्र… जश्पदे। तदप्राप्ताविति। जश्त्वाप्राप्तावित्यर्थः। ज्ञापकत्वायोगादिति। निरुक्तरीत्या निर्देशस्योपपन्नत्वादिति भावः। यत्तु जश्त्वमित्यादिभाष्यप्रयो… निर्वाहायोक्तार्थज्ञापकस्य संभवेनायस्मयादित्वकल्पनाया अनौचित्यादिदमयुक्त… मित्याचार्याः, तन्न। अनेन निर्देशेनोक्तार्थस्य ज्ञापनेऽपि चर्त्वम्, झषन्त… यत्परत्वादित्यादिप्रयोगेषु पदान्तत्वप्रयुक्तविसर्गादिवारणाय प्रकारान्तरस्या… न्वेषणीयतया तेनैव तद्भाष्यप्रयोगस्याप्युपपत्तौ तदर्थं ज्ञापकताया अनावश्यक… त्वात्। निरुक्तरीत्या तस्यासंभवाच्च। सूत्रनिर्देशमात्रेण सामान्यतस्तत्तद्वर्ण…

निर्देशैः कुत्वाद्यनापत्तेश्च। अत्र मते भाष्यानुग्रहो विचार्यः। 'मांसपृतना' इत्यस्य 'पद्दन्' इति सूत्रे उपसंख्यातत्वादाह— शसादौ वेति। स्त्रीत्वादिति। पुंस्त्वाभावादित्यर्थः। नात्वं नेति। स्त्रीत्वादित्यनुकृष्यते। अत एव पुंस्त्वाभावान्नत्वाभाव इति नोक्तम्। न हि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिबन्धकः। नपुंसकेऽपि तदङ्गीकारात्॥

ङिति ह्रस्वश्च। अत्र वाक्यद्वयम्। आद्ये यू इति, स्त्र्याख्याविति, अस्त्रीति, इयङुवङ्स्थानाविति, वेति चानुवर्त्तते। अन्त्ये यू इति, वेति, स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकं स्त्र्याख्याविति च। तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु - 'नेयङ्' इति निषेधादप्राप्ते विभाषा।

शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनायामतिप्रसङ्गं दर्शयति। उपदेश इति। अत्र मत इति। केचिन्मत इत्यर्थः। भाष्यानुग्रहः = भाष्यसंमतिः। विचार्यः = चिन्त्यः॥

कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया स्त्रीत्वस्य तद्रूपत्वाभावेन स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इत्ययुक्तमत आह। पुंस्त्वाभावादिति। व्याप्यस्य स्त्रीत्वस्य सत्त्वे तद्व्यापकीभूतपुंस्त्वाभावस्य सत्त्वं स्वतस्सिद्धमिति भावः। अनुकृष्यत इति। पूर्ववाक्यादित्यर्थः। अत एवेति। उत्तरवाक्ये स्त्रीत्वादित्यस्यानुकर्षार्थमेवेत्यर्थः। पुंस्त्वाभावादित्यस्योत्तरवाक्येऽनुकर्षेण न निस्तार इत्याह। न हीति॥

वाक्यद्वयमिति। संज्ञिसमुच्चयार्थेन चकारेणैतल्लाभ इति भावः। आद्य इत्यस्य तत्रेत्यादिः। ह्रस्वयोरप्राप्त इति। नच यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे ह्रस्वदीर्घयोरविशेषेण ग्रहणमिति पक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वात्कथमप्राप्तिरिति वाच्यम्। तत्रैव पक्षे शेषग्रहणमकृत्वा ह्रस्वांशे परत्वाद्घिसंज्ञया बाध इत्यस्याप्युक्तत्वेना-

इष्वादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र नित्यस्त्रीलि[illegible] विल्येवंविधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटस्तु ह्रस्वांशमात्रवि[illegible] इत्याशयेनाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति। अत एवास्य दीर्घांशे नि[illegible] विकल्पत्वं भाष्ये उक्तं 'यू स्त्र्याख्यौ' इति सूत्रे। तत्फलं क[illegible] ब्राह्मण्यै इति। लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात्[illegible]

परे त्वत्र विकल्पो भवत्येव। आख्याग्रहणरहितस्यैवा[illegible] संबन्धात्। यद्वा स्त्र्याख्याविल्येतदेव स्त्रीवाचकाविल्येतन्मात्रार्थ[illegible] मत्र, शब्दाधिकारात्। तच्च ङिदाक्षिप्ताङ्गस्य विशेषणम्[illegible]

दोषात्। दीर्घवाक्ये नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्त्र्याख्यावित्यस्यानुवृत्तौ प्रस[illegible] कैयटविरोधं परिहरति। इष्वादिष्वित्यादिना। ह्रस्वांशमात्रविषयक इ[illegible] उपक्रमानुरोधात्तस्य तन्मात्रविषयकत्वमेवेत्याशयः। अत एव=आद्यवा[illegible] स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकत्वादेव। तत्फलमिति। दीर्घवा[illegible] नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्यानुवृत्तेः फलमित्यर्थः। अत्रेति। कटप्रुवे ब्राह[illegible] इत्यत्रेत्यर्थः। एकदेशे स्वरितत्वकल्पनायां गौरवाद्भाष्ये ह्रस्वघटितवाक्ये स्त्र्याख्[illegible] वित्यस्य कण्ठत उक्तत्वाचाह। यद्वेति। अत्रेति। एतदुत्तरं संबध्यत[illegible] शेषः। एवं च वाक्यद्वयेऽपि स्त्र्याख्यावित्येतत् स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थ[illegible] मेवेति भावः। ङिदाक्षिप्ताङ्गस्येति। न च ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधार[illegible] तया कथं तेनाङ्गाक्षेप इति वाच्यम्। वामीति सूत्रसाहचर्येणात्र ङितः प्रत्ययस[illegible] ग्रहणेनादोषात्। यदि तु सूत्रान्तरसाहचर्यस्यान्यत्र ग्रन्थकृता निराकृतत्व[illegible] नेदं युक्तमिति विभाव्यते, तदा प्रत्यये परत एवेयङुवङोर्विधानात्तदाक्षि[illegible] प्रत्ययेन ङिद्विशेषणात्तद्विशेषणाङ्गस्याक्षेप इत्याशयः। यथा नेयङिति[illegible] आक्षिप्तस्याङ्गस्य 'सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादि'ति वार्ति[illegible] भाष्यप्रामाण्याच्छाब्दान्वयित्वमङ्गीकृतमेवमत्राप्याक्षिप्तस्य तस्य वक्ष्यमाणना[illegible]

अत एव 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्यस्यात्राप्रवृत्त्यन्वाख्यायके 'ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिके–'अतिशकटयै ब्राह्मण्यै' क्व मा भूत्? अतिशकटये ब्राह्मणाय अतिश्रियै ब्राह्मण्यै, श्रियै ब्राह्मण्यै। क्व माभूत्? अतिश्रिये ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मणाय' इति यूस्त्र्याख्याविति सूत्रशेषे भाष्ये उक्तम्। एवञ्चास्य

भाष्यबलात्तदङ्गीकार इति बोध्यम्। स्पष्टं चेदमुद्योते। अत्र सूत्रे स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकस्त्र्याख्यावित्यस्यानुवृत्तौ तस्याक्षिप्ताङ्गविशेषणत्वे च मानं दर्शयति। अत एवेति। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति। इदमुपलक्षणम्। तत्प्रत्याख्यानप्रकारस्य 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्यस्यापि। अत्र=ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रविषये। अप्रवृत्त्यन्वाख्यायक इति। अनाश्रयणबोधक इत्यर्थः। अस्य च वार्तिक इत्यनेनान्वयः। प्रवृत्ताविति। प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्क्रान्तिरिति कैयटः। तस्यां सत्यामित्यर्थः। एवं च ह्रस्वेवर्णाद्यन्तावियङादिस्थानेवर्णाद्यन्तौ च शब्दावर्थान्तरसङ्क्रान्तौ सत्यां तत्पूर्वं च स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति तदर्थः। वार्तिक इति। इत्यर्थकवार्तिकव्याख्यानावसर इत्यर्थः। उक्तमिति। अनेन च वार्तिकेन ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तस्त्र्याख्यावित्यस्य ङिदाक्षिप्ताङ्गविशेषणताया अन्वाख्यानात्तस्य च नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकत्वेऽतिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्युदाहरणासङ्गतिः। अङ्गस्य लिङ्गान्तरानभिधायकत्वरूपानित्यस्त्रीत्वस्याभावेन प्रकृतसूत्राप्रवृत्तेरिति भावः। किंच यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तस्त्र्याख्यावित्यस्योक्तभाष्यप्रामाण्यादङ्गविशेषणत्वमाख्याग्रहणरहितस्य स्त्रियामित्येतन्मात्रस्यैवात्रानुवृत्तेः कैयटाभिमतत्वं च वदन् कौस्तुभकारोऽपि मूलोक्तार्थस्य स्वानभिमतत्वं सूचितवान्। अत एव कौस्तुभे प्रकृतसूत्रव्याख्यानावसरे 'इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू वा नदीसंज्ञौ स्तः स्त्रियां ङिति परे' इत्यविशेषणैवोक्तमित्यवधेयम्। एवं चेति। उक्तभाष्य-

निषेधविकल्पत्वमसम्भवि। समुदायस्य केनापि प्राप्त्यभावा अवयवस्य प्राप्तावपि तस्यानेनं विकल्पाभावात्। ङिदाक्षिप्ता स्यैवानेन विकल्पात्। एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावित्यनेन सूचितम् अत एवात्र वाक्यद्वयेऽपि विधिविकल्प एव दर्शितः। एवञ्च 'अ नियमो नाश्रीयते' इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः। उपक्र निषेधपरतया व्याख्यानं तु स्त्र्याख्याविल्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्व जानत एकदेशिनो 'यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणम्' इति पक्षोपपादने युक्ति भूतमिति तन्नादरणीयम् ॥

बलादाख्याग्रहणरहितस्यैवात्रानुवृत्तेस्तस्याङ्गविशेषणतायाश्च लाभे चेत्यर्थ असंभवीति। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रकृते प्राप्तेरेवाभावादिति भाव तदाह। समुदायस्येति। ननु समुदायस्याप्राप्तावप्यवयवस्य साऽस्त्वेत्य आह। अवयवस्येति। एतच्चेति। स्त्रीवाचकस्य ङिदाक्षिप्ताङ्गस्यैवाने विकल्प इत्येतदित्यर्थः। सूचितमिति। प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावित्यस्यार्थान्तरस ङ्क्रान्तौ सत्यां स्त्रीवचनावित्यर्थेनार्थान्तरसङ्क्रातेरङ्गस्यैव सत्त्वेनाङ्ग स्त्रीवाचकत्व एवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति सूचितमिति भावः। अत एव=निषे विकल्पत्वासंभवादेव। दर्शित इति। ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तावितिवार्तिकव्या ख्यानभाष्य इत्यर्थः। एवं चेति। उक्तभाष्यप्रामाण्याद्वाक्यद्वयेऽप्याख्याग्रहण हितस्त्रियामित्येतन्मात्रस्य संबन्ध इत्यर्थलाभे चेत्यर्थः। नन्वेवमुपक्रमे दीर्घ निषेधविकल्पपरतया भाष्यकृत्कृतं व्याख्यानमसङ्गतं स्यादत आह। उपक्र इति। पक्षोपपादन इति। तत्र हि भाष्ये 'किं पुनरिदं दीर्घयो ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोरित्याशङ्क्य दीर्घयोर्ग्रहणे निर्देशानुपपत्तिमुत्तरसूत्रे ह्र ग्रहणसत्त्वेनानन्वयं चोद्भाव्य ततो ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षे सवर्णग्रहणेन दीर्घ योर्नदीसंज्ञासिद्धावपि शकटिबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुर्नीति स्वरः, बहुव्

यत्तु 'दीर्घवाक्ये स्त्र्याख्याविति ईदूतोस्तदन्तस्य वा विशेषणं, पुनरङ्गेन तदन्तविधिः, अङ्गस्य च केवलस्त्रीत्वं विशेषणम्। एवं ह्रस्वघटितवाक्येऽपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणं' इति। तत्तु चिन्त्यम्। भाष्यात्तदलाभात्। ....

कटिरित्यत्र नद्यृतश्चेति कप् च स्यादित्यापाद्य तदुत्तरं ङिति ह्रस्वश्चे-त्यस्य ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो नान्यत्रेत्येवंरूपेण नियमार्थ-त्वमाश्रित्य स दोषः परिहृतः। तदुत्तरं पूर्वेण नित्यं प्राप्तायाः संज्ञाया विकल्पेन विधानार्थमस्यावश्यकतया कथमस्य नियामकत्वमित्याशङ्क्य ततो यूस्त्र्याख्यौ नदी, नेयङुवङ्स्थानावस्त्री, वामि, ङिति, ह्रस्वश्चेत्येवं योगविभागं कृत्वा तत्र ङितीति सूत्रं ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवत इत्येवं निषेधविकल्पपरतया व्याख्याय ह्रस्वश्चेतिसूत्रस्येयङुवङ्स्थानौ, वा, नेत्ये-तेषां निवृत्त्या नित्यनदीसंज्ञाविधायकत्वमुपपाद्य नियामकत्वसमर्थनेन ह्रस्व-योर्ग्रहणमिति पक्ष उपपादितः। एवं चायं पक्षोऽस्य वाक्यस्य नियामकत्वं विना नोपपद्यत इति स्पष्टमेव। अस्य वाक्यस्य नियामकता च यूस्त्र्याख्या-वित्यत्र स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वाज्ञान एव घटते, नान्यथा। अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां नित्यस्त्रीत्वाभावात्तेषां स्त्रियां वृत्तौ पूर्वेणाप्राप्तनदीसंज्ञाविधानायास्यावश्यक-तया नियामकत्वायोगात्। एवं चेदानीमङ्गस्य स्त्रियां वृत्तौ पूर्वेण नदीसंज्ञायाः प्राप्ततया ङितीति वाक्यस्य निषेधविकल्पपरत्वेनैव व्याख्येयत्वादेकदेशिमतानु-सारितद्व्याख्यानविरोधोऽकिंचित्कर इति बोध्यम्। भाष्यात्तदलाभादिति। तत्र हि 'प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'त्यविशेषेणाख्याग्रहणरहित-स्यैवोभयत्र संबन्धबोधनेन ततस्तादृशविशेषस्यालाभ इति भावः। ननु प्रकृत-सूत्र इव नेयङित्यत्रापि स्त्र्याख्यावित्यस्येयङाद्याक्षिप्ताङ्गविशेषणत्वेऽतिश्रिये ब्राह्मणायेत्यत्राङ्गस्य स्त्रियामवर्तनान्नेयङिति निषेधाप्रवृत्तावव्ययवस्य प्रथमलिङ्ग-

'नेयङुवङ्' इत्यत्र तु नेयङाद्याक्षिप्ताङ्गविशेषणं स्त्रीत्वम्। तदाक्षि... स्येयङादिविशेषणताया एवौचित्यात्। 'यस्याङ्गस्येयुवौ' इ... भाष्योक्तेः। स्त्र्याख्याविवत्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गाविवत्यर्थकस्य यू इत्यनेन... क्लृप्तसम्बन्धत्वाच्च। अत एवातिश्रिये ब्राह्मणायेत्यत्रानेन नि... धादवयवनदीत्वप्रयुक्तमपि नदीकार्यं न ॥

ननु यथा खरकुव्यै ब्राह्मणायेत्यादौ लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वे... ऽपि प्रथमलिङ्गग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्ये उक्तम्। च... ब्राह्मणान् पश्यत्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्या... प्यतिदेशान्न नत्वम्। स्पष्टं चेदं 'तस्माच्छस' इति सूत्रे भाष्ये...

ग्रहणं चेति नित्यनदीत्वापत्तिरत आह। नेयङुवङिति। न्यायसिद्धे... मानमप्याह। यस्याङ्गस्येति। एवं चाक्षिप्ताङ्गस्येयङादिविशेषणत्वे न ह्युपा... रूपाधिर्भवतीति न्यायेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणत्वमयुक्तमिति भावः। एक... विशेषणतापन्नस्य पदार्थान्तरनिरूपितविशेष्यतयाऽन्वयस्य प्रायो दृष्टतया प्रकृते... ऽङ्गस्य स्त्रीत्वविशेष्यत्वे न बाधकमिति यद्यभ्युपेयते, तदाप्याह। क्लृप्त... संबन्धत्वाच्चेति। पूर्वसूत्र इति शेषः। नेयङिति सूत्रे स्त्रियामित्यस्याङ्गविशे... षणत्वाभावे फलं दर्शयति। अत एवेति। स्त्रीवाचकाविवत्येतन्मात्रार्थकस्त्र्या... ख्याविवत्यस्यात्र सूत्रे वाक्यद्वयेऽपि संबन्ध इति भाष्यसंमतस्वसिद्धान्ते दोषमा... शङ्कते। नन्वित्यादिना। यथेति। अस्य दूरस्थितेनैवमित्यनेनान्वयः। अस्य च चश्वा ब्राह्मणान्पश्येत्युत्तरवाक्येऽपि संबन्धः। युक्तवद्भावेनाङ्गस्य स्त्रियां वृत्तावयं दृष्टान्तः, आद्यस्तु लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वे। यथा लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावात्सूत्रेण नदीत्वस्याप्राप्तौ वार्तिकेन सा साधिता, एवं श्रिये ब्राह्मणायेत्यत्रापि लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेऽपि युक्तवद्भावेनाङ्गस्य स्त्रियां वृत्तेर्विकल्पापत्तिरिति भावः। लुबन्तस्य लिङ्गत्रयसत्त्व एवायं दृष्टान्तो, न तु त्रिधेयविषयेऽपि। ननु लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वे चश्वा ब्राह्मणान्पश्येत्यादौ पुंस्त्व... प्रयुक्तनत्वापत्तिरत आह। चश्वा ब्राह्मणानिति। उभयातिदेशे गौरवाद...

कैयटयोः। यद्वा ऽतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिः। स्पष्टश्चेदं 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे भाष्ये। युक्तवद्भावादिप्रत्याख्यानेऽपि यथा दारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्य भानं, तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति न नत्वम्। पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्थात्। न चैवं खरकुव्यै इत्यत्रापि युक्तवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम्। स्त्र्याख्याविवत्यस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थात्। न चायं तथा। स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात्। यद्यपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयमस्ति, तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजननेऽपि स्त्रीपदादिबोद्ध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात्

स्वार्थस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेनातिदेशानपेक्षणाच्चाह। यद्वेति। कार्याप्रवृत्तिरिति। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वादिति भावः। नन्वाचार्येण युक्तवद्भावस्य प्रत्याख्यातत्वेनोक्तप्रकारद्वयस्यासंभवात्कथमत्र नत्ववारणमत आह। युक्तवद्भावादीति। आदिना लुप्सङ्ग्रहः। प्रत्याख्यानेऽपीति। लिङ्गविषये लोकव्यवहाराणामेव प्रमाणत्वेन विनापि शास्त्रव्यापारं यथा दारादिशब्दैश्शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानं, तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकतो भानसंभवात्तदंशे शास्त्रव्यापारो नावश्यक इति तदाशयः। पुंस्त्वे वाच्य इति। सूत्रे पुंसीति धर्मपरो निर्देश इति भावः। एवमिति। युक्तवद्भावेन प्रकृतिलिङ्गातिदेश इत्यर्थः। सूत्रेणैवेति। एवं चास्य वार्तिकफलत्वेन कथनं भाष्यकृतामसंगतं स्यादिति भावः। स्त्रीत्वविशिष्टमेवेति। स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतस्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः। एवेन वस्तुतो लिङ्गान्तरविशिष्टस्य व्यवच्छेदः। ननु शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य केवलान्वयित्वेन स्त्रीत्वविशिष्टमेवेति नियमासंभवोऽत आह। यद्यपीति। तत्तल्लिङ्गोपजननेऽपीति। तत्तल्लिङ्ग-

प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्तानुमानात्। स्प चेदं भाष्यकैयटयोः। एवं श्रीशब्दात्कानि लुपि श्रिये ब्राह्मणाये त्यादौ विकल्पापत्तिः। पुंवद्भावेन स्त्रियामङ्गस्य वर्त्तनात्, अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वाविशेषाच्च; इति चेन्न। सत्यभिधाने इष्टापत्तेः भाष्ये दृश्यमानं 'श्रिये ब्राह्मणाय' इत्यादि तु क्यजन्तात्क्विपि बोद्धयम्। विपरीतं नित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनो लुबन्ते श्रियै ब्राह्मणायेत्यादौ तदनापत्तिर्दोष इत्याहुः॥

यू किम्। मात्रे। यद्यपि यू इति दीर्घपरं, तथापि विभक्तिविपरिणामेन य्वोर्ह्रस्वावित्यन्वयो बोद्धव्यः। एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि

प्राप्तावपीत्यर्थ। तत्सत्त्वे=लिङ्गान्तरसत्त्वे। नन्वेवं प्रकृतेऽपि तदभाव एवेति तथा अर्थेऽपि सूत्रेणैव सिद्धया भाष्यासांगत्यं तदवस्थमेवेत्यत आह। प्रकृते त्विति। खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यत्रेत्यर्थः। एवं तद्भाष्योक्तमनूद्य तद्दृष्टान्तेन स्वसिद्धान्ते अतिप्रसङ्गमाशङ्कते। एवमिति। सत्यभिधाने इष्टापत्तेरिति। न चायं ग्रन्थः 'तत्फलं तु श्रिये ब्राह्मणायेत्यत्र लुपि ङितिह्रस्वश्चेति विकल्पाभाव इत्युद्योतेन विरुद्ध इति वाच्यम्। तद्ग्रन्थस्य दीर्घांशे निषेधविकल्पपरत्वेन व्याख्यानपरतत्सूत्रस्थैकदेशिभाष्यानुरोधाद्दीर्घवाक्ये नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्त्र्याख्यावित्यस्य संबन्ध इति केषांचिन्मतानुसारेण प्रवृत्ततया तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वात्। नन्वेवं ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचन इति वार्त्तिकव्याख्यावसरे श्रिये ब्राह्मणायेत्यत्र ङितिह्रस्वश्चेत्यस्याप्रवृत्तिप्रतिपादनपरप्रागुक्तभाष्यविरोधोऽत आह। भाष्ये दृश्यमानमिति। क्यजन्तात् क्विपीति। शकटये इत्युदाहरणं तु लुबन्तं बोध्यमित्युद्योतेनापि भाष्ये दृश्यमानस्यास्य लुबन्तत्वाभावस्सूचित इति बोध्यम्। कैयटादिमतेऽयमपि दोष इत्याह। विपरीतमिति। तदनापत्तिरिति। विकल्पानापत्तिरित्यर्थः। य्वोर्ह्रस्वाविति। वाचकत्वं पष्ठ्यर्थः। एतत्सर्वमिति। ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रोक्तं सर्वमित्यर्थः।

बोद्धयम्। 'इदुद्भ्यामौदच्घेः' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे, इदुद्भ्यामिति। अनदीसंज्ञकेषु 'अच्च घेः' 'औत्' इत्याभ्यां बाधात्, 'ङेराम्' इति सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेश्चाह—नदीसञ्ज्ञकाभ्यामिति। मत्यामिति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चणू॥

त्रिचतुरोः। 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्ताविति वर्त्तते। तत्फलं त्रिभार्यः। तृतीयान्तेन समासः। भार्या भरणीयः। अचि र।

योगविभागेनेति। तत्फलं तु मत्यामित्यादिसिद्धिः। अन्यथा नदीत्वपक्षेऽपि गौर्यामित्यादौ कृतार्थस्यामस्सख्यौ पत्यावित्यादौ कृतार्थेनौत्वेन परत्वाद्बाधे तदसिद्धिरिति भावः। बाधादिति। ननु घिसंज्ञकेष्वच्च घेरित्यनेन बाधेऽपि तद्भिन्नेष्वनदीसंज्ञकेषु मत्यामित्यादौ च इदुद्भ्यामौदित्यनयोर्योगविभागसामर्थ्येन पर्यायतापत्तिरत आह। नदीग्रहणानुवृत्तेश्चेति। नन्विकारसन्निपातेन जातस्यामस्तद्विघातकणादेशप्रवृत्तिं प्रति निमित्तता न स्यात्सन्निपातपरिभाषाविरोधादत आह। अनित्यत्वादिति। सोऽचि लोपे चेदित्यादिनिर्देशेन संधिकार्येऽनित्यत्वात्सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः॥

त्रिभार्य इति। विभक्तावित्यस्याननुवृत्तावत्र तिस्रादेशे तच्छ्रवणापत्तिरिति भावः। नन्वत्र सत्यपि तिस्रादेशे पुंवद्भावेन तन्निवृत्तौ तत्सिद्धिरत आह। तृतीयान्तेनेति। ननु भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन क्रियायोगाभावात्कथं कर्तृकरण इत्यस्य प्राप्तिरत आह। भार्या भरणीय इति। ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्। न च भृञोऽसंज्ञायामिति क्यपा भाव्यत्वेनेदमयुक्तमिति वाच्यम्। तदनुबन्धकपरिभाषया भौवादिकस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन ञ्यनुबन्धकाजौहोत्यादिकाण्ण्यति तत्सिद्धेः॥

ननु तिसृचतसृत्यस्यानुवृत्त्या तस्य पष्ठ्यन्तत्वकल्पनयाऽलोन्त्यपरि-

अलोऽन्त्यपरिभाषयैव सिद्धे ऋत इत्यनुवर्त्तमानातिसृचतसृ इत्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनाय । अन्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्ते रादेशेन तिसृचतस्रोर्बाधापत्तिरिति दिक् । नुमचिरेति । अत्र चिरांशे 'न तिसृ' इति निषेधो मूलम् । एतेन स्त्रीत्वरूप विशेषविभक्तिसञ्ज्ञानिमित्ततिस्राद्यपेक्षया नुडन्तरङ्ग इत्यपास्तम् अतो निषेधादेवार्थसञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणम् । अन्यथाऽ मितिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेऽपि संज्ञाऽर्थविशेषानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वा

भाषयैव ऋकारस्यादेशे सिद्धे सूत्रे ऋत इति व्यर्थमत आह । अलोन्त्यपरिभाष वेति । षष्ठ्यन्तत्वकल्पनायेति । उद्देश्यसमर्पकतया तस्यैवात्र संबन्ध इत्य लाभायेत्यर्थः । अन्यथा=ऋत इत्यस्याभावे । इत्यस्यैवेति । तयोः पूर्व उद्देश्यतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः । बाधापत्तिरिति । अजादौ विभक्त वित्यादिः । तिस्रादेशविधानन्तु हलि चरितार्थम् । सूत्रे ऋत इत्युक्तौ त्वसंभवा तयोरनुवृत्तिरित्याशयः । ननु रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया गुणाद्यपवादत्व वन्नुडपवादत्वमपि स्यात्तत्कथं विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादित्य आह । अत्रेति । वार्तिक इत्यर्थः । मूलमिति । यदि रादेशो नुटोऽ बाधकः स्यात्तदा तत्र कृते नुटोऽप्राप्त्या दीर्घस्य प्राप्तेरेवाभावेन न तिसृ व्यर्थमतस्तेन रादेशस्य नुडपवादत्वाभावो ज्ञाप्यत इति न विप्रतिषेधासङ्गतिरिति भावः । एतेनेति । रादेशनुटोर्विप्रतिषेधप्रतिपादनेनेत्यर्थः । अपास्तमिति अन्यथा त्रि+आमित्यवस्थायां तिस्राद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वान्नुटि रादेशनुटो पद्याभावेन विप्रतिषेधकथनासङ्गतिरिति भावः । तिस्राद्यपेक्षया नुटोऽन्तर त्वाभावे साधकान्तरमप्याह । अतो निषेधादेवेति । न तिसृचतसृ इति निषेध देवेत्यर्थः । अर्थसंज्ञाकृतेति । अर्थसंज्ञाशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तस्य कृतशब्दे समासेऽर्थकृतस्य संज्ञाकृतस्य च बहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणमित्यर्थः फलति । अन्य

त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतः स्वरूपेणोपादाने न बहिरङ्गत्वं, किं तु केन चिद्विशेषधर्मेणोपादान एवेति, विशेषापेक्षस्य बहिरङ्ग-

---

था=तादृशबहिरङ्गत्वाश्रयणे । त्रयादेश इति । इदमुपलक्षणम् । नुड्दीर्घयोरपि । तदसङ्गतिरिति । अन्तरङ्गत्वात्त्रयादेशे नुटि दीर्घे च कृते ततः स्थानिवत्त्वेन त्रिशब्दत्वात्तिस्रादेशेऽपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्राप्त्या निषेधासङ्गतिरिति भावः । ननु तिस्रादेशस्य संज्ञासापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वेऽपि त्रयादेशादेरप्यामि प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादुभयोस्समत्वेन परत्वात्तिस्रादेशे न तिसृति निषेधस्य सफलत्वान्नेदमर्थसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे मानम् । एवं रादेशनुटोर्विप्रतिषेधकथनमपि न तत्र मानम् । तयोर्विप्रतिषेधकथनस्यायुक्ततायाः तृज्वत्सूत्रे भाष्यकृता प्रतिपादितत्वादत आह । वस्तुत इति । स्वरूपेणेति । यथा त्रेस्त्रय इत्यत्राम आम्त्वादिरूपेणेत्यर्थः । केन चिद्विशेषरूपेणेति । यथा रुदादिभ्यस्सार्वधातुक इत्यत्र सार्वधातुकत्वेन रूपेणेत्यर्थः । तत्र हि सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं, प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्मस्याप्यधिकस्य निमित्तत्वेनाश्रयणादिडपेक्षया यासुडन्तरङ्गः, त्रेस्त्रय इत्यत्र तु तथा सामान्यधर्मस्य निमित्तत्वेनानाश्रयणान्न तस्य तादृशं बहिरङ्गत्वमिति भावः । स्वसिद्धान्तरीत्याह । विशेषापेक्षस्येति । बहिरङ्गत्वमेव नेति । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादयाऽलाभेन तादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्यानाश्रयणात् । तदङ्गीकारेऽपि रुदादिभ्य इत्यादौ व्याप्येन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वाभावादीदृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य भाष्ये क्वाप्यनुल्लेखाच्च न तस्य बहिरङ्गत्व, मेवं च न तिसृति निषेधस्य निरुक्तार्थे ज्ञापकत्वं सुस्थमेवेति भावः । एवमचिरादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिति वार्तिका-

त्वमेव नेति च रुदधातौ निरूपयिष्यामः। तृज्वत्सूत्रे भाष्ये 'न तिस्रितिज्ञापकाद् रादेशो नुड्विषये न। पूर्वविप्रतिषेधेन नु सिद्ध्यति, अपवादविषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः। रादेशस्य सर्वा वादत्वात्' इत्युक्तम्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। स्त्रीनिष्ठसंख्या वर्त्तमानयोरित्यर्थ इति भावः। नेहेति। त्रिशब्दस्य पुंनपुंसक त्तित्वेऽपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे आदेशः स्यादि भावः। आमि त्विति। तत्राऽम् षष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकाराद न ङेरामि त्रयादेश इति बोद्धव्यम्। प्रियतिसेति। अङ्गविशेष त्वेऽत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः। प्रिया जस् त्रि जसिति शि 'अन्तरङ्गानपि' इतिन्यायेन विभक्तिलुकि पुनः सुपि तद

शयमुपवर्ण्य तद्विषये भाष्यकृदुक्तं दर्शयति। तृज्वत्सूत्र इति। इत्युक्तमिति यद्यप्युक्तरीत्या न तिस्रिति ज्ञापकेन रादेशस्य नुडपवादत्वाभावकल्पन विप्रतिषेध उपपद्यते, तथापि पूर्वविप्रतिषेधकथनेऽपि तदुपपत्तये ज्ञापकानुसा स्यावश्यकत्वे तेनैव नुड्विषये रादेशाप्रवृत्तिज्ञापने पूर्वविप्रतिषेधाकल्पनाप्रयु लाघवमस्तीति तदाशयः। ननु श्रुतत्वात्स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरोर्विशेषणत्वे प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्यास्सा प्रियत्रिरित्यत्र तिस्रादेशो दुर्वारः। अजहत्स्वार्था वृत्तावन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वर्तमानत्वादत आह स्त्रीनिष्ठसंख्यायामिति। प्रियत्रिरित्यत्र त्रिशब्दस्यान्यपदार्थस्त्रीनिष्ठसंख्या वाचकत्वाभावान्न तिस्रादेशापत्तिरिति भावः। सप्तम्येकवचने त्रयादेशप्रस वारयति। तत्रेति। त्रेस्त्रय इति सूत्र इत्यर्थः। अर्थाधिकारादिति। आ सर्वनाम्न इत्यत्र षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणस्य सिद्धान्ततयाऽत्रापि तदनुरोधात्त ग्रहणमुचितमित्याशयः। ननु प्रियतिसेत्यसङ्गतं, त्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तेरलौकि प्रक्रियावाक्य एव पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गं समासं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्तिस्रादे नद्यृतश्चेति कबापत्तेरत आह। अन्तरङ्गानपीति। ऋकारान्तोत्तरपद

विधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः। ततो 'नद्यृतश्च' इति कप्तु न। समासार्थलौकिकवाक्ये ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्। 'ऋदुशन' इत्यनङ्। प्रियतिसृणी इत्यादि। अत्र नुमः परत्वात्तिस्रादेशे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुम्। 'न तिसृ' इति ज्ञापकेन सामान्यत आगमविषये रादेशो नेति ज्ञाप्यते। 'प्रत्ययोत्तर' इति सूत्रे चेमौ भाष्ये प्रयोगौ॥

द्वेरत्वे इति। बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु 'न यासयोः' इति निर्देशेनानित्यत्वान्न प्रवर्त्तते। विभक्ताविति। 'युवोरनाकौ' इत्यत्र भाष्ये पाठात्, ङ्याप्सूत्रे तत्परिभाषादोषेषु पाठाच्च। 'सख्यशिश्वी' इति ङीप्। 'यस्येति च' इतीकारलोपः। लक्ष्मीरिति।

भावादिति। ऋदन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदत्वाभावादित्यर्थः। विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गे कपि कर्तव्ये बहिरङ्गस्य तिस्रादेरसिद्धत्वेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावानाक्रान्तविषय एव कपः प्रवृत्त्या तदनाक्रान्तविषयश्चालौकिकवाक्ये ऋकारान्तोत्तरपदत्व एव संभवतीत्याशयः। नदीसाहचर्येण ऋदन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकसमास एव कपः प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम्। ऋकारसाहचर्येण नदीविषय ईदशार्थस्य ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वात्। ननु पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुमित्यसङ्गतम्। बाध्यसामान्यचिन्तया रादेशस्य सर्वापवादत्वादत आह। न तिस्रितिज्ञापकेनेति। सामान्यतो ज्ञापने मानं दर्शयति। प्रत्ययोत्तरेति। इमौ = प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणीत्येतौ। नन्वपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे टापि कर्तव्ये बहिरङ्गस्य त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वेनादन्तत्वाभावात्कथमत्वोत्तरमापः प्रवृत्तिरत आह। बहिरङ्गासिद्धत्वमिति। भाष्ये पाठादिति। एतेनास्य समूलत्वमुक्तम्। वस्तुतो घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्तन्मूलिकैवैषा नापूर्वेत्याशयेनाह। ङ्याप्सूत्र इति।

,कृदिकारात्' इति ङीषि लक्ष्मीत्यपि। स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणित इति स्त्री। स्त्यायतेर्ड्रट्, टिलोपयलोपौ, टित्वात् ङीप्। इयङिति स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादियङेवानुवर्तत इति भावः। गुणनेति 'जसि च' 'आङो ना' 'अच घेः' 'ह्रस्वनद्यापः' इत्येतै रित्यर्थः। बाध्यत इति। स्त्रीशब्दस्येयङ् इत्यनेनान्वयः। नुम 'इकोचि' इति। पूर्वकारिकोक्तैर्बाधे सति यत्फलितं तदाह— ओस्याविति। अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जने पुंसि विद्यमानस्य स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र, गुणा दिभिर्बाधादिति भावः। पुंवद्भावादिति। 'तृतीयादिषु भाषित पुंस्कम्' इत्यनेनेति भावः। ननु ह्रस्ववाक्येऽप्यस्त्रीत्यस्य संबन्धेन स्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्वेवर्णान्तादित्यर्थेन कथमत्र प्राप्तिरत आह— अस्त्रीति। तत्र बीजमाह—तत्संबद्धस्यैवेति। प्रसज्यप्रतिषेधस्तु न, वाक्यभेदाद्यापत्तेः। नन्वियङुवङ्स्थानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः किं नेत्यत आह—दीर्घस्यायमिति। तत्र ह्रस्वपदाभावा दिति भावः। श्रयन्त्येनामिति श्रीः। 'क्विब्वचि' इत्यादिना वागि त्यत्रेव कर्मणि क्विब्दीर्घौ। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः॥

नेयङु। ङ्द्वयोच्चारणं स्पष्टार्थम्। स्थानशब्दो भावल्युडन्तः। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। सा च बाधकाविषय

इयङेवेति। उवङ् तु संबन्धानर्हत्वान्नानुवर्तत इति भावः। उपसर्जने पुंसीति। पुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे उपसर्जनं योऽर्थस्तत्र वर्तमानस्येत्यर्थः। स्त्रीशब्दावयवभिन्नेति। अत्वसन्तस्येत्यादाविव स्त्रीशब्दस्य तदवयवे लक्षणेत्यर्थः। ह्रस्वेवर्णान्तमिति पाठः। पञ्चम्यन्तपाठस्तु लेखकप्रमादात्। ननु प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने तत्सम्बद्धत्वमेव नेति ह्रस्ववाक्यप्राप्तस्यापि निषेधः स्यादेवेत्यत आह। प्रसज्यप्रतिषेधस्त्विति। तत्रेति। नेयङुवङित्यत्रेत्यर्थः। बहुव्रीहिरिति। व्यधि-

एव। तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीः, प्रध्यै इत्यादौ न निषेधः। सा चोपलक्षणं व्याख्यानात्। तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। श्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्त्वात्। यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिः क्वचित् दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितम्। अत एव प्रकृष्टा धीर्यस्याः, यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं भवत्येव। तदुक्तं भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमितिचेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्राप्नोति, अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्। आध्यै प्रध्यै। सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणात्।

करणबहुव्रीहेरपि सप्तमीविशेषण इति ज्ञापकात्साधुत्वादिति भावः। एतेन मूलोक्तार्थस्य वाच्यार्थपरतयैवोपपत्तावधिकरणल्युडन्तस्थानशब्देन कर्तृषष्ठ्या-समासं कृत्वा फलितार्थपरतया वर्णनमनावश्यकमिति सूचितम्। बाधकाविषय एवेति। इयङुवङोरिति षष्ठ्यन्तस्य य्वोः इत्येतद्विशेषणतयोपपत्तौ स्थानपदोपादानसामर्थ्यादियङुवङोर्यत्र स्थितिस्तत्र प्रतिषेधो, यत्र त्वपवादेन बाधस्तत्र नेत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः। व्याख्यानादिति। व्याख्यानं चात्र निषेधशास्त्रारम्भरूपमेव। तद्धि हे श्रीरित्यादौ नदीत्वनिषेधायैव। अन्यत्र विकल्पस्यैवेष्टत्वात्। यदीयङुवङ्स्थानत्वाभावात्तत्र निषेधाप्रवृत्तिस्तदा वेयङुवङ्स्थानावस्त्रियावित्येव वदेत्, नत्रं वामीतिसूत्रं च न ब्रूयादिति भावः। स्थानग्रहणसामर्थ्येन बाधकाबाधितेयङादिस्थितेर्ग्रहणे इयङादिस्थितेरुपलक्षणत्वे च यत्फलितं तदाह। यत्रेत्यादिना। नदीकार्याश्रयेऽङ्ग इति। नदीसंज्ञाप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्ग इत्यर्थः। अत एव = ईदृशार्थाश्रयणादेव। भवत्येवेति। अन्यथा धीशब्दावयवेकारस्येयङ्स्थानत्वात्तन्न स्यादिति भावः। उक्तमर्थं प्रमाणयति। तदुक्तमिति। अङ्गरूपग्रहणादिति। अचि श्नुधात्वित्यनेनाङ्गस्येयङुवङ्विधानादियङादि-

यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्येयङुवङ् भवतः' इति । श्रियै इति । ङिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः ॥

वामि । आमीतिच्छेदः । प्रधीशब्दस्येति । प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः । वृत्तिकारादीनामिति । अयं भावः—भाष्ये आद्ध्यै प्रद्ध्यै इत्यादावियङ्स्थानत्वान्निषेधमाशङ्क्य यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इत्युक्तरीत्या समाहितम् । तत्र न बहुव्रीहिः, कबापत्तेः । किं तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत् । तत्र कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन

स्थानित्वस्याङ्ग एव संभवात्ताभ्यामङ्गमाक्षिप्यते । तस्य च शब्देऽन्वय इति तात्पर्यम् ॥

यत्तु भट्टाः सुधीत्यत्र सुस्धीस् इति स्थिते समासान्तस्यालौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्त्या तत्र सुबन्ते नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इयङुवङोः स्थितिः क्वापि न दृष्टेति तत्र निषेधाभावे यूस्त्र्याख्याविर्त्यनेन नदीसंज्ञायां कप् स्यात् । किञ्च नैकत्र गृहे काकदर्शनेऽन्यत्र गृहे काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इति भवतीत्युपलक्षणताप्यशक्येति चिन्त्यमेतदिति वदन्ति तन्न, सौ ङयादिषु च नदीसंज्ञाकार्यप्रवृत्तिप्रयोजकतायासत्त्वेन तन्निरूपिते धीशब्दरूपेऽङ्गे ङयादिषु परत इयङादिस्थितेर्दृष्टत्वेन तस्यान्यत्रापि नदीसंज्ञाप्रतिषेधात्कबापत्तेरभावात् । एवं नदीसंज्ञाकार्यप्रवृत्तिप्रयोजकप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वस्य सुप्रत्ययप्रकृतिभूतेयङादिप्रकृतिभूते च धीशब्दे सत्त्वेनोपलक्षणताया अपि युक्तत्वात् ॥

अमीति च्छेदभ्रमवारणायाह । आमीति । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे मतद्वयेऽपि लक्ष्मीवद्रूपस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाह । इत्यर्थकस्येति । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमित्यभ्युपगच्छतां वृत्तिकारादीनामाशयं वर्णयति । अयं भाव इति । ईदृशनित्यस्त्रीत्वालाभ इति । स्वरसत

नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः । अतः 'स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यम्' इत्यत्र भाष्ये एवकारो भिन्नक्रमः । नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः । नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः । खलपूकटप्रूग्रामणीत्यादीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः । पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः, शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च । अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्रीवृत्तित्वम् । ध्यानादि तु स्त्रीपुंससाधारणमिति । अत्रारुचिबीजन्तु सूत्रभाष्याद्यक्षरैरीदृशनित्यस्त्रीत्वालाभः । भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव । कप्तु न । ऋकरसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राग्नदीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः । धीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन प्राङ्नदीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वकत्वाद्यणापि सुलभः । 'आद्ध्यै इति, चिन्त्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावात्' इति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक् । लक्ष्मीवदिति । स्त्रियामिति शेषः । पुंवद्रूपमिति । उक्तविग्रहे नित्य-

---

इति शेषः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्य लुप्तन्तखरकुट्यै इति भाष्योक्तफलासङ्गतेरपि । अन्यथा तस्य पदान्तरसमभिव्याहारं विना स्त्रियां वर्तमानत्वेन सूत्रेणैव सिद्ध्या तदसङ्गतिः । नन्वेवमाध्यै प्रध्यै इत्यादौ नदीत्वनिषेधशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यादत आह । बहुव्रीहिरेवेति । ध्यानं=धीः, आ=ईषत्प्रकृष्टा वा धीर्यस्या इति विग्रह इति भावः । ऋकारसाहचर्येणेति । प्रियतिसेत्यादौ बहिरङ्गस्य तिस्रादेरसिद्धत्वेन कपोऽप्रवृत्त्या ऋकारस्य कविषये तादृशस्यैव संभवात्तत्साहचर्येणेत्यर्थः । गतिपूर्वकत्वादिति । प्रशब्दार्थप्रकर्षस्याङर्थेषत्त्वस्य च धीशब्दोपात्तधात्वर्थेऽन्वयेन प्राङोर्गतित्वमस्तीति भावः । कैयटोक्तमनूद्य खण्डयति । आध्यै इतीति । चिन्त्य एवेति । बहुव्रीहिणा भाष्योदाहरणसामञ्जस्यादिति भावः । नित्यस्त्रीत्वाभावादिति । लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपनित्यस्त्रीत्वस्याभावादि-

स्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। प्रकृ... धीरिति विग्रहे इति। ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः। तेन कर्मधा... बहुव्रीहौ च सर्वलिङ्गेऽपि मतद्वयेऽपि लक्ष्मीवत्। 'प्रथमलिङ्गग्रहण... इत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात् 'नेयङ्' इति निषेधस्योक्तरील्... प्राप्त्यभावादिति भावः। विशेष इति। लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थ... श्रीवदिति। स्त्रियामिति शेषः। विशिष्टस्यापीयङ्स्थानत्वेन ङित... मोर्विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः। पुंसि त्वीदृ... बहुव्रीहावपि न नदीत्वम्। नेयङित्यवयवस्य निषेधात्, समुद...

त्यर्थः। उक्तरीत्येति। यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इत्युक्तरीत्येत्यर्थः। लक्ष्मी... शब्दापेक्षयेत्यर्थ इति। धीत्यस्य धातुत्वेन यणादेशस्य न्याय्यत्वादि... भावः। इयङ्स्थानत्वेनेति। न भूसुधियोरिति यण्णिषेधादिति भा... नन्विष्वादिषूभयलिङ्गेषु नदीत्वविकल्पस्याप्राप्तिमाशङ्क्य 'ङिति ह्रस्वश्चे'... नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयत इति यू स्त्र्याख्याविति सूत्रस्थ... कैयटेन ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ चेत्यादिवार्तिकेन तद्भाष्येण च ङिति ह्रस्व... त्यत्र वाक्यद्वयेऽपि स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकस्त्र्याख्यावित्यस्यैवानुवृत्ति... त्यर्थस्य लाभेन तन्मते सुष्ठु धीरिति विग्रहे, सुष्ठु ध्यायतीति वि... च श्रीवाद्रूपस्यैव सत्त्वेन मतान्तरे पुंवदिति मूलमसङ्गतम्। न चोपक्रम... रोधेन प्रागुक्तकैयटो ह्रस्वांशमात्रविषयक एव। दीर्घवाक्ये तु नित्यस्त्रीलि... वित्येतदर्थकस्त्र्याख्यावित्यस्यैवानुवृत्तिस्तदभिमता। तच्चाङ्गविशेषणम्।... ख्यातं च ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रं तद्रीत्यैव मूलकृता। अतो नैतद्ग्रन्थासङ्गति... वाच्यम्। कैयटमते ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र वाक्यद्वयेऽप्याख्याग्रहणरहितस्य स्त्रीग्रह... मात्रस्यैव संबन्धः। एवं चाविशेषेण सुधीशब्दे विकल्पो भवत्येव। सुध... पुंवदिति प्रक्रिया तु प्रामादिक्येवेति यू स्त्र्याख्याविति सूत्रे कौस्तुभ...

...स्याप्राप्तेश्च। पुंवदिति। 'सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे' इति शेषः। ...स्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। इति विग्रहे त्विति। ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिङ्गबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः। तत्र बहुव्रीहावयवस्य 'नेयङ्' इति निषेधः, ङिति तु समुदायस्य विकल्प इति बोद्धव्यम् ॥

स्त्रियाश्च। अत्र 'असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने' इति न संबध्यते, आरम्भसामर्थ्यात्। ऋन्नेभ्य इति। तदन्तशब्दानां बहुत्वाद् बहुवचनम्। प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। स्त्रियामिति चाधिकारः। क्वासि हे सुभ्रु इति। रावणेन सीताऽपहारोत्तरं राम-

---

सिद्धान्तितत्वेन तद्विरोधेनैतद्ग्रन्थयोजनस्यायुक्तत्वात्। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रस्थकौमुदीग्रन्थस्य प्रक्रियानुसारित्वात्। अतो मतान्तरे पुंवदित्यारभ्य श्रीवदेवेत्यन्तं मूलग्रन्थं पूर्वोक्तयत्तुदीर्घवाक्ये इत्यादिमतरीत्या व्याचष्टे। पुंवदित्यारभ्य विकल्प इति बोध्यमित्यन्तेन। इति शेष इति। तादृशविग्रहेऽवयवस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन विकल्पस्याप्रवृत्तेरिति भावः। यद्यपि प्रक्रियानुसारिङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रस्थकौमुदीग्रन्थानुसारेण विनापि शेषपूरणमयं ग्रन्थो योजयितुं शक्यस्तथापि तन्मतस्य सर्वथा कैयटासम्मतत्वेन तद्रीत्यैतद्ग्रन्थयोजनमयुक्तमित्याशयेनैवमुक्तमित्यवधेयम्। यत्त्वित्यादिमतं सर्वथा कैयटासम्मतमित्यत्र तु न दृढं मानमिति बोध्यम्। विकल्प इति। अवयवस्य नित्यस्त्रीत्वादङ्गस्य स्त्रियां वृत्तेश्चेति भावः ॥

आरम्भसामर्थ्यादिति। तयोरत्र संबन्धेऽस्यापि पूर्वविषय एव प्रवृत्त्या तेनैव सिद्धेरिति भावः। तदन्तशब्दानामिति—ऋन्नान्तशब्दानामित्यर्थः। ऋन्नाभ्यामिति द्विवचननिर्देशे गौरवं चेत्यपि बोध्यम्

सीतापहारेति। अत्र त्रिभुवनविधातुरित्यत्रेव शेषषष्ठ्या समासः

विलापोऽयम्। विधिना त्वया हापितस्त्याजितः सः सुभ्रु 'हे का
इत्येवं बहु विललापेत्यर्थः । 'नेयङ्' इत्यनेनावयवस्य समुदायस्य
नदीत्वनिषेधात्प्रश्नः । प्रमाद इति । विरहपीडितत्वेनानवधा
लक्षणोऽत्र प्रमादः । स च विरहपोषकत्वात्काव्ये गुणः ॥

एतेन कृद्योगे षष्ठीसमासस्य निषेधात्सीताया अपहारेति वक्तुं युक्त
भट्टोक्तमपास्तम् । विधिनेति । विधिना त्वयाऽहं हापितः त्याजितः,
कुर्वः । हे सुभ्रु? त्वं क्वासीत्येवं स बहु विललापेत्येवं योजना । न
त्याजितस्स इति । त्वयेत्यस्यानन्वयापत्तेः । भट्टिकाव्ये षष्ठसर्गे एका
पद्यमिदम् । 'आः कष्टं बत ही चित्रं हूं मातर्दैवतानि धिक् । हापितः क्वा
हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः, इति । यद्यपि जयमङ्गलायामिदं पद्यं 'शोके
क्रान्तमना विकल्पन्नाह । आ इति । आः पीडायाम् । पितृवियोगात्पीडि
आ इत्याह । असद्वियोगमात्रात्पिता प्राणांस्त्यक्तवानित्याह । कष्टं कृच्छ्रमि
भर्तृमरणादसद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह । बतेति । बतेति खेदे
सौमित्रिरपि सीतया शङ्कित इति विस्मितः हीत्याह । ही विस्मये ।
नाम मूढतया शङ्कितः सीतया, तथापि सौमित्रिणा विदुषा सतापि
तादृशश्शापो दत्त इत्यभिप्रायेणाह । चित्रमिति । यदेवंविधमनर्थजातं कैके
प्रभवमिति क्रुद्ध्यन्नाह । हूं मातरिति । हूंशब्दः क्रोधे । अथवा सर्व
दैवविचेष्टितमित्यभिप्रायेणाह । दैवतानीति । धिकुत्सायाम् । प्राणांस्त्यक्त
मपि पितरं न पुनरहं द्रष्टास्मीत्याह । हा पितः क्व द्रष्टव्योऽसीति । हा शो
हे सुभ्रु? सीते, क्वासीत्येवं स रामो बहु विललापेत्येवं रीत्या व्याख्या
तथापि पितृवियोगदुःखस्यादित एव 'आः कष्टमि'तिपदाभ्यां प्रतिपादित
पुनर्हापितरित्यनेनापि तस्यैव प्रतिपादने पौनरुक्त्यं स्यात् । किंच
वधानप्रयोजकस्य प्रियाविरहस्य शब्दतः काप्यनुक्तत्वेन हापित इ

एकाजुत्तर । एकोऽच् यस्मिन्, तादृशमुत्तरपदं यस्येति सूत्रे
बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदे इत्यनेनास्य वाक्यस्य समास-
पदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासो विशेष्य इत्याह—तस्मिन्-
समासे इति । आरम्भेति । 'प्रातिपदिकान्त' इत्यनेन विकल्पेन
णत्वे सिद्धे इत्यर्थः । पुनरिति । णग्रहणेऽनुवर्त्तमाने इत्यर्थः ।
यणमिति । 'इन्कर' इति यणमित्यर्थः । मेकजाताविति । 'शिली
गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः' इत्यमरादस्य बह्वादित्वेन वा

त्याजित इत्येवार्थ उचितः । किञ्च दैवतानि धिगित्यनेन कृता विधिनिन्दा-
ऽप्यत्रैवार्थेऽत्यन्तं स्वारस्यमधिरोहति । यतः कैकेयीवाक्येन साम्राज्यं पित्रादींश्च
त्यक्त्वा वने वसन्नप्यहं विधिना त्वया हापित इत्यर्थाद्यतो विधिना त्वया हा
पितस्स लक्ष्मणः, अतो धिग्दैवतानीत्येवं रामो बहु विललापेत्यर्थाद्वेत्याशयेनैव-
युक्तमित्यवधेयम् । एतेनास्यार्थस्य प्रकरणाननुगुणत्वं वदन्तो भट्टाः परास्ताः ॥

समास इत्येतल्लाभप्रकारमाह । उत्तरपद इत्यनेनेति । उत्तरपद इत्य-
नेन समास इत्यस्याक्षेपे तस्य शाब्दान्वयित्वं न स्यादित्याशयेनाह । वाक्यै-
कदेशत्वानुमानादिति । तेनैकाजुत्तरपदे समासे ण इति समासे गृहीता
शक्तिस्तदेकदेशस्य समास इत्यस्याप्रयोगेऽवशिष्टे विश्राम्यतीति भावः । स्पष्टा
चेयं रीतिर्मञ्जूषायाम् । एतेनैकाजुत्तरपदे समास इत्यर्थे लक्षणेति भाव इति
वदन्तः श्रीधराः परास्ताः ॥

ननु वर्षाभूशब्दस्य स्त्रियां गौरादित्वान्ङीषि वर्षाभूरिति प्रयोगोऽनुपपन्न
इत्यत आह । वा ङीषिति । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति
यादवकोशाच्छिलीगण्डूपदीत्यमरकोशाच्चास्य बह्वादित्वकल्पनमुचितमिति भावः।
यादवकोशस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तदनुरोधेनास्य बह्वादित्वकल्पन-

ङीषिनि भावः । अन्ये त्वस्य गौरादिपाठान्नित्यमेव ङीष् 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री' इति यादवस्य—'सुतः पुत्रः स्त्रियां न्त्वमी आहुर्दुहितरम्' इतिवत् नित्यङ्यन्तत्वेऽप्युपपत्तेरित्याहुः। गौरादिकल्पने मानाभावादमरे 'वर्षाभूः कमठी डुलिः' इत्यत्र पाठ इति सुबोधिनीकार इति माधवः। तदनुसारेण मूलं बोद्धयम्। टाब्ङीपौ न स्त इति । 'स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्न' इति व्याख्यानादिति भावः । स्वस्रादिषु मातृशब्दस्य ननान्द्रादिसाह-चर्यात्प्रसिद्धत्वाच्च ससम्बन्धिकजननीवाचकस्यैव ग्रहणम् । सन्नि-पातपरिभाषयैव तिसृचतस्रोर्ङीबभावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापना-

---

मयुक्तमित्याशयेनाह । अन्ये त्विति । गौरादिपाठादिति । गौरादेराकृति-गणत्वेनामरसम्मत्या तत्रास्य पाठो युक्त इति भावः । यादवकोशस्योपपत्तिमाह। इतिवदिति । तत्रेवात्रापि स्त्रीत्वस्य प्रकृतिमात्रप्रतिपादने कोशतात्पर्यकल्पनयेति भावः । मूलतात्पर्यं वर्णयति । गौरादित्वेति । माधव इति । अत्रारुचि-बीजन्तु प्रसिद्धामरकोशप्रयोगस्यैव तत्कल्पने मानत्वेन मानाभावादमरस्यान्यथा-पाठकल्पनमनुचितमिति । तदनुसारेण=माधवानुसारेण ॥

नन्वनन्तरस्येतिन्यायेन ङीप एव निषेधस्योचितत्वाट्टाब्ङीपौ न स्त इति वृत्तिरसङ्गतेत्यत आह । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । यद्यनन्तरस्येति न्यायेन ङीप एव निषेधः स्यात्तदा ऋन्नेभ्यो ङीबषट्स्वस्रादिभ्य इत्येकयोगेनैव तत्सिद्धौ पृथग्योगकरणमनर्थकं स्यात् । अतस्तत्सामर्थ्यादीदृशार्थाश्रयणेन स्त्रियां प्राप्तस्य सर्वस्यापि निषेधः । एवं च प्रियपञ्चानं द्रौपदीमित्यादौ डाबपि नेति बोध्यम्। प्रसिद्धत्वाच्चेति । अवयवप्रसिद्धेस्समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायादिति

तयोर्ग्रहणमिति केचित् । स्वस्रादिषु तिसृचतस्रोः पाठोऽनार्ष इति कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः

अतोऽम् । अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणम् । 'स्वमो-र्नपुंसकात्' इति चानुवर्तते । अम् लुग्बाधको येन नाप्राप्त इति न्यायात् । 'अम्' इतिच्छेदो न तु 'म्' इति । ज्ञानमित्यादौ

भावः । केचिदित्यनेन सूचितामरुचिं प्रकाशयन्नाह । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि सन्निपातपरिभाषाफलनिरूपणावसरे तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम्। क? तिस्रस्तिष्ठन्ति, चतस्रस्तिष्ठन्तीति तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्य इति ङीप् प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवती-त्युक्त्वा 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीप् भवतीति । यदयं न तिसृचतस्रिति नाभीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम् । यद्यनयोः स्वस्रादिषु पाठः स्यात्तदा तेनैव ङीबभावे सिद्धे तदर्थं ज्ञापकानुसरणं व्यर्थं स्यात् । एवं चैतद्भाष्यप्रामाण्यात्तयोः स्वस्रादिपाठो-ऽप्रामाणिक इति भावः । स्पष्टं चेदमुद्योते ॥

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

येन नाप्राप्तिन्यायादिति । तदप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावविशिष्टा, कृते चारितार्थ्याभावविशिष्टा याऽपवादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादशास्त्रवैय-र्थ्यसंभावना तद्रूपवत्तृतीयबाधबीजस्य सत्त्वादिति भावः । न तु मितीति । तथासत्यसन्देहाय 'मत' इति 'आन्म' इति वा ब्रूयादिति भावः । अत्र न्यासे

'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे
हे ज्ञानेत्यादौ सम्बुद्धिलोपस्यानापत्तिः । ....

लक्ष्यासिद्धिमपि दर्शयति। दीर्घापत्तेरिति । न च सन्निपातपरिभाषया दीर्घ
प्रवृत्तेर्नायं दोष इति वाच्यम् । कष्टायेति निर्देशेन सुपि चेति दीर्घवि
तस्या अप्रवृत्तिरित्याशयात् । ननु चतुर्थ्येकवचने तत्परिभाषाया अप्रवृ
कल्पनेन निर्देशोपपत्तेरन्यत्रापि तदप्रवृत्तिकल्पने फलाभावाच्चात्रौत्सर्गिकप्रवृ
इष्टासिद्धिरत आह । सन्निपातेति । दीर्घवारणे त्विति । नन्वाने मुगि
सूत्रे भाष्ये मुडिति न्यासे पचमान इत्यादावतो दीर्घो यञीति दीर्घापत्तिभा
दत्ता । तथा एङ्ह्रस्वादिति सूत्रे भाष्ये हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे कुण्डशब्द
त्संबुद्धावमादेशे, आदेः परस्येत्यकारलोपे सुपि चेति दीर्घे कुण्डामिति प्राप्ने
त्युक्तम् । एतद्भाष्यद्वयप्रामाण्यात्सामान्यतो दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषानाश्र
णस्य स्वीकर्तव्यत्वादिदमयुक्तमिति चेन्न । तद्भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वेन तद्बल
न्निष्फलतादृशार्थकल्पनाया अयुक्तत्वात् । ध्वनितं च तस्य तत्त्वं तद्व्याख्याना
वसरे 'सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्ति'रित्यभिमान इत्युद्योतग्रन्थेन
अत एव मूलकृतापि रामाणामित्यत्र परत्वात्प्राप्तस्सुपि चेति दीर्घस्सन्निपा
परिभाषया वारितः । नामीत्यस्य चारम्भसामर्थ्यात्प्रवृत्तिरुक्ता । न च तादृशा
कल्पने सर्वेषामिति रूपसिद्धिः फलम् । अन्यथा तत्परिभाषयैत्वं न स्यादि
वाच्यम् । तद्भाष्यबलेन तादृशार्थकल्पनेऽपि प्रतिपदमुच्चार्य विहितदीर्घवि
एव तदप्रवृत्तिकल्पनायाः स्वारसिकत्वेन तत्फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

एतेनोक्तभाष्यबलात्सामान्यतो दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृ
रित्यर्थस्य लाभेनात्र तुशब्देनारुचिर्बोधितेत्याचार्योक्तमपास्तम् । प्रागुक्तोद्यो
ग्रन्थेनात्र परिभाषाप्रवृत्तावेव ग्रन्थकृत्तात्पर्यावगमात् ॥

संबुद्धिलोपस्यानापत्तिरिति । न च गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ए

मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् ।

ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संबुद्धिलोपविषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रागुक्तत्वेने-
दमयुक्तमिति वाच्यम् । संबुद्धिनिमित्तकप्रकृत्यादेशनिमित्तकसंबुद्धिलोपविषये,
औपदेशिकसंबुद्धित्ववल्लोपविषय एव वा तत्परिभाषाया अप्रवृत्तावेङ्ह्रस्वग्रहणं
ज्ञापकमित्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावेनादोषात् । अनिमित्तेति । मादेशनिमि-
त्तेत्यर्थः ॥

यत्त्विदं चिन्त्यम् । सन्निपातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधस्यान्याय्य-
मूलकत्वेनातो मिति मादेशोपजीव्यस्यादन्तसन्निपातस्याविनाशेन प्रकृतपरि-
भाषाया अप्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातं प्रयोगिणमादाय प्रकृतपरिभाषा-
सञ्चारस्तु न, तस्य शैव इत्यादिसाधारण्येनाङ्गसंज्ञा तद्धिनिमित्तं स्यादिति
भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भवतीत्यादावबादीनामप्यनापत्तौ
दोषाः खल्वपि साकल्येनेति भाष्यासङ्गतेश्चेत्याचार्याः । तन्न । बुद्धावित्यत्र
टाब्वारणाय प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्यापि परिभाषायां ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।
अत एव सन्निपातपरिभाषाव्याख्यानावसरे सर्वविधसन्निपातस्यापि ग्रहणमुक्तं
ग्रन्थकृता । विशेषणविशेष्यभावरूपसन्निपातस्यापि परिभाषायां ग्रहणे 'वर्णाश्रयः
प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादि'ति क्नम्मेजन्त इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाण-
त्वेनोपन्यस्य तदुत्तरं पूर्वपरसन्निपातस्यैव परिभाषायां ग्रहणमित्याशयेन प्रवृत्तां
न प्रत्ययः सन्निपातनिमित्तकः, इत्येकदेशिनः शङ्कामभ्युपेत्यैव प्रवृत्तस्याङ्गसंज्ञा
तद्धिनिमित्तं स्यादिति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं ग्रन्थकृतोक्तमिति न तेन प्रकृति-
प्रत्ययसन्निपातस्याग्रहणलाभः । वर्णाश्रय इत्यादिकात्यायनवचनस्य प्रत्यय-
सन्निपातप्रयुक्ताङ्गसंज्ञा प्रकृतिसंबन्धिवर्णनाशकं यस्येति लोपं प्रति निमित्तं
न स्यादित्याशयकत्वे तस्य शैव इत्यादिसाधारण्येन प्रत्ययांशे वर्णाश्रयत्व-
विशेषणमनर्थकमित्येतादृशार्थापरिज्ञानेन प्रवृत्तत्वात्तद्भाष्यपेकदेश्युरित्याशयः ।

अत एव 'एङ्ह्रस्वात्' इति सूत्रे ज्ञानेत्यादौ मलोपाय, कतरदि त्यादौ लोपाभावाय चाङ्गाक्षेपव्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्ति आस्थिता भाष्ये, न तु 'म्' इतिच्छेद उक्त इत्यलं भाष्य विरुद्धकल्पनयेति दिक् ॥

'जसः शी' 'औङ आपः' इत्याभ्यां शी, औङ इति चानु वर्त्तते, तदाह—क्लीबादित्यादि। यस्येति च। इश्चाश्च यं तस्येत्यर्थो व्याख्यानात्। भस्येत्यधिकारः, येन 'नस्तद्धिते' इत्यतः 'तद्धिते' इत्यनुकृष्यते, तदाह—भस्येत्यादि। भस्येति किम्। गर्गरूप्यम्। औङः श्यामिति। इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोद्धव्यम्

भवतीत्यादावबाधनापत्तिस्तु न, इतोऽन्यत्रेति भाष्यप्रयोगेण, एचोऽयवाया इत्यादिसौत्रप्रयोगेण च सन्धिकार्यविषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातमनाश्रयद्भिराचार्यैरप्येवंरीत्यैव तत्रावादेशः संपादनीयः अन्यथेगन्ताङ्गत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य गुणस्य स्वातिरिक्ततद्विघातकशास्त्रं प्रति निमित्ततया तन्नस्यादित्यवधेयम् ॥

अत एवेति। औत्सर्गिकसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादेवेत्यर्थः आस्थिता इति। गुरुभूता अपि फलमुखत्वाददुष्टा इत्याश्रिता इति भावः न तु मितीति। अन्यथा अनित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ म् इति च्छेदेऽपि दोषाभावे लाघवात्तमेवाश्रयेदिति भावः ॥

ननु यस्येति सूत्रं यकारमात्रस्यैव लोपविधायकं कुतो नेत्यत आह व्याख्यानादिति। सूर्यतिष्येत्युत्तरसूत्रे पुनर्यग्रहणरूपादित्यर्थः। ननु वार्त्ति शीत्यस्य शब्दस्वरूपपरत्वेन नपुंसकत्वात्कथं नदीकार्यप्रवृत्तिरत आह। इत ए

औङ इति स्वरूपकथनं, 'सर्वे' इत्यस्य भाधिकारेण सिद्धेः ॥

जश्शसोः। शस् अत्र सुबेव, व्याख्यानात्। नपुंसकस्य। इदितो नुम् इत्यतो नुम् इति, सर्वनामस्थान इति चानुवर्त्तते। अङ्गस्येति च प्रकृतम्। तच्च झलज्भ्यां विशेष्यते। नपुंसकस्येति गृह्यमाणस्याभावादङ्गस्यैव विशेषणम्। 'अस्थिदधि' इत्यादौ तु गृह्यमाणस्यैव, प्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्त्वात्। अत एव 'त्रिचतुरोः' इत्यत्र स्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्याकरः। उपधादीर्घ इति। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेनेति भावः। शेषमिति कर्मणि घञ्। 'घञजपाः पुंसि' इति प्रायोवादः ॥

अड्डु। दृड्डेति पाठः। दस्य ष्टुत्वं, डस्य संयोगान्त

निर्देशादिति। स्वरूपकथनमिति। न व्यावर्तकमिति शेषः। नन्वेवं सर्वे इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादत आह। सर्व इति। भाधिकारेणेति। यस्येति चेत्यत्र भस्येत्युक्त्या तत्र लोपस्य प्राप्तेरेवाभावेन न तद्व्यावृत्तये इदमिति भावः। व्याख्यानादिति। जस्साहचर्यमूलकादित्यर्थः। बलवत्त्वादिति। प्रकरणा दुपस्थितार्थापेक्षया श्रुतार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन बलवत्त्वमिति भावः। अत एव=प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वादेव। भावे घञि प्रकृतार्थासङ्गतेराह। कर्मणीति। ननु शेषशब्दस्य घञन्तत्वे नपुंसकत्वानुपपत्तिः, घञजपाः पुंसीत्यनुशासनादत आह। प्रायोवाद इति। लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादिति भावः। अत एव संबन्धमनुवर्तिष्यत इति भाष्यस्य संबध्यत इति संबन्धमिति व्याख्या कैयटेन कृता ॥

द्विडकारको निर्देश इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात् ष्टुत्वघटितः पाठो-साम्प्रदायिक इति सूचयन्नाह। इति पाठ इति। अत्र पाठे वृद्धसंमति

लोपश्चाऽऽदेशस्वरूपभङ्गभिया न कृत इति कैयटः, पञ्चभ्य इति अधिकव्यवच्छेदाय, अस्य सर्वाद्यन्तर्गणत्वात्। परे तु डतरादि इति विरुद्धविभक्तिपञ्चम्यन्तत्वादङ्गस्येत्यनेनान्वयानर्हमिति डतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरङ्गसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थ इति सर्वादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च परमकतरं कुलमित्यादौ नादु

दर्शयति। कैयट इति। यत्तु कैयट इत्यनेनारुचिस्सूचिता। तद्बीजं तु हल् बन्धात्प्रागचोऽञ्रूपानुबन्धस्य वा सर्वत्र दर्शनेन प्रकृतेऽप्यकारानुबन्धसहित दडित्येव न्यास उचित इति वाराणसेयास्तन्न। कैयटादृतपाठस्य भाष्या लाभात्। तथाहि। अत्र हि भाष्ये द्विडकारको निर्देश इत्युक्तम्। एता सति सन्देहे तन्निवर्तकतयोपयुज्यते। उच्चारणार्थकवर्णराहितपाठ एव सन्देहस्यावकाशः। उच्चारणार्थवर्णघटितपाठे तु डकारद्वयवत्तानिश्चयस्य श्रुति एव संभवेनेदमनर्थकमेव स्यात्। तद्विरहितपाठे तु 'न हि व्यञ्जनात्परस्यै न्यायेन दकारात्परस्यैकस्य द्वयोर्वोच्चारणे श्रुतितो विशेषानुपलम्भेन द्विडकार निर्देश इति सार्थकम्। अतो भाष्यरीत्या कैयटोक्तपाठस्य प्रमितत्वे सि तद्विरुद्धपाठकल्पनमयुक्तमेवेति बोध्यम्। अस्य सूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वेन कैयट त्प्रेक्षितमर्थं निराकरिष्यन्सिद्धान्तार्थमाह। परेत्विति। अन्वयानर्हमिति यद्यप्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्येऽतो भिस इत्यादौ विरुद्धविभक्तित्वादसंबन्धमाशङ्क्या परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्येवंरीत्या संबन्धो दर्शितः, तथापि लक्ष्यानुसारात ड्भ्यो लुगदुडतरादिभ्य इत्यनयोर्विहितविशेषणत्वमाश्रयणीयमिति भाष्याशय विरुद्धविभक्तित्वादिति सर्वादिसूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः, अङ्गस्येति सूत्रस भाष्यविरोधादित्यन्यत्र निरूपितम्। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि 'इह ता डुतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी। अङ्गस्येति षष्ठी, तत्राशक्यं भिन्नविभक्ति त्वाड्डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुं, तत्र किमन्यच्छक्यमन्यद

यत्तु कैयटेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम्। तेन परमकतरादित्युक्तम्। तत्र। तस्य यदि डतराद्यर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थस्तदा पञ्चम्यन्तात्तादृशार्थप्रतीत्यसम्भवः। यदि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, तदा 'विरुद्धविभक्तित्वात्' इति भाष्यासङ्गतिः, विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमिति तद्ग्रन्थासङ्गतिश्च। न चैतदर्थे उपसर्जनप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानायैवैतद्भाष्यप्रवृत्तेः। परमकतरादिव्यावृत्तयेऽवश्याश्रयणीयविहित-

---

विहितात्प्रत्ययात्। डतरादिभ्यो यो विहित, इतीत्युक्तम्। अस्य भाष्यस्य कैयटोक्ताशयमनूद्य खण्डयति। यत्त्वित्यादिना। डतरादिभ्यः परत्वेनार्थस्य विधानासंभवादर्थद्वारकं विधानमिति कैयटस्य यथाश्रुतार्थपरत्वं न युज्यत इति तदाशयं विकल्प्य दूषयति। तस्य यदीति। ननु षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति स्वीकारेण डतरादिसंबन्धिनोः स्वमोरित्यर्थलाभात्संबन्धस्य तदर्थगतसंख्याभिधायित्वरूपस्य ग्रहणेन पञ्चम्यन्तादपि कथंचित्तादृशार्थप्रतीतिसंभवोऽत आह। यदि षष्ठ्यर्थ इति। भाष्यासङ्गतिरिति। अर्थतस्समानविभक्तित्वादिति भावः। ननु विरुद्धविभक्तित्वादिति हेतुवाक्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्तद्विरोधोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह। तद्ग्रन्थासङ्गतिश्चेति। षष्ठ्यर्थे पञ्चमीस्वीकारे विधानस्य कथं चिदप्यनाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति कैयटग्रन्थासङ्गतिरिति भावः। एतदर्थ इति। डतरादिभ्यो विहितयोरित्यर्थ इत्यर्थः। व्यर्थः स्यादिति। विहितविशेषणत्वेनैवातिकतरं ब्राह्मणकुलमित्यादावदड्भावे सिद्धे सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थमारब्ध उपसर्जनप्रतिषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः। तत्प्रत्याख्यानायैवेति। सर्वाद्यन्तर्गणकार्यार्थमुपसर्जनप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्य प्रत्याख्यानायैवेत्यर्थः। एतद्भाष्येति। अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेरिति भाष्यस्य विरुद्धविभक्तित्वादड्डतरादिभ्य इत्यत्र विहितपदाध्याहारेण संबन्धप्रतिपादन-

विशेषणेनैवातिकतरादिभ्यावृत्तौ स व्यर्थ इति तदाशयः। 'त्यदादी-नामः' इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वात्त्यदादीनामित्यर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणम्। 'अस्थिदधि' इत्यादावङ्ग तथा तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः ॥

परतदुत्तरभाष्यस्य चेत्यर्थः। नन्वेतावता कथं तत्प्रत्याख्यानं, त्यदादीनाम् इत्यस्योपसर्जनेऽप्रवृत्तये तस्यावश्यकत्वादत आह। त्यदादीनाम इत्यत्रेति। अर्थद्वारकमिति। त्यदाद्यर्थगतसंख्याभिधायिविभक्तावित्यर्थ इति भावः। नन्वेवमस्थिदधीत्यत्रापि षष्ठ्यन्तत्वादेवमन्वये प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्यत्रानङ् स्यादत आह। अस्थिदधीत्यादाविति। तथेति। अर्थद्वारकमित्यर्थः। तद्विशेषणम्। विभक्तिविशेषणम्। व्याख्यानादिति। लक्ष्यानुसरणरूपा-दित्यर्थः। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि निरुक्तसूत्रद्वये गृह्यमाणस्य अङ्गस्येत्यस्य च द्वयोरपि षष्ठ्यन्तत्वेन तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराल्लक्ष्यानुरोधात्क्व-चिद्गृह्यमाणेन विभक्तिर्विशेष्यते। क्वचिदङ्गेनेतीत्युक्तम् ॥

यत्तु 'परे तु संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकसत्त्वे सर्वस्मै, परमसर्वस्मै, अतिसर्वाय, कतरद्, अतिकतरमित्यादिरूपाणि भवन्ति। तत्प्रत्याख्यानेऽपि फलैक्याय तथैव रूपाणि यथा भवेयुस्तथा वक्तव्यम्। त्वद्रीत्याङ्गाधिकारे यदुच्यत इति प्रत्याख्यानकल्पे सर्वादीनीत्यत्र यदि तदन्तविधिरस्ति तदातिसर्वाय, अतितत्, अतिकतरमित्यादौ दोषो दुरुद्धरः स्यात्। यदि तदन्त-विधिर्नास्ति तदा परमसर्व इत्यादिरूपाणि न सिद्ध्यन्तीति गृह्यमाणविभक्ते-रित्यस्य गृह्यमाणार्थगतसंख्याभिधायिविभक्तौ परतो गृह्यमाणार्थगतसंख्या-भिधायिविभक्तेश्च तत्कार्याणि भवन्तीत्युपलक्षणतया निरुक्तभाष्यस्याव-व्याख्येयत्वेन परमकतरमित्येव भवति, न तु परमकतरदिति तदुक्तिस्साहस-मात्रमेव। अद्ड्डतरादिभ्य इत्यस्य डतराद्यर्थगतसंख्याभिधायिनौ तदव्यव-

हितोत्तरौ च यौ स्वमौ तयोरड्डित्यर्थः। एवं सप्तम्यास्त्रलित्यादेस्सर्वनामार्थगत-संख्याभिधायिनी या सप्तमी सर्वनामोत्तरा च तदन्ततदादेस्त्रलादिर्भवतीत्यर्थे-नातिसर्वायातिकतरमित्यादौ कुत्रापि प्रत्याख्यानकल्पे न दोष इति प्राहुरिति वाराणसेयास्तदयुक्तम्। अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते, तमेवमभि-संभन्त्स्यामः, अकारान्तकारावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यावित्यादिपूर्वभाष्यस्याद्ड्डतरा-दिभ्य इत्यत्र विहितविशेषणत्वप्रतिपादनपरोत्तरभाष्यस्य च सर्वाद्यन्तर्गणका-र्यार्थमुपसर्जनप्रतिषेधो वक्तव्य इति कात्यायनवचनप्रत्याख्यानायैव प्रवृत्तत्वेन तत्प्रकरणपतितस्य 'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यत, इत्यादिभाष्यस्यापि तादृश-वचनप्रत्याख्यानपरताया एव न्याय्यत्वादतिसर्वायेत्यादौ फलभेदकथनस्या-युक्तत्वात्। अतितत्, अतिकतरमित्यादौ गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरभावेन प्रत्या-ख्यानपक्षेऽप्यत्वादेरप्राप्त्या न तत्रापि फलभेदशङ्का। परमकतरशब्देऽद्डादेश-साधकस्य भाष्यान्तरस्याभावेन सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थमारब्धोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्या-ख्यानायाश्रितस्याद्ड्डतरादिभ्यो विहित इत्यर्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणाच्च परमकतरशब्देऽद्डभाव इष्ट इत्येव भाष्याशयो वक्तुं युक्तः। किं च गृह्यमाणविभक्तेरिति भाष्यस्य त्वदुक्तरीत्या गृह्यमाणार्थगतसंख्याकर्मा-भिधायिविभक्तेरित्यर्थे परमपञ्च परमसप्तेत्यादौ लुको निर्बाधत्वेन 'यद्येवं परम-पञ्च परमसप्तेत्यादौ षड्भ्यो लुगिति लुङ्न प्राप्नोती, त्यादितदुत्तरभाष्यम-सङ्गतं स्यात्। न चैतद्भाष्यं गृह्यमाणविभक्तेरिति भाष्यस्य निरुक्तार्थापरि-ज्ञानेन प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इति वाच्यम्। नागेशोक्तदिशा भाष्यस्य सप्रज्ञस्ये विना विरोधमज्ञानकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥

यदपि डतरादिभ्यो यो विहित इति भाष्यस्यायमर्थः। डतरादिभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी। अर्थपरश्चायं निर्देशो लक्षणया, एतदर्थमेव बहुवचन-निर्देशः। तथा च डतराद्यर्थमाश्रित्य विहितयोः स्वमोरिति पर्यवसितम्।

डित्त्वफलमाह—टेः । 'ति विंशतेः' इत्यतो डितीति वर्त्तते भस्येति चाधिकृतम् । पञ्चम इति । डटो मटि भत्वाभाव इ

एवमेव षड्भ्यो लुगित्यत्रापि । न च कतरधनमित्यादावतिप्रसङ्गः । प्रत्या सन्योपस्थितडतरादिभ्यः परयोरेव विधानात् । न च लुप्तकन्नन्ते कतरश ऽतिप्रसङ्गः, तत्र कनुत्पत्तौ दृढतरमानाभावात् । उत्पत्तौ वास्येष्टत्वे बाध भावात् । न च कतरोऽन्य इवेति विग्रहे कतरान्यशब्देऽतिप्रसङ्गः । अन शब्दस्य व्याघ्रादित्वे मानाभावात् । तत्त्वे वा यादृशडतराद्यन्यतमार्थमाश्रि स्वमौ विहितौ ततः परत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चोक्तानेकविधक्लेशाश्र मानाभावः । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्यस्यैव मानत्वात् । नव्यमते सर्जनप्रतिषेधारम्भे परमकतरदिष्यते । प्रत्याख्याने तु नेति फलभेदः एव । किं च नव्यमते संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानावसरे परमकतरमिति सिद्ध्यतीति वार्तिककृतं प्रति भाष्यकृता न्यूनतोद्भावनीया स्यादित्याचा स्तदप्ययुक्तम् । न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेणेव तिसृ जस इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणेवात्रापि बहुवचनस्य सत्त्वेन तत्सामर्थ्या डतरादिभ्य इत्यस्य लक्षणाया अयुक्तत्वात् । किं च कतरधनं कतरा इत्यादिषु बहुष्वतिप्रसङ्गवारणाय बहुविधक्लेशाङ्गीकारेऽपि 'भक्षितेऽपि लशु इति न्यायेन कन्लुबन्तकतरशब्दे त्वयाप्यादेशप्रवृत्तेरिष्टताया एवाश्रयणी तया परमकतरशब्दे आदेशाप्रवृत्तेरिष्टत्वमङ्गीकुर्वतामुपाध्यायानां मतम त्वन्मते को वा विशेष इत्यवेहि । किञ्च भवन्मते प्रत्याख्यानपक्षे भगव 'इदमपि संगृहीत, मित्यादिना कन्लुबन्तकतरशब्दे आदेशसंपादनरूपफ विशेषाकथनमिवास्मन्मतेऽपि परमकतरशब्दे न्यूनतानुद्भावनमिति न ताव त्रेण त्वदुक्तार्थसिद्धिरित्यवधेयम् ॥

भत्वाभाव इति । न च भस्येत्युक्तावपि मटः प्रागेव टिलोपः नेति वाच्यम् । माठरकौण्डिन्यन्यायेन मटः टिलोपबाधकत्वात् । नचैव

भावः । अन्यतमस्येति । डतरादिष्वपाठादिति भावः । एकतरमिति । 'एकाच्च प्राचाम्' इति डतरच् । एकतमस्य त्वेकतमदित्येव ।

परत्वादिति । नुमपेक्षयेति शेषः । शब्दान्तरप्राप्त्या झलन्ताजन्तलक्षणभेदाच्च नुमप्यनित्य इति भावः । केचित्तु शिभावात्परत्वाज्जरसि ततः शौ झलन्तत्वान्नुमित्यर्थमाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तद् निर्जरशब्दे उक्तम् ॥

सान्तमहतः । सान्तेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणम् । नोपधायाः, सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्त्तते । तदाह—सान्तसंयोगस्येत्यादि । उपधाग्रहणञ्च पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम् । पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् । सर्वनामस्थान इति सान्तसंयोगस्य विशेषणम् । अत एव हंसशिरांसीत्यादौ न दोषः ।

यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तभसंज्ञामाश्रित्य मडुत्तरमपि टिलोपो दुर्वार एवेति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं भत्वस्याप्रवृत्तेः । तस्या असत्त्वे तु लक्ष्यानुरोधादत्र कार्यकालत्वाश्रयणेनादोष इत्यवधेयम् । आकडारीयसंज्ञासु यथोद्देश एवेति नियमस्तु नागेशानभिप्रेत इति निरूपितं प्राक् । नुम्जरसोर्विप्रतिषेधविचारपरतया इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादत्र परत्वादित्यस्य विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वादित्यर्थो न युक्त इत्याशयेनाह । इति शेष इति ॥

असंभवादिति । सान्तसंयोगावयवनकारस्यान्त्याल्त्वाभावेन तमादायोपधात्वस्यासंभवादित्यर्थः । अत एव=सर्वनामस्थान इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वादेव । न दोष इति । हंसशब्दावयवाकारस्य दीर्घापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । अङ्गविशेषणत्वे तु हंसशब्दावयवसान्तसंयोगमाश्रित्य हकाराकारस्य दीर्घः स्यादिति भावः । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन निरुक्तपक्षस्या-

यद्वा अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषः । मांसपचन्या इति । 'मांसस्य पचनीत्यर्थः । मांसस्य पचियुड्घञोः' इत्यप्येत त्सिद्धार्थानुवाद एव । शब्दत्वेन च सादृश्यं, 'न लुमता' इत्यस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः । वृत्ताविति । भाष्यस्वरसस्त्वननुवृत्ता विति भावः । मासश्छन्दसीति । मासस्तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः । 'माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरं तव' इत्युदाहरणम् ॥

स्वारसिकत्वादाह । यद्वेति । नन्वन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधान एव तत्प्रवृत्ते रन्यत्रोक्तत्वेन कथमत्र तया निर्वाह इति चेन्न । तत्रेतरपदेनान्त्यवर्णवृत्तिवर्ण विभाजकधर्मविरुद्धधर्मवत एव ग्रहणेन प्रकृते तादृशधर्मवद्वर्णव्यवधानराहित्यस्य सत्त्वेन तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ॥

यत्त्वत्र भट्टाः 'परिभाषेन्दुशेखरेऽन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युग पत्प्राप्तावेवास्याः प्रवृत्तेरुक्तत्वेनात्रोभयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन कथमेतत्प्रवृत्तिरित्या शङ्क्य यस्य कस्य चिल्लक्ष्ये युगपत्प्राप्तिरस्ति तस्यैकत्राप्राप्तावपि भवतीत्यर्था च्छिरांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति, हंसशिरांसीत्यत्रान्त्यस्यैवेति न दोष इत्याहुः तच्चिन्त्यम् । सर्वनामस्थान इत्यस्याङ्गविशेषणत्वे हंसशिरांसीत्यत्रोभयोर्युग पत्प्राप्तेस्सत्त्वात् ॥

ननु प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे युड्घञोः प्रकृतिभूते पचधातावपि पद्विति सूत्रेणादेशो भविष्यतीति तस्मिन्परे लुम्पेदवश्यम इत्यादिना मांसशब्दा न्त्यस्य लोपविधानं निरर्थकं स्यादत आह । एतत्सिद्धार्थानुवाद एवेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वाश्रयणेन सिद्धो योऽर्थस्तदनुवाद एव, नापूर्व इत्यर्थः । इत्यभिमान इति । अत्रारुचिबीजन्तु प्राक्प्रपञ्चितम् । मूले वृत्ता वित्यनेन सूचितामरुचिं सूचयन्नाह । भाष्यस्वरसस्त्विति । पदादीनां

ह्रस्वो नपुंसके । क्लीबवदर्थे वर्त्तमानस्याजन्तस्येत्येव सामर्थ्या त्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्येतत्सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थकम् । तेन काण्डे इत्यादावन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वेऽपि न ह्रस्वः । विभक्त्यर्थ-

---

प्रकृत्यन्तरत्वस्य तत्सिद्धान्तसिद्धत्वेन तन्मते लोकेऽपि पदादीनां प्रयोगस्येष्ट त्वादिति भावः ॥

क्लीबवदर्थ इति । सूत्रे नपुंसकपदस्यार्शआद्यजन्तत्वादीदृशार्थलाभ इति श्रीधरादयः । वस्तुतस्तु स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वादेरेव लिङ्गत्वेन स्त्रीपुन्नपुंसकादि शब्देभ्यः स्त्रीत्वादिविशिष्टार्थस्य स्वरसतः प्रतीत्या अर्श आदित्वकल्पनमना वश्यकमिति बोध्यम् । सामर्थ्यादिति । समर्थत्वादित्यर्थः । नपुंसकत्वविशि ष्टार्थवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वेन तस्यैव तदर्थाभिधानसमर्थत्वादिति भावः । सत्त्वप्रधानस्येति । स्वप्रयोज्यप्रकारत्वभिन्नया तादृशप्रकारत्वानवच्छेद्यया वा तादृशविशेष्यतया लिङ्गाद्यन्वय्यर्थबोधकस्येत्यर्थः । ननु वारिणीत्यादौ ह्रस्व वारणाय प्रातिपदिकग्रहणस्यावश्यकतया कथं तेनेदृशार्थलाभः । न च तत्र स्यादेशे ईकारोच्चारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वो न भविष्यतीति वाच्यम् । तथापि वारिणा वारिणे इत्यादौ ह्रस्ववारणाय तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न । अर्थवत्सूत्रा त्प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्य तस्य षष्ठ्या विपरिणामेनोक्तदोषवारणेन प्रातिपदिक ग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थतया तेनोक्तार्थलाभात् । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येने दृशार्थाश्रयणे फलमाह । तेनेति । न ह्रस्व इति । तस्य विभक्त्यर्थकारक शक्तिप्रधानत्वादिति भावः । ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तत्तत्कारक शक्तीनां विभक्तिद्योत्यत्वात्क्रियाकारकभावरूपसंबन्ध एव विभक्तिवाच्यः । तस्य च संसर्गतयैव भानमिति तत्तत्कारकशक्तीनां प्रकृत्यर्थविशेषणतयैव भानमिति चान्यत्र ग्रन्थकृता सिद्धान्तितत्वेन कथं तन्मते काण्ड इत्या दीनां विभक्त्यर्थप्रधानतेत्यत आह । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेऽपीति ।

र्थस्य संसर्गत्वेपि प्रकृत्यर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव । ....

प्राधान्यमिति। तत्त्वं च तस्य प्रकृत्यर्थप्रकारकत्वमात्रेणैव, न तु तत्र विशे... त्वापेक्षाऽस्ति। विशेष्यतानिरूपितत्ववत्सांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वमपि प्रका... तायां स्वीक्रियत इत्यन्यत्र निरूपितम् । काण्डे इत्यादीनामधिकरणशक्तिप्रधा... त्वव्यवहारस्तु प्रधानभूत विभक्त्यर्थसंबन्धघटकतया शक्तेरपि प्राधान्यादु... पादनीय इति बोध्यम् ॥

यत्तु काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानमिति भाष्याद्विभक्त्यर्थ... संसर्गत्वेऽपि प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तत्र स्वीकारे बाधक... भावः। शब्देन प्रतिपादितेऽर्थे विशेष्यत्वस्वीकारस्सर्वसम्मतः। संसर्गता... विषयतायाः प्रकारत्वविशेष्यत्वविरुद्धत्वे साधकाभावः। अत एव वह्निर्नास्तीत्य... नञर्थे वह्निपदार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनान्वये वह्नित्वाव... वच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति विशेषणविशेष्यभावापन्नं त्रितयमेव संसर्ग इत्यु... परैः, इति मिश्राः। तदसत्। संसर्गे तत्प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य... तायाः क्वाप्यनङ्गीकारात्। विभक्तिप्रतिपाद्यस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वाभ्यां भा... मिति वैयाकरणानामसम्मतत्वेन तस्य सर्वसम्मतत्वकथनं वैयाकरणानां... शोभते। अत एव राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं, पुरुषो विशेष्यः। त... रभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिकेति भाष्यं संगच्छते। संसर्गस्य विशेष्यतया ना... उपपादकतया यत्परेषां ग्रन्थमनूदितं, तत्तद्ग्रन्थतात्पर्यानवबोधमूलकम्। ... प्रमेयं नास्तीत्यादेः संसर्गांशे भ्रमत्वोपपादनाय संसर्गघटकपदार्थानां परस... विशेषणविशेष्यभावोऽभ्युपगतः, न तु संसर्गप्रतियोगिनस्संसर्गस्य च परस... विशेषणविशेष्यभाव इति तद्ग्रन्थपरिज्ञानवतां स्पष्टत्वात्। विभक्त्यर्थप्राधान्योक्ते... प्रकारान्तरेणोपपत्तौ सर्वतन्त्रविरुद्धविशेष्यत्वकल्पनमनुचितमिति बोध्यम्॥

ननु सप्तम्यन्तस्थले निरुक्तरीत्या ह्रस्ववारणेऽपि काण्डे तिष्ठत इत्या...

प्रथमाया अपि अन्याभिहितशक्तिरर्थ इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्राधान्यम् । काण्डे तिष्ठत इत्यादावाख्यातार्थ-कर्तुः कर्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वये तदभिन्नप्रथमार्थस्यापि तेन सम्बन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यम् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये । ज्ञानवदिति।

प्रथमान्ते कथं न ह्रस्वः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधानेन सत्त्वप्राधान्यस्य सुवचत्वादत आह । प्रथमाया अपीति । उत्तरवाक्यस्थस्य काण्डे तिष्ठत इत्यादावित्यस्य मध्यमणिन्यायेनात्रापि संबन्धः । अन्याभिहितशक्तिरिति इदमुपलक्षणं, क्रियाकारकभावरूपसंबन्धस्यापि । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थकेऽभिहिते प्रथमेति न्यासान्तरे कर्तृत्वादिशक्तीनां प्रथमा-वाच्यत्वलाभादिति भावः । तत्संसर्गक इति । तद्घटितसंसर्गक इत्यर्थः । तस्याः=शक्तेः। प्राधान्यमिति। प्रधानभूतसंबन्धघटकतयेत्यर्थः। यथान्यासेऽपि तत विभक्त्यर्थप्राधान्यमुपपादयति । काण्डे तिष्ठत इत्यादाविति । तद-भिन्नेति। आख्यातार्थकर्त्रभिन्नेत्यर्थः। प्रथमार्थस्येति। प्रथमाप्रकृत्यर्थस्येत्यर्थः। तेन संबन्धेनान्वयादिति । कर्तृक्रियाभावेनान्वयादित्यर्थः । कटं भीष्म कुर्वित्यादौ कटस्येव तदभिन्नस्य भीष्मपदार्थस्यापि कर्मतयाऽन्वयस्य भगवता प्रतिपादितत्वेन तद्रीत्याऽत्राप्याख्यातार्थाभिन्नप्रथमाप्रकृत्यर्थस्यापि कर्तृक्रिया-भावेनैवान्वयस्य वाच्यतया तत्र प्रथमातिरिक्तस्य तादृशसंबन्धवाचकस्य कस्य-चिदभावेन तस्या एव तद्द्योतकत्वमावश्यकमिति तत्रापि विभक्त्यर्थप्राधान्य-मक्षतमेवेति भावः । तादृशसंबन्धस्याकाङ्क्षाभास्यत्वं तु वक्तुमशक्यम्। ग्रन्थकृता विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षाभास्यत्वानङ्गीकारात् । न चैवं ग्रामणि तिष्ठतीत्यादौ नपुंसकह्रस्वात्पूर्वमन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि ह्रस्वानुपपत्तिः । प्रातिपदिकस्य सत्त्वप्रधानत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र सुबुत्पत्तेः प्रागेव ह्रस्वप्रवृत्त्या दोषाभावात् । अन्तरङ्गानपीतिन्यायस्य लुक्प्रयोजकसमासादीनां

प्राबल्यबोधकत्वेऽपि सुपोऽपि प्राबल्यबोधकत्वे मानाभावेन तेन ह्रस्वात् सुबुत्पत्तेः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥

यत्तु शब्दादीदृशार्थालाभः। किं च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रथमं ह्रस्वे कृते ऊखतुः प्रोखतुरित्यादाविव लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनः प्रवृत्तेरेव नास्ति। अत एव ज्ञानेभ्य इत्यादौ न ह्रस्वः। किं च धनलक्ष्म्यादावति-प्रसङ्गवारणाय प्रधानाप्रधानन्यायेन नपुंसकत्वविशिष्टार्थविशेष्यकबोधजनकस्य ह्रस्वस्य वक्तव्यतया काण्डे इति सप्तम्यन्तजन्यबोधविशेष्यस्य नपुंसकत्वाश्रयत्वाभावादेव दोषवारणे उक्तप्रयासवैयर्थ्यादिति चिन्त्यमेवैतदित्याचार्याः, तन्न। प्रातिपदिकग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः प्रातिपदिकग्रहणेन विभक्त्युत्पत्तेः प्राक्प्रातिपदिकमात्राद्यादृशार्थप्रतीतिस्तादृशार्थप्रत्यायकस्यैव ह्रस्व इत्यर्थस्य शब्दतो लाभसंभवेन शब्दादीदृशार्थालाभ इत्युक्तेरयुक्तत्वात्। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन ह्रस्ववारणमप्यनुचितम्। एकादेशस्य तन्मात्रोद्देश्यकविकारत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्। सिचि वृद्धिरितिसूत्रस्थभाष्यबलेन तन्मात्रोद्देश्यकविकारघटितस्य तल्लक्ष्यत्वस्य स्वरसतः प्रतीतेः। अत एव काण्ड इत्यत्र प्रकारान्तरेण ह्रस्ववारणपरं प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमपि संगच्छते। न च शकन्ध्वर्थमित्यादौ प्रकृतपरिभाषया पूर्वरूपनिवारणपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तस्य तदन्यस्य च स्थाने यो विकारस्तद्विशिष्टस्यापि तल्लक्ष्यत्वमाश्रयणीयम्। प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यन्तु न्यायानादरेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम्। तत्रैव भाष्ये लक्ष्यभेदेन तद्रीत्या पूर्वरूपवारणस्यायुक्ततायाः कण्ठत उक्तत्वात्। नचात्र विकारस्य तन्मात्रोद्देश्यकत्वस्वीकारे प्रोखतुरित्यादावुपसर्गैकादेशस्य तन्मात्रोद्देश्यकत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वानापत्त्या ह्रस्वापत्तिरिति वाच्यम्। एकादेशस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन ह्रस्वाप्रवृत्तेः। किं च तत्राभ्यासोत्तरखण्डयोरेकादेशोत्तरं स्थानिन्यभ्यासंज्ञायाः फलाभावेनाप्रवृत्त्या परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टेऽभ्यास-

दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः। श्रीपाणीत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे' इति णत्वं भवत्येवेति बोध्यम् ॥

इकोऽचि। सुपीति वक्तव्ये विभक्ताविति चिन्त्यप्रयोजनम्।

स्यातिदेष्टुमशक्यत्वेन तदप्रवृत्तेः। अत्र मात्रपदेन लब्धे तदितरानुद्देश्यकत्वे इतरद्विभक्तिरूपमेव गृह्यत इति विवक्षणेन दोषानवकाशाच्च। तन्मात्रोद्देश्यकविकारग्रहणादेव गाङ्कुटादिसूत्रस्य भौवादिकतायामातांझयोर्गाते इत्यत्र शपा सवर्णदीर्घोत्तरं पुनस्सवर्णदीर्घसिद्धिः। तथा चिकीर्षन्तीत्यत्र शबकारेण पररूपोत्तरमन्त्याकारेण पुनः पररूपं च सिध्यति। अन्यथाऽनेन न्यायेन पुनस्तन्न स्यात्। ऊकालोऽजिति निर्देशबलेनाननुगतानित्यत्वमाश्रित्यैतद्दोषवारणं त्वनुचितमित्यवधेयम्। काण्डे इति सप्तम्यन्तपदजन्यबोधविशेष्यस्य नपुंसकत्वाश्रयत्वाभावकथनमप्ययुक्तम्। शक्तेर्विभक्तिवाच्यत्वमिति नये तथा वक्तुं शक्यत्वेऽपि सिद्धान्तभूते द्योत्यत्वपक्षे तथा वारयितुमशक्यत्वात्। संसर्गस्य विशेष्यत्वं नास्तीति प्राङ्निरूपितत्वाच्च ॥

ननु श्रीपं ज्ञानवदित्यनुपपन्नं, श्रीपाणीत्यत्र विशेषसद्भावादित्यत आह। **दीर्घान्तत्वप्रयुक्त इति ॥**

चिन्त्यप्रयोजनमिति। न च नपुंसकवृत्तेरिदंशब्दादधुना प्रत्यये इशि नुमर्थं विभक्ताविस्युक्तमिति वाच्यम्। तत्र नुम्यपि नस्तद्धित इति टिलोपेन विशेषाभावात्। यत्तु वारिशब्दादाचारक्विबन्ताद्भावे आशीर्लिङि वारि, इषीष्ट इति स्थिते नुमर्थं सुपीति विहाय विभक्तावित्युक्तमित्यौत्तराहास्तन्न। सत्यभिधाने नुमः एरत्वात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे वारयिषीष्टेति प्रयोगस्यैष्टत्वात्। पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् तु न। तत्र साहचर्यात्सुब्निमित्तकगुणस्यैव ग्रहणात्। अर्थभेदाच्छब्दभेदस्य प्राङ्निरूपितत्वेनाचारक्विबन्तवारिशब्दस्यासत्त्व-

विभक्तौ किम् । मधुन इदं माधवम् । हेवारे हेवारीति । अत
'इकोऽचि' इति सूत्रस्थम् 'इह किंचित्त्रपो' इति, । 'एङ्ह्रस्वात्
इति सूत्रस्थं 'हेत्रपु' इति च भाष्यं सङ्गच्छते । वृद्ध्यौत्वेति
वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावौ, हरौ क्रोष्टा, हरये इत्यवकाशाः, नुम्
वारिणी इति ॥

तृतीयादिषु । भाषितः पुमान् येन शब्देनेत्यर्थे पीलुशब्देऽति
प्रसङ्गस्तस्माद्भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे इति
व्रीहिः । भाषणक्रियया स्वकरणतयाऽक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेन समाना

भूतत्वेन नपुंसकवृत्तित्वासंभवान्नुमोऽप्राप्तेश्च । माधवमिति । यद्यत्र
स्यात्तदा टिलोपः स्यादिति भावः । अनित्यस्य वचनस्यैकस्मिन्नेव
पाक्षिकप्रवृत्तौ मानमाह । अत एवेति ॥

पीलुशब्देऽतिप्रङ्ग इति । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति मतेनेदम् । यदि
प्रवृत्तिनिमित्तभेदाच्छब्दभेद इति सिद्धान्तस्तदाऽस्मिन्नप्यर्थे न कश्चिद्दोषः ।
तु वृत्तिद्वयाकल्पनाप्रयुक्तं लाघवमत्र पक्ष इति बोध्यम् । न चास्मिन्नर्थे भाषित
पुंस्कस्य शब्दस्य पुंवत्कार्यं भवतीत्यर्थस्य लाभेन प्रकृतस्य नुम एव प्रतिषेधः
स्यान्न तु ह्रस्वस्यापि । अत एव भाष्ये 'अर्थातिदेशात्सिद्धि'मित्यादिना प्रवृत्ति
निमित्तेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिमाश्रित्य भाषितपुंस्कप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टार्थवा
कस्य नपुंसकलिङ्गशब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकशब्दरूपातिदेशाद्ध्रस्वनुमोरभा
स्साधित इति वाच्यम् । नुम्निषेध एव विधातव्येऽतिदेशारम्भासामर्थ्याद्
न्यायाश्रयणेन प्रकृताप्रकृतयोर्नुम्ह्रस्वयोरपि प्रतिषेधस्य वक्तुं शक्यत्वात् । स
चेदं पदमञ्जर्याम् । प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं तु संभवात्परिहारान्तरप्रदर्शनपरा
कैयटे स्पष्टम् । मूलमपि तदनुरोधेनैवेत्यवधेयम् । समानानुपूर्वीक इति
अन्यथा घनरसशब्देनाप्यशब्देन वाऽम्बुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय पुमा

पूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते प्रत्यासत्तेः । ततोऽर्शं आद्यच् । तत्फ-
लितमाह—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति । इकोऽचीति, नपुंसकस्येति
चानुवर्तते । ते च तत्र षष्ठ्यन्ते । अत्रार्थात्प्रथमान्ते । इक इति

इत्यम्बुशब्दे पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः । प्रद्युशब्दे पुंवत्त्वव्यावृत्तय इदं विशेषण-
मिति पाठकोक्तिरपि सम्यगेव । यत्तु तत्तुच्छम् । ग्रामण्ये सेनान्ये कुलायेत्यादौ
पुंवद्भावेन ह्रस्वाप्रवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यासङ्गतेः । इगन्तप्रद्युशब्दवद्ध्रस्वेकारान्त-
ग्रामणिशब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमिकः किम् ? श्रीपेणेत्यग्रिम-
ग्रन्थासंगतिश्चेत्याचार्याः, तन्न । नपुंसकलिङ्गग्रामणीशब्दस्य तृतीयादिविभक्त्यु-
त्पत्त्यनन्तरं पुंवद्भावविषयतायास्सत्त्वेन प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेना-
न्तरङ्गस्यापि ह्रस्वस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति तद्भाष्याशयात् । एवमिक इत्यस्याभावे
तेन न्यायेन पूर्वं ह्रस्वाप्रवृत्तौ श्रीपेणेत्यस्यासिद्धिरित्यग्रिमग्रन्थाशयाच्च । प्रद्यु-
शब्दे तु ह्रस्वप्रवृत्तिमन्तरेगन्तत्वाभावेनापवादविषयताया अभावान्न तेन न्यायेन
ह्रस्वाप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या । एवं च तत्र ह्रस्वे कृते प्राप्तपुंवत्त्वव्यावृत्त्यर्थमपि
तद्विशेषणमावश्यकमिति बोध्यम् । ननु फले लुबिति सूत्रस्वरसात्फलवाचिनः
पीलुशब्दस्य पीलुफलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति वक्तव्यम् । तस्य च पीलुत्वघटित-
त्वाद्विशिष्टवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्ततायास्तद्धटके पीलुत्वेऽपि सत्त्वात्फलवाचकपीलु-
शब्देऽतिप्रसङ्ग उक्तविवक्षयाऽपि न निरस्त इत्याशयेनाह । समानार्थश्चेति ।
समानार्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपः । यथा पीलुत्वं पुंस्त्वसमानाधिकरणं, न तथा
फलवाचिनि नपुंसकत्वसमानाधिकरणमिति भावः । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त
इत्यत्र तौल्यं स्वरूपतस्संसर्गतश्च ग्राह्यम् । समनार्थश्चेत्युपरञ्जकतयेति वदन्ना-
चार्योऽपि साक्षादसाक्षाद्भावकृतविशेषमेवाभिप्रैतीति बोध्यम् । अनुवर्तत इति ।
इकोऽचीत्यनुवृत्तेः फलं तु ग्रामण्यादिशब्दानां भ्यामादौ पुंवत्त्वव्यावृत्तिः ।
तस्मिन्से वा ह्रस्वाप्रवृत्त्या ग्रामणीभ्यामिति स्यादिति बोध्यम् । त इति ।
इक इति नपुंसकस्य चेत्यर्थः । अर्थादिति । पुंवदित्यनेनान्वयानुरोधादित्यर्थः ।

किम्। श्रीपेण। टादौ किम्। आनादिनी। अयश्च ह्रस्वनुमोरभावा... देशः, क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदे... क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

अस्थिदधि। नकारादकार उच्चारणार्थः। अनङ उदात्तो... चारणेन सिद्धावुदात्तग्रहणम् 'असति यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपा... गुणोऽविवक्षितः' इति ज्ञापनार्थम्। लिचतुरोरिति सूत्रे तिसृ... स्त्रित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आद्युदात्तनिपातनं विव...

श्रीपेणेति। इक इत्यस्याभावे प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेना... रङ्गस्यापि ह्रस्वस्य पूर्वमप्रवृत्तौ तदसिद्धिरिति भावः। ननु प्राधान्यात्का... देशे प्रकृतस्य नुम एवाभावोऽनेनातिदिश्येतेत्यत आह। ह्रस्वनुमोरभा... तिदेश इति। तल्लाभप्रकारमाह। क्लीबत्वविशिष्टेत्यादिना। रूपा... देश इति। यद्यपि भाष्ये 'अर्थातिदेशात्सिद्ध'मित्यादिनाऽर्थातिदेश उ... तथाप्यर्थस्याजादितृतीयादिविभक्तिपरत्वासंभवादर्थविशिष्टशब्दरूपातिदेशा... त्येव तस्याप्यर्थो वाच्य इत्याशयः। अन्यत्र = उद्योते ॥

ननु यद्युदात्तादिशब्दैरनुपात्तस्य गुणस्याविवक्षा ज्ञाप्यते, तदा च... पश्येत्यत्र चतुरश्शसीत्यस्याप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करि... स च निपातनस्वरः चतुरश्शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीति भाष्योक्तमस... स्यात्। तत्रापि गुणस्योदात्तादिशब्दैरनुपादानेनाविवक्षितत्वादत आ... असति यत्न इति। सति तु यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तोऽपि विव... एवेति भावः। चतसरि विवक्षाप्रयोजकं यत्नविशेषं दर्शयति। द्वन्द्वप्र... इति। यद्यपि चतुश्शब्दस्य त्रस्संख्याया इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकच... स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणमुपपन्नमेव, तथापि प्रकृते तस्य द्वन्द्वसमास... त्वेन तत्प्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति भा...

...र्थम्। निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम्। ...यादेशेऽपि हन्त्यनुरूपेऽन्तोदात्तेऽनुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तो... ...चारणं विवक्षार्थम्। तदुक्तमसति यत्न इति। परमास्थिशब्दादाव... ...न्तोदात्ते उदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षायां न मानमिति भाष्ये स्पष्टम्। उदात्तत्वफलं दध्नेत्यादावल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं, दधनीत्यादौ श्रवणं च। ज्ञापनफलन्तु तृन्तृ... जन्तानां भिन्नस्वरकान्तानाम् ऋदुशनेत्यनेन तत्स्वरकानङ्सिद्धि... रिति दिक्। तदन्तेति। आङ्गत्वादिति भावः। अत्रापि नपुंसक... स्येति संबद्ध्यते। तेन भाष्ये 'आदृगमहन' इति किप्रत्यये दधिने...

...देतद्धनयन्नाह। निपातनं नामेति। अन्यत्रापि तद्विशेषणस्य फलमाह। ...यादेशेऽपीति। अन्तोदात्तेऽनुदात्ते वेति। स्थानिनो हनित्यस्य धातु... ...स्वरेणान्तोदात्तत्वरूपेण साधुत्वबोधनादनुनासिकलोपार्थमनुदात्तोपदेशत्वप्रति... ...ज्ञानाच्च तदनुरूपेऽन्तोदात्ते सर्वानुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थ... ...मिति भावः। नन्वेवमस्थ्यादीनां नब्विषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूत्रेणाद्युदात्त... ...तयाऽन्त्यस्यानुदात्तत्वात्तदादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपे अनुदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति न ज्ञापनोत्तरमप्युदात्तग्रहणस्य चारि... ...तार्थ्यसंभव इत्यत आह। परमास्थिशब्दादाविति। अन्तोदात्त इति। समासस्वरेणेति भावः। नब्विषयस्येति त्वखण्डप्रातिपदिकविषयं, ज्ञापनपर... ...भाष्यप्रामाण्यादित्याशयः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण = अनुदात्तस्य च यत्रो... ...दात्तलोप इति सूत्रविहितेन। भिन्नस्वरकान्तानामिति। ञ्नित्यादिर्नित्य... ...मित्यनेन तृन्नन्तानामाद्युदात्तत्वाच्चित इति सूत्रेण तृजन्तानामन्तोदात्तत्वाच्चेति ...भावः। तत्स्वरकेति। भिन्नस्वरकेत्यर्थः। उदात्तस्वरकेत्यर्थ इति मिश्राणां ...व्याख्यानं तु प्रामादिकम्। ऋदुशनेत्यत्रानङ् सावित्यतोऽनङोऽनुवृत्त्या तत्र

त्यादौ न । एतच्च गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् । तेनातिदध्ना ब्राह्मणे-नेत्यादि सिद्धम् । सुधियेति शोभनज्ञानवत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् पुंवत् । प्रधीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत् । मध्विति । मकरन्द-मद्य-माक्षिकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्त्वात्पुंवत्त्वम् । मृद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न । स च 'माध्वीकं मधु द्वयोः' इत्यमरेणोक्तः । भाष्ये मधोस्तृप्ता इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययोदाहरणत्वन्तु 'माध्वीर्गावो भवन्तु नः' इति लिङ्गसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति दिक् । स्नुर्वेति । 'मांसपृत्स्नूनां पदादिषूपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकेनेति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । न च नित्यत्वादेव नुम्सिद्धः, किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्

गुणस्योदात्तादिशब्दैरनुपात्तत्वेनाविवक्षितत्वात्स्थान्यनुरोधेनैव तत्प्रवृत्तेः गृह्यमाणस्यैवेति । श्रुतानुमितयोरिति न्यायेनेति भावः । पुन्नपुंसकयोस्सत्त्वादिति । 'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्धर्चादिषु पठात्पुन्नपुंसकयोर्मधु' इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः । ननु यदि मकरन्दादिवाचकस्योभयलिङ्गत्वं, तदा मधोस्तृप्ता इत्यस्य विनापि व्यत्ययमुपपत्तौ तस्य लिङ्गव्यत्ययोदाहरणत्वं भाष्यकृतामसङ्गतमत आह । भाष्ये इति । लिङ्गसिद्धेति । गाव इति विशेष्यभूतचिह्नसिद्धेत्यर्थः । गाव इति विशेष्येण मधुशब्दस्य क्षीरवाचित्वमस्तीत्यनुमीयत इति भावः । यद्यप्यनुपदोक्तमृद्वीकाविकारवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायकत्वमपि तस्य वक्तुं शक्यम्, तथापि तादृशार्थस्य तत्राविवक्षितत्वादेवमुक्तमिति बोध्यम् । नित्यत्वादेवेति । तृज्वद्भावे कृतेऽकृते च नुमः प्राप्तेर्नुम्नित्यः । नुमोऽङ्गभक्तत्वेन तेन व्यवधानात्तृज्वत्त्वस्य नुमुत्तरमप्राप्त्या न तस्य नित्यत्वमित्याशयः ॥

यत्त्विदं चिन्त्यम् । तृज्नुटोर्विप्रतिषेधोपपत्तयेऽवश्याश्रयणीयेन तृज्वद्भा-

तदन्ते नुमि कृतेऽपि अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन यदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेन तृज्वत्त्वप्राप्तेः । सकृद्गतिन्यायान्न पुनस्तृज्वत्त्वम् । नन्वयं क्रुशक्रोष्टुने इत्यस्यैव

सुत्तरकालिकसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयुक्तानित्यत्वेनैव पूर्वविप्रतिषेधोपपत्तेरित्याचार्यास्तन्न । तत्राजादितृतीयादिविभक्त्यानन्तर्यं निमित्तीकृत्य जायमानस्य तृज्वद्भावस्य तद्विघातकनुटं प्रति निमित्तत्वायोगेन तदुत्तरं नुटोऽप्राप्त्या तस्यानित्यत्वेऽप्यत्र सन्निपातपरिभाषाविषयत्वाभावेन नुमो नित्यत्वस्य सुवचत्वात् ॥

तृज्वत्त्वस्यापि नित्यत्वमुपपादयति । तदन्त इति । क्रोष्टुशब्दान्त इत्यर्थः । नुमि कृतेऽपीति । अस्य तृज्वत्त्वप्राप्तेरित्यनेनान्वयः । तत्र हेतुमाह । अङ्गाधिकार इति । तद्ग्रहणेनेति । क्रोष्टुशब्दान्ताङ्गग्रहणेनेत्यर्थः । क्रोष्टुग्रहणेनेति मिश्राणां व्याख्यानं तु न युक्तम् । नुमस्तदन्तभक्तत्वात् । क्रोष्टुशब्दमात्रस्य क्लीबत्वाभावात् । नन्वेवमपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्य क्रोष्टुशब्दस्यैव सर्वनामस्थाने तृज्वत्त्वस्य न्याय्यतया तस्य च नुमा व्यवधानान्न तत्प्राप्तिरत आह । षष्ठीनिर्देशाभावादिति । सूत्रे स्थानषष्ठ्यन्तपदबोध्यस्यैव निर्दिश्यमानत्वमिति प्रकृते न तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । न च तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्रवृत्तौ परमक्रोष्टेत्यादावङ्गस्य तृजन्ततदादिरूपापत्तिरिति वाच्यम् । अनुत्तरपदस्येति ज्ञापकेन क्वचित्तदादिविधेरप्रवृत्त्या स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषया परमक्रोष्टुशब्दस्य स्थाने परमक्रोष्टृ इति तृजन्तादेशस्यैव प्रवृत्त्या दोषाभावात् । नन्वेवं पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि कृतेऽपि तृज्वत्त्वं कुतो नेत्यत आह । सकृद्गतीति । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधारम्भो विफल एव स्यादिति भावः । अयमिति ।

भाष्ये उदाहरणातृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयक एव । अन्यथा प्रथ पस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे बीजानापत्तिरिति चेन्न । उदा हरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् । तदुक्तं 'न चोदाहरणमादरणी यम्' इति । उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणी यमिति तदर्थ इत्याहुः । सुल्वेति । अत्र शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्ति निमित्तम् । पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वान्नाभावो न । नुमभावा यण् । धातृ इति । अनङ् न, नलुमतेति निषेधात् । धारणादि कर्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तम् । हे धातरिति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणः ॥

एच इक् । आदेश इति कर्मणि घञ् । ह्रस्वपदेन कर्मधारयः निर्द्धारणे सप्तमी, सौत्रमेकवचनं, तदाह—आदिश्येत्यादि । मध्ये

पूर्वविप्रतिषेध इत्यर्थः । अन्यथा=तृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे । सङ्कोचकत्व इति । पूर्वविप्रतिषेधस्य विभाषा तृतीयादिष्वचीति सूत्रमात्रविषयकत्व इत्यर्थः ह्रस्वाभावेनेति । विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गस्यापि ह्रस्वस्य प्रकल्प्य चापवाद विषयमिति न्यायेन पूर्वमप्रवृत्तिरित्याशयः ॥

ननु कारक इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यान्निर्धारणविषये तिरोहितावयव भेदसमुदायविवक्षयाप्येकवचनस्यासाधुतया वक्ष्यमाणत्वात्कथमेकवचनोपपत्ति रत आह । सौत्रमेकवचनमिति । ननु यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तदा यथासंख्यशास्त्रप्रवृत्त्या ऋलवर्णयोरपि विधानं स्यात् । न चैवं सूत्रे ह्रस्वादे इति व्यर्थमिति वाच्यम् । यत्र ह्रस्वो विधीयते, तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात् प्लुतादिविधावुपस्थानं माभूदिति विषयविशेषनिर्देशार्थं तस्यावश्यकत्वात् । किं ह्रस्वादेशविधायकेष्वस्योपस्थित्या वाक्यभेदेन ह्रस्वबाधकतयैचां स्थाने इग विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव स्युः । न च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहण

इत्यपपाठः । तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात् । एचां पूर्वभागोऽवर्णसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः । तत्रोभयान्तरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणा-वर्णादेः प्राप्तावववर्णाभावायेदं, तदाह—इगेवेति । यथाप्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासंख्यम् । ह्रस्व एच्तु नास्त्येव । 'एओङ्' इत्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये । ....

र्यं दोष इति वाच्यम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णग्रहणस्य दृष्टत्वात् । न च सत्यपि दीर्घे पुनर्ह्रस्वप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम् । ह्रस्वस्य बाधि-तत्वेन दीर्घोत्तरं पुनस्तदप्रवृत्तेरित्यत आह । यथाप्राप्तमेवेति । शास्त्रान्तर-प्राप्तमेवेत्यर्थः । नियम्यत इति ॥

अयं भावः । अस्य परिभाषाप्रकरणपठितत्वेन परिभाषात्वस्य न्याय्यत्वाद्विषयविशेषनिर्देशार्थं ह्रस्व इत्येव वक्तव्ये आदेशग्रहणाच्च विध्य-न्तरशेषतयैव लक्ष्यसंस्कारकत्वस्य वक्तव्यतया ह्रस्वादेशविधायकेष्वेव इगि-त्यस्योपस्थितिरनेन बोध्यते । तथा च ह्रस्वो नपुंसक इत्यादौ प्रथमं ह्रस्वपदश्रुत्याऽचश्चेति परिभाषोपस्थापनादजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवतीति वाक्यार्थस्संपद्यते । अक्ष्वेचामप्यन्तर्भावात्तेषां समुदायान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावेनावयवान्तरतमे इगनिग्लक्षणे ह्रस्वेऽनेन प्राप्ते ततो वाक्यान्तरेणै-जन्तस्य त्विग्घ्रस्वो भवतीत्यनया परिभाषया नियम्यते । एवं च सति परिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहो भवति । यथासंख्यस्य च न प्रसङ्गः । वाक्यान्तरेण प्राप्तस्यैवानेन नियमादेचां स्थाने ऋलवर्णयोः कथं चिदपि प्राप्त्यभावादिति ॥

एच इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थमिति वार्तिककृदुक्तफलद्वये आद्यं फलमस्य नेति सूचयति । ह्रस्व एच्तु नास्त्येवेति । तत्र हेतुमाह । दीर्घनिर्देशादिति । यदि हि तौ स्यातां तदा अइउणित्यादौ ह्रस्वोपदेशस्य शैलीसिद्धतयाऽत्रापि तावेवोपदिशेदिति भावः । यद्यपि सुजाते ए अश्व सूनृत

न चार्द्धमात्रावर्णस्याद्ध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभूयस्त्वात्तत्स दृश इगेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति वाच्यम् । अद्ध्यर्द्ध मात्रावर्णस्यार्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरित्यस्यापि पक्षस्य 'प्लुतावैच' इति सूत्रे विनिगमनाविरहेण भाष्ये उक्ततया समप्रविभाग पक्षस्यैव भाष्यकृत्संमतत्वादित्याहुः ॥

प्ररीणामिति । न च 'रायो हलि' इति विषयसप्तमीं प्रागेवाऽत्वम् । निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात् । आत्वे कृ नुडनापत्त्या हलादिविषयाभावेन पूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च । केचित्तु नुग् निमित्तस्य सन्निपातस्य दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये सं पातपरिभाषाया विषय एव न । ....

इत्यादौ तौ दृष्टौ, तथापि सात्यमुग्रिराणायणीयैर्विशिष्य तयोर्विधानात्तच्छा मात्रविषयत्वमेव तयोरिति स्पष्टं भाष्ये । द्वितीयस्यापि फलस्यैचोश्चोत्तरभू स्त्वादित्यादिना वार्तिककृता निराकृतत्वात्तदनुसारेण शङ्कते । न चेति भाष्यकृत्संमतत्वादिति । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्समप्रविभागपक्षस् न्याय्यतयाऽकारनिवृत्त्यर्थं सूत्रमावश्यकमेवेति भावः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादि प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरं वार्तिकन्तु सिद्धं 'त्विदुतोर्दीर्घवचनादि'ति प्लुतावै इदुतावि'ति सूत्रस्थवार्तिकेन सह विरुद्धत्वादुपेक्ष्यमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्ट प्रागेवात्वमिति । एवं च तदुत्तरं ह्रस्वान्तत्वाभावान्नुटोऽप्रवृत्त्या नुड्घटि रूपमसङ्गतमित्याशयः । मानाभावादिति । अत्र शास्त्रेऽसति बाधके प्रायेण पश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तग्रहणस्यैव निर्दिष्टपरिभाषाबलाल्लाभेनात्र तदनाश्र न मानमित्याशयः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन विषयसप्तमीत्वाश्रयणेऽपि नुटः प्रागात्वमित्याह । आत्वे कृते नुडनापत्त्येति । तद्विषय इति नुड्विषय इत्यर्थः । विषय एव नेति । नामीत्यारम्भसामर्थ्यात्सामान्य

नामीति दीर्घस्तु 'सुपि च' इति दीर्घं नित्यत्वाद् बाधत इति माध वाशयमाहुः । ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुङ्न । समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वेन वर्णमात्रा-

---

नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनादिति भावः । नन्वेवं रामाणा-मित्यादौ नामीति दीर्घ इति ग्रन्थासङ्गतिः । परत्वात्सुपि चेत्यस्य न्याय्यत्वादत आह । नामीति दीर्घस्त्विति । माधवाशयमाहुरिति । अत्रारुचिबीजन्तु श्वान्नलोप इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तत्र हि श्वश्रमकारोच्चारणाभावे नान्नलोप इति न्यासे यज्ञानामित्यत्र दीर्घनलोपयोः प्राप्तौ परत्वान्नलोप इत्युक्तम् । सामान्यतो नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति ज्ञापने तु ततोऽपि परत्वात्सुपि चेति दीर्घे तदसङ्गतिरिति । तस्मान्नामीति दीर्घे कर्तव्य एव नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वं नान्यत्रेति बोध्यम् । नपुंसकह्रस्वविषये प्रसक्तातिप्रसङ्गवारणस्य प्रक्रान्तत्वात्तत्प्रसङ्गेनान्यमपि तद्विषये प्रसक्तमतिप्रसङ्गं वारयति । ग्रामणि कुलमिति । पदद्वयमिदम् । ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वद्यो-तनाय कुलशब्दप्रयोगः । किंच नपुंसकलिङ्गग्रामणीशब्दस्य कुलशब्देन समासे उत्तरपदनिमित्तकं ह्रस्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वान्नपुंसकह्रस्व इत्येतदपि सङ्ग्रहीतुमुभ-यसाधारण्यसंपादनायापि तदुपादानमित्यपि बोध्यम् । तदाह । नपुंसकह्रस्वत्व इति । समुदितप्रातिपदिकापेक्षेति । प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयेत्यर्थः । वर्ण-मात्राश्रय इति । ननु कृतः प्रत्ययत्वात्तेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थित्यां सौत्रह्रस्वग्रहणस्य तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधौ तुगपि समुदायापेक्ष एवेति चेन्न । परिभाषाणां फलविशेषसत्त्व एव प्रवृत्त्या प्रकृते तदाद्यंशोपस्थितावनुपस्थितौ च फलविशेषाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयात् । किंच तदु-पस्थितावपि ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति ... इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्विशेषणत्वमेव तस्येत्यदोषः । तत्र हि सन्निपातपरिभाषाफलनिरूपणावसरे 'ह्रस्वत्वं तुग्विधेः, ग्रामणि कुल-

मित्युक्त्वा नैतदस्ति प्रयोजनं, बहिरङ्गं ह्रस्वत्वमन्तरङ्गस्तुगित्यन्तरङ्गपरिभाषा
श्रित्य तत्प्रयोजनं निराकृतम् । यदि तुग्विधौ तदाद्यंशोपस्थित्या तदन्तवि
स्यात्तदा तस्य प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन ह्रस्वापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाभावा
सङ्गतिः स्पष्टैव । न च तद्भाष्यमिको ह्रस्वो ङच इति ह्रस्वस्य तुगपेक्ष
बहिरङ्गत्वप्रतिपादनपरमिति तुग्विधौ तदाद्यंशोपस्थितावपि न तद्विरो
पदद्वयापेक्षह्रस्वापेक्षया तुको घटकनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वस्य सुवचत्वा
वाच्यम् । सामान्यतः प्रवृत्तस्य तद्भाष्यस्य तथा सङ्कोचे मानाभावात् । नपुंस
लिङ्गग्रामणिशब्दघटितसमासे व्यस्ते च बहिरङ्गपरिभाषया तुको वारयितुमश
तया नैतदस्ति प्रयोजनमित्यादिना सामान्यतो ग्रामणिकुलमित्यस्य सन्नि
परिभाषाप्रयोजनत्वनिराकरणस्यासंगतत्वाच्च । अत एव कैयटे 'यदपि
नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं, तदप्यर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमिति नपुंसकह्रस्व
भिप्रायकत्वमपि तस्योक्तमित्यवधेयम् । एतेन तुग्विधौ यस्मात्प्रत्ययवि
स्तदादीत्यस्योपस्थितौ तस्यापि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाश्रयणाद्बहिरङ्गत्वा
चिन्त्यमित्याचार्योक्त, मेतच्छङ्कावारणाय समुदितप्रातिपदिकापेक्षेति प्रत
मुपादाय पदद्वयात्मकसमुदितप्रातिपदिकापेक्षेत्यर्थः । वर्णमात्राश्रयेत्यस्य
वर्णमात्रं विद्यते यस्मिंस्तद्वर्णमात्रमेकपदाश्रयेत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्त
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्योपस्थितेरिति श्रीधरोक्तं चापास्त
ग्रन्थकृता नपुंसकह्रस्वस्य बहिरङ्गताया उक्तत्वेन तस्य पदद्वयापेक्षत्वाभावा
एवं कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्योक्तदिशा तुकं निराकृत्य वस्तुतोऽत्र बहि
परिभाषया तुग्वारणमयुक्तम् । परनिमित्तकत्वेन पित्त्वकृत्त्वज्ञानसापेक्षत्वेन
तुकोऽपि ह्रस्वसमानत्वात् । नाजानन्तर्य इति निषेधाच्च । कृन्मेजन्त
सूत्रस्थं भाष्यं तु नाजानन्तर्य इति निषेधानाश्रयणेन प्रवृत्तत्वादेकदेशिन ए
सूचयन्नस्य वार्तिककृदुक्तं सन्निपातपरिभाषाफलत्वमेव युक्तमित्याशयेना

प्यन्तरङ्गे तुकि असिद्धत्वात् । ये तु 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति वचनात्, 'न लोप' इति सूत्रे कृतितुग्ग्रहणाच्च 'ह्रस्वस्य पिति' इति सूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिं वदन्ति, तेषामुपजीव्यविरोधान्न तुक् । अजन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । न चैवं सन्निपातपरिभाषा व्यर्था । तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात् । किं च तस्या अपि स एवार्थः । अत एव सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्' इत्युक्तम् ।

ये त्विति । अप्रवृत्तिमिति । नाजानन्तर्य इति निषेधादनित्यत्वाद्वेति भावः । अत एव प्रकृत्येत्यत्र तुक् सिद्धः । अन्यथा बहिरङ्गस्य ल्यपोऽसिद्धत्वान्न स्यादिति बोध्यम् । परिभाषा व्यर्थेति । शतानीत्यादावप्युपजीव्यविरोधाल्लुकोऽप्रवृत्तेरिति भावः । उपजीव्यविरोधमूलकत्वादिति । एवं चोपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति न्यायमूलिकैवैषा परिभाषा, न त्वपूर्वेति न तेनास्य वैयर्थ्यशङ्का युक्तेत्याशयः । ननु पौर्वापर्यलक्षणसन्निपातमात्रविषयकत्वादस्याः परिभाषायाः कथं तन्मूलकत्वमत आह । किंचेति । तस्या अपि=सन्निपातपरिभाषाया अपि । स एवार्थ इति । निमित्तनिमित्तिनोस्संबन्धवद्विशेषणविशेष्ययोस्संबन्धोऽप्यत्र सन्निपातशब्देन गृह्यते । एवं चोपजीव्यविरोधन्यायादस्या अर्थतोऽपि भेदाभावेनोभयोरैक्यमेवेत्याशयः । अत एवेति । उभयोरेकार्थत्वादेवेत्यर्थः । इत्युक्तमिति । यद्यत्र सन्निपातपदेन पौर्वापर्यलक्षणो निमित्तनिमित्तिनोस्संबन्ध एव गृह्यते, तदा दाक्षिरित्यत्र प्रत्ययस्य तादृशसन्निपातनिमित्तकत्वाभावेन परिभाषाविषयत्वस्यैवाभावात्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रय इत्याद्युक्तिरसङ्गता स्यादतोऽत्र विशेषणविशेष्ययोस्संबन्धोऽपि सन्निपातपदेन ग्राह्य इति भावः । सन्निपातपदेन सर्वविधसन्निपातग्रहणेऽग्रिमभाष्य-

न च 'न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः, अङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात्' इत्यग्रिमभाष्यविरोध इति वाच्यम्। तस्यैकदेश्युक्तित्वात्। अन्यथा शैव इत्यादावपि सा लोपनिमित्तं न स्यादित्यन्यत्र निरूपितम्। ग्रामणिपुत्रो ग्रामणि कुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्ते ह्रस्वे बहिरङ्गपरिभाषयाऽपि तुग्वारणं सिद्ध्यतीत्याशयेन 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे ह्रस्वस्य पितीत्यादौ तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलम् ॥

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

विरोधमाशङ्कते। **न चेति**। तस्यैकदेश्युक्तित्वं साधयति। **अन्यथेति**। तस्य सिद्धान्त्युक्तित्व इत्यर्थः। **सेति**। अङ्गसंज्ञेत्यर्थः। **लोपनिमित्तं न स्यादिति**। अयं भावः। वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति कात्यायनवचनस्य प्रत्ययसन्निपातप्रयुक्ताङ्गसंज्ञा प्रकृतिसंबन्धिवर्णविनाशकं यस्येति लोपं प्रति निमित्तं न स्यादित्याशयकत्वे शैवो गार्ग्य इत्यादौ समुदायाश्रयप्रत्ययविषयेऽपि तद्दोषस्य संभवेन प्रत्यये वर्णाश्रयत्वविशेषणमनर्थकं स्यात्। अतस्तादृशार्थापरिज्ञानेन प्रवृत्तत्वात्तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति। ननु तुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र ग्रामणि कुलमित्यादौ बहिरङ्गपरिभाषया तुको वारितत्वादित्याशङ्क्याह। **ग्रामणिपुत्र इति**। **एकदेशिन इति**। तुग्विधावुक्तरीत्या बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवर्तयितुमशक्यत्वान्नासौ सिद्धान्त्युक्तिरिति भावः ॥

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

हो ढः। 'झलो झलि' इत्यतो झलीति, पदस्येति, स्कोरित्यतोऽन्त इत्यनुवर्तते। झलि परे पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः।

झलीति यथा औपश्लेषिकाधारे सप्तमी, पदान्त इत्यपि तथा स्यादिति भ्रमवारणायाह। **पदान्ते विद्यमानस्येति**। अत्र प्रकरणे उद्देश्यस्य पदान्तवृत्तित्वं तादात्म्येनैव ग्राह्यम्। तेन पदचरमावयवस्य हस्येति फलितम्। अत एव चजोः कुघिण्ण्यतोः, न्यङ्क्वादीनां चेत्यादिभिः कुत्वविधानं सार्थकम्। अन्यथा मार्ग्यः, न्यङ्कुरित्यादौ पदसंस्कारपक्षे चोः कुरित्यनेनैव कुत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवं झलां जश् झशीति सूत्रमप्यत एव सार्थकम्, अन्यथा दोग्धा दोग्धुमित्यादावपि झलां जशोऽन्त इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्यात्। एतेन हस्य पदविशेषणत्वं स्वीकृत्य हान्तं यत्पदं तदवयवस्य निर्दिश्यमानस्येति वक्तुं युक्तम्। यद्वा अन्ते इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वं प्रकल्प्य पदान्तस्य हस्येति व्याख्यानमुचितम्। यथाश्रुतं तु न सम्यक्। लिहावित्यादौ हाविति समुदायस्य पदान्तत्वेन तत्र विद्यमानस्य हस्य ढत्वापत्तेरिति केषांचिदुक्तिः परास्ता। हाविति समुदायस्य पदचरमावयवत्वेऽपि तत्र हकारस्य तादात्म्येनावर्तनात्। हस्य पदविशेषणत्वेनान्वये झलीत्यस्यापि तदेकवाक्यतयैवान्वयाद्धान्तं यत्पदं तदवयवस्य हस्य ढो भवति झलीत्यर्थापत्त्या लिड्भ्यामित्यादावेव स्यान्न तु लेढीत्यादौ। अन्तग्रहणानुवृत्तौ तु पूर्वत्र चशब्दाद्वाक्यभेदस्य स्पष्टतयाऽत्राप्यर्थाधिकारात्तथेति न दोषः। अन्तशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामेऽप्युक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः। बहुषु प्रदेशेषु तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामे गौरवं चेत्यवधेयम्। यत्तूक्तदोषवारणायान्तशब्दस्य प्रकृतेऽवसानार्थकत्वं स्वीकृत्य वावसान इत्यादाविव पदावसाने विद्यमानस्य हस्येत्यर्थकरणेन लिहावित्यादौ ढत्ववारणं